

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

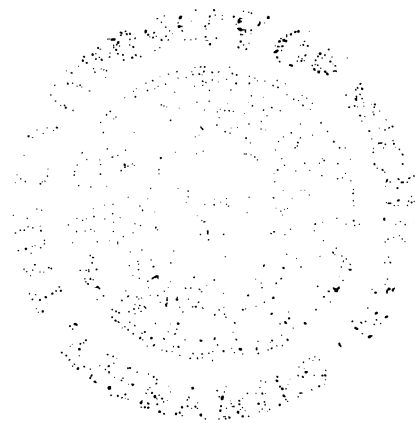
We also ask that you:

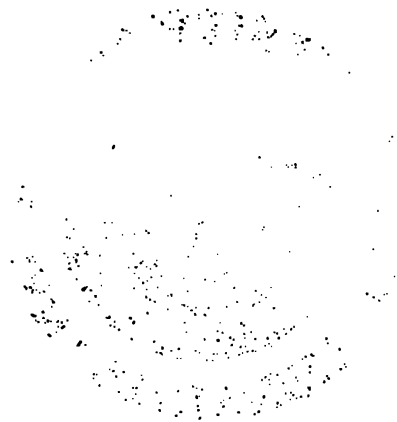
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

B 1,170,693

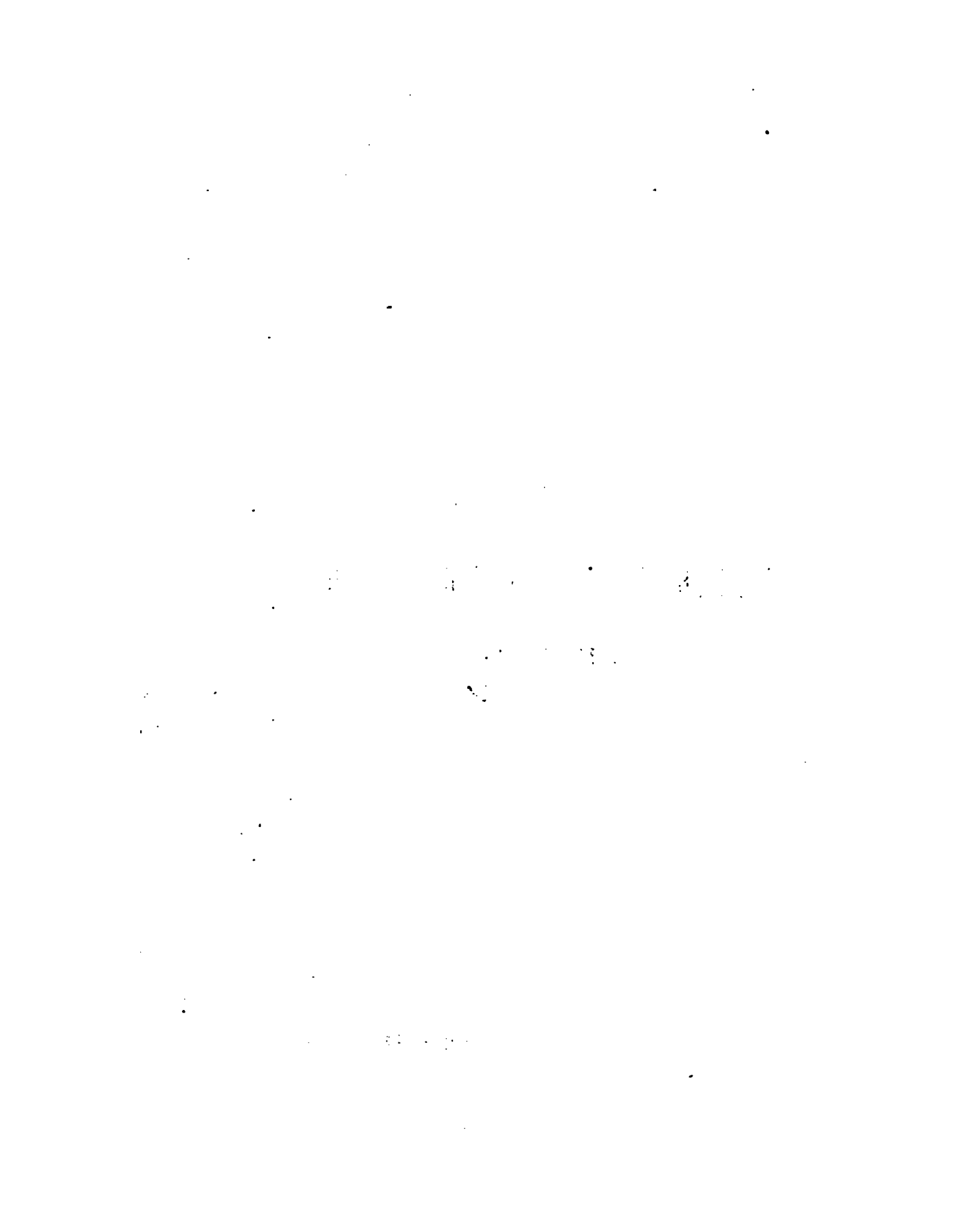

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԳԱՂԹ ԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ի ԼԻՎՈՒՆՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՑ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՆՈՑԱ

Ի ԼԻՎՈՒՆՈՑ ՔԱՂԱՔԻ

ՀԱՆԴԵՐՉ ՅԱԻՆԼՈՒԱՆՈՎՔ

• Գ Ր Ե Ա Ց

ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՈՒՂՈՒՐԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱՊԵՏ Ի ՄԵՄ ԿՂՋԻ

ՎԵՆԵՏԻԿ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1891

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Gr. 1
L. 1
S. 1
R. 1

GRAD
E-FEN
550
2012. 22.

Մ Ա Տ Ե Ա Ն Ս Ա Յ Ս
Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն
Գ Ա Ղ Թ Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Հ Ա Յ Ո Ց
Լ Ի Վ Ո Ռ Ե Ն Ո Ց Ք Ա Ղ Ա Ք Ի Ն Ի Տ Ա Լ Ի Ո Ց
Տ Պ Ա Գ Ի Ե Ա Ղ Ե Ղ Ե Ի
Ս Ա Տ Ա Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Մ Ք
Հ Ո Յ Ա Կ Ա Պ Ե Ի Վ Ս Ե Մ Ա Շ Ո Ւ Ք
Ա Զ Ն Ո Ւ Ա Փ Ա Յ Լ Տ Ե Ա Ռ Ն
Ա Ր Ի Ս Տ Ա Կ Ե Ա Ց Է Ֆ Ա Զ Ա Ր Ե Ա Ն

Ո Ւ Մ Շ Ն Ո Ր Հ Ա Պ Ա Ր Տ Ս Ր Տ Ի Ի
Ե Ի Վ Ա Յ Ե Լ Ո Ւ Զ Յ Ա Ր Գ Ա Ն Օ Ք
Ն Ո Ւ Ի Ր Ե Ա Ղ Ը Ն Ծ Ա Յ Ի
Ի Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Է Ն
Ի Մ Շ Տ Ն Զ Ե Ն Ա Ի Ո Ր Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ
Փ Ա Ռ Ա Ի Ո Ր Ա Ն Ո Ւ Ա Ն
Ն Ո Ր Ի Ն

ՈՒՂԵՐԶ

ԱՌՐԱՐԵՐԱՐՆ ԱԶՆՈՒՓԱՅԷ

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԷՓ. ԱԶԱՐԵԱՆ

Վերջ ուղիսի՛ր աղջանագրի, ՅԻՇԱՏԱԿ
ի հոնակագ աճառն առնուս ՆՐՇԱՆԱԿ.
ՅԱՍՏԵՂԱՏԱՆ ԵՒ ՈՉ ՎԻՄԻՆ Ի ՔԱՆԴԱԿ
ՅԱԻԵՐԺԱՍՏԻՆ ԱՐԴԵԱՆՑ ԲՈՅՈՑ ԸՍՏՈՒԱՐ ՇԱՐԲ:

ԱՌԱՏԱԶԵՌՆ ՍԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՅՆ ՓՈՒԱՆ
ՍԸՓՈՒԵԱՄ, ՀԱՆՈՒՐ ՅՈՒՈՐՑ ԳԸՆՏՈՅՆ ԻՄ ՄԱՏԵԱՆ.
ՀԱՄԱԿ ԲԱՐՈՉ ԱՐՁԱՆԱՍՏԻ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆ
ԺՈՒԱԳՈՐԾԻԻ ԱՌԱՔԻՆԻ ԲԱՄՈՒԹԵԱՆ.

ՈՐ ՅՈՒԱՆԱՍ ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ Ի ՅՈՐԵԱՐ,
ԻԲՐ ԸԶՄԵՂՈՒՍ ԵՄԴԿԱՆՑ ԸԶԿԵՑ ԳԱՍ ԹԱՓԱՌ
ՀԱՆԴԷՊ ԱԶԱՆՑ ԵՐԵԻՅՈՎ ՊԵՐՃԱՓԱՌ.

ՕՆ ԵՍ ԿԱՐԿԱՄ ԶՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆՆ ՏԵԱՌՆ Ի ՎԵՐԱՑ,
ԵՒԸՍ ԲԱՆ ԶԵԻՍ ՀԱՍՑԵՍ ՓԱՌԱՑ ԳԵՐԱԿԱՑ.
ԵՐԶԱՆԿԱՑԵԱՄ Ի ԿԵԱՆՍ. ՅԱՑՄՄԻԿ ԵՒ ՅԱՊԱ:

Մ. Վ. Ո.

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Մեր իմնամեայ ի լիվոռոյ վարած առաջնորդութեամբ պաշտօնը շարժառիթ հղաւ յետ դարձիմ մերոյ ի հայրենիս առաջիկայ աշխատութեամբ ձեռնամուխ ըլլալու. ջամալով ըստ մեր կարողութեամբ որ երկասիրութիւնս բամասիրաց համեմի և օգտակար իմն հղամակաւ ընծայուի: Այսպիսի հրատարակութեամբ հարկաւոր միւթոց հաւաքածոյքմ մեզ աւելի վատութեամբ քան թէ քաջալիրութեամբ ոչ սակաւ պատճառ տուած հմ. վասն զի խուզարկութեամբ մէջ՝ բախտաւոր չեղանք առատապէս յիշատակութեամբ արժամի դիպուածմեր քաղելու, այլ ընդհակառակն առաւելապէս դատից և խնդրոց վերաբերեալ ծանծրալի արկածներ: Մամաւանդ որ ձեռագիրք ընդհանրապէս իտալական լեզուով գրեալ էին և յատուկ ամուսնք ըստ մեծագոյն մասին աղաւաղեալք, ուստի դժուարիմք առ հայկականն վերաշրջելու:

Հուսկ ուրեմն խրատուսանօք և յորդորմամբ բարեկամաց՝ կրկնապատկեցինք մեր՝ հետազօտութիւնքն, ամխոնջ վաստակով և սատարութեամբ պէսպէս գրեանց և տեղեկութեանց՝ գործոյս կատարելութեամբ ջանացինք: Դիւանմերն որոնք մեծապէս օգնեցին մեր առաջիկայ պատմութեանն եմ լիվոռոյի ազգային Եկեղեցւոյն դիւանն, Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժողովոյն դիւանն ի հուովմ, և իմչ իմչ դիւանք: Նմանապէս օգնեցին մեզ ի մասնաւորի վիվոլի, և Բիոմպանթի իտալացւոց ժամանակագրութիւնքն, և Գիւվեր Ազոնց Արքեպիսկոպոսին աշխարհագրութիւնն, թող այլ և այլ ձեռագրերն և գրեանք տպագրեալք:

Ի կարգի պատմութեանս ազգային վիցից վրայ հարեանցի տեսութիւն ըրինք, և այն յակամայս՝ հաւատարիմ պատմիչ

րլլալու և գործս ամբողջ արծանացնելու դիտմամբ: Այսու ամենայնիւ զգուշութեամբ վարեցամք ի մէջ բերելու ինչ ինչ պահարակելի դիպուածներ, որոնք ոչ թէ գործոյս կարևոր՝ այլ ամոր արժէիցն մուսուլմանիցն համարելով. այսպիսի դիպուածներ ըստ զաղափարի Տիւքամ Մաքսիմ Գաղղիացոյ առաւելապէս ամկ է լուել քամ թէ առաջի աւ մեծեցում պատմելու ջամալ:

Իսկ ի վերջոյ պատշամ դատեցիմք առամծիմ և համառօտ ակմարկութեամբ յիշատակել, իտալիոյ իւրաքամչիւր քաղաքներմ, որոնց մէջ ժամամակաւ աւելի կամ մուսազ գըտուած եմ հայ զաղթակամութիւնք: Հարկաւոր դատեցիմք ևս առաջիմ գլխակարգութիւններէմ միմ մուրիել Ղիվոռոյի քաղաքակամ ամցից աւամդութեամբ. իսկ երկրորդմ քաղաքիմ ըմդհամուր մկարագրութեամմ: Այլ և պատմութեամս ամբողջութեամ վերաբերիալ վաւերակամ գրութեամց օրիմ մակք՝ որպիսիք Գոմ հրովարտակք, դաշմագիրք, կամոմագրութիւնք, վճիռք, կոմդակք և ինչ ինչ մամակք մեր առաջմ մորդութեամմ վերաբերիալք՝ առամծիմ յաւելուածովք գործոյս վերջմ կցեցիմք:

Արդարև վայելուչ կը թուէր գրարառ բարբառով յօրինել մեր պատմութիւնմ, այլ սակայն ազգայնոց մեծագոյն մասիմ դիւրինաց աւամդիւու մտօք ըմտրեցիմք արդի լեզում: Եւ եւրոպական լեզուաց ըմիկ քամի մի ամուլամքմ փոխամակեցիմք համամիտ մշամակութեամբ հայկական բառեր և աւ մուսնիւր: Այսու եղամակաւ Ղիվոռոյի Հայ զաղթակամութեամմ և Եկեղեցոյմ ամդրամիկ պատմութիւնմ՝ իբր երախայրիք կըմծայիւրք ազմիւ Ազգիս, յօգուտ բամասիրոսց և ի փառս Ամենակալիմ Աստուծոյ:

ՇԱՐԱԳՐՈՂՆ ՄԱՏՆՆԻՄ

Ի Մեծ Կղզի Կոստանդնուպօլոսոյ
յ՛ 18 - 30 Մայիսի 1888

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Ի Ի Ն

Հ Ա Յ Ո Ց Գ Ա Ղ Թ Ա Կ Ա Ն ՈՒ Թ Ե Ա Ն

Ի Լ Ի Վ ՈՒ Ն Ո Ց

Գ Լ ՈՒ Ի Ս ՈՒ Ս Ա Ջ Ի Ն

Լազրոնի սկզբնաորոնիւնն, որոշ էշեանոնիւնն, Լազրոն
որւնն և Բէղայեանն, Ճենաոցոց է Լէվոնոյ արշաւնն,
պարերազմանն, անկեալ Բէղայեանի յաջորդէ Փլարեմբեանն, ժա-
մանի Փլարեմբեան հասարակապետնեան, Մեդիւնոյ Առփ-
բոնիւնն, Լարեմբեան առփ րոնեբ, Լէվոնոյ Գաղչեմիւն յեղ-
ժոխոնեան ժամանակ, Երբորիւն Ռոքաորոնիւնն, Վերահասար-
պետնեան Առփբոնեան, առկաղեպոնիւնն է Լէվոնոյ. նը-
սնամն յԱռորբոնեան բանիւնն, ապարամբոնեան յաշմանն, Զըն-
Վամն Առփբոնեան, Նափոնեան Գէ բանալն է Լէվոնոյ յօգ-
նանիւնն Վիկորբ Լաճանեւնն. Նոր իբրաւոնն յաղեպոնեան
կաղեպոնիւնն, իսփանամն Լէվոնոյի ազար նասահանփաթին :

ԻՎՈՒՆՈՑԻ սկզբնաորոնիւնն վրայ ձին պատմիչք
իրերաց տարրեր կարծեօք այլևայլ աւանդութիւնք
յատալ ընրած են: Ըստ ասից Մակրի Նիկողայոս,
Կիլուսիոս ի Հեկաղա հայրեմական թագէմ գրկեալ՝
նարուրիոյ ծովափամցն վրայ յամն աշխարհի 2325՝
վաղեմեան Լազրոնին հիմնադիրն է եղիր:

Սանգեյլի Օգոստինոս՝ Լիվոնոյի նիւնադիր կ'ամուսնէ Տիւրնիոս անուամբ մին, որ իւր հետևորդն գաղթեալ ի Պոմոտսէ եկեր է յամն աշխարհի 2656: Իսկ այլ պատմիչք կը հաստատեն թէ Լապլոնին շինութիւնն Լիպուռնիացիք, Գաղմատիոյ արևմտեան մասին ընակիչքն՝ սկսած ըլլան, որոնց արշաւանք և առպատակութիւնք ի թերակղզին կը յիշուին ամենուրեք:

Յետ որոյ համաձայն կը գտուին պատմիչք յաւանդելն, թէ Լիվոնոյի կամ վաղեմեան Լապլոնին մէջ առաջին շէնքն եղած է Հերքիւլեան տաճարն, որ Առաքելոց քարոզութեան ժամանակ դեռ ևս կանգուն կեցեր էր: Աւանին ընակիչքն ընդհանրապէս ձկնորսք էին, և առաջին դարէն ի վեր Քրիստոսի սուրբ կրօնն ընդգրկեալ ունէին, և հալածեալք կը պատրաստուէին մերձակայ ամտառներն և կղզիներն:

Հռովմէական ինքնուպիստութեան կործանելն յետոյ՝ Լապլոնն և բովանդակ ետրորիա Գոթացոց և Լոմպարտացոց հպատակեցաւ: Յամն 776 Լոմպարտիոյ վերջին թագաւորն՝ Կորկոնա կոչուած կրգիւէն Յուլիանէ Կարճերոմացոյն սուրբ մատուցն ի Պրեշիա քաղաք փոխադրելու առթիւ անցաւ Լապլոնէն, ուր ժամանակին ընակիչքն թափօրով հանդիսութեանց մասնակից եղան, և սուրբ նշխարքէն մասն ընդունելով՝ զսրբունին իրենց աւանին Պաշտպանուհի անուանեցին: Կարողս Մեծին՝ որ շնչեց Լոմպարտիոյ թագաւորութիւնն, և իւր յաջորդաց կայսրութեան ժամանակ ետրորիա կառավարեցաւ ի ձեռն կայսերական կարգեալ իշխանաց, յետ որոց Մետիլթա մարզիւզունին որ յամին 1103 ի ցոյց քարեպաշտութեան պարգևեց Լապլոնն Բիզայու մախագահական իշխանութեան. և անա պոսպէս Բիզացիք սկսան տիրել Լապլոնին, և անոնց ժամանակակից է փոխանակ Լապլոնին՝ աւանին Լիվոնոյ կոչուիլն:

Բիզացոց 1114 ին ստացած յաղթութեամբն և Պալէարու կան կրգեաց զբաւսմամբն՝ չմերեցին ձեռնուացիք անոնց ի միջերկրականին յառաջանալն. և արշաւեալ հարիւր քառասուն

և եօթն նստք Բիզայու և Լիվոնոյի նաւահանգստերն՝ խորտակեցին զայրազին կատարութեամբ Բիզացոց զօրութիւնն : Յետ ժամանակաց՝ Բիզայի հասարակապետութիւնն դաշնակից ունեւով Փրեդերիկոս Բ. Շիկամօրուան խուռն յարծակեցան ժենուացի նաւատորմին վրայ յ' Յ Մայիսի 1241, յաղթանակելով զերի վարեցին շատերն, ձերբակալուեցան ևա հարք որք էին ի նաւատորմին և ուղևորէին դէպ ի հռոմ առ Լատերանեան ժողովն, որոնց շատերուն տարապարտ սպանմանն համար Բիզացիք մինչև տասն և հինգ տարի բանադրեալ մընացին :

Կարտլոս Ա. կոմս Ամթուի յամին 1266 յետ սիրապետելոյ Նախովիի թագաւորութեանն՝ դիմեց ի Դոսկանա, և Բիզայի հասարակապետականաց յայտնած թշնամութեան համար ստպարակից զաւառներն, կործանելով բերդերն և աշտարակներն՝ ի սուր մտչեց զօրքերն : Յայնժամ Լիվոնոյ յանին զարծած ըլլալով՝ ընակիչքն փութացին կանգնել վերստին աւանն, օգնական ունելով այն ամէն շրջաբնակ ժողովորդքմ՝ որոնց կալուածք և զխօրէք կործանած էին. որոնք խառն բնակեցան ի Լիվոնոյ յետ աւարտելոյ շիտութեանց :

Բիզացոց Բորսիբացոյ միոյ ձեռնտու ըլլալմ՝ ժենուացոց զրգոթեանն և նոր պատերազմին պատճառ եղաւ, որով ի 6 Օգոստոսի 1284 կրկին հասարակապետականաց հարկւրականն հաւեր իրարու դէմ մակատեցան. պատերազմն ամենայն կատարութեամբ յառաջ մղուեցաւ, Բիզացոց քառասուն նաք ընկղմեցան և քսանեօթն զբաւեցան ի ժենուացոց, թող անհամար մեռեալքն, տասնեակ հազար զօրք զերի վարեցան, և յառակա եղև առ նոսա ստեղ՝ « որ զԲիզա կամիցի տեսանել երթիցէ ի ժենուա » զերեսաց բազմութեան համար :

Այսպիսի աղիտալի արկածներով չվերջացան նպատերազմունք, այլ երկու տարի վերջ ժենուացիք ամբաստանեցին ըզԲիզացիս թէ օգնութիւն խնդրած ըլլան ի Փլորենտեաց, որով և արշաւեցին Բիզայու և Լիվոնոյի նաւահանգստերն և մեծա

պէս վնասեցին զայնս. ճննուացոց կատարութեամ չափն անցած էր, վասն զի պարտելոց խնդրած հաշտութիւնն հերքեցին և ստրուաացան անոնց քաղաքն բնաջինջ ընել: Լիվոնոյ այսպիսի քաղաքակործան կռուոց մէջ քանիցս հիմնայատակ չկործանեցաւ արդեօք, այլ բնակչաց ամձամնիր յարատակութիւնն որ միշտ փութացին փլատակներն վերակառնել, այսպէս Լիվոնոյ աւելի քան զքստն անգամ շինեցաւ. աւերածոց և դժբարութեանց պատճառ միշտ թշնամիք չէին եղած, այլ և նոյն իսկ Բիզայու Ամեէլլօ Յովհաննէս անուն բրունարը Տոժն:

Հոտարակապետական վարչութիւնն ի Բիզա մերձ ի կործանումն 1392 ին Լիվոնոյի շուրջն պարուպապատ ամրացոյց, և անկեանց վրայ դղեակներ կանգնեց. իսկ ծովակողմն ամրոց մեծ բառակուսի: Բիզացիք էլին ի վաճառականական յարարեցութեան, թող զայլ և այլ ազգս՝ այլ և մերոյս Ռուքինեանց հետ, Լիվոնոյի նաւահամգտէն ոչ տակաւ մաք երթևեկած են դէպ ի ծովն Կիլիկիոյ, և յամէն 1274 էն ի վեր յիշեալ երկուց արքունեաց մէջ յարարեցութիւնք եղեր են: Վերջապէս յամն 1399 զոռոզ հասարակապետութեան կենաց յետին ժամն հնչեց. երբ արտաքին ժողովրդոց ոխն և ներքին տկարութիւնք կը յուզուէին, Արքիանօ Կերարտոս Տոժն վաճառեց հասարակապետութեան գաւառներն ի զին երկու հարիւր հազար ոսկի Ֆլորինի Միլանո Դքսին Վիսքոնթի Կալիացիոսի*:

Կալիացիոսի որդի Գարրիէլին իշխանութեան ժամանակն Պօնտէքսան անուն Գաղղիացի Մարաչայտն եկաւ ի պաշտպանութիւն Լիվոնոյի և Բիզայու նաւահամգտեբուն ըստ խնդրոյ նոյն իսկ Գարրիէլ իշխանին. յետոյ յիշեալ Գարրիէլ իշխանն սարտափեալ Փլորենտեայց յառաջանալէն, վաճառեց

* Նշանաւոր է ի Բիզա Ս. Ստեփանոս եկեղեցին որ յիշեալ կարգին ասպետաց կը վերաբերէր. որոյ որսումքն կը ծածկենցայսօր ասպետաց անթիւ դրօշներ գերեալ ասիրիկեցի Խափշիկմերէն այլ և այլ պատերազմաց մէջ:

անոնց ի զին երկու հարիւր տասնևից հազար ոսկի Ֆիօրինի բովանդակ իր իշխանութիւնն: Հետեւաբար Փլորենտեսաց բանակը սրաշարերով զբաւեցին յաշտութեամբ զԲիզա, այլ ոչ նպասէս Ալիոսնոյն, ուր Պոնտֆրան Մարաչտիտն ընդդիմացեալ իրենց՝ ճենուացուց յանձնեց զԱլիոսնոյ, և վարձատրեցաւ ընդունելով գումար մի քսանևից հազար ոսկի Ֆիօրինի: Ի ժամանակս տասնևչորս ամաց՝ նենուական վարչութիւնն հասարակաց օգտակար շէնքերով լաւացոյց Ալիոսնոյ, երբ յիշեալ վարչութիւնն ի պատերազմ ըմբռնեալ Ղլափոնթի Փիլիպպոսի Միլանո Դքսին հետ՝ հարկապրեալ վաճառեց զԱլիոսնոյ փլորենտեան հասարակապետութեան ի զին հարիւր հազար ոսկի Ֆիօրինի: —

Փլորենտեսացք վերջապէս տիրելով այնպիսի հոյակապ նաւահանգստի՝ ետևէ եզան ծովային կարողութեամբ ևս ճոխանալու կազմելով բազմաթիւ նաւեր, և ծովավտներն ամրացնելով. այնպիսի ամառիկ ամրոցներու դէմ՝ վայրապար մարտեցաւ 1484 ին նենուացի նաւատորմիդն, որչափ բուռն յարձակեցաւ այնչափ յետս ընկրկեցաւ: Այլ Գաղղիոյ թագաւորն Կարլոս Ը. աւելի բարեբախտ եղաւ, իւր երեսուն հազար զօրականովն յաշտութեամբ մտաւ ի Ալիոսնոյ և բանակեցաւ անդ տարի մի: Իսկ երբ 1496 ին Գերմանիոյ կայսրն Փլորենտեսաց դէմ՝ արշաւելով սրաշարեց Ալիոսնոյ, ծովու կողմանէ փոթորիկն, իսկ ի ցամաքի զիւրացիք օգնական գտան Փլորենտեսաց. ի ծովու նաւատորմիդն չբաւոյզ կորեաւ, իսկ ի ցամաքի կայսրն Մաքսիմիանոս ամօթապարտ վտնեցաւ. ի յիշա

Մինչև ցայսօր սովորութիւն է ի Բիզա եկեղեցական թափօրաց և յուղարկաւորութեանց ժամանակ քրիստոսի Սուրբ խաչելութիւնն տամիչ երեսն յետս դէպ ի ժողովուրդն զարձուցեալ ի յիշատակ մէկ ճրաշալի յաղթութեան, որ քստ աշսօ՛ կաւանդուի: Գծացեալ էր երբեմն Բիզայի նաւատորմիդն ավերիկեցի ճէն խափշիկմիտու դէմ. այն ինչ ամոնց բազմութիւնէն սարսափեալ աճապարած էր խոյս տալ, հրաժամատարական մատու յառաջակողմ կանգնուած քրիստոսի Ս. խաչն ի յանդիմանութիւն Բի-

տակ այնպիսի չքնադ յադիւթեան և գեղացոց քաջութեանն ծովափանց կից հրատարակն եղած աղբիւրն կոչեցաւ Աղբիւր զեղացացն, ուր զեռեղեցաւ և արծան մի ի տարազ զխղացի, (նոյն արծանը յետ ժամանակաց բարձաւ տեղէն): Փրորհնտեան հասարակապետութիւնն, յրմիացս այնչափ անաց անուանի ըլլալէն յետոյ՝ բարձաւ յամն 1530: Կան յիշատակութիւնք ի դիւանս, որ 1335 էն ի վեր Փրորհնտեայք յաճախեր են վաճառականութեանը Կիլիկիոյ ծովափունքն, և մեր արքունեաց հետ յիշեալ հասարակապետութիւնն դաշնադիր եղեր է:

Ժամանակին Սրբազան Քահանայապետն Կղեմէս է. հաճածայնելով Սոբանիոյ թագաւորին հետ՝ կարգադրեցին որ փոխանակ հասարակապետական վարչութեան՝ Դքսութիւն հաստատուի ի Դոսրանա, և անուանեցաւ Մետիչեանց զերբաստանէն Աղեքսանդր Ա. դուքս: Որուն յաջորդելով Կոզմաս Ա. թէ՛ Փրորհնտիոյ և թէ՛ Լիվոնոյի պաշտպանութիւնն սպանիացի բանակաց յանձնեց. Սպանիացիք յստանուլական վիճակ վերածելով Դքսութիւնն յետ տարւոյ միոյ թողեալ մեկնեցան ի Դոսրանայէն: Կոզմաս Ա. անձամբիր եղտնակաւ աշխատեցաւ Լիվոնոյի շինութեանցն և բարւոյրմանն համար. վայելչացոյց նաւահանգիստն նորանոր պատմեղներու յաւերմանը՝ հաստատելով նաև Ս. Ստեփանոսի կոչուած ասպետաց կարգն որ երթան նաւատորմիս ձէներու և թշնամեաց դէմ մարտիմ: Իսկ ավրիկեցի Խափշիկներու յարձակմանց դէմ պատուաբան կանգնել տուաւ յԱնտիմիանոյ ի հարստակողմն բարձր դրեակ մի: Շինեց ևս կրկին պալատներ ի Լիվոնոյ, մին ընտանեացն իսկ միւսն իլին պաշտօնատեղի ըլլալու համար, որովհետև հասարակօրէն ի Լիվոնոյ կը բնակէր. իշխանս այս

զացի ասպետաց վատութեամ՝ դարձոյց զերես դէպ ի ասպետս, որոնք հիացեալք և քաջալերեալք՝ դարձան առ թշնամիս մարտք և յադիւթեցին անոնց բազմութիւնն: Կոյն սքանչելագործ սուրբ խաչն զեռ պահեալ կը մնայ թիզայու Մայր եկեղեցոյն Գանձատունն:

մերձ ի մահ Պիտո Ե. Սրբազան Զանաւնայտաւեան Աւագ դուքս
ամուսնի պատուեցաւ :

Կողմաս առաջնոյն յաշորդեց յամին 1574 որդին Ֆրանչիսկոս
կոս , որ հօրն օրինակին հետեւելով Լիվոնոյն առաւել ընդար-
ձակելու , ուր արդէն քսան հազար բնակիչ կային , նորանոր
շինութեանց ձեռնամուխ եղաւ : Այլ կարճ կեանքովն և վախ-
ձանելովն յամին 1587 թողոց յաշորդութիւնն իւր եղբորն , որ
Մեախչեանց շարին մէջ գերագոյն կը համարուի Ֆերտինանտոս
Ա. ամուսնիք : Աւագ դքսիս իշխանութեան ժամանակ գիտու-
թիւնք , արհեստք ծաղկեցան , վաստակք և գործք յաւելան , և
այսպէս յոռաշարէմն յլլալով Լիվոնոյ Գոսկանայտո քաղա-
քաց մէջն , եղաւ ծովային առաջին շահաստաններէն մին :
Շրջակայ տէրութեանց մէջ յուզուած վրդովմանց դէմ Լիվոն-
ոյ պատասպարան եղած էր սպստինողներուն : Մանաւանդ
թէ յամին 1593 ի լոյս համաձ հրովարտակովն Ֆերտինանտոս
Ա. Լիվոնոյն կերպարանապիտիեց . առեւնայն ազգք և լեզուք
իրենց եղած հրաւէրին և շնորհուած արտօնութիւնքն վայելե-
լու համար դիմեցին խոռոմ ի Լիվոնոյ , և իրենց բազմութեամբ-
քն լցուցին քաղաքն :

Այսպէս ստպնշական եղաւ հարածելոցն և վախտոսկա-
նաց ի Գաղղիոյ , այլ և հրեայ գաղթականաց ի Սպանիոյ , և
այլն : Յանցատրոց ազատութիւն էր ի Լիվոնոյ գող երբ ըս-
թափեալ վաճառականութեան պարտալիւն : Շուրջ այն ժա-
մանակներն հմարէն ողնկին կից եղող նահիճներն մաքրեալ
բարձան , հանդերձեալ մաւահամգիստն շինելու դիտմամբ :
Չեռնամուխ եղաւ 1594 ին ճոխածն արհեստիւք Մայր եկեղե-
ցոյն շինութեանն , ընտրելով իրր յարմար տեղի գիւտորական
հրաւարակին ճակատն , և աստի և ամտի կողմնակի սիւնա-
զարդ տներ , որոնց տորն ներքնուղի փողոցներ :

Այնչափ խառնիխոռոմ ժողովրդոց բարեկրթութեան համար
հարկաւոր դատեցաւ իշխանն վանական կարգեր հաստատել ի
Լիվոնոյ , և ի մասնաւորի զՖրանչիսկեանս , որոնց համար

կառուցաւ ընդարձալ մեծատան և եկեղեցի կին Ս. Կոզմա-
սայ և Տամխանոսի մատրանն, որուն աջաթևն յետ ժամանա-
կաց շինեցաւ Հայոց եկեղեցին: Իսկ քրէական յանցաւորաց և
ձերբակալուած ծովու հէններուն համար շինեցաւ խրամապատ
թիակատուն մի՝ ջրանցիւք զատելով ցամաքէն կղզիսն:

Լիվոնոյ որ մինչև այն ժամանակ չէր այլ ինչ եթէ ոչ մեծ
աւան մի, ի ցեծութիւն ժողովրդեան ի 19 մարտի 1606 Ֆեր-
տինամտոս Ա. տալով մատուցանել հանդիսաւոր պատարագ
յարբունի մատրանն՝ քաղաք ամուսնեց զայն: Լիվոնոյ քա-
ղաքն ունի կնիք այսպէս. վահան մի. ի միջի բերդ կրկին դղե-
կօք. շուրջն ունելով ծով. աշակողմեան դղեկին վրայ կանգ-
նեալ ծող դրօշակաւ. իսկ դրօշակին վրայ լատին տառիւք զը-
րեալ Հ—*:

Աւագ դուքսն իւր վորրիկ պալատանն փոխանակեց այլ աւելի
ընդարձակն՝ կառուցանելով զայն զինուորական հրապարակին
վրայ. շնորհեց զինուորաց առանձին հիւանդանոց գեղեցկաշէն.
ձեռնատու եղաւ Յունաց իրենց եկեղեցւոյն կանգնանն համար.
ճոխացոյց ևս քաղաքն Սրբուհւոյն Յովիանեայ առանձին եկե-
ղեցի շինելով յաշակողմն Մայր եկեղեցւոյն: Յիրաւի մեծի գո-
վասանաց արժանի է մեծաշան վաստակն որ հազարաւոր
մշակաց աշխատութեամբ քաղաքն զամազան ջրանցիւք զար-
դարեց, որպէս նաև շինութեամբք այլ և այլ պատմիչաց և աշ-

* Ըստ Մակրի Կիւղայոս պատմագրի, որ գրած է Լիվոնոյի
սկզբնաւորութեան վրայ, ի ծանօթաբանութեանն Ռիթմերորդ
այսպէս կաւանդէ. « Լիվոնոյի ժողովուրդն խառնուրդ է յամե-
նայն ազգաց. վասն զի բնիկքն սակաւք են, թող շատերուն հաս-
տատ բնակութիւնն. զրեթէ բնաւորութիւնքն իրերաց կը մտա-
նին. հասարակօրէն Լիվոնոցիք հիւրասէրք են, մաքուրք և ա-
զատակամք, զբողոքաւք վաճառականութեամբ և ողորմածա-
սէրք, այլ հետաքրքիրք և նորութեան հետևողք, որով մտադիրք
զործոց այլոց, և բժախնդիրք »:

« Կանայք առաւել քան իրենց ամուսինքն առաքիմիք են, այլ
ուրմակացեալք մի քան զմիւսն նորածն զգեստով յառաջ ըլլալ »:

տարակաց զԼիվոմոյ ամառիկ քաղաքաց դասն վերածնց :
Վերջապէս ի սուգ համակեալ բովանդակ ժողովուրդն՝ յ' 7
փետրուարի 1609 կմքնց իւր կեանքն, թողլով յաշորդ Կոզմաս
Բ. իւր անդրամիկն, որ յառաջ տամելով ծնողացն սկսած շի-
նութիւնքն ի կատար հասոյց, և ի մասնաւորի մերքին մաւա-
հանգստիւն շրջապատն. սա ինքն իւր հօրն յիշատակիւն և
ամչափ բարերարութեանց համար ի ծովալողմ կանգնեաց
ամոր մարմարեայ արծամն, և ի պասուանդամ արծամիւն գե-
տնդեաց չորս խափշիկք ուղմծեայ կաշկամուկեալ շղթայիկք.
վասն զի Ֆերտիմամտոս Ա. առաքմամբ ասուեսուացն ազատած
էր ի ձեռաց հիւնելու շատ քրիստոնեայս և խափշիկներն գերի

որպէս մակ աղքատքն, որոնց ամուսինք կապկապէս կը կատա-
րին ամոնց բաղձամքն՝ համածայնելով ժամամակին Ոորութեան-
ցը. այսպէս մէկ տարուամ միջոց տեսայ վեց ամգամ տարազուց
փոփոխութիւնքն, այլ և այլ տեսակ փեղոյր և փողազարդք : Ի
պատմառու իրենց փոփոխամտութեամ՝ յիվոմոնցիք դերահա-
ւատք են ի լսել զբանս, և լսածնիւն իրենց ըմբռմամն համեմատ
կը հաղորդեն այլոց : Կը մմանին հասարակօրէն Նզոբոսի սկան-
ցըն. ու փոքր ինչ արուեստիւ և հարեւանցի իմն ուսմամբ կը
նկրտին առաջին կարգի քաղաքագիտաց հետ ըմակից ըլլալ, որ-
պէս մակ գիտութեամբ յառաջացեալ տինգերքին իմաստնոց
հետ : Ուստի և կը հետևի որ իրենց ընկերութիւնքն և հոլքարու-
թիւնքն կը մրցին եկեղեցականաց հետ, կարծելով որ իրենք քամ
զամոնք պատուիրամապահք են և հաւատարիմք, և զբաւելով
իրենց թեմական ինչ ինչ պաշտօններ՝ ամցանն քամ զչափ բա-
րեգործական իրաց մէջ : Ի մամկութեամ անդ վարժեալ լինին,
այլ ի չափ հասեալք մոռամամ, պարծելով միայն թէ գիտունք են,
— Արևելքէն և Դոսկամայու Արշիպեղազոսէն հկած մարդիկն
քաղցրաբարոյք են, իսկ արևմտեայքն սակաւ ինչ բրտագոյնք : Ծո-
վագմացն քաջ է և հաւատարիմ իւր իշխանին, իսկ որ ի ցամաքի
են՝ քմնադատ կըլլամ այլոց, իսկ իրենց ամծանցն ամտես... Ա-
սոնց որդիքն սակաւակեաց են, և սակաւագոյնք ամոնցմէ կը
հասնին ի տիս քառասնասեայ, այլ եկքն անհիլի երկայնակեացք :
Հրէայք կոչնն զԼիվոմոյ իրենց մոխ վամառականութեամ հա-
մար մոր արեւտեաց երկիր մը. իսկ քրիստոնէից համար յիվոմոյ

վարած էր: Կոզմաս Բ. ևս Նիվոռոնոյի ըստըստը համարեցաւ իւր երկոտասանամանայ իշխանութեամ ժամանակ այլ և այլ կատարած շիմութեամբք, և վախճանելովմ ի 28 փետրուարի 1621 թողուց իւր երկամնայ որդին ժուռամզ Ֆերտիմանտոս Բ. ամուռ, ընդ խմամակալութեամբ իւր կողուկցին Մարիա Մատալեմա, և մօրմ Մարիա Քրիստինա, որպէս մաս Մնսիլչի Կարողոս ծիրամաւորի, իրեն պզտի հորօրմ: Յիշխալ երեքիմ պաշտօմ վարեցին մինչև ի չափահասութիւն Ֆերտիմանտոս Բ: Շիմութիւնք ի Նիվոռոնոյ որպէս յառաջագոյմ շարունակեցան, և յաւելամ կրկին ընդարծակ թաղեր. միմ ի հիւսիսակողմն որ և կոչեցաւ Նոր Վեմեսիկ շրամցքներու յաճախութեամբս, իսկ միւսն Սրբոյմ Մարկոսի թաղ յարակից և կապեալ իրերաց հետ եօթմ կամրջօք: Նոր Վեմեսիկ կոչուած թաղին շիմութեամբն քաղաքին ճահիճքն իսպառ բարձամ և ծովմ զլմուսրական հրապարակէմ ի քաց տարաւ:

Ֆերտիմանտոս Բ Է իշխանութեամ ժամանակ ժամտախտմ սարսափելի շարդեր ըրաւ ի Նիվոռոնոյ, ամ և երկիւղ տիրեց ամենուրեք և ընակիչք լքեալ իւրաքանչիւր զբարմուհրմ ցլլուեցան այլուր. մեծ էր քաղաքական վարչութեան փոյթն հիւլանդքն առանձին զգուշավայրեր փոխադրելու, և այլ և այլ միլչոցներու գործածութեամբ ախտն խավամելու, վերջապէս յետ հազարաւոր մարդոց մահուամ ախտն կամկ առաւ: Այլ մեծագոյն ևս էր Քափուչեան կրօնաւորաց վաստակն, որոնք մեծապէս իմամելով ախտաւորներմ, տասմ և ութ միաբանութեամ անդամներ զոհ եղամ: Ժամտախտին դադարելուն համար զանց չըրաւ ժողովուրդն շմորհակալութիւն մատուցանել

տեղի է սքանչելեաց, ուր քաղդն կուրապէս կը հոլովէ զամիւս, և ըստ հաճոյս կամկ կառմէ. և յիրաւի իսկ շտալիոյ գոհար է... ըստ մեծագոյն մասին է բնակիալ ի գաղղիացի վաճառակամաց և կրպակատեարք իրենց ընտանեօքմ, որոնք իրենց զբաղմանց մէջ արդարապէս կը կենցաղավարին * : Մ-իւրէ. տպագրեալ ի Նափոլ ի 1647 :

Տիրամօր հրաշագործ պատկերին որ կը պահուի մերձաւոր լերամ վրայ: Յետ որոյ սկիզբմ եղաւ շինութեամ կրկին եկեղեցեաց, սիմ յամում Ս. Ամնայի, և միւսմ Ս. Սերաստիամոսի վկայի, մաւ առամծին զգուշարամի միոյ ծովեզերեայ քաղաքին ծախսակողմ ուր արզելեալ կը մնային ժամամակ մի հասեալ մաւերմ երբ ունէին կառկածելի ախտաւորներ իրենց մէջմ:

Կը յիշուիմ ևս տոսկալի զետմաշարժք որ եղած եմ ի Լիվոնոյ. միմ յամիմ 1642, միւսմ ի 1646, ոչ տակաւ վնասմոր պատճառեւրմ շինուածոց: Դարծեալ ժողովուրդմ ահիւ պաշարեալ դիմեց և ապաւինեցաւ Տիրամօր պաշտպանութեամմ:

Յիշատակեմք աստամօր Լիվոնոյի մօտ 1656 իմ համդիւ պեալ ծովամարտմ. քսանիւ չափ հոլանտացի պատերազմիկ մաւեր հասած էին մաւահամգտիմ մօտմ, երբ վրամին արշաւեց ամգոլիացի մաւատորմիղ մի բաղկացեալ տասն և հինգ մաւերէ, ըլլարով կրկին տէրութիւնքմ ի թշնամութեամ: Պատերազմն չորս ժամ տևեց. ահագին էր տեսանիւ և լսել թըմդամօթմներու ոլոտումմ, մաւուց առագաստք պատասուեցամ, կայմք խորտակեցամ և կմսիւքմ քայքայեցամ: Մարտիկք զազամաց մմամ իրերաց բաղխեալք զիրար ըզըքտեցին. մաւերէն ոմանք բոցակէզ եղամ, որպէս ոմանք ալ ծակոսեալք խորատոյզ ի ծովմ, լսակ ամգոլիացի մաւերէմ միմ պայթելովմ իրր զետմաշարժ սարսեց Լիվոնոյ: Յետ պատերազմիմ միայմ 17 մաւք կը մշմարուէին ծովու երեսմ, և Ամգոլիացիք յաղթուած էին. հարիւրաւոր վիրաւորեալք փոխադրեցամ Լիվոնոյի հիւսանդամոցքմ: Հոլամտակամ մաւատորմիկմ հրամամապետմ ևս վիրաւորեալ մեուս և մարմինմ յաղթամակաւ փոխադրեցաւ ի Հոլանտա:

Ֆերտիմամտոս Բ. վաթսմամնմի վախճամեցաւ ի 1670, թողով յաշըրիւ իւր որդիմ Կոզմաս Գ. որում իշխամութեամ ժամամակ Լիվոնոյի ոստիկանութիւնմ քարեկարգութիւն ի գործ դրաւ, ուսելեաց որոշ զիմեր հաստատուեցամ, շինեցամ

Արքունի կոչեցեալ չրամցք, որբերուն համար կրթական օթեւան, ամկարողաց պատուպարան և այլ սլիտամի շինուածք: Ժամանակին հատեալ Աւագ Դքսութեամ ղրամներուն վրայ կը ունարուին Լիվոնոյի կմիքն: Այլ դէպ յամն 1684 քաղաքին խաղաղութիւնն վրդովեցաւ, վասն զի վերստին ժամտախտըն եկած էր հոն. ընդհամուր քաղաքն հիւանդանոց փոխադրած էր. թուով տասն հազարէն աւելի մարդիկ ժամտէն ըմբռնեցան, ամոնց չորս հազարն չարաչար մեռան, միւսք ապարիմեցան. ամդ էր տեսամնկ ժողովրդեան ապաւիմլիւն առ Տիրամայրն, որուն հրաշագործ պատկերովմ օրհնեցաւ Լիվոնոյ մերծաւոր լեռնէն, եկեղեցիք զամզակաց հմնամբն՝ իսկ զհմուրուկամք թմդամթից արծակմամբն ողջունեցին զթագուհին երկմից: Աւագ Դքսին անդրամնիկ որդին Ֆերտիմանտոս՝ ամուռանի նարտարուպետ ըլլալով հսկեց քաղաքին մորամոր շինութեանց վրայ, և ամոր առաջմորդութեամբն կատուցան թող հասարակաց օգտակար մեծամեծ շէնքերն այլև կամուրջք, չրամցք, ամբարանոցք, և այլն. ձեռնամուխ եղաւ ևս քաղաքին ամրութեանցն. Կոզմաս Գ. Դոսկամայու ապահովութեան համար դաշմադիր եղաւ մեծամեծ պետութեանց հետ, որպէս զի թէ ի խաղաղութեան և թէ ի պատերազմի ազատութեամբ ամէն ազգաց մաւեր յանախեմ ի Լիվոնոյ, և յարգին միշտ Դոսկամայու չէգորութիւնն: Աւագ դուքսն մեծաւ հիւրընկալութեամբ և քազմածախ ըմծամերով պատուեց զմորուպակ թագաւորն Սալամիոյ Փիլիպպոս Ե. որ ի նամապարհորդելմ յամին 1702 համդիպեցաւ երեսուն մաւուք ի Լիվոնոյ: Այսպէս երկայն տարիներ վարեց իւր իշխանութիւնն Կոզմաս Գ. միշտ Լիվոնոյի բարգաւաճութեան աշխատելով, և կատարեց իւր կեանքն յամին 1723. դժբաղվաբար իւր որդին Ֆերտիմանտոս մեռած էր արդէն, ուստի թագաժառանգ եղաւ անոր միւս որդին Ցովնամնէս Կաստոն ամուռն: Մետիչեանց կարգին մէջ վերջինն եղաւ, և ամզաւակ ըլլալուն թագն օտարաց անցաւ. վասն զի ատոր Աւագ դքսութեան ութերորդ տարին մեծամեծ

պետութիւնը միաբանեցան Սպանիոյ թագաւորիմ Տօմ Գարլոս որդիմ թագաժառանգ կարգելու Դոսկանական դքսութեան . սոյն կարգաւորութեան գործադրութեան և Լիվոռնոյի պահպանութեան համար հասան ամսիչապէս Սպանիացի վեց հազար ընտիր զօրականք ընդ հրամանատարութեամբ Տօմ Էմմանուէլի Օրլէանեան, մասն ի զօրականաց զնացիմ ի պահմորդութիւն երկաթեայ դրամն յէլպա կղզւոյ: Յետոյ հասաւ ևս Տօմ Գարլոս, և իբր թագաժառանգ վայելուչ եղանակաւ ժողովրդեան ցնծութեամբն, և քաղաքական համդիտութեամբ պատուեցաւ: Դէպ ի յայս ժամանակմեր թշնամութիւնք ծագեցան Սպանիոյ և Աւստրիոյ պետութեանց մէջն . էր 1733 իմ վերջերն որ հասան ի Լիվոռնոյ երեսուն հազարէ բաղկացեալ սպանիացի բանակ մի: Տօմ Գարլոս առեալ ի միասին բանակը արշաւեց ի Նափոլի, և զրաւելով կրկիմ Սիկիլեայց կոչուած թագաւորութիւնն, թագ դրաւ և մատաւ մոյն գահն . այնուհետև Տօմ Գարլոսի որ Կարթոս Գ. կոչեցաւ միջնորդ եղան Գաղղիա և Անգղիա, և ի հաշտութիւն ածեալ Աւստրիան ընդ Սպանիոյ, շնորհեցին Աւստրիոյ որ յետ մահուան Յովհաննէս Կատտոնի՝ Դոսկանայի Դքսութեան թագաժառանգ ըլլայ Լորեմեան զերդատտանէն դուքս մի: Յետ որոյ հեռացեալ Սպանիացիք ի Լիվոռնոյ՝ յամծնեցին պահնորդութիւնն Աւստրիացւոց: Ի ժամանակիմ մտաւ ի Դոսկանա Լորեմայի իշխանութեմէն հըրաժարեալ Ֆրանչիսկոս Դուքսն, հետն ունելով իւր կողակիցն Մարիա Թերեզա . շքեղ և փառաւոր ընդունելութեամբ պատուեցան ի Լիվոռնոյ մոր Աւագ Դուքսն և Դքսուհին . այս սյն Դքսուհին է որոյ հայրն որ էր կայսր Աւստրիոյ վախճանելովն յամիմ 1741 թողեալ զԴոսկանա՝ մեկնեցաւ ի Վեմնա, իբր ժառանգ կայսրութեան . Աւագ Դուքսն ևս երթալովն ի Դոսկանայէ, յըմթացս 28 ամաց փոխամակարար յամծնեցաւ իշխանութիւնն մէկ խնամակալ վարչութեան ձեռքն:

Ֆրանչիսկոս Աւագ Դքսին Դոսկանայէն մեկնելէն հազիւ տարի մի անցեալ էր, երբ ի Լիվոռնոյ համդիպեցաւ ստակալի

երկրաշարժմ: Ժողովրդենէն ամէն դաս մարդիկ, ևս զօրականք ունելով ի գլուխ քաղաքապետն՝ ժողովիցամ ի Մայր եկեղեցին և ուխտեցին որ յախտեանս ծոմապահութեամբ ժուժկալեն Յունուարի քսանևեօթներորդ օրն:

Երբ այսպէս դոսկանական Զքսութիւնն խնամակալ վարչութեան յամենուած էր, լու ի լու ամենեցուն կայսերական յայտարարութիւն մի եղաւ, որով կը ծամուցուէր թէ Դոսկանա երբէք Աւստրիոյ կայսրութեան մաս չէ եղած. և յիրաւի իսկ, վասն զի Ֆրանչիսկոս կայսրն մեռանելովմ յամիմ 1765, անդրամիկն Յովսէփ որդին յաջորդեց ի կայսրութեան, որպէս միւս որդին Պետրոս Լէոպոլտոսն յԱւագ Դքսութեան Դոսկանայու, ամուխչապէս գալովմ ի Դոսկանա ինքն և իւր կողակիցն Մարիա Լուիզա: Աւագ Դուքսս այս իսկոյն փոյթ տարաւ բարի օրէնքներ հաստատել, զխտութիւնն ծաւալել, արուեստքն ծաղկեցումել, որպէս նաև ժողովուրդն բարեկրթել, ժողովրդեան վիճակն երջանկութեան վերածեց. խնաստուէր էր մա ինքն, իւր սահմաննալ դատաստանական օրինաց առջև հաւատար հրատարակեց ամէն դաս մարդիկ, և մահապարտութեան պատիժն իսպիրմեալ շնչեց: Արքունական ծախուց խնայութեամբն եկամտար յաւելան, իսկ պարտքն մուսզեցան. այսպիսի բարգաւաճութեամբ բարձրացոյց զԴոսկանա ի կարգս յառաջացեալ պետութեանց:

Իսկ ժողովրդեան համակրութիւնն Աւագ Դքսին վերոյլջնալ աւաւելութեանց համար որչափ մեծ էր, սցմքան ատելութեան վտխեցաւ, երբ եկեղեցական գործոց մէջ ևս միջամտութիւն ըրաւ, և ի մասնատրի քանի մի եկեղեցեաց փակմամբն ժողովուրդն ևս բորբոքեալ ի Լիվոռնոյ յ' 31 Մայիսի 1790 խուռն դիմեալ խորտակեց Սրբուհոյն Յուլիանեայ եկեղեցոյն փակեալ դռներն, ուր ի պատիւ Սրբուհոյն սովորական սօմն կատարեցին թափորով. յեսս որոյ դիմեալ կոխեցին հրէից թաղերն, խուզարկելով ի սինովոկացն եկեղեցոյն վերաբերեալ արծաթեայ սպասքն, որոնք զմուած էին յամրի ի հրէից

ազգէն: Ժողովրդեան կատարութիւնն դատարեցմելու համար չեղաւ բաւական զօրաց բանակն . վասն զի երկու կողմէն ալ թէ վիրատրք և թէ մեռնողք եղան . մինչև հասեալ Բիգայու Արք . եպիսկոպոսն համդարտեց զանոնք: Ժողովրդեան մէջէն հարկւր ետւթ ամծիմք դատասպարտեցան, որոնց մէջ էին մաս կա . մայք ոմանք:

Նոյն տարիմ վախճանելով Յովսէփ Կայսրն Աւստրիոյ, եղ . բայրն Պետրոս Լէոբլաուս լքեալ Դոսկամա՝ զմաց յաջորդեց ի կայսրութեան ի Վեմնա քաղաքի . որոյ որդիներէն երկրորդն՝ Դոսկամայու Աւագ Դուքս մտաւ, և խոհեմ ընթացքովմ սի . բնի եղաւ ժողովրդեան . վասն զի վոյթ տարուս դատաւորաց խիստ ընթացքն մեղմացմել, զգուշութեամբ վարելով ժողովրդ . դեան կրօնական համոզմանց դպելէն: Այլ զլինչ օգուտ . ի վտուոյ մաւահամզիստ ըլլալովմ՝ յուզմանց եմթակայ էր, ար . դէմ ի Գաղղիա յեղափոխութեան կայծն արծակեալ էր . մեծա . գոյն չարեաց առաջքն առնելու և իւր պետութիւնն չվրդովե . լու համար փութաց Աւագ Դուքսն, Գաղղիոյ վարչութեան հետ դաշմ կռելու: Ի Դոսկամա մտող Ամզղիոյ պետութեան դես . պանն, յ՝ Յ հոկտեմբերի 1793 իմ պաշտօնական գրութեամբ միով ծանոյց Ֆերտինամտոս Գ . Աւագ Դքսին, որ Գաղղիոյ ա . պօրինատր վարչութեան հետ ըրած դաշմադրութիւնն և մը . տերմակամ յարարերութիւնն հակառակ է ընդհանուր եւրոպա . կան տէրութեանց ընթացիցն . ի զգուշութիւն այնպիսի մէկ ազ . զի միոյ որ իւր թագաւորն սպաննեց, կրօնքն հալածեց, արեան հեղեղմեր հոսեցոյց . և ոչ այսչափ միայն, այլ և իրենց ան . կարգութիւնք ամէն ազգաց մէջ ծաւալելու միջոցք կը գործա . ծեն, պատերազմելով զրեթէ բովանդակ Եւրոպիոյ հետն: Արդէն եղած էր անցնալ տարւոյ Հոկտեմբերէն ի վեր մնամ մէկ ազդ . արարութիւն Աւագ Դքսին, այլ ունկնդրութիւն չեղաւ . ուստի կը յաւելու դեպքանն սարսուսալ պաշտօնասլուս իթէ դամդա . ղութիւն ևս ըլլայ Ֆերտինամտոս ԳԻ կողման, . և իթէ տասն և երկու օրուան պայմանաժամին մէջ Լիւվուոյէն ի բաց չնլլէ

Գաղղիոյ հիւպատոսն , և Դոսկամայն զվարամի ընդհանուր Եւրոպիոյ հետ Գաղղիացւոց դէմ , ամմիջնապէս ճեմուպէն դէպ ի Լիվոռնոյ պիտի գան Անգղիական միացեալ պետութեանց մաւատորմիդքն , զքաղաքն ուրակոծելու : Որով յամհնարս մըտեալ Ֆերտինամտոս Գ . Լիվոռնոյի քաղաքապետին ձեռօք ըստիպեց զԳաղղիոյ հիւպատոսն Տըլաֆլօթ ամուճ որ կարելի և դաժին չափ շուտ ի բաց ելլէ Լիվոռնոյէ : Դեռ Լիվոռնոյի մաւատամզիստն չէր վրդոված և ազատութիւն էր վաճառական յարաբերութեանց :

Մինչև որ յաւուր 27 Յունիսի 1796 Նափոլէոն Պոմարարդն արշաւեալ ի Լիվոռնոյ զրաւեց զայն , թող Անգղիացւոց վաճառաց զբաւուրն , կողոպտեց մաս զքաղաքն , և երկու միլիոն դոսկանական վրա տուգանք ընդունելով մեկնեցաւ առ ժամանակ մի բանակաւ : Ի վերադառնալ Գաղղիական բանակին ի 1799 ի Լիվոռնոյ , Աւագ Դուքսն արտօսը յաչս մեկնեցաւ ի Վիէննա . իսկ ի Լիվոռնոյ արծանք տապալեցան , և մեծատանց ապարամացն վրայէն ազմուականութեամ կռիւք բարձեալ քանդեցան . ի ժողովրդոց եղան մասմակցողք ազատութեամ կոչուած ծառն տնկելու զինոտրական հրապարակին վրայ : Նոյն տարին կողոպտեցին Գաղղիացիք եկեղեցեաց արծաթի սպասքն : Թէ և Ռուսաց և Աւստրիացւոց տէրութիւնք ստիպեցին զԳաղղիացիս որ հեռանան Դոսկանայէն , այլ ամոնք Երրորդ անգամ արշաւեցին . և հասեալ յաջորդ տարին ի Լիվոռնոյ՝ զրաւեցին թշնամեաց վաճառքն , և քաղաքին տուժել տրվին մեծամեծ գումարներ :

Յես որոյ Պոմարարդն ջնջեալ Դոսկանական դքսութիւնն հաստատեց ուրոգ Ետրուրիոյ թագաւորութիւնն . այսպէս Սուպմիոյ Արքայազարմն Լուչովիլոս թագաւոր կարգեալ 1801 ին մտաւ ի Դոսկանա . մա ինքն խաղաղ բնաւորութեամբ սիրելի եղաւ հպատակացն : Ի վերջանալ երկուց ամաց իւր կեանաց վախճանն հասեալ թողուց թագաժառանգ միամիայ որդին ընդ խմամակալութեամբ Մարիա Լուիզա թագուհւոյն :

Յիշեալ թագուհւոյն ջանքովն Սրբազամ քահանայապետմ Պիոս Է. շնորհեց Լիվոռնոյ քաղաքին առանձին Եպիսկոպոս, որով յամին 1806 թեմական վիճակ վերածեալ՝ նստաւ ի Լիվոռնոյ առաջին եպիսկոպոս Մօնս. Փիլիպպոս Կամուչչի. թագուհին նոյն տարին պատուեց Լիվոռնոյ իր ներկայութեամբ մնալով հոն տասն և հինգ օր: Այնուհետև Նափոլէոն կայսեր մէկ նոր կարգադրութեամբ թագուհին Մարիա Լուիզա ի Բարիզ փոխադրեցաւ իւր որդւովն: Սոյն միջոց ժամանակի Դոսկամա Գաղղիական օրինօք և սովորութեամբք կառավարեցաւ: Անգղիացոց ընդ Գաղղիացիս անհաշտ թշնամութիւնն վնասեց մեծապէս Լիվոռնոյի մաւահամգասիւն, ուր վաճառականութիւնն դադարեալ և աղքատութիւնն յառաջացեալ էր: Ամամկ որ երբ Նափոլէոն կայսեր քոյրն արդէն իշխանուհի ի Լուքքա 1809 ին Դոսկամայու Դքսուհի կարգեալ էր, գտաւ ի Լիվոռնոյ քսան և հինգ հազար աղքատ, որոյ ի գութ շարժեալ, կարգեց յամձմաժողով մի, այնչափ բազմութեամ ապրուստ հոգայլու:

Յաջորդեցին ի Լիվոռնոյ Անգղիացոց յարձակումքն մաւալին կռիւք. այլ նկում եղեալ ի փախուստ դարձան: Անգղիական մաւատորմիղն յ' 8 մարտի 1814 վերստին եկաւ ի Լիվոռնոյ՝ երբ Գաղղիացիք ոչ ևս էին ի Լիվոռնոյ: Հետևաբար Նափոլէոնի քոյր Լուիզա Դքսուհւոյն թողլովն զԴոսկաման՝ վերստին հասաւ իշխանութեան Ֆերսիմանտոս Գ. Աւագ Դուքսն, որ Աւտրիական բանակաւ մտաւ ի Սևալտեմբերի 1814 ի Դոսկամա:

Քաջին Նափոլէոնի ձախորդութեամբ ի Ս. Հեղինէ բանտուելովն, որսլէս ընդհանուր Նւրոպա՝ Դոսկամա ևս աւժամանակնայ խաղաղութիւն գտաւ:

Ֆերսիմանտոս Գ. յուկտեմական յիշատակի արժամի է շինմամբ մեծագոյն ջրմուղին Քորնիլիոլէն Լիվոռնոյ առաստ և առողջարնայ Զուր բերել տալու համար. նորին խնամքովն հաստատեցաւ ջրհանակիրթ զօրաց գունդն հրդեհաց դէմ, երկրա-

գործութիւնն քարզաւանճեցոյց, զխտութիւնք և արուեստքն ծաղկեցոյց անդրէն, մեծամեծ պողոտաներ բացաւ, և ընտանեւորար շրջելովն ի քաղաքի փարեղի եղաւ ժողովրդեանն: Աւագ Դուքսն իւր եղբօրն Աւստրիոյ կայսեր հետ ի միասին այցելութեամբ եկան ի Լիվոնոյ յամիմ 1819, ուր ձիարշաւք, մաւրմթացութիւնք, և ազգի ազգի նրագագարդ և փառատր համդիտութեամբք պատուեցան:

Յետ մահուան Ֆերտինանտոս Գ. յամիմ 1824 յաջորդեց անոր որդին Լէոբոլտոս Բ. ի դքսութեամբ Իթոլ, որ հօրն առաքինութեանց հետեան՝ հպատակացն երջանկութեամբ և Դոսկամայու փառաւորութեամբ աշխատեցաւ. ուսմունքն, պատկերահամութիւն և քանդակագործութիւնն յառաջադէմ ըրաւ, որով առաւելեալ համբաւն յաճախեցին օտարազգի պատանիք ևս Բիզպլու համալսարանն. Մարեմոնա կոչեալ դրան ածող լայնածև պողոտայն յարդարեց մեծամեծ ապարանօք ի Լիվոնոյ, մաւրմագստի վաճառաշահութեամբ համար բաժն մուագելով՝ ազատութիւնն առատացոյց, քաղաքին ամծուկ սահմանաշրջանն ընդարձակեց և ութ մեղրաչափ բարձրութեամբ նոր շրջապատին ձեռնամուկս եղաւ ի 1835: Սոյն ստիւթիւ Ղօլթօմէ կոչուած հրասարակին ջրանցից վրայ ընդարձակ կամուրջն շինելովն՝ յիշեալ հրապարակն ձևացոյց, զարուարելով զայն մարմարեայ մատարանօք, կոթողօք և արձանի: Յիշատակելի է ևս կրկին գեղեցկաշէն մեծ և փոքր ջրամբարանոցաց շինութիւնն: Աւագ Դուքսն այսպիսի եղմանկաւ Լիվոնոյ մեծապէս փառաւորեց, ծախուց համար վճարեցան երկրակալներն ևս, որք հարկուր երեսուն և երեք հազար Քրանք, ի յիշատակ Լէոբոլտոս Բ-ի կանգնեցաւ կոթող մի յորջորջելով զանի Լիվոնոյի երկրորդ հիմնադիր: 1835 էն սկսեալ յաջորդարար բամի մի տարիներ մաղձախտմ ստատեցուց Լիվոնոյ մեծամեծ ջարդերով. սոյն ախտէն ազատելու համար՝ ի սլա

տիւ Տիրամօր Օգնական ամուսնեալ ընդարձակագոյն եկեղև-
ցոյն հիմնարկութիւնն սկսաւ * :

Շինեցաւ ևս կղերանոցն Կավի, մուրացողաց և ծերոց ամ-
կելանոց, նորանոր թատրոններ, հնուագրաստուն, կազագոր-
ծարան, մաս Լիվոնոյի երկաթուղեայ գիծն ուր առաջինն և-
ղաւ ի Դսոկանա երթևեկելովն 1844 ին: Լէոբոլտոս Բ. ստի-
պեալ յամիմ 1847 ինչ ինչ ձախողակի կարգադրութեանց
ծեռնամուխ եղաւ, սահմանադրական օրէնք և տպագրական
ազատութիւն շնորհելով. այլ զինչ օգուտ, խոտկանէրք և
արքամեակք ապստամբութեամբ քարծեալ խաղաղութիւն տագ-
նապ սերմանեցին. մեզի ամհմար է աստէն մամրամասն պատ-
մել եղած արկածքն. զօրք և քաղաքացի պահապանաց գմղերն
չէին քաւեր բուռն ժողովուրդն զուպել. յաշորդեցին անոր քա-
ղաքական կռիւքն: Յուսահատեալ Ասագ Դուքան ռամկապե-
տականքն շահելու՝ հեռացու գմաց ի Կայիթա. որով նորանոր
յուզմունք և սարսափ տիրեց՝ Նուպեսութիւն և Ռամկա-
պետութիւն իրարու յաշորդեցին. ասոնց զլուխ եղած էր Ֆը-
րանչիսկոս Կուէրացցի, անուանի բամասէրն: Վերջապէս երբ
ասանկ ամկարգութեամբք վրդովեալ էր քաղաքն և սոմնայն
ինչ խամգարեալ արշաւեց ի Լիվոնոյ քսան հազար զօրակա-
նով և յիսուն թնդամօթով Աւստրիական բանակն և ռմբակոծե-
լով ճեղքեալ քաղաքին պատուարն՝ մտաւ խաղաղութիւնն վե-
րահաստատելու. այլ և այնպէս Լիվոնոյի ապստամբանէրքն
զաղտագողի հրացանածգութեամբն դէպ ի բանակատեղն Աւ-
ստրիացոց, բորբոքեցին զամոնք նորանոր սպանութեանց և պաս-
ժոց զործաղիւր ըլլալու: Ժամանակին ի Լիվոնոյ պատահեալ
և յիշեալ խաղաղութեանց վրայ ծանօթութիւնք ասանդուած են
« Նւրոպա » յորչորջեալ հայերէն լրագրին 1848 և 1849
տարիներն, տպագրեալ ի վամս Մխիթարեանց ի Վիէննա:

* Կաւանդուի ուր 1839 ին էին ի Լիվոնոյ հիմզ չարագործ
կօշկակարք, որք յիտ մտիցն արևու ամէն օր սպանութիւնք կը
գործէին, թողով ճամբու վրան դիակոհրն. առ այս գործ չէր

Այն ժամանակ դարձաւ Աւագ Դուքսն Կայսթայէն ի Դուքս կամաւ և անդրէն բարեկարգութեանց զբարեցաւ, ձեռնարկեց մորաշէն հոյակապ մաւահամգստին հմոյն փոխամակելով որ սուարտեցաւ շուրջ յամմ 1859. արդարև սքանչելի է շինուածն: Աւստրիական բանակն գնաց ի Դոսկամայէ 1855 իմ: Իսկ ի Յունիսի 1857 Ալֆիների կոչուած թատրոնն ի Լիվոռնոյ յամկարծակի հրդեհով լոցակէզ եղաւ, երբ գիշեր մի շուրջ երեք հազար ամծինք հանդիսատես կային. տխուր գիշեր, որում մէջ աւելի քան հարիւր վաթսուց թուով մարդիկ հարուածեցան, և որոնց մեծագոյն մասն մնաւ: Աւագ Դուքսն զթացնալ մեռնողաց ըմտամեացն առատ ողորմութիւնք բաշխեց ի Լիվոռնոյ: Յիշեալ տարին մոյն իմքն Աւագ Դուքսն Օգոստոսի մէջ ըմկերացեալ Սրբազան Քահանայապետի Պիոս Թ. բերսւ պցցելութեամ ի Լիվոռնոյ, ուր արժամավայել յարգամօք պատուեցաւ:

Որքան Լիվոռնոյի ամդորրութեամ և բարեկարգութեամ հրկած էր Աւստրիական բանակն, ընդհակառակն այնքան յուզմունք և անկարգութիւնք պատճառեցան յիշեալ բանակին երթալէն վերջ, և հեազհետէ աւելի ևս զգալի եղաւ հրդեհի սուլըստամբ ոչ ևս ծպտեալք այլ համարձակ քաղաքացիքն կը յորդորէին զինուորականաց դէմ հլլել. սյուպէս՝ քամի քամի ամգամներ մաքաւումք եղան. կը յիշուի որ օր մի աւելի քան յիսուց ապրտամբք մեռան խառնուրդի մէջ, այլ ի զինուորականաց ևս ոմանք սպամուսծ հղան:

միւր զամոռք գողութեամ փափաքն և կամ քաղաքական վրէժ իմդորութիւն իմչ. մի միայն վասն զի էին արիմուռչտ ըմաւորութեամբ: Ոստիկանութիւնն հրկայն ժամանակ տնկարող եղաւ ամոռք հետքն գտնել և կայամաւորիլ զամոռք. վերջապէս ձեռք իմկան. չարագործաց գլուխն էր Ամտոն Զեօլլի ամուռ կօշկակարն. այլ որ զարմամային է, Զեօլլի կինն ևս սպամուռն հմ ըմկերքն երբ գիշեր մի ձեռնուայն չէին կրցած այլ սպամութիւն գործել. սոյն չարագործք յայպմ և յամէծս ժողովրդեամ 1841 իմ դատապարտեցան ի ըիակավարութիւն:

Ղեդրոլտոս Բ. տեսնելով իրեն օտարութեանց դէմ իւր պաշտօնէից ապերախտութիւնն, որովք յամուլոզմ համարձակութեամբ առաջարկած էին հրաժարել ի Դքսութեանէն, թողով Դոսկամայն ի 27 Ապրիլի 1859 մեկմեցաւ ի Գերմանիա, ուր պամդիստեալ տասնամեայ ժամանակ զմաց ի հռովմ, և քրիստոնէակայել մահուամբ մեռաւ 1870 ին. Ղեդրոլտոս Բ. հրաժարելով յաջորդ անուաներ էր իւր որդին Ֆերսիմանտոս Դ. քայց իւր պաշտօնեայքն ամմիջապէս Աւագ Դքսին երթալով յամծմած էին իշխանութիւնն Բիւմոնթէի թագաւորութեան ղեսպամին: Այսպէս հասան և մտան ի Ղիվոռնոյ Բիւմոնթէի զօրաց բամակն, յետոյ ևս Գաղղիականն ընդ հրամանատարութեամբ իշխան հերոնիմոս Նափոլէոնի. սպաներազմ հրատարակեցին, և յաղթականք ընդդէմ Աւստրիոյ ի Մաննիթա և ի ՍոյՖերիմօ ջնջեալ հրատարակեցին Դոսկամայու Դքսութիւնն: Վիկտոր Էմանուէլ 1860 ին մտաւ ի Ղիվոռնոյ, և ամտի ուղևորեալ ի Ֆիօրենցա, յաջորդ տարին թագաւոր կոչեցաւ Իտալիոյ: Ֆիօրենցա մայրաքաղաք անուանեալ 1864 ին հոռն փոխադրեցան արքունիք ի Դօրինօ քաղաքէն. Աւստրիոյ դէմ վերլուսին պատերազմեցան Իտալացիք 1866 ին, երբ մտդձախտն թերակղզւոյն մէջ մեծամեծ ջարդեր կըմէր. Իտալացիք յաղթական չեղան ի Քուսթոցա, և ի Ղիտաս մկոռն եղեալ Քափելլինի հրամանատարութեան յամծմուած մաւատորմիլոն խորացոյց եղաւ: Նափոլէոն Գ. * ստիպեալ զԱւստրիա յետս առաւ զՎենետիկն, և պարզեց Վիկտոր Էմանուէլի: Յիշեալ թագաւորն 1870 ին ալքունիքն ի հռովմ փոխապէս յախշտակելով բոլորովն եկեղեցոյ իշխանութիւնն:

(1) Նափոլէոն Գ. Գաղղիոյ կայսրն պատանհկութիւնն ի Ղիվոռնոյ ամցոյց. մեր բարեկամ Յովսէփ Մէյնն վկայութեան հետեւելով ամուսնի էր ի սրախաղութեան արուեստին, և մեծամարտեալօր մը յիշեալ Մէյնն հետ յաղթական եղաւ: Հայրն Նափոլէոնի Գ. որ հոլամտայու թագէն զրկեալ էր՝ ի Ղիվոռնոյ քաղաքի պամդըի տեալ մեռաւ:

Լիվոռնոյ անկեալ ընդ իշխանութեամբ Բիւմոնթէի թագաւորութեան, մոր իտալական միապետութեամբ Վէլ իր մախմիր համբաւ և արժէքն կորոյս . Լիվոռնոյի ամզրէն կենդանութիւն տալու համար արքունիքն ոչ ի հոտվմ այլ ի Ֆիորենցա զետեղել հարկ է, որպէս մաս արդէն առաջարկեալ հրկաթողնայ զծով միացնելու է զայն Մօտենայի և այնպէս վերին Իտալիոյ հետն:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Լիվոռնոյի սահմանն և դիրքն, հին և նոր նաւահանգիստքն, շահագործութիւնն, վաճառական գեղեցկութիւնն, բարձրութիւնն, արտադրութիւնն, շինարարաց գեղեցկութիւնն, բարձրանէ, հրապարակէ, սողիւ, ջրանց, պարտէզ, բնակչիւ, այլ և այլ գաղութական ուղիքն, բար. պաշտօնարանքն, նշանաւոր գեղեցկութիւնն, վարժարանք, եկեղեցիք, խարանք, լեռնական վեճակ, եղբայրութիւնք, ընկերութիւնք, լեռնագործք. շրջակայքն, Սեռ-լեռին պարտական անշարքն և հրաշագործ պարիքն:

Լիվոռնոյ կամ Ալիկուռնա, ի հնումն Լապրոն, զետեղեալ է դաշտի վրայ և ունի սահման ի թիկանց, այս է յարենից՝ թուրակներ և լեռներ, դէպ ի յաջն և ի հիւսիսակողմ ի հեռուստ սլաշարեալ կամ Բիզա և Լուքքա քաղաքաց լեռներն: Իսկ յարևմտից կողմանէ տարածեալ կայ Տիւրիմեան ծովուն լայնածաւալ դաշտն, Կորկոնա, Քորսիքա և էլպա կղզիներն: Ի վերջ կոյս ութնասաներորդ դարու ձահլմներէն իսպառ մաքրեալ լլլալովն, այսպէս մաս ստէպ ծովային քաղիներու շնչամարմն, կլիմայն բարեխառն և առողջարար եղած է:

Լիվոռնոյ Դոսկամական մասին իտալիոյ մեծ կեդրոնատեղին է առևտրական գործոց համար հեռաւոր աշխարհաց հետ, որոյ մաւահամգիստն մաւուց երթևեկութեամբն շարունակ ի յարարներութեան է Արևելեաց հետ . ևս Ալիքիլէի, Ամերիկայի

և նոյն իսկ Երուսիւոյ արևմտեան մասին հետն: Լայնագիծ և
հողակապ պատուար մի մաւահանգստին պատասպարան կան-
գամած քամիներու դէմ. յիշեալ պատուարն ունի կրկին լայտե-
րագարդ աշտարակներ երկու ծայրերն, երկայնութիւնն է հա-
զար հարիւր երեսուն մեթրօ: Այդ ընդարձակ մաւահան-
գրատէն ութհարիւր մեթրօ դէպ ի ներքս է անցք ի հինն
Մեսիչեան կոչուած մաւահանգիստն. որ և այժմ ևս կը ծա-
ռայէ շատ մասերու պատասպարմանն: Մեսիչեան մաւահան-
գրատին արևելեան կողմն կառուցեալ կայ պաշտօնատեղի մա-
սպետութեան որպէս նաև առողջապահութեան: Իսկ հա-
րաւային կողմն է նաւային գործարանն, ուր զետեղեալ կան
հսկայածն մեծամեծ մեքենայք, ևս և ճարտարասպետարանն:

Վաճառատար և վաճառաքեր մատուց երթևեկութիւնքն ի
միասին առնուով ի Լիվոնոյ տարին հարիւր հազար կը հա-
շուին, որոնց թէ բերած և թէ փոխադրած վաճառաց արժէքն
կը հաշուին իւրաքանչիւր տարի աւելի քան յիսուն միլիոն
ֆիօրլին: Իսկ Լէոքոլտու Քէ դքսութեան ժամանակն Լիվոնոյի
վաճառականաց համրարեալ ցորեանն հատած է մինչև մէկ
միլիոն ու կէս պարկ, թող այլ տեսակ վաճառաց համքարումն:
Ծախիւք միլիոնաւոր ֆրանքաց շինեցան ի Լիվոնոյ յետին ժա-
մանակներս ընդարձակ և մեծամեծ մթերանոցներ, որոնց
տեսքն բաւական են Լիվոնոյն վաճառաշահ քաղաքաց կարգն
համադասել և ի նախանձ շարժել օտարականներն: Մթերա-
նոցներու միջավայրն է գեղեցիկ մատուց կայարան մի, ուր
մտեալ շոգենաւերն դիւրսու մերձեանն եզերք և վաճառքներն
զետեղեն մթերանոցներն. մինչև հոն ձգեալ և կասեալ են եր-
կաթուղեայ գծեր, որպէս զի վաճառքն դիւրութեամբ փոխա-
դրուին ներքին կողմերն և քաղաքներն: Յիշեալ շէնք քաղա-
քին պատուարէն դուրս ըլլալովն՝ ազատ կը համարին տուր-
քէն մթերեալ վաճառքն:

Դուրս առաքուած վաճառներն են այլևայլք, և ի մասնաւորի
պատուական ձէթ, զիմի, բուստ, մարմար, ալապասթր քար,

կրմինտը, պտուղը շաքարացեալք, և հասեղէնք և այլն: Եւս աւելի են ընդունուածքն՝ ասը, դիպակք, մուշտակ, պաղլեղ, լնդակ, կոճապղպեղ, կմշիթ, սուս, խումկ, համեմուկք, մորթք, պտուղք, աղած ծուկք, կտաք, մետաքս, մում, ցորեան, մստաղք, անօթք, ըմպելիք, շաքար, սուրճ, և ամեն տեսակ ժամանակիս վաճառքն:

Մետիչեան նաւահանգստէն հասեալ ի ցամաք ուղղակի է քաղտըրն երևելի և մեծ փողոցին մուտքն: ուր կոխելու համար հարկ է նախ անցնիլ բարձրացեալ քարաշէն կամուրջն, թողլով ի ձախակողմն հրապարակի միոյ վրայ կանգնեալ Ֆերտինամտոս Առաջնոյն հոյակապ մարմարիտնեայ արձանն, որուն պատուանդանն հատաստուած օղակներէն շղթայլսք կաշկանդեալ կան չորս վիթխարի պղնձեայ ափրիկեցի խափշիկներու արձաններ զետեղեալք այլ և այլ դրութեամբ, պատասնոյ, երիտասարդի, առն և ծերոյ կերպարանօք:

Մեծ փողոցն՝ որ այժմ կը կոչուի Փողոց Վիկտոր Էմմանուէլի, աստի և ամտի զարդարեալ շինուածքով զեղեցիկ վաճառատանց կը յառաջանայ դէպ ի միջնավայրն, ուր կայ յաջակողմն Մայր եկեղեցին, իսկ ի ձախակողմն գիմնութրական հրապարակն որ և կը կոչուի Վիկտոր Էմմանուէլի, ուր ի շինութեան է դեռ յիշեալ թագաւորին արձանն: Մեծ փողոցն ուղղակի շարունակեալ կը հասնի Վօլթօնէ կամ Քարլօ Ալպերթօ կոչուած լայնաձև հրապարակն, որուն ներքնն ընդարձակ կամուրջն երկու հարիւր և քսան մեթրօ երկայն: Հրապարակին վրայ կանգնեալք կան դէմ առ դէմ Ֆերտինամտոս ԳԻ, և Ղէորդլտոս ԲԻ հսկայածն արձանքն. ի դիմաց հրապարակին կը համդիսանայ այլ ընդարձակ պողոտայի շարունակութիւնն, վերջանալով դէպ ի հիւսիս կրկնակարգ մեծ ծառատանով, ի միջնավայր ծառատանաց է բնասարանակամ պարտէզն փոքրիկ. Կամրջեայ կամ Քարլօ Ալպերթօ կոչուած հրապարակին արևմտեան կողմն, դէպ ի հիւսիս հրապարակին վրայ ի շինութեան է Կարլ պալտի արձանն:

Մեծ փողոցէն յետ դարձեալ, Կուէրացցի գիտնականին մորաշէն արձանն կայ աշակողմեան հրապարակին վրայ, ուր կայ գիտութեան սպաշտօնատեղի ևս: Մեծ փողոցն ունի զքամուղեայ երկաթեղէն զիծ, որ դէպ ի հիւսիս կը տանի սուրբ Մարկոսի դուռն՝ ուր է մեծաշէն կայարան շոգեկառաց, իսկ դէպ ի հարաւ կը տանի ծովային դռնէն դուրս սրարտէզմերն, և այլ ևս հետում գեղեր և զքօսավայրեր Արտեմցա և Անտինեանոյ:

Մայր եկեղեցւոյն ետեւն երթեալ է այլ փողոց ընդարձակ երկայնութեամբ, որում կեդրոնն եղած ջրանցից վրայ կամուրջ հաստատուած և հրապարակ, ունելով Քափուր պաշտօնէին հոյակապ արձանն, երկուտեք ջրանցք ընդգրկեալ են կրկնազարդ ուղիներ, որոնց վայելուչ է տեսքն, երբ լսագտերք վառեալք կը լուսաւորեն ի գիշերի զջրանցս:

Աստէն որպէս նկարագրեմք մի առ մի, ընդհանրապէս հրապարակք Լիվոնոյի վայելչածն են և ընդարձակք, որպէս փողոցներն լայնք և զեղեցկայատակք. ըստ մեծագոյն մասին հրապարակք և փողոցք զարդարեալք են բարձրաբերձ և զեղեցկաշէն քարակերտ տներով և սալարաններով որոնց դըստինքններն են հիմզ կամ վից և երբեմն հաս եօթն. ի բաց առեալ փոքրիկ մասն քաղաքին՝ մեծագոյն մաստմբ քարայատակ է կոփածոյ կարծր մեծամեծ քարերով:

Քաղաքին տարածութիւնն էր ութ քիլօմէթրօ քառակուսի, այլ այս սարի ջանիք քաղաքական վարչութեան հարաւային կողմանէ առաւել ևս ընդարձակեցաւ. նմանապէս սրտեալ է շուրջամակի պատուարաւ ութ մեթրաչափ բարձրութեամբ, այլպայլ ուղղութեամբ կան ութ դռներ, հիմզն ցամաքային արուարձաններովն, իսկ երեքն ծովային. ծովային կողմանէ ամրոցներ և դղեակներ կը ծառայեն այսօր զօրաց քնակութեան. Լիվոնոյ ժամանակիս բանակետդ է երկու հազար զօրականաց, թէ և քաղաքն չէ պաշտպանեալ ըստ պիտոյից ներկայիս, այլ սակայն խոսալիս միասկետութիւնն մտադիր է զայն ըստ կարի ամրացուցանել:

Ընդհանրապէս բնակիչքն վաճառականութեան կը սարսփանան, ըստ ի վերայ այսր ամենայնի իւրաքանչիւր տեսակը արհեստաւորք և զամագամ գործարանք կամ բուստի, ալապասթրի, քաղցրեղինաց, ապակագործութեան, ձուլարան գըրոց, ձեռագործք և այլն: Այլ ամենէն գերագոյնն է մետաղագործութեան նորաշէն և մեծագործ գործարանն: Կան մեծամեծ պանդոկներ, մանաւանդ Մեծ կոչուածն ծովեզերեայ, որ Եւրոպիոյ առաջին կարգի պանդոկներուն կարգն կը համարուի:

Լիվոնոյ ունի կրկին դրամաւորայ գծեր, համրակառքեր, և հինգհարիւրի չափ հասարակ կառքեր, և մասակք մեծք և կոնտոլք, որոնք շրանցից մէջ երթնեկութեամբ վաճառք կը փոխադրեն. սոյն իսկ վախճանաւ շինուեցան այնչափ շրանցք ի հնումն այլևայլ ուղղութեամբ քաղաքին, որպէս այլևայլ կէտեր կան կամուրջք քարաշէնք շուրջ տասնեակեց, շրանցից վըրայ հաստատեալք: Հիւսիսային կողմանէ շրանցքն երկայնեայ կը միանայ Արմոյ կոչուած գետին հետ, ի հաղորդակցութեան ըլլալով սոյն գետով Բիզա և Ֆիօրենցա քաղաքաց հետ, և յառաջ քան երկաթուղեաց շինութիւն՝ մեծապէս ի գործածութեան: Ծովային դրան դուրսն ծովախոսնց երկայնութեամբ շարունակեալ պարտեզներ կը զարդարեն մինչև Արտենցա կոչուած գիւղն, նաև աւելի ևս. Արտենցա գեղին ծովեզերեայ հրապարակն պակասն կը բոլորեն ազնուականաց ամարանոցներն և փորրիկ պալատներ:

Լիվոնոյ իւր մեծամեծ թատրոններովն ևս չէ յետադասելի, որոնց մէջ առաջին կը համարուի Սրբոյն Մարկոսի կոչուած թատրոնն, որ քաղաքին մէկ անկիւնն ըլլալովն փակեալ է սցփմ. զեղեցիկ նմ Տէլլի Ավիլայօրաթի թատրոնն, Կոլտոնի թատրոնն, Ռօսսիմի թատրոնն, թող այլ փոքրիկներն: Զուրն առատ է, չորս կողմեր աղբիւրներ կանգնուած, և մեծամեծ շրամբարք, մին ի քաղաքի և միւսն քաղաքէն դուրս ի հիւսիսակողմն: Իսկ Փլորենտեան կոչուած դրան հրապարակին վըրայ քսան և երեք մեթրաչափ բարձրութեամբ կանգնեալ կը

թողի միոյ վրայ գծեալք են յիշատակագրութիւնք քաղաքին : Գոսկանայտ ութ մարտին Աւագ Դրսերն մի քան զմիւսն Լիւփոռնոյի շինութեանց և յառաջադիմութեան սպարապետացան, այլ յետին փառաւորութեան հասցնողն իրաւամբ հղաւ Լէոքոլտոս Բ. որ Լիւփոռնոյ ազատ քաղաք անուանեց, որուն շքնորհած ազատութիւնն վայելեց մինչև յամս 1866 : Եւ այնուհետև զգալի իմն եղանակաւ կորոյս մարտին կարևորութիւնն : Արդարև ըստ արժանւոյն կոչեց Մօնթեքսօ զԼիւփոռնոյ Մետլիչեանց ցեղին գերագոյն գործն :

Բնակիչքն ընդհանրապէս Իտալացիք են, որոնց մէջ համարելու է իւր մի և նոյն տէրութեան հպատակ ութհազար Հըրէայք : Այլ կան ևս բազմաթիւ Գաղղիացիք, Գերմանացիք, Անգղիացիք, Տիւրքացիք և այլն : Հիւպատոսք ևս են Գաղղիոյ, Գերմանիոյ, Անգղիոյ, Տիւրքիոյ, Աւստրիոյ, Հոլանտայի, Միացեալ Մահանգաց, և այլն և այլն : Հրէայք ունին առանձին հասարակութեան կառավարութիւն քառասուն անդամէ բաղկացեալ, որոնց զլուխ կը համարուի ազգին Դիւսնապետն կամ Ատենադպիրն, որ և ներկայացուցիչ է ազգին տէրութեան առջև. իրենց ժողովքին կազմութեան համար ընտրեալ քառասուն անդամքն տէրութեան առաջարկելով կը հաստատուին : Ատենադպիրն ունի իրեն չորս օգնականներ և ևս մտական հաշիւներն կարգաւոր եղանակաւ ընելու համար, մասնապէս սինակոլային, վարժարանին, աղքատանոցին և հիւանդանոցին ծախքերն հոգալու համար օրրատօրէ : Հրէից ժողովուրդն ընդհանրապէս մեծատուններէն բաղկացեալ է. Հրէայք ի Լիւփոռնոյ մեծամեծ ազատութիւնք վայելած են, որոնց սինակոլայն ի Լիւփոռնոյ գեղեցկութեամբն և սոխութեամբն եւրոպայու մէջ երևելիներէն մին է : Բողոքական ազգք ևս ըստ զանազան արանդաց ունին ի Լիւփոռնոյ հինգ առանձին եկեղեցիներ կամ աթոթատեղի : Նմանապէս և Յոյնք թէ Միացեալքն և թէ Բաժանեալքն ունին իրենց առանձին առանձին եկեղեցիներ և առանձին երեսփոխանական ժողովք, և զրեթէ մասն Հայոց կը կառավարուին ինքնօրէն :

Լիվոնոյ գաւառատեղի է, ունի իւր յատուկ քաղաքապետն քաղաքավարչութեամ մալսագահն, զինուորական հրամանաւոր ոստիկանապետ, թագաւորական գործակալ, դատաւոր, անւտրական պաշտօնեայ, և ծովական պաշտօնեայ, և այլն. ունի յատուկ պաշտօնատեղի առողջութեան, քաժտում, արկղ խնայութեան, գամծատում, դրամատունք, կեղրոն փոխառութեանց, արժեղատում, կազագործարան, հրդեհապահաց կեղրոն, ժամտակտական զգուշարանք, աղքատանոց, որբանոց, արուեստանոց զինուորաց, հիւանդանոց և հասարակաց ամիկեանոց, մատենադարան, զրատում մեծ, քաշխարան ուղորմութեանց, ճեմարան օտար լեզուաց, ասպհովական ընկերութեանց կեղրոններ, հեռախօսարան, հեռագրատում: Ամուսնի է մտային ակադեմիա, ուր հարիւր յիսունէն աւելի ազմուական պատանիք կը կրթին: Ամուսնի են ևս մասնատրաց վարժարանքն, կայ առամծինն լիսէ, ժիմնաս, օրիորդաց երեք վարժարանք զիշերօթիկ ևս կուսանաց խնամոցն յանձնուած: Քաղաքական վարչութիւնն ունի քազմաթիւ ձրի վարժանոցք, նաև զիշերաժամ վարժարան մի գործաւորաց համար:

Լիվոնոյի բարեկարգութեան համար կը հսկեն կրկին տեսակ ոստիկանք զգեստուք զանազանք, որոնք ըստ մասին արքունականք կը կոչուին և ըստ մասին քաղաքականք և կը վերարեբին քաղաքավարչութեամ: Սոյն քաղաքական վարչութեան պալատին մէջ յանկեան զինուորական հրապարակին կան հազար պաշտօնեայք և պաշտօնաւորք: Ի գազաթ պալատան կը ծածանի դրօշ կարմրագոյն, որպէս անանդած եմք արդէն նախընթաց զլուսն, դրօշին վրայ կայ բերդ սպիտակ կրկին դղեկօք, բերդին բոլորտիքն կապուտակ երկին. իսկ ստորոտն ծով, աջակողմեան դղեկին վրայ ձողաբարձ դրօշ ունելով գրեալ « Հաւատք » բառն:

Գարուս սկիզբէն ի վեր Լիվոնոյ ունի իւր յատուկ եպիսկոպոսական աթոռն, ուր մատած են յաշորդարար եօթն եպիս.

կոպուտներ. այժմու նպահարարսն կը բնակի կղերանոցն. յիշեալ կղերանոցն կը կոչուի Կավի Ծպիսիարարսն անուամբն, վասն զի նա ինքն եղած է անոր հիմնադիրն. շինեալ է ի հիս սիսակողմ քաղաքին քառակուսի և ընդարձակ, և առ իւր յարակից սրբոյն Անգրէասայ եկեղեցին: Մայր եկեղեցին նուիրեալ է յանուն սրբոյն Ֆրանչիսկոսի, ճոխ և պատուական մկարուք և քանդակօք, և գաւիթմ սիւնակապ կամար: Երևելի են և ճարտարագործ հետևեալ եկեղեցիքն, Տրրամայրն Ֆրանչիսկեանց, Սրբուհի Կատարինէ Դովմիկեանց, Սուրբ Ֆերտինանտոս Խաչակիր միանձանց, և Սուրբ Սեքատիանոս Բաւնարեան կրօնաւորաց. իսկ ամենամեծ եկեղեցին է Օգնական քրիստոնէից կոչուածն, որ իննսուն մեթր երկայնութիւն ունի. իսկ անուամբ մնացեալ եկեղեցեաց են Սրբոց Առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի, Ս. Բենեդիկտոսի, Ս. Յովնաննու, Ս. Ամտովնի, Ս. Յովսեփայ, Ամենատուր երրորդութեան, Ս. Յակովբայ, Ս. Մատթէոսի, և Սրբուհոյն Յուլիանեայ: Նմանապէս կրկին եղբայրութեանց եկեղեցիներն. Կղբայրութեանց մին կը կոչուի Ողորմածախրաց, և միւս Մարբագործաց, և հաստատուած է մին հիւանդաց և մեռելոց սատար ըլլալու համար, իսկ երկրորդն ամհաւատներն և հրէաներն քրիստոնէութեան դարձնել, և ուղղափառ սուրբ կրօնին մէջ կրթելով մը կըրտել: Իւրաքանչիւրն ևս յատուկ զեղեցկաշէն քանդակօք զերեզմանատներ ունին, ուր իրենց վերաբերեալ հանգուցեալքն հանդիսուպէս կը յուղարկաւորեն:

Այլ կայ առամծին հասարակաց զերեզմանատունն, որպէս նաև Բողոքարկանացն և Յունաց, Հրէից և Տաճկաց, ևս և մերոցն այլ խափանեալ այժմ: Իսկ հասարակաց զերեզմանատան մէջ կայ այժմ փուռ մի ըստ հեթանոսաց մեռելոց դիակներն պրելով յաճին վերածելու համար, եթէ անաստուած մեռնողքն իրենց կտակաւ խնդրեն այրուիլ: Սրբոյն Յակովբայ

ևկեղեցիմ ունի այլ գերեզմանատում. թող այլ գերեզմանատում քըմ որ կը վերաբերիմ մերծաւոր գեղերում: *

Եմ ի Լիվոնոյ այլևայլ ըմկերութիւնք. որպէս ըմկերութիւն Սուրբ Վիչենցիոսի Պօղոսեան, ըմկերութիւն Կաթողիկեայ երկսասարդաց, ըմկերութիւն Նպաստամատոյց Տիկմամց և ըմկերութիւն Քրիստոմեայ մարց: Վերոյիշեալ հոգևոր եղբայրութեանց և ըմկերութեանց դիմաց, ձևացեալ և կազմեալ եմ ի Լիվոնոյ այլ ևս աղամղաւոր ամկրօմ ըմկերութիւնք, որոնք կը կոչուին Ըմկերութիւնք Կարիպալտիի, Բետուչի, և այլ ըմկերութիւնք, որ միշտ պատրաստ եմ կաթողիկէ կրօմիմ դէմ մաքսուելու. հոգևոր եղբայրութեանց մմամ, ամոնք ևս գէթ ի ցոյց մարդկան ուրոց ձեռնտու կըլլամ, և աղքատ օրիորդաց ամուսնութեան համար օժիտ կը հոգամ. միայն թէ այնպիսի օրիորդքն չյանախենմ եկեղեցիմ և զամց առնեմ ուսամնել զքրիստոմէական վարդապետութիւն: Հայհոյիչք և ամկրօնք յորդորեալ եմ այս յիշեալ ըմկերութիւնմներէմ որոնցմէ մպատ ևս կըմղումիմ:

Լիվոնոյի քաղաքացեաց բնակչութիւնքմ իրելաց տարբերք եմ, ժողովրդեան բաղկացեալ ըլլալովմ խառնուրդ գեղերէ. հասարակօրէմ կուսասէրք եմ, բծախնդիրք և միտեալք յապըստամբութիւն ըմղդէմ օրինաւոր իշխամութեանց: ԸՊղհամրապէս կըթութիւնմիմ թերի. երիտասարդքն և ուսամողքմ կը սըմամիմ յամղուզմ, ումնք ևս սրիկայ և արքեցող, ամծմասպամութիւնք օրըստօրէ կը յանախենմ:

Մեր պատմագրական յիշեալ ամքաստամութիւնքմ չէ ամխըտիր ամէմ մարդոց համար ի Լիվոնոյ, այլ կը վկայենք թէ եմ ոչ սակաւ ազմիւ բարի և երկիւղած ամծիմք, որոնք առաւելապէս զովութեան արժամի եմ, և ոչ թէ՛ քաւ լիցի՛ պախարաւ կութեամ, անոնց առաքիմութեանց մեր ականատեսս ըլլալովմ

* Լիվոնոյի շրջակայք կը համարուին Դորրիթթա, Սալվիանոյ, Արտեմցա և Ամտիմեանոյ, Մեալ լեռն և այլմ:

ի մօտուստ: Ի Լիվոնոյ հաստատուած են գաղղիացի և իտալացի Քորբ Սիլոյ, խնամելով օրիորդներն յուսմունս, և հիւանդներն ի հիւանդանոցս: Է վանք մի կուսանաց ըստ կարգի Սրբուհոյն Մազդադիմեայ, որոյ հիմնադիր եղած է սրբակեաց քահանայ մի կէս դար յառաջ: Է ևս կարգ մի կուսանաց Քերց Արքայ յովանան կոչուած: Իսկ վանքերն որ Դքսութեան ժամանակ ի Լիվոնոյ կանգնեալ էին կրօնաւորաց համար, ըստ մասին գրուեալ են արդ ներկայ պետութեմէն:

Թիւ բնակչաց Լիվոնոյի և ամոր շրջակայիցն 1887 ին յՍալըվի հրատարակեալ քաղաքավարչութեան պաշտօնական ազգահամարին մէջ կը հաշուին յիսուն հազար չորս հարիւր յիսունալեց այր, իսկ յիսունամէկ հազար երեք հարիւր իննսունուութ կիմ. ընդ ամենայն 101, 854 ամծիկք:

Լիվոնոյ պակաստուր էր իրեն վայել թանգարամէ, այլ յետին տարիներն քաղաքական վարչութեան չանիւր կազմեալ է նոր փոքրիկ թանգարան հնութեանց. ուր ժողովեալ են առաւելապէս մեր բարեկամ Քեյլիմի անուն ասպետն ընծայած առարկայքն, որոնք յիշեալ ասպետն Դորրեթթա կոչուած տեղէն Լիվոնոյի մերձակայքն պեղեալ հողոյ ներքեւն գրտած է. հնութեան վերարեքեալ ամօթներ և գործիմներ, որոնց ոմանք են յերկաթոյ և ի պղնձէ, իսկ այլք ի կաւոյ: Յիշեալ Քեյլիմի ասպետն իր գտած հնութեանցն նկարներուն մեծաթերթ տպեալ տետրմերէն մեզ ընծայելէն վերջ, ինքնայս ժար հաճութեամբ յիշատակ ըրած է հաս քամի մի օրինակներ առաքելով Սրբոյն Ղազարու Մատենադարանին որ ի Վեմեաիկ: Ի Լիվոնոյ են ևս կրկին փոքրիկ մասնատուաց թանգարանքն Քասթելլի, և Լարտարել ազնուականացն:

Ոչ միայն քաղաքական վարչութեան փոխաքն այլև բարձրաստիճան պաշտօնատեարք արքունի խորհրդարանին մէջ մեծապէս խնամք տանելու վրայ են զԼիվոնոյ յարուցանել իրեն անկումէն, յոյր սակս մեր ժողովրդապետութեան ժամանակ շինեցան մեծամեծ ամրարանոցքն յօգուտ վաճառակալ

մութեան, արքունի նաւային ակադեմիայն, այլ և ձեռնարկուեցաւ ընդարձակի նաւագործարանն: Արդի Լիվոնոյի նաւագործարանն կը վերաբերի Օրլանտոյ եղբարց, որ ըստ պահանջմանց ժամանակին աւելի պատերազմական զրահապատ նաւուց կազմութեան կը պարապի, յորս գերագոյն եզու Լեբանթոյ ամուսն շոգենաւն աւարտեալ յամին 1883: *

Յարեւելակողմն Լիվոնոյի շուրջ հինգ մղոն հեռու կայ Սեաւ լոն Մօնթէմերօ կոչուած, ի հնումն ծածկեալ ըլլալովն խիտ առ խիտ եղևնեօք: Սեաւ լերին նակասն վայելչագարդ կը հանգիստանայ Կարտարաշէն եկեղեցի մի յանուն Սուրբ Կուսին, ուր կը պահուի Տիրամօր հրաշագործ պատկերն, արդ աւանդութեամբ կը պատմուի որ յիշեալ պատկերն հրաշալիօք փոխադրուեր է Յունաստանի արևելակողմն Նեկորօսմթէ կոչուած կղզիէն, և յայտնեալ կադ հովուի միոյ 1345 իմ, երբ հո-

* Լիվոնոյի նաւագործարանն 1846էն մինչև 1856, շինեցան հարիւր քառասուն և վեց նաւք վաճառականականք, երբ Լիվոնոյ արտօմութեամբք և վաճառականութեամբք հեռուոր աշխարհաց հետ ամուսնի շահաստան էր: Այն Լիվոնոյ որ Փլորինտեան հասարակապետութեան համիք և Մետիչիան մոյնպէս Լօրէնեան Գրսերու բարերարութեամբք ճոխացեալ էր իբր մի միայն մուտ Դոսկամայու: Միթէ հնար է ամոր կենսական զօրութիւնն պահել և համզուրժել, որ թերակղզւոյն այլևայլ նաւահանգիստքն այժմ ամոր փառքն և վաստակն կը կողոպտեն: Տեսեալ զԼիվոնոյ այսպէս մոխական մեծութիւնէն կողոպտեալ և երկրորդական կարգի վերածիլն, վաճառականքն ամուսնիք թողած են զայն և մեկնած: Այսպիսի արժեաց կորուստն թէ և յայտնի է ամենեցուն, այլ չունի որ յիտալասիրացն բաւական քաջութիւն խոստովանիլ զայն յայտնապէս և լալ: Տիմոյ քարինոյ առանձին տետրակա կը վկայէ թէ Լիվոնոյի յետըմթաց ըլլալն, ոչ միայն ազատ նաւահանգիստ ըլլալու տիտղոսէն մերկացուիլն է, այլ և գաւառականաց արտաքին վաճառատեղեաց հետ ուղղակի յարարութիւն սկսելովն եղած է: Ողբայի է, վասն զի արտօմութեանց ջնջմամբն ամէն կարգի քաղաքացիք վնասուած են, բնումակիրքն և նաւակավարքն ամզործ մնացած են, իսկ կալուածատէրն ըստիպեալ է յակամայս մուագել կալուածոց արժողական վարձն:

վիւն յստորոտ Սեաւ լերին ուր այժմ Մատոմնինա կը կոչուի, զբարեալ էր իւր հօտն արածելու: Հրաշագործ պատկերն ձայն տուեալ կը հրաւիրէ հովիւն որ զինքն բառնալով տանի Սեաւ լերին վրայ. կադ հովիւն լի հաւատօք մոռացեալ իւր կաղու- թիւնն, շալակն կառնու ժայռի բեկորն որուն վրայ հրաշագործ պատկերն կցեալ էր, և այնպէս թեթևաբայլ երկնային օգ- նութեամբ ըմբռնալով կը հասնի այժմեան տաճարին տեղն. հոն քարեպաշտ հովիւն կը ստիպուի սքանչելի բռն զետեղել, վասն զի ծանրացեալ էր յանկարծակի այդ բռն: Ի շնորհս այս ծառայութեան բժշկեալ հովիւն իւր կաղութենէն վազեց և ծանոցց ի Լիվոռնոյ ուրախութեամբ եղած սքանչելիքն: Այս- պէս հասբաւեալ զինաց ժողովուրդ բազում ի Լիվոռնոյէ ի Սեաւ լեռն մեծարել զՍուրբ Կոյսն շինելով հոն հանգստարան և աղօթատեղի, որ յետ տասն ամաց եկեղեցի վերածեալ, հրաշագործ պատկերն յանձնեցաւ Հարց Յիսուսեանց, որ պա- հեմ և հսկեմ ուխտատեղւոյն: Յետ այնորիկ տրուք քարեպաշ- տից ձեռն արկին Հարք Յիսուսեանք կառուցանել զգեղեցկկ տաճարն. յիշեալ Հարց անհամարն յամին 1668, յաջորդե- ցին անոնց տեղ Դէաթիմեան կարգի կրօնաւորք, և ի կատար հատուցին գեղեցկապէս զտաճարն: Իսկ 1783 ին Դէաթիմեանք ևս ստիպեալք ի հրամանէ պետութեան թողին Սեաւ լեռն և գնացին. Դէաթիմեանց փոխանակեցան Վալլօմպրօզեան կո- չուած կրօնաւորք, որոնք մինչև ցարդ ունին եկեղեցւոյն պահ- պանութիւնն: Եկեղեցւոյն կամ տաճարին գեղեցկութիւն և ճոխութիւնն անչտի է, զոյնզոյն պատուական քարք և սիւնք, մմանապէս անթիւ արծաթեայ կանթեղք և շամսօսանք կը զարդարեն զայն. Վալլօմպրօզեան կրօնաւորաց աշխատու- թեամբ եկեղեցին ևս առաւել ճոխացեալ է: Իսկ եկեղեցւոյն մէջ կայ հայազիր տապանագրութիւնն զաղատացոյ միոյ այսպէս.

է

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳԸՍՏԵԱՆ
ԱՆԿԻՒՐԱՑԻ ԹՈՐՈՍԻ ՈՐԴԻ
ՊԱՐՈՆ ԽՐՏԸՐՇԱՀԻՆ .
ՈՐ ՀԱՆԳԵԱՆԻ Ի ՏԷՐ
ՅՈՒՆՈՒԱՐԻ Ժ .
ԹՎՆ ՓՐԿՁԻՆ ՌԷՃԽ .

Աւամդատան որմերն խիտ առ խիտ կը ծածկեն շատերուն վը տամզմերէ փրկուելուն մկարմիր օգնութեամբ յիշեալ պատկերին, մշամակեալ ևս թուակամն և ամծամց ամուամքմ: Այս պէս իտալուհոյ միոյ ասղմեզործ զգեստն որ ազատեալ ի գերութեմէն ուխտիւ բերեր է զայն: Դէպ ի մկրտարամն ստորև են որմոց վրայ զետեղուած մատուց բեկորք, կաղերուն մեցուկք, և այլ իմչ իմչ, ի մշամ եղեալ հրաշալիաց: Կը յիշատակով որ խափշիկք 1575 իմ աւազակաբար յարծակեցամ կողոպտելու տաճարիմ սուրբ սպասքմ, այլ յամկարծ կուրացեալք ծնոքակալուեցամ և բամտարկուեցամ ի թիակավարութիւնմ: Կալլէթթի ամուռ Դէաթիմեամն ի մուտս և ի գաւիթ հոյակապ եկեղեցւոյմ խորհրդատր մկարուք զարդարեց զորմումս. ամդ է տեսամել հրաշագործ պատկերն, որ յայտմեալ կ'երևի ծերունի և կաղ հովուիմ, հովուիմ զայն փոխադրելմ Սեաւ լերին վրայ, Լիվոմոյի կղերին և ժողովրդեամ այցելութեամ երթալմ և մեծարելմ զայն, խափշիկմերում որ եկած էիմ Սեաւ լեռն կողոպտելու՝ կուրամալմ և մոլորիմ, քաղաքացւոց ազատութիւնն յերկրաշարժէ և ժամտախտէ, մաւակոծելոց հրաշալեօք փրկութիւնն ի մրրկաց: Այսպէս նոխ է ուխտատեղիմ, ուր բարեպաշտք շարունակաբար կը դիմեն իւրեանց ընծայիւք հայցել զՏիրամօրն պաշտպանութիւնմ: Քամիցս և մեմք մխիթարուած ենք այցելելով ուրբազամ Սեաւ լեռն: Հմզեստասաներորդ դարէմ ի վեր հեազհետէ համդիպած երկրաշարժից և ժամտախտից տարիմերն որչափ Լիվոմոյի բմակչացմ համար աղետալի և դժբաղդ եղած էլիմ, այնքամ հրաշալի և մեծ եղաւ

պաշտպանութիւն Տիրամօրն ի Սեաւ լեռն, որպէս յիշատակած ենք այլուր: Իսկ յամիւն 1690, Լիվոնոյ բերելով հրաշագործ պատկերն, ոսկի թագով պսակեցիմ զայն մայր եկեղեցւոյն մէջ, մեծամեծ սօմախմբութիւնք կատարեցամ, մինչև ի դարձ պատկերին ի Սեաւ լեռն: Ժողովրդեամ ամէն կարգի մարդիկ մեծարեցիմ զսուրբ պատկերն. էին ևս հրեայք, և զիմուտք որք ի գումղս բաժանեալ և ըստ զիմուտութեամ օրինի պատուեցիմ զայն: Մեր առաջնորդութեամ ժամանակ 1885 իմ երբ մաղձախտն ի թերակղզին մտեալ էր, բարեպաշտք ի Լիվոնոյ շինեալ կամթեղ մի արծաթեայ ըստ արժողութեամ երեք հազար (3000) ֆրանքաց ըմծայկյիմ զայն Տիրամօրն ի Սեաւ լեռն, Լիվոնոյ մաղձախտէն ազատելուն համար: Յիշատակեմք աստէն Ոչամաւոր ամծանց ոմանց ամուսնքն որոմք այցելութիւն րրեր են ի Սեաւ լեռն.

Գուլիէլմոս Վիլդեմպերկի թագաւորն
Ֆրետերիկոս Տսմիմարքայի թագաւորն
Մարիա Լուիզա Ետրուրիոյ թագուհի
Մարիա Ամալիս Նէապօլիոյ թագուհի
Ֆրանչիսկոս Աւստրիոյ կայսրն
Գարլօ Ալպերթոս Սարտեմիոյ թագաւորն
Մուստաֆա Եգիպտոսի զօրագլուխն
Լորտ Գայրն, Կորտոն, և այլն:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Ժրմանակ Հայկան Բաղնախանութան, վաճառականաց արթնախանութն, որոքոչ. Աշխարհաց Բաճախարն, որոպանախիբ, հոգաբարձոս տանապո. Աշխարհաց Բաճախարն, Վեճախանաց ախանախն, Աղբոս Զելեպն, առաջաբնութիւնս Հայոց Եկեղեցոյն կառուցանն. Յալախան որոմարն Բորձախանութիւնն. Սահրաթ Գրապարն է Հոով Բողբուս նպաստն է շնորհս հոգաբարձոս տանախանց Հայոց է Լիւթանայ:

Հետագոտելով այլ և այլ հիւմ գրչագրեր կը քաղեմք թէ յաւմի Տեառն 1582 Լիվոռնոյ քաղաքիմ մէջ հաստատուած Հայազգի վաճառականներէմ միմ Խօճա Կիրակոս Միրմամ աւուռն Պարսից Շահիւմ կողմամէ ի Դոսկամա հիւպատոսական պաշտօն կը վարէ եղեր: Որով կը հետևի թէ վեշտասամերորդ դարում կէսէմ վերջմ ստուգապէս կայր ի Լիվոռնոյ Հայկական գաղթականութիւնմ: Ի նոյմ միջոց ժամանակի Ջուղայեցի Հայ վաճառականք, որ ի Վեմետիկ արդէմ հաստատուած էիմ, սկսամ յաճախելու և երթեկելու Լիվոռնոյի մաւահամզիստմ: Այսպիսի վաճառականաց թիւմ կարծեմք մուգազագոյմ էր ի Լիվոռնոյ ըմդ իշխանութեամբ Կոզմասայ Առաջնոյ, իսկ առաւելելալ բազմացած միայմ Ֆերտիմամտոս Առաջնոյմ իշխանութեամ ժամանակմ *: Յիշեալ Աւագ Դուքսմ Ֆերտիմամտոս փափաքելով Դոսկամայու մաւահամզիստմ ևս քամ վաւ վաճա

* Բիզացի և ապա յետ մոցա փոլորեմտացի հասարակապետութեանց մաւք յաճախելով ի Կիւլիկիական ծով՝ յաճախած եմ ևս վաճառականաց երթեկելութիւնք, ուստի կարի հաւանական է որ միմչև այմ ժամանակէմ ի վեր Հայք գտնուած եմ ի Լիվոռնոյ:

Ֆերտիմամտոսի Առաջնոյ հրովարտակէմ առաջ Հայոց ի Լիվոռնոյ ըլլալմ յայտմի կըլլայ մակ յիշեալ հրովարտակէմ, որում մէջ յակամէ յամուամէ կը յիշատակուիմ Հայք. Աւագ Դուքսմ այմ մանչմալով Հայոց վաճառականական յարաբերութիւնմ հանեցաւ որ գամ բազմամամ ի Լիվոռնոյ:

ուշան գործել, ձեռնամուխ եղաւ յամին 1591, հրատարա-
կելու մշանատր հրովարտակն՝ որով հրաւիրեց ևս հայերն միս
ազգաց հետ գալու և բնակելու ի Լիվոնոյ, և այնպէս վայե-
լելու շնորհած առամծնաշնորհութիւնքն և մեծամեծ արտօնու-
թիւնքն: Այսու յորդորմամբ դիմեցին ի Լիվոնոյ խում և
մուտնի վաճառականք, ընդ որս և հայեր, ըստ մեծագոյն մա-
սին ի Նոր Զուղայէ, և ըստ մասին ի Վանայ, ի Կեսարիոյ և
ի Ջմիրոնիոյ, և այլն: Ըստ վկայութեան Գիւվեր Ագոնց Արքա-
հօր հայերն առաջին եղան արևելեան վաճառներ մուծանե-
լու ի Դոսկանա: Նմանապէս յիշատակութեան արժանի է որ
բուստ գործելու արուեստն նախ հայերն մուծին ի Լիվոնոյ, և
ի հայոց սկսեալ և ուսեալ հրեայք՝ այսօր ամոնց յաշորդքն և
ղած են հոն: Հայոց ընդունած վաճառաց տեսակներն էին
կտաւիք և մետաքսեղէնք ի Պարսից և ի հնդկաց, այլ և ըստ
յիշատակելոյ ուրեք, որդան կարմիր, համեմունք, մարգարիտք,
ակունք, և այլն:

Արդ այսպէս հաստատեալ և բնակեալ հայք ի Լիվոնոյ
ըստ մասին ունէին զգետ ըստ արևելեան տարազու, խոյր
կամ փաթոյթ ի զուխ, կապայ բաճկոն վերարկու անդրա-
վարտիք, և մուճակս յոտին, իսկ ըստ մասին փոխանակեալ
ունէին երտպական տարազն: Ըստ մեծագոյն մասին էին ի
վաճառականաց դասէն, որոնց մէջ կային ոչ սակաւ ազնուա-
տոհմ մարդիկ. յընթացս պատմութեան այսպիսիներէն ու-
մանց վրայ ուրոյն յիշատակութիւն ընելու հմք: Հայք իրենց
զգատտ վարուք և կենցաղավարութեամբն կը զանազանուէին
այնքան խառն սզգաց մէջ, իրենց ազգային սովորութիւնքն
պահելու նախանձախնդիրք էին: Հայոց ճոխ և առատածեռն
բնաւորութիւնն առիթ տուած էր Լիվոնոյի բնակիչներուն,
զհայերն ճոխ անուամբ յորշորջել: Նա՛ մանաւանդ երկիւղած
մարդիկ ըլլալով հայք կը յաճախէին Լատինաց եկեղեցիներն,
թողլով հոն իրենց առատ ողորմութիւնքն:

Իսկ գալով հայ գաղթականութեան բազմութեանն և թուռն,

կաւանդէ մեզ Տարածման Հաւատոյ դիւանն թէ հասած է այն միմչև երկուհարիւր այր, հաշուելով ի միասին մաս առ ժամանակեայ բնակողներն և պամդուխտներն: Շուրջ յամմ 1600, Հայազգեաց վաճառատեղիքն և սեմեակքն կը հաշուին եղեր միմչև հարիւր և քսամ:

Քահանայք հայազգիք որ էին ի Լիվոնոյ՝ դեռ ևս եկեղեցի չունելով առանձինն, ստիպուած էին Լատինաց եկեղեցիներում մէջ հոգևոր պաշտօններն և ազգային սրարողութիւնքն կատարել, ունելով իրենց օգնական մաս տիրացումներ:

Հայ մտջեցեայքն կը թաղուէին Լատինաց եկեղեցիներն, ուր կային ոչ սակաւ հայազիր արծամագրութիւնք. այլ այսպիսի տապանագիրք, յետ ժամանակաց բարձուած են, և միայն Ֆրանչիսկեան կրօնաւորաց Տիրամայր ամուս եկեղեցւոյն և վանաց գաւթին մէջ դեռ ևս կը պահուին միմչև այսօր եօթն հայերէն տապանագիրք, որոնց ոմանց օրինակներն կը դնեն, աստէն:

Ա. « Այս է համգիստ Ջուղայեցի Ղազար Սաֆարի որդի Սէթին որ համգեաւ ի Տէր Յիսուս ի թուին ՌճՎ. Օգոստոս Թ. և ըմտրեաց զաղքատս իւրն ժառանգք »:

Բ. « Այս է տապան Ջուղայեցի Մալուֆի որդին Յակոբին որ համգեաւ ի թուին Հայոց ՌճԺԸ. Օգոստոս ԺԱ »:

Գ. « Այս է համգիստ Ազուլեցի Աղաչեան Խաչոյի որդի Փամոսի, որ համգեաւ ի Քրիստոս ի թուին ՌճԺԷ. Հոկտեմբեր ԺԱ »:

Վերոյիշեալ Ֆրանչիսկեանց եկեղեցին, որպէս մաս երբեմն Ս. Յուլիանեայ, և երբեմն Ռորմաճասէր Եղբայրութեան Եկեղեցիներն կատարուած են հայկական արարողութիւնքն, միմչև ի շինութիւն և ի կատարումն Հայոց Եկեղեցւոյն յետ ժամանակաց՝ այս է յամմ 1714:

Հարկ է աստէն յայտնել ևս Լիվոնոյ զաղթող Հայոց որպիսի դաւանութեամբ վարելն: Տարածման Հաւատոյ Դիւանն ունի և յայսմ մասին վաւերական յիշատակութիւն, թէ յասին

1627 ի Իվրոնոյ կաթողիկեայ դաւանութեամբ և հաստա-
տում քնակութեամբ կը հաշուէին յիսուն արք: Որոնց հոգևոր
առաջնորդութեան համար առարուած էր ի Հոռովմայ հայազ-
գի վարդապետ ուն, զոր և կը կոչէին հասարակօրէն **Վեֆեմբ**:
Ի վերայ այսր ամենայնի են մամակք որք կը յիշատակեն թէ
ի Լիվոնոյ հետզհետէ յաճախող և երթևեկող պամոլիտաց հետ
եկած են ևս երբեմն երբեմն երեցք և վարդապետք չկաթողի-
կեայք: Որոնց միոյն անխորարար հոգևոր պաշտօն կա-
տարելուն համար ի Լիվոնոյ, Տարածման Հաւատոյ ծիրանա-
տը մախսագոհն հրաւիրեց զայն որ հաւատոյ դաւանութիւն
տայ, այլ ամենևին չյօժարեցաւ երեցն պահանջուած դաւա-
նութիւնն տալու, հետևաբար արգիլուեցաւ ի հոգևորս: Մի և
նոյն ժամանակներ առարուեցաւ ի Հոռովմայ հայազգի Եպիս-
կոպոս ուն, որ երկայն տարիներ ի Լիվոնոյ քնակեցաւ, հրա-
կելով միշտ Հայոց ուղիղ վարդապետութեամբ առաջնորդուե-
լուն: Այլ կըր յիշեալ Եպիսկոպոսն մեկնեցաւ նոյն քաղաքէն,
փոխանակեցին անոր տեղ կրկին հայազգի վարդապետք, ո-
րոնց անուանքն թէ և կը պակսին ի յիշատակագրին, քայց
ըստ մեզ և հաւանակրանարսր են Բարսեղ և Յովհաննէս ա-
մուն Կոստանդնուպօլսիցի վարդապետներն, որոնց ի Լիվոն-
ոյ ըլլալն շուրջ այն ժամանակներն յայտ է ևս յայլուստ: Իւ-
րաբանչիւրն յիշեալ վարդապետներէն իրենց պիտոյիցն և
ապրուստին համար կըմբռնէին ի Հոռովմայ տարեկան թոշակ
հարիւրական արծաթեայ սկուտ: Թէ և էին եռամդունք և զո-
վելի պաշտօնեայք Սեղանոյն, քայց ազգայիններէն ոմանց ա-
մենևին չէին եղած հաճոյ:

Ըստ յիշատակագրի միոյ՝ Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքա-
րանն փութացեր է առաքել ի Լիվոնոյ յսկիզբն 1667 տա-
րոյն վարդապետ մի, որուն գալուստն ոչ սակաւ յուզմանց
և վրդովմանց պատճառ է եղեր: Ուր ազգայնոց մեծագոյն մտ-
սըն թէ և չէին համադաւանն նորեկ վարդապետին հետ, այլ
անոր ճարպիկ հմարիւրն որոացեալք, միտրամեցան Ֆերտի-

մանտու Բ. Աւագ Դքսին աղերսագիր մատուցանել, որպէս զի ըստնայ և արտաքսէ իրենց հոգաբարձու կրկին կաթողիկեայ վարդապետներն: Ֆերտինամտու Բ. զիջաւ անոնց աղերսին, և ի ձեռն քաղաքապետին արտրել տուաւ ամսիջապէս ի Լիվոնոյէ կրկին վարդապետքն: Այլ կարճ եղաւ ամոնց արքայուն. վասն զի Սրբազան Քահանայապետն Կղեմէս Թ. վշտաւնալով սյսալիսի եղած տնարգանաց հտմար, փութաց տժգոհութիւն յայտնելու ի Հռովմ Դոսկամական տէրութեան Դեսպանին, որով կաթողիկեայ կրկին վարդապետք վերադարձան հոգևորապէս առաջնորդելու հայազգի ժողովրդեանն ի Լիվոնոյ: Եւ մնացին հոն մինչև ի 1669, երբ եկին անոնց տեղմ փոխանակելու ի Հռովմայ կրկին Դոմինիկեան կարգի քահանայք, և հայազգիքն դարձան յարևելս:

Այսպիսի Դոմինիկեան յաջորդք վարժ էին և զխտակ հայերէնի, թայց և այնպէս ունէին իրենց հետ ի հոգաբարձութիւն ժողովրդեան հայազգի քահանայ մի, որ և ունէր ուղղակի յարաբերութիւն Տարածման Հաւատոյ ծիրանատրին հետ, և կրնդունէր ծիրանատրէն թոշակ տարին վաթսուս սկուտ:

Հայազգի գաղթական ժողովրդեան ի Լիվոնոյ քաղաքն հոգաբարձու քահանայքն ի պակասութեան մերազնեայ պատշանակ քահանայից, ոչ միայն եղեր են ի Դոմինիկեանց, այլ ևս ի Կարմեղեան կրօնատրաց և ի Ֆրանչիսկեանց վարժեալք հայկական լնգուին մէջ Հայաստան առաքելութիւն ըրած ժամանակին: Այլ և եղած են հայազգի լատինածէս քահանայք, և մոյն իսկ Լիվոնոյի գաղթականաց որդիներէն ըմանք որ ուսեալք ի Լիվոնոյ առ լատինս քահանայացան: Այսպիսեաց վրայ ունիմք առանձին յիշատակութիւն ընել ի կարգին:

Հետևարար ապացուցեալ է որ Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժողովն զրեաթէ հարիւր յիսուն տարուան միջոց մեծապէս հոգացեր է Լիվոնոյի հայ ժողովուրդն, և ուղղակի ինքնին ամուսնելովն և կարգելովն անոնց հոգաբարձու քահանայքն

թէ՛ Հայագգի և թէ՛ լստին վճարած է շարունակարար սնունց ապրուստի համար տարեկան թոշակ:

Մինչև ցարդ գրեցինք փոքր ի շատ: մեր քաղած ծանօթութեանց համեմատ մերային եկեղեցականաց, և ինչ ինչ զիտեկաց վրայօք. իսկ արդ ունինք գրելու ազգային երևելիաց ոմանց վրայ, որոնք ազգային եկեղեցոյն կանգաման փափաքելով սկսան Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժողովոյն հետ հրկայն բանակցութիւնք. կարեորագոյն ըլլալով բանակցութիւնք՝ արժանի են յիշատակութեան: Անդտին ի սկզբանէ հետէ՝ մատնաւորապէս եօթնևտասներորդ դարուն մէջ Հայագգի գաղթականքն ի Ղիվոնոյ Հանացին և հարկաւոր միջնոցն ի զորս զլին որ սեպհական և յատուկ եկեղեցի կանգնեն, ունելով իրենց մէջ մեծատուն և յօժարակամ բարերար մարդիկ՝ որոնք պատրաստ էին իւրաքանչիւրն իրեն սեպհական ստացուածովն ծախքն հոգայլու: Ասեմայն ազգք գաղթականք ի Ղիվոնոյ առանց ինչ դժուարութեանց կանգնած էին իրենց աղօթատեղիքն. և միայն Հայոց եկեղեցոյն շինութիւնն զիւրութեամբ չկատարեցաւ: Խոչընդոտաներէն մին էր Բիզայու Արքեպիսկոպոս Տէքօնթի Տէլի անուն, որ գրելով ին ձուովն երկար ժամանակ հակառակեցաւ Հայոց*: Ներուի մեզ Հայաստան Հայր Կարապետին գրով թողած մէկ խորհրդածութիւնն յառաջ բերել: Արդ կը գրէ: Ես ինքն թէ Ղիվոնոյի Հայք ի միասին առնելով՝ համանգամայն չունէին ինչ մոլորական դաւանութիւն, սուպ թէ: ոչ շնորհուած արտօմութեանց զօրութեամբն կարող էին Բողոքականաց մասն զիւրութեամբ ձեռնամուխ ըլլալ եկեղեցոյն շինութեամբ: Եթէ ունէին մոլորական աղանդ, ընդէր չթողին կանգնել եկեղեցի. իսկ եթէ չունէին ինչ մոլորական՝ դարձեալ կըրենք ընդէր չթողին կանգնել: Որով կը հետևցնէ որ կային հակառա-

* Որպէս կը վկայէ Ազոնց Գիւվեր ի խօսելն Ղիվոնոյի Հայոց վրայ:

կորուք, որոնց մպատակն այլ ինչ էր, և ոչ հայոց կասկածելի դաւամուժիւմն :

Սակաւիկ ինչ զարտուղեալ մեր բնութանէմ՝ աւանդեմք մեր ազնեայ տասնուերկու երևելեաց ամուսնքն որ էին ի Լիվոռ, մոյ յարին 1646: Եւ են հետեւեալքն ըստ կարգի .

Սսնցի Խօնա Սաֆար որդի Խօնա Սիմանի
Կեսարացի Պայրամ Զէլէպի որդի Խօնա Հալասպի
Կեսարացի Խօնա Պուտակ Գաթըրնեանց
Գաղատացի Յակոբ Զէլէպի որդի Խօնա Պայրամշահի
Կեսարացի Սիմոն Զէլէպի որդի Խօնա Թովմայի
Եւրկիացի Խօնա Ալեքսան որդի Խօնա Ղազարի
Կեսարացի Խօնա Պօղոս որդի Ս. Ուզումեարմասի
Կեսարացի Խօնա Փանոս Աբելնց
Զմիւռմիացի Խօնա Սարգիս որդի Խօնա Պօղոսի
Զմիւռմիացի Խօնա Յովհաննէս որդի Խօնա Մուրասի
Կեսարացի Խօնա Պայրամ որդի Էմիր Պալուն
Զմիւռմիացի Խօնա Մարտիրոս որդի Խօնա Սարգսի :

Յիշեալքն 1646ին հրավրեցամ ի Լուքքա քաղաք մերոյս հայկազն Սրբոյն Դաւթի մշխարաց փոխադրութեան առթիւ, ուր Սրբոյն դազադն իրենց ուսոցն վրայ տանելով հանդիսական շքեղ թափօրի մէջ առաւելապէս պատուեցամ: Մերոյս Սրբոյն Դաւթի յիշատակութեանքմ՝ յարմար կը դատուք նշանակել ևս այլ քանի մի ազգայնոց ամուսնքն որ առաջնորդութեամբ Եւրկիացի Խօնա Ալեքսանի ուխտագնաց եղեր են 1656ին ի Լիվոռմոյէ ի Լուքքա քաղաք. որոց ամուսնք են Վանեցի Խօնա Սարգիս որդի Ասլանի, Կեսարացի Խօնա Ասլան որդի Պօղոսի, Վանցի Խօնա Մարկոս որդի Թորոսի, Նախշուանցի Խօնա Եսայի որդի Մովսէսի :

Գիտելով հայոց իրենց եկեղեցւոյ շինութիւնն հակառակողաց զօրութիւնն չվհաստեցամ, այլ շարունակեցին իրենց աղերսագրերն առաքել ի հոովմ սկսեալ 1660էն, որոնք դժբաղդաբար ամպտուղք մնացին Ս. Ժողովոյն դամդաղելովն հաւու-

Ութիւն տալու: Մերագմեաց մէջ մեծատուն մի Ապրօ Զէլէպի անուն ազգային եկեղեցւոյն ամերաժեշտ հարկատրութեամբ զգած հալ դիտեց 1663ին Քահանայապետական Նուիրակին որ ի Փլորենտիա, որուն միջնորդութեամբն ազերս մատոց ի Հռովմ երաշխատրելով որ Հայոց կանգնելի եկեղեցին կաթողիկէ կրօնին վարդապետութեան միշտ հպատակ ըլլայ և անով վարուի: Իսկ Տ. Հ. Ս. Ժողովոյն Քարտուղարն Մօնսիենօր Ալպերիչի փութաց պատասխանելու Փլորենտիոյ Առաքելական Նուիրակին այսու եղանակաւ. « Զէպիտոյ դիւրաւ փտամիլ Հայ Ժողովրդեան, որ իրեն յատուկ ազգային ծէսերն և արարողութիւնքն կատարելու պատրուակաւ կարող է Ս. Գահին հանդէպ, և ալն յանդիման ամենում հերձեալ եկեղեցի մի կանգնել: Մամաւանդ որ Գոսկանական Տէրութեան շնորհած արտօնութեանց պատճառաւ, և վաճառականաց հետզհետէ յաճախելովն ի Լիվոնոյ, հմարտոր չէր ըլլար ըստ կարելոյն հարկատր դատուած միջոցներն ի գործ վնել, և զգուշութեամբ հսկել ամոնց վրայ »:

Այլ Փլորենտիոյ Առաքելական Նուիրակն ընդունելովն այնպիսի պատասխան, ուղղեց այլ գրութիւն Տ. Հ. Ս. Ժ. Ծիրանատրին. յիշեալ պատասխանոց մէջ յառաջ ընրուած պատճառարանութեանց փոխարէն, կապահովէր զայն այսպէս. Ապրօ Զէլէպին վափաքելովն իւր ծախիւք շինել եկեղեցին, կը խոտտանայ որ ուղղափառականէն զատ այլ արարողութիւնք վատարուին նոյնին մէջ. և հսկող ըլլան եկեղեցւոյն մէջ կաթողիկէ կրօնին տնտրականութեանն թէ՛ վիճակատր Արքեպիսկոպոսն և թէ՛ Սրբաքննութեան դատաւորք: Տ. Հ. Ս. Ժ. բուական ջնամարեցաւ խոտացուած ասպահովութիւնքն Ապրօ Զէլէպոյն կողմանէ. ուստի հրատիրեց զԱպրօ Զէլէպի որ հաճի ինքնին նախ հաւատոյ դաւանութիւն տալ, որպէս զի յետոյ խորհրդածութեան անունի եկեղեցւոյն շինման առաջարկութիւնն: Ապրօ Զէլէպին վշտացաւ խնդրոյն անյաջող ելլոցն նամար, ուստի բնաւ յանձն չառաւ հաւատոյ

դաւամութիւմ տալ: Յետ որոյ յամիւն 1667իւն Կ. Պօլսոյ Պատրիարքէն առաքուած վարդապետիւն առաջարկն ի գործ դնելիմ խնդրելով Աւագ Դքսէն իրենց հոգաբարձու երկու քահանայից աքտորմ. որպէս յիշատակած ենք արդէն վերագոյն:

Երևանցի Առաքել Եպիսկոպոս 1668իւն եկաւ ի Լիվոռնոյ, և բազում սիրով հիւրընկալեցաւ մեծամեծներէն, ուր մնալով սակաւ ժամանակ մի ամդրէն դարձ արար յարևելս:

Գիտելի որ 1674իւն արգելեցաւ Հայոց ի Լիվոռնոյ Յուլիական Տումարիւն կիրաւութիւմն. այսպիսի արգելումն տեղի տուաւ գանգատանաց և տժգոհութեան, վասն զի հակառակ էին մորութեանց: Վերջապէս Ս. Գահն ստիպեալ Հայոց ամ վերջամալի տրտումջէն, որպէս մաս բարեգործ Պարոն Աստուածատրոյ աղերսէմ թոյլ տուաւ յամիւն 1699 վերստիւն Յուլիականն գործածել, այս է հիւմն: Սակայն յետոյ եկեղեցւոյն շինութեան վերջ ինչ ինչ ամպատեհութեանց պատճառաւ Հայք իմքին յօժարեցան, հմոյն փոխարէն մորն՝ Գրիգորեան տումարն գործածելու:

Հայոց շինելի եկեղեցւոյն համար, վիճակատր Արքեպիսկոպոսիւն կողմանէ եղած հակառակութիւմն, որպէս մաս հռովմայու կողմանէ պատշաճ հրամանին շնորհուելում դանդաղումըն ընդհատեցին առ ժամանակ մի առաջաւորաց բանակցութիւնք, որոց ոմանք տժգոհութեամբ լցեալ թողին Լիվոռնոյ, և ի Վենետիկ փոխադրեցան: Ժամանակին կորուստներն ամբաւ ըլլալով մեզ ամհմարին կըլլայ այսպիսի երևելեաց իւրաքանչիւրին համար թէ՛ ազգաբանական և թէ՛ անձնական կացութեանց վրայօք առամծնակի և լիովին տեղեկութիւններ տալ: Այսպիսի առաջաւորաց կարգին մէջ արժամի է համադասել և յիշատակել զԳասպար Սահրատ, կամ Սերաթիւն Զէլէպիւն որ փափագելով Լիվոռնոյի մերազմեայ գաղթականութեան միշտ ծաղկեալ և բարեկրօն վիճակին մէջ տևողականութիւմն, այսպէս ևս Հայսզգի Առաջմորդաց ներկայութեամբն կաթողիկէ հասարակութեան կերպարանքն պահուի,

թորուց ի հռովմ բարեպաշտական և արգասիրական յիշատակ . պարզեցնելով Տարածման հաւատոյ Ս . Ժողովոյն զրամական զունար մի , որպէս զի զունարին հատոյթովն , Ս . Ժողովն պարտաւորի Լիվոնոյ հայազգի Առաջնորդ կարգել ժողովրդեան հոգևորապէս առաջնորդելու համար : Գունարն էր հինգճարիւր Բեցցա , որ է Գոսկանական զրամ ինչ : Սերաթին Ձէլէպիին բարերարութիւնն անշուշտ ի դպրութեան կեանաց զրեալ է* :

Գ Լ Ո Ւ Խ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Գ

Առաջին պարագրֆին . Յոգնանէս Վ . Զուշեցէ , պարագրֆին ազնւորանին , Ուկու Վ . Ի Լէլուան , Երէտ Զուշեցէ Բարեբարն , Թորէտ Երէտ Հոգնուանն , Երէտ Երէտ Զուշեցէ Երէտ Երէտ և Պարագրֆին Հոգնուանն , Պարագրֆին Վ . Մարագրֆին : Այլ և այլ հոգնուան հարագրֆինն և Ի Լէլուան , պարագրֆին Երէտն Երէտն , պարագրֆին Երէտն :

Ի շարս հայազարս զարթականութեանց , Լիվոնոյինն մըշամատր եղած է ոչ միայն մոխ վաճառականօրն , այլ և արպագրական արդեամբք դատուելովն յետ Վեմետական և Ամսդերտամեան տպագրութեանց : Մենք աստէն ունիմք ասանդել յառաջիկայիս որ ինչ գիտնալու արժամի է ի Լիվոնոյ հաստատուած քանի մի տպարանաց , զանոնք հաստատողացն , որպէս ման հրատարակեալ զրեանց ամուսնքն մի ըստ միտջէ յիշատակել , ետեւելով հայկական Մատենագիտու-

* Իտալական մոք կազմեալ Միապետութիւնն դէպ ի յիտիմ ժամանակս գրաւելով ի հռովմ Տարածման հաւատոյ Ս . Ժողովոյն ամբաւ կալուածքն , իւրաքանչիւր քրիստոնեայ ազգք և պետութիւնք թողոքեցին այնպիսի կեղիքման դէմ : Արդ թէ և սակաւ , սակայմ և չայք ունիմ իրենց մասն , յիշեալ կալուածոց մէջ :

թիւն կոչեցեալ գրոց Պատուական Հաւաքչիմ: Այսպիսի տըւ պագրութիւնը ըմդհամրապէս եղած են եօթնուսաններորդ դարուն մէջ, և են Սաղմոս փոքրադիր, Պարսէզ հոգևոր, Քըրիստոնէական Բեյլարմիմոսի, Քերականութիւն, Շարակնոց, Պատմութիւն Փոնցլիանոս Կայսեր, Պատմութիւն դարծի հրէիմ, Պարզաստուանը Հռովմէական, Բառգիրք Հայոց, Աշխարհագրութիւն-Վարդամայ, և այլն:

Լիվոնոյի տպագրութեանց առաջինն եղաւ 1642ին փոքրապիր Սաղմոսն Ջուղայեցի Յովհաննէս ամուսն Վարդապետիմ արդեանք որ էր միաբան Ասեմափրկիչ վանսոց, և հմտագոյն ի տպագրական արուեստ: Յիջեալ Ջուղայեցի Վարդապետն ի Հուլիմ մորակազմ հայկական գրեր ծուլել տուաւ, և Դոսկամայու վարչութեան թոյլտուութեամբն ի Լիվոնոյ տպարան մի հաստատեց, կատարելով իւր փոքրադիր սաղմոսաց տպագրութիւնն ութսուն օրուան մէջ: Փոքրադիր սաղմոսաց յիշատակարանին մէջ այս ամենայն մշանակեսով է հետեւեալ եղսմակաւ. «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յովհաննէս Ջուղայեցի, շնորհօքն Աստուծոյ վարդապետ և սպասաւոր սուրբ Էջմիածնի, որ ի թուին ՌՁԸ». և ի հանդիպոյ հետեւեալ ըմծայագրութիւնն կամ ողջունագիր առ Խաչատուր Վարդապետ Կեսարացի, առաջնորդ վանիցն Ջուղայու. — « Արդ ըստ հրամանի և ըստ կամսոց սուրբ Հօրդ իւմոյ . . . ի թվմ. ՌՁԸ բաժանեալ ի սուրբ ուխտէ դիմեցի յարևմտս սուկս լրութեան տպագրութեանս. և ի սպառուածս ամի միոյ՝ որ ըմդ ծով և ըմդ ցամաք՝ հասի յիտալիայ ի գեղազարդ քաղաքն ի Վենետիկ. և վերահասու եղեալ գործաւմութեանց, ընթացայ ի Հռովմ. և անդ սկիզբն արարի մորազոյն գրոց և տպոց. և աւարտեալ մասն իմչ ի գործոցս՝ առ ի զարհետաւորս և դիմեցի ի Լիվոնոյ. անդ գտեղի կայեալ մեծաւ ջանիւ և բարի դիտաւորութեամբ, տիւ և գիշեր ամուսնադար աշխատելով լրումն տուաք տպագրութեանս. յերկարելով յաշխատութիւնս բաց ՚ի ճանապարհէն երեք ամ և վեց ամիս, ամսիկիթար յամենայն կողմանց:

« եւ շնորհօք Ասինազօրն Աստուծոյ, և աղօթիւք Տեսունդ իմոյ տւարտեցար զտպագրութիւնս անթերի և ամպակաս կա սարկութեամբ. որք են տիպք զանազանք՝ ըստ զանազան քանակութեան և որակութեան, մեծ և փոքր՝ ութիւք որոշեալք. ընդ որոց է և նիւթ երգոց և շարականաց, և այլ գործիք բազումք, զարդարիչք տպագրութեանս, որով ամենայն ինչ կարելի է տպել, յորոց իրր միջին կերպ է այս. . . . իրրև զփորձ տպեցար զսա յոյժ շտապմամբ. զի յաւուրս ութսուն տւարտեցար զսա հազար և յիսուն հատ թուով ի միասին. միայն և առանց ուրուք ձեռնատուի. . . . ի Լիվոնոյ ի Թվ. Ռ.Ղ.Գ. Մայիս Ժ »: Ի նակատ սաղմոսարանին գրեալ է. « Գիրք և Սաղմոսք Դաւթի, որ և սաղմոսարան կոչի. տպագրեալ եղև ի Հայրապետութեան Հայոց Տէր Փիլիպպոս Սրբազան կաթողիկոսի, հրամանատ և կամօք երջանիկ Խաչատուր Վարդապետին Կեսարացոյ. ձեռամբ և հոգացողութեամբ նուառս Յովնաննէս Վարդապետի Զուղացոյ յիւրում տպարանի գորկայացոյց յիտալիս. ի վայելուչ քաղաքն և ի նաւահանգիստսն Լիվոնոյ ի Թվ. Ռ.Ղ.Գ: Յօժարութեամբ վերակացուաց »:

Աւարտեալ ի Լիվոնոյ տպագրական առջիննկ գործն յիշեալ Զուղայեցի Յովնաննէս Վարդապետ ելաւ զնաց ի Լիվոնոյէ, փոխադրելով իւր հայրենի քաղաքն տպարանն և վերաբերեալքն. ուր պարտպեցաւ այլ և այլ կարևոր տպագրութիւններ ընելու: Գուցէ ի Լիվոնոյէ ամսապարանօք երթն ի րաց եղած ըլլայ գաղթականաց մէջ յուսացած սատարութիւնն չգտնելուն համար, որպէս ինքնին կը ծանուցանէ զայն իւր հրատարակած սաղմոսարանին յիշատակարանում:

Յետ բարձման առաջին տպարանին ի Լիվոնոյէ, եկած է անդ հուշակաւորն և մեծն ի տպագրապետս Ռական Վարդապետ Երեսնցի և Արքեպիսկոպոս միաբան Ս. Էջմիածնի յայցելութիւն մերագնեայց, որպէս զի անոնց սատարութեամբն կարող ըլլայ Ատոտաձաշունչ Ս. Գրոց տպագրութիւնն ընել, և չյաջողելովն առաջին անգամն, քանիցս երթևեկել է ի Լիվոնոյ,

ուր այնչափ հակառակ մարդոց մէջ զանք է միայն երեք Զո-
ղայեցի Պայազատներ Ստեփաննոս, Թէոդորոս և Պետրոս ա-
նուամբ: Որոնք ոչ միայն յօժարեր են, այլ և դաշնադրու-
թեամբ ձեռքնտու եղեր են Ոսկանայ Վարդապետին, որպէս
նա ինքն Ոսկան Վարդապետ գրով ականուած է ըստ հետե-
ւեալ եղանակին. « Գոհութիւն, պատիւ, և փառք Աստուծոյ զի
ես զկարողութիւն անարժանութեան իմում ձեռննտու-
թեամբ և օժանդակութեամբ ընկերակցութեան մարմնակա-
նօք զոյիք Պայազատափառաց Ստեփաննոսի, Թէոդորոսի և
Պետրոսի Զողայեցեաց. քանզի աստուածամէրք և կորույիքս
այսորիկ հայելով ի նուագութիւն աստուածայնոց կտակալա-
նաց որ ի մէջ ազգիս Հայոց, մասնաւոր վարդապետաց և
վանականաց և զրոց աշակերտաց, վասն որոյ շնորհաւորմ յի-
րով յօժարեալք յորդորեցին զմիմեանս քաջալերելով և զինս
նուատուութիւն, որ սակս զոյից վարամէի. ձեռնտուք եղին
ինձ զորձանութեանս այսիկ, տալով առատապէս զծախս
դրամոյն ըստ որում և յորժամ պիտոյանայք:

« Զանզի ես իշխանութեամբ և հրամանաւ վեհափառի Կա-
թողիկոսի Տեառն Յակոբու մերթոռջ Փրկչին հազարերորդի վեց-
հարիւրորդի վաթսմերորդի երկրորդի. իսկ ըստ Հայոց թոռոյ
հազարերորդի հարիւրորդի մեասասներորդի, Սեպտեմբերի
իւն. ելեալ յերկրէ և յազգէ իմմէ, պիմեցի ի կողմնսս եւրո-
պիոյ, յաղագս տպման մատենիս այսորիկ աստուածայնոյ, և
ըսզմաւ վշտիւ և տառապակրութեամբ եկեալ հասի ի սահ-
մանս Իտալիոյ յերկիրն Գոսկանու, ի քաղաքն Լիվորնոյ. մեր
նախնում նուագում զոչ որ գտի ինձ զօժանդակ, սակս որոյ
թողեալ զմացի ի չռովմ, զոնեա անդ գացի յաջողութիւն
զորձանութեանս, և անդ ևս ոչ եղև ինչ միութարութիւն օգ-
նականութեան գործոյս, վասն յոգումց պատճառաց ներհա-
կականաց, թէ ի մերայնոց ազանց, և թէ ինքեանց կանոնաց
և սահմանաց: Իսկ ի դառնալմ իմում ամբողջն ի Լիվորնոյ
յեստ քազմաց հակառակութեանց տուտակասպակց ա-

բանց, և փաստուսաց մերայնոց ազանց, որք ոչ զօգուտ ազ-
գի և զՍրբոյ Աթոռոյն, այլ զանձանց զցանկութիւն, և կամաց
զհանձութիւն կամէին լնուլ, որոց ընդդիմակայեալ, զոչ ինչ ե-
տու հաւամութեան բանս. այլ ընդ երկց հաւատարմագումից,
վերագրելոց արանց և քրիստոսասիրաց՝ յետ թազմաց քննու-
թեանց և հարցվործութեանց միարանցայ սկըով, և դաշ-
նադրականա գրով, զի տրա երեքեանս ընդ իս հոգասցեն զա-
մենայն զծախ վերագրեցելոյ մատենին մինչև ցաւարտ, առ
յօգուտ ազգիս և ի շահ Սրբոյ Աթոռոյն:

« Բայց այսպիսի եղև պայմանն. քանզի ի թուին ՌՃԺԴ, Փե-
տրուարի Ի. վերոյգրեցեալ Պարոն Ստեփաննոսն և Պարոն
Պետրոն խոտուսցան զաւելեալ շահսն որ ի վաճառամէ Աս-
տուածաշնչոյն լինիցի տալ Ս. Էջմիածնի. նոյնպէս և Պարոն
Թէոդորոսն զիւր բաժնի շահոյ զլէսն խոտուսցաւ Ս. Երուսա-
ղէմի, և զլէսն Յուշոյվանից Սրբոյն Սարգսի զօրավարի: Այ-
սու պայմանսն ես ևս չու արարեալ հասի ի կողմանս հիւսի-
սայնոյ... ի քաղաքս յԱմսթղետամի ի տպարան Սրբոյ Էջ-
միածնի և Սրբոյն Սարգսի զօրավարի, ուրանօր սկիզբն արարի
տպել զրովքն զորս Աւետիքն էր արարեալ » և այլն:

Ոսկան Վարդապետ կաւանդէ ևս իւր Աստուածա-
շունչ Ս. Գրոց համար գրեր ձուլել տուեր է ի Լիվոնոյ, ըսելովն.
« Իսկ ի հասանելն իմ աստ (ի Լիվոնոյ) ձեռնարկեալ ետու
քանդակել զնօտր զիրտ սակս խորագրութեան Աստուածա-
շունչին, որ մեծաւ ջանիւ հազիւ մինչև ի չորս ամիսն աւար-
տեցաւ »: Յիշեալ Ոսկան Վարդապետ շրջելով երթեկեած է այս
երեք քաղաքներն Լիվոնոյ, Ամսթերտամ, և Մարսիլիան. և
մերթ աստ և մերթ ամդ բազմաթիւ տպագրութիւններ ըրեր
է ունելով իւր օգնական Աւետիս Եղբայրն և քանի սի Վարդա-
պետներ և այլն: Ամսթերտամի մէջ տպեալ շարակնոցաց մէջ
ստէպ Լիվոնոյի յիշատակութիւնքն եղած են: Մերս Ոսկա-
նայ Վարդապետի ի Լիվոնոյ հաստատեալ տպարանն յա-
մում Սրբոյն Սարգսի զօրավարի 1669 ին հրատարակեր է

Ռելյարմինոսի Քրիստոնէականին հայկական թարգմանութիւնն, որպէս մաս յաշորդ տարին Պարտէզ հոգևոր կոչեցեալ զրոց սպագրութիւնն: Որոց յիշատակարանքն են ըստ այսմ. «Տպագրեցաւ տառա Աստուածային յամին որ ի ծննդնէ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի հազար և վեց հարիւր և եօթամասուն, ի թուականութեամս Հայոց հազար հարիւրի և տասնըմնի յԱրկուումայ. ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ ներստպարանում Սրբոյ էջմիածնի, հաճութեամբ Տեառն Ոսկանի Արքեպիսկոպոսի Հայոց: Սրբագրութեամբ Կարապետի Վարդապետի Աղբիամացոյ »:

Իսկ Պարտէզ հոգևորին է. «Աւարտեցաւ զըջոյկս որ կոչի Պարտէզ հոգևոր ի թուին Հայոց ՌՃԻ. հասանութեամբ Տեառն Ոսկանի Երևանցոյ, և սրբագրութեամբ Կարապետ Վարդապետի Աղբիամացոյ, Լիպուումի որ է Լիվումոյ »:

Վերագոյն յիշատակեալ Պայազատքն Ստեփաննոս, Քէոզուրոս և Պետրոս երեքն ևս Լիվումոյի գաղթական վանառականաց և առաջատրաց դասէն, որոնք ըստ վկայութեան Ոսկանայ Վարդապետի այնքան ազգասիրութեամբ և բարեպաշտութեամբ ձեռընտու եղած էին իրենց դրամական օգնութեամբն Աստուածաշունչ Ս. Գրոց սպագրութեան. մի և մոյն ժամանակէն մնացեալ այլ զրուածով՝ չարաչար և անխնայ եղանակաւ պարսաւուած են: Գրուածն է ութհարիւր տողերէ բաղկացեալ և չափեալ ոտամաւոր վիպասանութիւն մի, որ սպագրեալ է ի Վիէննա ի վամս Մխիթարեանց յամին 1887, «Հանդէս Ամսօրեայ» կոչուած ամսաթերթից մէջ, էջ 170: Գրիչ վիպասանութեանն է Երևանցի Թադէոս Երկ. Համագաստական որ մեծահատոր ժաշոցաց սպագրութեամբն ի Վենետիկ նշանաւոր և ամուսանի եղած է:

Այսպիսի Պալտաւագրին կամ վիպասանութեան մէջ Համագաստականն լիովին կենսագրութիւն և ազգարանութիւն ըրած է վերագոյն յիշատակեալ Լիվումոյի երեք վանառա-

կանացն, տարով իւր գրուածոյն ամուն ըստ պստ. « Պատմութիւն Պետրոսի Ասագ Գոնտուլին Հայոց, և երկու ընկերացն Քիժնէնց Դեպորտսին (Թէոդորոսին) և Խանենց Ստեփանին » : Որով Թաղէոս երէց կ'աւանդէ Ոսկան Վարդապետին ի Ղիփոնոյ յիշեալ երեք Զուղայեցւոց հետ ըրած դաշնադրութիւնն Աստուածաշունչ Ս. Գրոց տպագրութեան համար, յետոյ անոնց դանդաղումն ըստ ամենայնի հարկաւոր ծախքն մատակարարելու, որով Ոսկան Վարդապետ ստիպեալ ըրած է այլուստ փոխառութիւն տպագրութեան գործն աւարտելու : Աստուածաշունչ զրեանքն յանձնել է Թաղէոս երէց Համազասպեանի, որ տանի վաճառէ պրտը. Համազասպեան ինքն ի Ղիփոնոյ ուղևորեալ հիւրընկալուել է մեր երեք Զուղայեցի վաճառականներէն, պայմանադրութեամբ և հատուցմամբ ըստորագրել է փոխանակագիր մի և սուեր է անոնց ձեռք. Համազասպեանն կը խոստովանի որ միամտութեամբ խարուել է անոնց նենգութենէն, վասն զի գաղտագողի գրեանքն Կ. Պօլիս առաքել են վաճառման համար, ուստի բողոք քառնալով դատատաննի զիմել է և վկայիք հատուտել է իւր իրաւունք և երեք Զուղայեցւոց անիրաւութիւնն. այլ փոխանակարդարութիւն գտնելու, ի բանտ մատուել է, ուր վշտալից մնացել է երկայն ամիսներ, ապա միջնորդութեամբ Առաքելական նուարակին ի Փլորենտիա, դատատանն վերստին տեսանելով և վճռով արդարութեան արծակուել է վերջնապէս : Վկարասանին ամբաստանութիւնքն խիստ կը թուին մեզ, որպէս անոր պարսաքն չափսզանցք, կը թողումք որ բանասէրք դատեն զայնս : Այլ եթէ ունկնդրութիւն ընենք Ոսկանայ կտչեցեալ կտակագրոյն, ո՞րչափ ծամր գանգատներ նշանակուած են Համազասպեանին դէմ : Մենք զանց կընենք զանոնք յառաջ բերելէն : Նշանատր է Համազասպեանին ոտանատր վկարասանութեան վերջարանութեան այս մասն .

« Տըւող բարեաց ամենալի

« Խնամեա ազգիս ստուապելի

- « Ողորմելի հայկեամ սեռի
- « Պահեա ամփոքո՞ծ քոյդ հաճելի
- « Վէմս հաւատոյ ամշարժելի
- « Աթոռմ ի հոռվմ սուրբ Պետրոսի
- « Յաջորդ տասներորդ Տէր Կլեմէնթի
- « Գոլ սրբազամ Տեառն Պապի :
- « Եւ ընդ սրբոյ Հայրապետի
- « Հայոց Տեառն Տէր Յակոբի
- « Յաջորդ սրբոյն Լուսաւորչի
- « Աթոռ սրբոյ Էջմիածնի
- « Աղօթիւք սոցին է հայցելի
- « Բառմալ զչար համուրց սեռի
- « Հեղուլ հոգոյ իմամալի
- « Քրիստոմէից միամալի » և այլն :

Ոտամաւոր վիպասանութեամս յիշատակարանմ. է «Շմորիօք Ամեմազօրին Աստուծոյ աւարտեցաւ բամս շարալրամաց յու մեմնէ Թաղէտսէ Երկցուէ : Համազասպեամ Երևանցոյ ի թըւոյ Փրկչին 1671. Ֆիօրենցա քաղաքի : Իսկ ի թուոյ Հայոց ՌժԻ. Մարտի ամսոյն 1. և զիս զմեղաւորս յիշեցէք հայցելով ազատութիւն ի Տեսումէ : քամզի գրեցի ի բամտի, և դուք յիշեալ լիջկք ի Յիսուսէ Նազովրեցոյ » : Յիշապսակարանին կից կայ օրինակողին * յաւելուածն այսպէս. « Պատմութիւնս այս չափարանեալ ի Համազասպեամ Երկցուէ Թաղէտսէ զմամնց մերազմենայց մազելեաց և զ'ի յընդհանուր ոլորսս աշխարհի և զ'ի ծագաց ի ծագս տիեզերաց բազմազամ զովասանաց արժամեաց՝ ի մախատիւս սլատմենէ որքամ անկմ էր իսկութեամբ օրինակեցաւ ի տրուպ բամասիրէ ումեմնէ, որ և կոչի Պ. Վ. Մ. զմախկիմն ընթերց որպէս վէմ, զմիւս իմնս

* Օրինակիչն Պ. Վ. Մ. է Կ. Պօլսեցի Պետրոս Վարդապետ Մուրատնա, որ Լիվոռնոյի Եկեղեցւոյն առաջնորդաց շարին մէջ երրորդն է, որոյ հրատարեալ ի պաշտօնէ, յԱմքոմա փոխաւորեալ ամդ վախճամած է յամին 1775ին :

զերթ ըսարում, իսկ զերրորդն ծանկիր որպէս իսկ է որ մակա-
նուն, զոր բարբառ Հագարաց արտատանէ ըղձական, կամ
որ ըստ ըղձի, և դուր օրհնեալք եղիշիր՝ յորմէ լնու զերկինս
և զերկիր: Ի թուոյ Փրկչին 1774 Փետրուար ամսոյն ութն »:

Իվիռնոյի յանուն սրբոյն Սարգսի զօրավարի մուիրեալ տը-
պարանն 1691ին տպագրեց Առաքելեան Խաչատուր Վարդապե-
տի Կարմեցոյ Քերականութիւնն, որոյ խորագիրն է. « Յօրինեալ
ի մերտպարանում Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի զօրավարի յԱլի-
կուննա քաղաքի, մերթուում Փրկչին 1691. Իսկ Հայոց ՌճԽԷ.
Մարտի Դ — Հետևի առաջին և մուստագոյն մասն որ յինքեան
մերիակէ զամենայն ազատական արհեստս, այսինքն զքե-
րականութիւն, զհոկտորութիւն և զքանատոնղծութիւն: Ու-
տի անշատի մասս այս յերիս հատորս. յառաջնումն ըմծե-
ռեցի զքերականութեմէ, և յերկրորդում զհոկտորութեմէ: և
յերրորդում զքանատոնղծութեմէ. Հատոր Ա, Յաղագս քերա-
կանութեան »:

Յամին 1696 հրատարակած է Փոնցիանոս Կայսեր պատ-
մութեան զիրքն, որ ունի խորագիր այսպէս. « Գիրք պատմու-
թեան Կայսերն Փոնցիանոսի և կնոջն և որդւոյն Դիոդեանիա-
նոսի, և յեօթանց խնատասիրաց. տպագրեալ ի մերտպարա-
նում Սրբոյն Էջմիածնի և Սրբոյն Սարգսի զօրավարի, յԱլիկու-
ննա քաղաքի թվոջ Փրկչին 1696. և Հայոց ՌճԽԷ. Մայիս ԻԵ ».
Իսկ յիշատակարանն. « Համութեամբ Տեառն Եփրեմի Արհն-
պիսկոսրսի և Պատրիարզի Կ. Պօլսոյ, հոգաբարձութեամբ, ծա-
խիւք և սրբագրութեամբ մուստի ուսնն Մ. Ս. Դ » . որ թուի
Մանտեպի Ստեփան Թատալեան: Յաջորդ տարին հրատա-
կուեցաւ Պատմութիւնն դարձի և սկրտութեան Յովսեփայ Քալի-
տիքեան հրէի որ հինգ ըմտամեօք ի միասին դաւանեցաւ ուղ-
ղափառ հաւատքն, իսկ խորագիրն է ըստ այսմ. « Պատմու-
թիւն դարձի և սկրտութեան Յովհաննու Յովսեփայ Քալիտի-
քեան մեծամուն հրէի բարումոյ Երբայեցոյ ի գաւառէն
Ալանամաց արարեալ ի նմանէ ի լեզու զերմանացոց, լմարգ.

մանեալ ի հայ, յիտալական թարգմանութենէն Տէր Յակոբ Վարդապետի Ջրպետեան եկեղեցոյ ի Լիվոռնոյ 1697 » :

Յամին 1698 տպագրուեցաւ Բառգիրքն Հայոց յօրինեալ Երեմիա Վարդապետէն, որուն խորագիրն է այսպէս. « Բառգիրք Հայոց արարեալ ի Սուրբ Էջմիածին յերեմիայ Վարդապետէ, և ես Սարգիս Եպիսկոպոս աշխատասիրեալ և զբառս Աստուածաշունչ Ս. Գրոցն ընդ սմա սիւստրեալ, որ և ընթերցողացն Աստուածաշունչ զրոց բաւական է լիով: Տպագրեցաւ յԱլիկոռնայ քաղաքի, և թուականութեանս Հայոց ՌՃԽԷ. և ի թուին Փրկչին 1698. Յունիս » : Եղած է ի Լիվոռնոյ այլ ևս տպագրութիւն Բառգրոց Հայոց ի թուականութեան Փրկչին 1727 և Հայոցն ՌՃՏԷ. որուն յարակից է Վարդանայ Վարդապետի աշխարհագրութիւնն, այլ մեզ հաւանական չթուիր տպագրութեանն ստուգիւ Լիվոռնոյ եղած ըլլայն վասն ինչ ինչ պատճառաց: Որոյ խորագիր է. « Արարեալ է աշխարհացոյց մորոզ թարգմանչին, և երկրորդ Լուսաւորչին Վարդանայ Վարդապետի պարզ և համառօտ տեսութեամբ » :

Վերջապէս յամին 1701 տպագրեալ հրատարակուեցաւ Թէոփիլոս իմաստասիրին խօսակցութեան զիրքն, որոյ յառաջաբանին մէջ է հետեւեալն. « Որովհետեւ շրջեցայ ի մէջ Հայոց, իմացեալ ճանաչեցի զմոտա ունողս զկատարեալ փոսփաբստ ի յիմանալ զճշմարտութիւնն հաւատոյ, և ծառայել Աստուծոյ շնորհաւանդապէս. ուստի յայտ է զի եմ որդիք Բարձրելոյն ըստ տէրումական բանին, վասն որոյ յոյժ տրտմեցայ, զի թէպէտ խնդրէին զհացն կենաց, բայց ոչ ոք գոյր զի քեկանիցեր մոցա պարզապէս մեկնութեամբ, որոյ աղագաւ յօժարեցայ և ես կարկառել զբանս ինչ խրատու պարզ և յըստակ բառի » : Իսկ խորագիրն է ըստ այսմ. « Թէոփիլոս այսինքն խօսակցութիւն Թէոփիլոսի ընդ վարդապետին յաղագոս ճշմարտութեան և շնորհաւանդութեան: Ի Հայրապետութեան Տեառն Նահապետի Կաթողիկոսի ամենից Հայոց ի յԱլիկոռնայ քաղաքի, յամի Տեառն 1701. Յունուարի » : Ի Լիվոռնոյ տեսած

եմք հրքեմմ Աւետարամ մի հնագոյն տպով ամթուական և առանց յիշատակարամի. գրոց ձևէն մակարեբրած եմք որ թեբևս և սյն տպագրուած ըլլայ ի Լիվոնոյ: Կարծիք եմ ու մանց որ մաս Շարակնոց մի, Աղուեսագիրքն, Խորեմացոյ աշխարհագրութիւնն, Վարդամայ Առակքն, հռովմէական Օրացոյցն և Մրգանոց հոգևոր կոչուած գրեանք տպագրուած ըլլան ի Լիվոնոյ*:

Հայկական հրատարակութեանց ծանօթաբանութիւնն աւարտելէն առաջ, արժամի է որ զայս խորհրդածութիւնն ընենք: Ազգային տպարանին յիշատակութիւնն շարունակեալ տևած է ի Լիվոնոյ մինչև ութնտասներորդ դարուն սկիզբն և զուգընթաց մեր եկեղեցոյն շինութեան ժամանակին, և սյնուհետև իսպառ դադրած է, գուցէ տպարանին և ամոր գործաւորացն էջմիածնի Աթոռոյն վերաբերած ըլլալովն Հայք կասկածելի եղած էին: Որուն ապացոյց կը համարուի 1701ին Հայոց իրենց կատարելապէս կաթողիկէ ըլլալուն համար զըրած յայտարարութիւնն:

* Մեծք ոչ սակաւ հետազօտութիւն ըրած եմք ի Լիվոնոյ, որպէս մաս էմիլ Դեզա անուն հայագէտ իտալացին հայկական տպարանին հետքն և ամոր վերաբերեալ յիշատակութիւնքն գրտնիլ, ձեռքնտու ունիով մեզ չապրօմեան գրատան վերակացուն, այլ ի զուր եղաւ մեր աշխտութիւնն և չգտաւ ինչ ժամանակին հեռաւորութեան համար:

ԳՂՈՒԽ ԷՆԳԵՐՈՐԳ

Հայազգեաց ժողովն, աշխարհն Ա. Դաշնագիրն, կանգնելէ էկեղեցւոյն տեղւոյն քննած, Աշխարհն Յ. Դաշնագիրն, Պետրոսեան մարտացոսած աղերսագիրն, աշխարհն Քաջին հասարակութեանն, Պրն Աստուածաբարն, պարգևատար երկուսն է Հոռոճ, անոր Քանակցութեանէ, Աստուածագիրն Գրայն Վճարարութեանն, Քեանութեանէ էկեղեցւոյն կանգնած համար, Հայոց աղերսագիրն — Ս. Ժողովն, հրատանին շնորհուածն :

Ապաքէն մեծամեծ ձեռնարկութիւնք և գործք խորհրդով և միարամութեամբ յաշողեալ են կենցաղոյս մէջ: Ըստ այսմ վարուել են և մերքն ազգային պիտոյից և եկեղեցւոյն շինութեամբ համար, երբեմն երբեմն ժողովներ զուամարեւոյ իրերաց հաստութեամբ սահմանադրութիւններ հաստատելու, ևս այլ և այլ գործողութեամբ ձեռնամուկս ըլլալու:

Արդ նշանաւոր համովսացած է 1689ին մերայնոց նիստն. ուր ի մի վայր ժողովեալ երեսուն և չորս հայք պարսպեր են յօրինել զրութիւն մի կոչելով զայն Առաջին Դաշնագիր հայոց ի Լիվոնոյ՝ և ամենեքին ստորագրեալ վաւերացուցեր են զայն, որպէս զի իրենց առաջարկն զօրաւոր ըլլայ և ի կատար հասնի ի ժամանակին:

Այդպիսի Դաշնագրոյ իմաստն այսմ կը բովանդակի.

Հաստատ կամեցողութեամբ ժողովակամբն հոգացող ըլլան եկեղեցին շինելու ի պէտս ազգին, առաջնորդ քահանայից հայազգի ըլլալուն, եկեղեցւոյն արարողութիւնքն ըստ հայաստանեայց ծիսի կատարուելուն, և վերջապէս թէ՛ քահանայից և թէ՛ աղքատաց համար՝ կանգնելի եկեղեցւոյն կից ըմալարամներ շինուելուն: — Յիշեալ մատին մէջ ըմտրեցաւ ազգին կողմանէ իր պատգամաւոր Ապրօ Գէորգ Զէլէպին, տալով անոր վրովին կարողութիւն, բարեբախաց շնորհած ողոր-

մութխներն հաւաքելու, Ֆրանչիսկեանց վանուց վերաբերեալ պարտէզն զնկելու յամուն ազգին, և ի յարմար ժամանակի սկսելու եկեղեցւոյն հիմնարկութիւնն: *

Ապրօ Գէորգ Զէլէպին 1692ին հաւաքած ունելով քաւական դրամ, իբր պատգամաւոր Ազգին զնեց Ֆրանչիսկեանց պարտէզն, վճարելով հինգհազար չորսհարիւր ութսուն և ինն քէցսա՝ Դոսկանայու դրամով, որ կը համապատասխանէ 26, 512 ֆրանկաց Գաղղիոյ: Ահաւասիկ այս է մտրհակին համառօտութիւնն որ զրեալ և ստորագրեալ եղաւ արքունի նօտար Պարսօթթիլի միջնորդութեամբն. « Յանուն Ատոռեոյ ի 19 Փետրուարի 1692. — Քաղաքիս Հայազգի բնակչաց պատգամաւորն Գէորգ Զէլէպին աղերսագրով և խոնարհ յարգանօք յայտնած ըլլալովն նորին Պերճապսակ Բարձրութեան Ասագ Դրոյն Հայազգեաց փափաքն, եկեղեցի շինելու և անոր յարակից քառամայից բնակարաններ հաստատելու, իբր պատշաճ տեղի այդպիսի շինուածոց որոշեալ էին զնել Ֆրանչիսկեանց պարտէզն, որոյ սովորական արժեաց վրայ յօժարաբար հարկըին քսան յաւելին Հայազգիք, որպէս զի Ն. Պ. Բ. հաւանութիւն շնորհելով սոյնպիսի գործողութեան, հաճի կարգելու արքունի երեսփոխան մի, որուն ներկայութիւնն վաւերացնէ տեղոյն զնումն: Արդ այսպիսի աղերսագիրն սիրով ընկալեալ Ն. Պ. Բ. հրաման կը շնորհէ որ Քաղաքապետն յամուն իւր վաճառէ Հայոց այդ պարտէզն, և Հայք վճարելով սահմանեալ գինն կամզնն իւրեանց եկեղեցին, և վայելն Ն. Պ. Բ. հօօր պաշտպանութիւնն ընդդէմ իրենց հակառակորդացն: Որովհետև Գէորգ Զէլէպին առաջի վրայից, վճարեց 5489 քէցսաս, և դրամն ընկալեալ և յանձնեալ մաքսատամ պաշտօնատեսաւ » և այլն:

Գէորգ Զէլէպին Հայոց եկեղեցւոյն շինութեան նպատակաւ

* Դարևոր համարուած վաւերականաց օրինակքն ըստ մեծի մասին հաւաքեալ զետեղած ենք ուրոյն ըստ առ քսա, որպէս է տեսանել ի վերջն ի յաւելուած պատմութեանս:

յարքունուտտ տեղ գնելուն, որպէս նաև Աւագ Դքսին համութեամբ հրաման շնորհելուն համբաւն հասնելով յակամնչս Բլզայու Արքեպիսկոպոսին՝ փութաց և ծանօթութիւն տուաւ Տարածման Հաւատոյ Ս . Ժողովոյն Գահերեցին , այսու ազդարարութեամբ որ դիւրաւ չգիշանի հարկատր հրամանն տայլու , այլ սիւսն հայտատուն պայմաններու դրութեամբ , թոյլտուութիւն լլլայ Հայոց եկեղեցոյն հիմնարկութիւնն սկըսելու , ինքն պատշաճաւոր կը դատէր այսպիսի սալահովութիւն , Հայոց անհատատ ընտրութեամբ մարդիկ լլլալուն պատճառաւ :

Ի տոյն միջոց ժամանակի Հայագլի ժողովրդեան հոգարարձութիւնն ունէր ի Լիվոնոյ հայագէտ Գոմիմիկեանին մէկն , որ թերևս հաճոյական աչօք չէր տեսներ ազգին առաջաւորացն այսպիսի առաջարկութիւնքն . Գոմիմիկեանին յաջորդեց 1695ին հայագէտ Կարմեղեան կրօնաւոր մի :

Իսկ մերայինք զուշակելով կանգնելի եկեղեցոյն համար լլլալիք ծախուց , կտանաւոր որբումութեանց հաւաքմամբն չրասականանալն , փութացին վերստին ժողով գումարել , 118 Մարտի 1697 . ուր միախորհուրդ երկրորդ դաշնագիր մի յօրինելու ձեռնամուխ եղան , վաւերացուցանելով զայն , ժողովոյն ներկայ քսան և եօթն անձանց ստորագրութեամբն : Երկրորդ կողմած դաշնագրոյ խնատն յայս կը թովանդակի ահաւասիկ . Հայ վաճառականք Ատուծոյ օգնականութեամբն ի Լիվոնոյ ազգային եկեղեցին կանգնելու համար , իբր վերսկացու ընտրած են Խօճա Ճիլարխան Մարգարեանն , յիշեալին յանձնելու համար թէ ի Լիվոնոյ ընտրող և կամ հոն երթնեկող ամէն հայ վաճառականաց ողորմութիւնքն : Կը սահմանեն որ խրաքանչիւր աստիճանի տէր մարդիկ թէ՛ արեւելքէն և թէ՛ ոլեմուտքէն իրենց ընդունած կամ սուտքած վաճառաց տեսակին համեմատ , ազգային բաժ վճարեն . այսպիսի բաժր կամ տուրք հաւաքեալք ծառայեն եկեղեցոյն շինութեան համար : Ուստի աղերս մատուցանեն Աւագ Դքսին , որպէս զի ժո .

դուրյն կարգադրութիւնն հաստատէ, մաս պարտաւորէ ոչ միայն ի Լիվոնոյ բնակող Հայքն, այլ ևս այն ամէնքն որ հետ զհետէ ի Լիվոնոյ յաճախեն. այնպէս որ կարող չըլլան հակառակիլ ազգային սահմանադրութեան դէմ: Ապա ժողովականք զրեցին աղերսագիրն և ուղղեալ մատուցին զայն Կոզմաս Գ. Աւագ Դոքսին, որոյ համառօտութիւնն կը դնենք յառաջիկայս այսպէս: Նորին Պերճասպակ Բարձրութեանն խոնարհ ծառայքն Հայազգիք, իրենց ազգային եկեղեցւոյն շինութեանն համար ի Լիվոնոյ, ժողովական զրով միով սահմանած են որ թէ ի Լիվոնոյ բնակեալ Հայք և թէ արտարուստ հոն եկողք, կտաւոր որորմութիւն ընելէն զատ՝ պարտաւորին իրենց ընդունած կամ առարած վաճառաց համեմատ ազգային բաժ հատուցանել ի Լիվոնոյ ըստ տեսակին: Եթէ վաճառաց տեսակին են շերամ, ատուղէն, կտաւեղէն, կերպաս, մուշկ, որդան կարմիր, թուստ, սաթ, լեղակ, հատուցանեն մէկ թէցցա խրաքանչիւր բեռին համար. խոյ եթէ են մեղրամոմ և տեսակ որ կը վերաբերին խաղախան վաճառաց՝ խրաքանչիւր բեռին համար հատուցանեն միայն կէս թէցցա: Ուստի կարգած են զԽօճա Ճիլաքիսան Մարգարեանն որ այսպիսի ազգային բաժն կամ վաճառաց տուրքն ժողովէ: Եւ խոնարհեալ ստաշի Պ. Բ. Ն. խնդրեն, որ հաճի և շնորհէ քարձր ճրամանն Դաշնագրոյն և սահմանադրութեանց անթերի պահպանութեանն:

Ըստ այսմ ընդունելի եղաւ մերայնոց հայցուածն՝ վասն զի Աւագ Դոքսն յօժարութեամբ մեծաւ վաւերացոյց անոնց դաշնագիրն: Եւ նոյն Խօճա Ճիլաքիսան Մարգարեանն յարբունեաց կարգեցաւ առանձին պաշտօնեաց, որպէս զի հայ վաճառականաց խրաքանչիւրին ընդունած կամ առարած վաճառաց տեսակին համեմատ, որպէս արդէն վերագոյն գրած ենք, ազգային բաժնին կամ հարկերն ընդունի և հաւաքէ զեկեղեղով ազգին վերաբերեալ առանձին արկեղ մէջ. մնանալէս առանձին հարուեզրայ մէջ նշանակէ վաճառաց տեսակ

ներն, խրաբասնչիւր տեսակին համար ընդունած դրամն, և վաճառատեարց ամուսներն:

Հայոց գործառնութիւնը յաջողած էին յամենայնի և միայն կը հարկաւորէր հռովմայ հրամանն. այս պատճառաւ ընտրեցաւ Պարոն Աստուածատուր Օղլամբեշլիշն, որ և հասարակօրէն Աղա տէ Մաթուս կը կոչուէր, որպէս զի ուղիորի ի հընոսիմ Ազգին կողմանէ, և եկեղեցւոյն կանգնման համար պատշան հրամանն ընդունի: Այս Աղա տէ Մաթուսն էր այրն մեծատուն և մեծահասրաւ, որ ժամանակակից թէ՛ մեծամեծ եկեղեցականաց և թէ՛ Աւագ իշխանաց հետ ի յարաբերութեան էր որպէս յայտնի մնացեալ նամակներէն: Յիշեալ Աղա տէ Մաթուս ընտրեալ Ազգէն առ այս բարձր պաշտօն դեսպանութեան խնդրեց և ընկարաւ թէ՛ Աւագ Դրսէն և թէ՛ ամոր ծիրամաւոր եղբօրէն յամնարարական նամակներ, և այսպէս ուղևորեցաւ ի հռովմ, ուր հասեալ մնաց երկու տարի պարապելով շարունակարար ծիրամաւորաց հետ բանակցելու, քարտուղարաց և ստեղծադրաց վարձքեր բաշխելով, և իրեն աստիճանին վայել վարուելովն մեծամեծ ծախքեր ընկելու ստիպուեցաւ: Մատոյց Ազգայնոց աղերսագիրն Տարածման հաւատոյ Ս. Ժողովոյն, համոզմամբ թէ՛ կանգնելի եկեղեցին ի Լիվոնոյ ըստ ամենայնի ընթանայ և նմանի Բոլոնիոյ Կաթողիկէսայ Հայոց եկեղեցւոյն: Յաւել աղերսագրոյն վրայ Աւագ Դրսին և անոր ծիրամաւոր եղբօրն զրեալ կրկին յամնարարականներն. որոնց օրինակներն աստէն յստաջ կը բերենք մի զկնի միոյ:

« Կողմաս Գ. շնորհիւ Աստուծոյ Աւագ Դուքս Դոսկանայու, առ Մօնս. Ֆապրօնի Ատենադպիր Տարածման հաւատոյ Ս. Ժ. ի հռովմ. Հայազարմն Աղա տէ Մաթուս դիմեց առ Մեզ և մերովս միջնորդութեամբ ակն ունի Չեր Տէրութեմէն լաւ ընդունելութիւն գտնելու, որպէս նաև աղերսին կատարումն. և որովհետև Աղայն Մեզ սիրելի է, կը վութամբ յամնն առնել զանիկա Չեր Տէրութեանն, որպէս զի բարեհասնիք հայցուածն

կատարելու, և այնու յայտնելու Չեր Մեզ հասնոյք պատճառելու յօժարակամութիւնն: Կը ծանուցանենք ևս թէ բաց ի մեր շնորհակալ ըլլալն, արդարև Մեզ ցանկալի խն է տեսանել խնդրոյն կատարածն, որ ոչ միայն աստուածային պաշտամանց կը ծառայէ, այլ և նոյն եկեղեցւոյն շինութեամբն Լիվոնոյ նոր գեղեցկութիւն մի կը ստանայ. մաղթենք» և այլն:

Օրինակ միս յամծնարարականին.

«Մեախչեանց Պսեմափայլ ծիրանաւորն առ Մօնս. Ֆապլ սրօնի Ատենարպիր Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժ. ի Հռովմ: Ազգն Հայոց ի Լիվոնոյ հետամուտ ըլլալովն առանձինն եկեղեցի շինելու, կատարէ ի Հռովմ Ադա տէ Մաթուան որպէս զի ներկայ ըլլալովն անդ փոյթ տանի պատշաճաւոր հրամանն ստանալու: Ես ինքնին համոզուած եմ որ մատուցեալ աղաչանաց փոխարէն Չեր Տէրութիւնն Աղային գործոցն ձեռքն սու կըլլայ, քանի որ խնդրոյն կատարումն Չեզմէ մեծապէս ունի կախումն: Իմ առ Աղայն կտարած սէրս և բարեկամութիւնս կը ստիպէ զիս որ այսքան հոգով դիմեմ Չեր Տէրութեանն խնդրելով Չեր օգնութիւնն. և արդ կասկածովեմ Չեր Տէրութիւնն, այսպիսի շնորհաց յիշատակն անջնջելի եղանակաւ պահելու սրտիս մէջ. մաղթեմ», և այլն:

Յետ այնչափ աղաչանաց, և զօրսոր յամծնարարականաց առաջարկուեցան Հայոց ի կողմանէ Ս. Ժ. Տարածման Հաւատոյ ութ յօդուածէ բարկացեալ թէութիւններ, որպէս զի անոնց ընդունելութենէն վերջ կարելի ըլլայ հայցուած հրամանին շնորհումն: Եւ երբ Հայք համաձայնեցան և յօժարեցան ընդունել յիշեալ թէութիւններն, ծանուցանելով ի Հռովմ իրենց պատրաստակամութիւնն, Սուրբ Ժողովն յանդերձանաւ ազդարարութիւն ընել Հայոց ի Լիվոնոյ ըստ այսմ հղանալի. «Ժողովեալ Հայք ի Լիվոնոյ գրեն նոր աղերսագիր, մատուցանելու համար զնոյն Ս. Ժ. ի Հռովմ. նոր աղերսագրոյն մէջ մասնաւոր և որոշ եղանակաւ յայտնեն ութ թէութիւնքն ընդունելն, յամծնեն զայն աղերսագիր Պերճափայլ

Աւագ Դրսիմ, որպէս զի և Ոս իմքն բարեհաճի պաշտօնապէս
ի Հոովմ առաքել աղերսագիրն իւր մասնաւոր յամձնարա-
լոսիւսն նառնական, տարով այնու նառնակաւ Ս. Ժողովոյն ա-
մէն տեսակ ապահովութիւն, թէ իմքն Պերճափայլ Աւագ
Դուքսն, և թէ իւր Պերճափայլ յաջորդքն պարտական ըլլան
հսկելու միշտ թէութեանց ամբողջապէս կատարմանն և կա-
թողիկէ կրօնին մշտնջենաւոր շահուն և պահպանութեանն » :

Հայոց նոր աղերսագրոյն օրինակն, որով հաստատապէս
ընդունեցան կատարել պահանջուած ութ թէութիւնքն է այս-
պէս. « Գերապայծատ և Գեղարգելի Տեսրբ Տարածման Հաւա-
սոյ Ս. Ժ. ի Հոովմ. Արա տէ Մաթոս և իւր հետն ամէն Հա-
յեր ի Լիվոնոյ խոնարհարար առաջի զնեն Չեր Վանափայլ
Տէրութեանցն, որպէս արդէն 1698 տարոյն Մարտին 13
էն ի վեր առաջի եղեալ էին առ այդ Ս. Ժ. իրենց աղերսա-
գիրն, որպէս զի իրենց ազգին շինուելիք եկեղեցոյն ի Լի-
վոնոյ հրաման շնորհուի, և ընկալան նպատատոր հրամա-
նագիր մի յետագայ թէութեամբքն, այսպէս .

« Առաջին. Հարկ է որ եկեղեցին մնայ հպատակեալ միշտ
« վիճակաւոր Եպիսկոպոսին, և ըլլայ ընդ իրաւասութեամբ
« Տարածման Հաւասոյ Ս. Ժողովոյն Հոովմայ :

« Երկրորդ. Եկեղեցոյն քահանայն կամ առաջնորդող քա-
« հանայքն միշտ կարգեալ ըլլան նոյն Ս. Ժողովէն և անտի
« ընդունին իրենց առաքելական կոնդակն :

« Երրորդ. Չըլլայ թոյլտուութիւն եկեղեցոյն մէջ պատա-
« թագելու այն քահանայից, որոնք Ս. Ժողովքէն սրուած հա-
« ստոյ դաւանութիւնն ըրած չըլլան, նոյնպէս վիճակաւոր
« Եպիսկոպոսին հաւանութիւնն ստացած չըլլան :

« Չորրորդ. Եկեղեցոյն մէջ ի գործ ածուի, Ս. Ժողովքէն
« սրբագրեալ և վաւերացեալ հայկական ծէսն, և Ս. Ժողովոյն
« տպագրեալ խորհրդատեսքէն զատ այլ խորհրդատեսքի գործ-
« ածութեան թոյլտուութիւն չըլլայ, որուն անփոփոխելի և ան-
« այլալիլի մնարուն համար եկեղեցոյն միափօնարն հսկելու է,
« պատժապարտ ըլլալով ի զանցառութեան :

« Հինգերորդ . Յատուածային սրաշամունս կարելի է յի-
« շել Հայոց Պատրիարքին անունն , երբ Պատրիարքն հաւա-
« սոյ դաւանութիւնն ըրած և հպատակած ըլլայ Սրբազան
« Քահանայապետին , և ի ձեռն Ս . Ժողովոյն ծանօթութիւն
« արուած ըլլայ ի Լիւթոնոյ , և ոչ կանխապէս կամ այլ եղա-
« նակաւ :

« Վեցերորդ . Չրլայ հաղորդութիւն Ս . խորհրդոց մէջ այն
« Հայոց հետ որոնք կանխապէս ըրած չըլլան Ս . Ժողովքէն
« արուած հաւասոյ դաւանութիւնն :

« Եօթներորդ . Հաւասոյ դաւանութիւն չընտրներէն ոչ ոք
« կարող ըլլայ եկեղեցոյ ընչից կառավարութեան մէջ իշխա-
« նութիւն վարել , թէ և եկեղեցոյն օգտին համար որ և իցէ
« եղանակաւ սատարած ըլլան :

« Ութերորդ . Թէութեանցս զանցառութեան ժամանակ վի-
« մակաւոր Եպիսկոպոսն կարող ըլլայ Ս . կանոնաց համեմատ
« պատժել զանցառուքն . կարող ըլլայ նաև Ս . Ժողովն այլ
« պատժոց ենթարկել եկեղեցին վակելով , ևս այլոց յամծ-
« նելով , եթէ Հայք մեծագոյն ինչ յամցանք գործեն :

« Պատրաստական մնալով նոյն թէութիւնքն կատարել և
« խոտանալով անոնց յիշտ սխախախտութիւնն , ամենայն յար-
« զանօք կը հայցեն Ձեր Վսեմախայլ Տէրութիւններէն թոյլտու-
« ութիւն իրենց եկեղեցին կանգնելու » , և այլն : Ի Լիւթոնոյ յՑ
« Փետրուարի 1700 :

Նոր աղերսագիրն ստորագրեցաւ ժամանակին ի Լիւթոնոյ
« ներկայ եղող քսան և չորս ազգայիններէն , որոնց անուան-
« քրն են .

Ադա տէ Մաթուս	Յարութիւն Մարտիրոսեան
Ճիւղարխան Մարգարեան	Ոսկան Մարգարեան
Դաւիթ Միրման	Սողոմոն Մելգոնեան
Րոսթամ Դաւիթեան	Մովսէս Անտոնեան
Նազարէթ Գասպարեան	Գարբիէլ Գրիգորեան
Գրիգոր Սրակելտեան	Յովսէփ Կարապետեան

Ձաքարիա Ամարեան	Կարապետ Միրայելեան
Ստեփան Յովհաննէսեան	Գէորգ Սարգիսեան
Մարտիրոս Սարգիսեան	Մուրատիան Նազարեան
Նազար Այվազեան	Վարդան Եագութեան
Ձաքարիա Սրակելտեան	Կիրակոս Պօղոսեան
Պեճան Բերսատան	Անտոն Մինասեան

Հայոց այսպիսի նոր աղերսագիրն Աւագ Դքսին միջնորդութեամբն և յամենարարականաւ ի հռովմ' առաքեցաւ պաշտօնապէս. Աւագ Դքսին նոր յամենարարականին օրինակն է լրատ պսմ, « Կողմնս Գ. շնորհօրն Աստուծոյ Աւագ Դուքս Գոսկանայու առ Գերապայծառ և Գեղարզելի Ատենադպիր Տ. Հ. Ս. Ժ. ի հռովմ': Կաթողիկէայ Հայերն ի Ղիվոնոյ կը կրկնեն իրենց աղերսագրերն առ Ս. Ժորովն Տարածման Հաւատոյ, որպէս զի կարող ըլլան ընդունել անտի հարկատր հրամանն իրենց ազգին համար եկեղեցի մի շինելու նոյն քաղաքին մէջն. որ արդէն շնորհուած էր յ13 Մարտի 1698 էն ի վեր, պարտականութեամբ պահելու ինչ ինչ պայմաններ կամ թէութիւններ: Մենք մեր կողմանէ չկարենալով չօգնել յօժարութեամբ անոնց գովելի բարձանացն, չէ հմար Մեզի յետս կալ Ձեր Տէրութեանն ղխնելէն, որ բարեհասնիք մեր հայցուածն ևս նկատելով պատրաստութեամբ շնորհել անոնց Ձեր պաշտպանութիւնն որով կարող ըլլան փութով իրենց մպատակին հասնելու: Կը մատուցանենք Ս. Ժորովոյն Ձեր Տէրութեան միջոցով երաշխատրութիւն թէ՛ Մեր և թէ՛ Մեր Յաջորդացն կողմանէ, յամթերի կատարումն նշանակեալ պայմանաց, յօգուտ և յապահովութիւն մշտնջենական Ուղղափառ սուրբ Հաւատոյ: Կը յուսամ որ այսպիսի պարագայի մէջ Ձեր Տէրութիւնն նոր փորձով կը յայտնէ՝ Մեր միջնորդութեան ղխմաց Ձեր ակնածութիւնն: Ցայտնելով մեր շնորհակալու երախտագիտութիւնն և պարտաւորելով զամղրադարձն ընել ի բարեպատենն առթի, լի և մատնաւոր յարգանօք », և այլն:

Ի Պալատան Մերում ի Բիզա ի Փետրուարի 1700:

Վերջնապէս Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժ. Ուխտելով ի մասնաւորի Աւագ Դքսին բարձր միջնորդութիւնն, յՅ մարտի 1701 շնորհեաց հրաման, աղերսագրոյն մէջ նշամակեալ թէութեանց վրայ յեմլով այսպէս.

« Վսեմափայլ Հարք զիջամիմ հայցողաց աղերսն ընդունիլ, համաձայն գրովն յասեմայմի պլոց վճռոց, և վասն առանձին յամծմարարութեանն Աւագ Դքսին Նորուրիոյ շնորհն զխնդրեալն հրաման առ ի շինել զեկեղեցի կաթողիկէ Հայոց Ազգին ի Լիվոռնոյ քաղաքի ամդ, ըստ պայմանացն ուր յայտնեալք են յաղերսագիրն, և ոչ պլ ինչ եղամակաւ » :

Տուեալ ի հռովմ յՅ Մարտի 1701 .

Կարտինալ Կարլոս Պարպերինոս՝

Գահերէց Տ. Հ. Ս. Ժ.

Ա. Ֆապպրօմի Ասեմադպիր .

Դինմք և զայս կարծիս թէ Միլքիսեղևի Պատրիարք Կ. Պօլսոյ Լիվոռնոյի Հայ առաջաւորաց և համօրէն ժողովրդեանն օրհմութեան կոմբակ առաքեց, գովելով ամոնց փոյթ և կրօնասիրութիւնն որ համաձայնելով Ս. Ժողովոյն վճռոցն՝ եկեղեցւոյն հիմնարկութեան հրամանն յաջողած էին ընդունել: Թէ Միլքիսեղևին և թէ Միլիթար իրերաց յաջորդք Պատրիարք գումքն Կ. Պօլսոյ գտան կաթողիկէադաւանք:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԿ

Տէր Աշտիա Կաթողիկոս Առաջին Լիւթանոս. Հայոց Եկեղեցւոյն Գեներալ-Սեփան Կանարեան և Եփեսոս. Առաջ Գործն Կընդհարան-Սեփան. Տէր Յովնանէն Կանանայ Մըլեան. Եպատոստոս և Եկեղեցւոյն Գեներալ-Սեփան Կաթողիկոս Եւստատիոս Յ. Հովնանէն Կաթողիկոս Ստրատիոն. Պարոն Արտաշատարայ Աշտիոս և գլխի Երբորիւն, Եկեղեցւոյն շինութեան Կանար Վերակոչութիւնն և Երբորիւն. Պատուի Կարենցիւն Գեորգիան Կաթողիկոսն :

Մեծ է յարատուութիւնն և յարատուողքն ի կենցաղոյս կարող են եղած իւրաքանչիւրն զբաղեալ զործոց յաշտութիւնն և սպակում տեսնել ի ժամում : Ահա այսպէս և մերքն յաշտեցան և ի յարեալատեհ ժամանակի Ատոռծոյ տասնարին հիմնարկութեան սկիզբն առնել, և այն վայելուչ և արժանի իմն եղանակաւ, որպէս տեսանելի է յառաջիկայս : Երբ Սոյ Աթոռոյն հրաժարեալ Կաթողիկոսն Տէր Ազարիա Կարկառցի, Պարոն Ատոռաճատրէն և ազգային առաջատրներէն հրաւիրեալ, հանութեամբ Արքայան Գահին ճանապարհ ու յարեալ հասաւ ի Լիւթանոս, Հայոց մորաշէն եկեղեցւոյն հիմնարկութեան պատշաճաւ հանդիսութիւնքն կատարելու, հանդիսատեարն բազմութեամբ կուտեցան ամենուտեար և կեղեցւոյն շինութեան համար սահմանեալ տեղն, որ էր յառաջադրւոյն պարտէզ Ֆրանչիսկեանց մենատանին : Անդ Հայաստանեաց եկեղեցւոյն հայրապետն մեծաւ հանդերձանօք և վառաւոր եղանակաւ երևեալ ի միջի հայազարմ ժողովըրդեան օրհմեց և օծեց հիմանց եկեղեցւոյն երկոտասան քարիւնքն : Այսպիսի հանդիսաւրութիւնն ոչ միայն եկեղեցական այլ ևս քաղաքական համարեցաւ. վասն զի Նորին Պ. Բարձրութեան Կողման Կ. կողմանէ փոխամորդարար կարգեցաւ Ֆրանչիսկոս Թերրիէրի անուն պաշտօնեայն հիման առաջին

քարին կնքահայր ըլլալու համար, որ ի սրտիւ գլխաւորին Առաքելոց Պետրոս կոչեցաւ. նոյն քարին վրայ դրոշմեցան Կողմաս ԳԹ անուն և արքունական կնիքն: Իսկ արքունի մօտարն Բարթողիմէոս Կոնկլի յամմոռաց յիշատակ նոյն հանդիսին, հրատարակապէս ի զիր արձանացուցեալ զայն, շնորհեց Հայոց օրինակն, իսկ Պատմէնն զետեղեց յարքունական դիւանի:

Հստեմայն է այսմ և Հայլանեան Հ. Կարապետի աւանդածն, զոր արժան է աստէն յառաջ բերել, զի կը գրէ այսպէս. « Խնդրեն Հայք ի Ս. Ժողովոյն, որ յղեսցէ ի Լիւթոնոյ զԱզարիա Կաթողիկոսն Սոյ որ էր ի Հռովմ, զի մա եկեացէ և ըստ Հայոց արարողութեան օձցէ զքարինս հիմնարկութեան ամենայն հանդիսութեամբ. և եկեալ նոյն Կաթողիկոսն յամի Տեառն 1701 ի 23 Ապրիլի. յոյժ վառաշուք հանդիսի առաջի մեծաորաց քաղաքիս և իշխանաց, և թագաւորական մօտարաց, տպատարեալ միայն ի հայ վարդապետաց և քահանայից և տիրացուաց, օձանէ զերկոտասան քարինս հիմանն յանուն երկոտասան Սրբոց Առաքելոցն: Եւ առաջին քարին կնքահայրն լինի ինքն Կրան Տուքայն (Աւագ Դուքս), և մնացելոցն այլ առաջատր Հայք, և զամենայն քարինս մի առ մի յետ դնել աալոյն կնքահարց, նոյն ինքն Կաթողիկոսն ձևաւոր իւրով զետեղէ, և ծեփելով հաստատէ, և զայս ամենայն հանդէսն և զործս, ի նոյն ժամանակի թագաւորական մօտարն մատենագրէ, և վկայիք հաստատէ և դնէ ի պահարանն թագաւորական դիւանի, և զհարազատ զաղափարն յանձնէ Հայոց »: Կը յտեկու Հայլանեանն այսպէս. « Եւ այլ առտի ևս յոյժ յայտնի երևի, որ մերայինքն այնքան մախտանձուք են եղեալք, վասն անարատ պահպանելոյ միւսն զՀայ

* Կարկանդակի Տէր Ազարիա Գանըպեանց Սոյ Աթոռոյն կաթողիկէագաւան Կաթողիկոսն հեռացեալ Կիւլիկիայէն ի Հռովմ պանդխտեցաւ և ի խոր ծերութեան իննսուն և երկու ամաց վախճանեցաւ:

յոց արարողութիւնն ըստ ամենայնի, մինչ զի ևս ի հիմնադրութեան եկեղեցոյս, ոչ տուեալ են թոյլ մտանել այլոց ազգաց եկեղեցականաց ի սպասաւորութեան համոզիսի անդ հիմնադրութեան » : Մենք ևս կը յաւելումք այսպիսի եզրակացութեան հոսէն ըսելով, որ Ազգայնոց պնթան նախանձոտութիւնն անգործադրելի և անպտուղ եղաւ, երբ յետ աւարտանն եկեղեցոյն՝ օծման համոզէսն կատարեց Բիզայու Արքեպիսկոպոսն, որպէս համոզերծեալ ենք պատմել ի կարգին : Նոյն տարին, այս է 1701, քանի նպատատար եղաւ Հայ ժողովրդեան ի Լիվոնոյ, մակարեբելի է այն ոչ միայն եկեղեցոյն շինուածոյն սկսմամբն, այլ և զայտտեամբ և կարգմամբ բնիկ Հայազգի ժողովրդապետին, Ծալեան Տէր Յովհաննէս ամուսն, որ արևելքէն եկեալ ի Հոովմ ապաւինած էր և ամտի ի Լիվոնոյ, խնդրամօք մերայնոց :

Քաղմամբ ի յիշատակութիւնէ միոյ, զոր դէպ եղև միզ տեսանել ի Լիվոնոյ, յայտնի կըլլայ թէ Ծալեան Տէր Յովհաննէս ընկերակից է եղեր Դազլազեան Մելգոն Արքեպիսկոպոսի, որ զբարտեալ ի Մամպուտ վասն կաթողիկէ հաւատոցքն, բանտարկեցաւ յիշեալ քաղաքին մէջ ի Մամպուտ, և ի հոտ սրբութեան հանգեաւ ի բանտին ի ժամանակս շինութեան եկեղեցոյն Լիվոնոյի :

Դէպ ի նոյն ժամանակներ Լիվոնոյ պատասպարան եղած է քանի մի հարածեալ ընտանեաց, երբ ի Կ. Պօլիս ատելութիւնն բորբոքեալ էր և սարսափն տիրած էր կաթողիկեայց դէմ : Ասանկով Լիվոնոյ քաղաքն կաթողիկեայ Հայոց կեդրոններէն մին եղած էր, և ըստ վկայութեան վաւերականաց որ ի դիւանատան Տարածման Հաւատոյ Սուրբ Ժողովոյն, ի սկզբանէ հետէ ի Լիվոնոյ յիսուն կաթողիկեայ հայր հատատեալ կան եղեր : Ռոով ամտեղի իսն է ոմանց ասոր հակառակն ենթադրելն և կարծելն :

Ռ՛ր թողունք պաշտօնական այլ և այլ գրութիւնքն, մտնապէս իրական և ճշմարիտ աւանդութիւնքն : Ռ՛վ ստիպած էր

ազգային ըարերաբերն որ Լատինաց եկեղեցւոյն սարգեհնն զու-
մարներ, ընդէր Պարոն Աստուածատուրն Լիվոնոյի Հայոց
գլխաւորն և եկեղեցւոյն ճիմնադիրն իւր միակ որդին յամծ-
ներ Ուրբանեան վարժարանին ի Հռոմ:

Հետագոտաց յայտնի է թէ ո՞րչափ աշխատութեամբ, և
քանի միջոցներու զործածութեամբ ճետամուտ եղած են Լի-
վոնոյի Հայերն իրենց յատուկ եկեղեցին շինել. միթէ կարե-
լի՞ էր ամոնց ճրտամն խնդրելու Ս. Ժողովոյն աղերսագիր մա-
տուցանել, և ապա տատամիլ և դանդաղելով մնալ մինչև
երկու տարի դժուարամարդ Ս. Ժողովոյն առաջարկած թէու-
թիւնքն կամ պայմանքն ընդունելու:*

Մեծապատիւ Յ. Հովուեանց զարտուղեալ կը համարով
գրելով իւր յօդուածն ըստ այսմ. «Նշանակութեան գլխաւոր
մէկ կէտն ալ այ է, որ Բրտրականտան Հայոց այս առաջին ա-
ղերսագրին ակամջ չկախելով՝ եկեղեցւոյն շինութեան ճրա-
մանն չէ տուեր, մինչև որ իր առաջարկած պայմաններն Հա-
յերն ստորագրելով երկրորդ աղերսագրով մը չեն առաքած ի
Հռոմ: Առաջին աղերսագիրը գրած են 1698 Մարտ Յին, իսկ
երկրորդը 1700 Փետրուարի Տին, ըսել է երկու տարի
յետոյ. այս երկարատև միջոցը մեզի այն կարծեաց տեղիք
կու տայ որ Լիվոնոյի Հայք մեծ դժուարութիւն և հակառա-
կութիւն ցոյց տուած են առջի բերան Բրտրականտայի պայ-
մաններն ընդունելու, և վերջը անճնար տեսնելով սյլարար
իրենց փախաքին հասնիլ՝ զիջեր են ստորագրելու: Արդ եթէ
նորա առաջուց կաթովիկ ծնած և մեծցած ըլլային՝ պիտի հա-
կառակէին ան պայմանները ընդունելու, և տեսնենք թէ
Բրտրականտան ալ պիտի առաջարկէր զայնս. չեմք կարծեր:
Աչքի զարնող մէկ մեծ կէտն ալ յիշեալ պայմանաց ճիւղե-

* Ֆրոզինի հռչակարոյ Արքեպիսկոպոսն 1718ին Լիվոնոյի
Հայոց եկեղեցւոյն համար գրած կանոնագրութեան մէջ Լիվոն-
ոյի Հայագգի գաղթականքն Հայ- կաթողիկեայ անուամբ յոր-
ջորջած է (տես ի յաւելուածս ի վերջ մատենիս):»

ըորդն է, ատով Բրորականտան սպայման դրած է Հայոց որ իրենց Լիվոռնոյի եկեղեցւոյն մէջ յիշեն Պատարագի և սատուածային պաշտամանց ատեն Ամեն. Հայոց Պատրիարզին իմա Էջմիածնայ Կաթողիկոսի անունը: Ի՞նչ հարկ կար այս պիտի սպայման մը դնելու, եթէ այն եկեղեցին շինողներն կաթողիկէ էին ստաշուց »:

Մեր քազմադիմի հետազօտութեանց մէջ կարող չենք եղած գտանել ուրեք արծանագրութիւն ինչ հայազիր կամ իտալազիր որ ստուգէր յառաջ բերեալ հմթագրութիւնն: Մինչդեռ հաստատապէս ապացոյց ունինք միւս կողմանէ Բիզպոս Արքեպիսկոպոսին մեծամեծ հակառակութիւնն Հայոց եկեղեցւոյն շինութեան համար: Արդ Լիվոռնոյի Հայերն որոնք 1698ին իրենց աղերսն կը մատուցանէին ի հռովմ, թէ և ունէին առանձին պաշտօնական և արքունի յանձնարարական նախակներ, ի վերայ այսր ամենայնի չէր կարելի ի կողմանէ հռովմայ այնքան փութով փափաքուած հրատման շնորհիւն, առանց կանխարար քանակից լլլալու վիճակտոր Արքեպիսկոպոսին հետ. ուստի յիշեալին հաւանութեամբն և սպայմանտան որ կանգնելի եկեղեցին մնայ միշտ հպատակ նոյն վիճակտոր Արքեպիսկոպոսին, երկամեայ դաճողմանց վերջ եղաւ: Թող որ Հայոց կողմանէ պարզաբար թէութեանց ընդունուին քառական չթուեցաւ, այլ պահանջեցաւ որ թէութեանց ընդունուին լլլայ պաշտօնապէս Դոսկանայու տիրող իշխանաց երաշխատութեամբ:

Այսու եղանակաւ ճրելով մեր այլոց ոմանց կարծիքն չենք մերժեր քնաւ թէ ի Լիվոռնոյ չեն եղած մասնատր ոմանք կամ փոքրագոյն մասն մի ի հակակաթողիկէայ Հայոց, որայէս ևս ամոնց վարդապետներ որ եկած են ի Լիվոռնոյ, լոս մեզ առելի Էջմիածնայ Աթոռոյն սուպրամին գործակալութեան համար:

Մեծապատիւ Յ. հովուեանց ի մէջ այլոց բանից կը յաւելու ևս զրիւնն սպայէս. « Այս լոսոյ նման յայտնի է որ հռովմէայ

կան Հայք ասկէց երկու հարիւր տարի առաջ, չէին կարող ոչ Հայոց ազգ յիշել զինքեանս, և առաւել ևս ոչ յամուռ Հայոց ազգին գործել խօսել և գրել, որովհետև այն ատեն, Հայոց ազգ ըսելով ամէն տեղ և ամէն երկրի մէջ կլմացուէր Հայոց այն մեծ մասն որ Էջմիածնայ Կաթողիկոսին և Գահուռն կը մը մտազանդի... Անս այսպէս Լիվոմոյի Հայք ըլլալով Էջմիածնական, չեն կրցած իրենց եկեղեցիւն բանալ և իրենց ազգային լեզուս ժամերգութիւններ ընել մինչև որ Հոռոմայ եկեղեցւոյն չեն հնազանդած, ըսել է որ հարկադրուեր են Էջմիածինը թողուլ, և Հոռոմայ յարիւ իրենց փափաքը լեցունելու համար »:

Աղէ ուրեմն բարեհաճի պատասխանել մեզ Մեծապատիւ Յ. Հովուեանց, մախ Ս. Մարկամու եզրպատուհոյ եկեղեցւոյն հետևար ի Հոռովմ, որոյ վրայ կը գրէ թէ Պապերն շնորհած են Հայոց ազգին: Եւ յիրաւի զխոսնք որ Ս. Քահանայապետն Պիտո Գ. 1563ին շնորհած է յիշեալ եկեղեցիւն: Այլ այն ժամանակէն ի վեր երկու հարիւր տարին դեռ չէ՞ մի անցած: Երկրորդ Ս. Եզրպատուհոյ եկեղեցիւն Հայոց ազգին շնորհած են ասելով՝ Ազգին ո՞ր մասին խմանալու է, միթէ Էջմիածնականաց համար: Տեղս չի ներեր մեզ աւելի երկայնարար այլոց հակառակ ենթադրութեանց վրայ զրաղիլ և հետանալ բնարանէն, ուստի դատմանք եկեղեցւոյն հիմնարկութեան ժամանակին անցքըն պատանել: *

* Այսպէս միւս ոմն նարեանցի տեսութեամբ քննեալ Լիվոմոյի եկեղեցւոյն վաւերական քարտէսքն, և չգտեալ ամոզ չայ ամուսն կից կաթողիկեայ բռնոն, կը հետևեցնէ թէ Լիվոմոյի Հայք կաթողիկեայ եղած չըլլան: Անտեղի ենթադրութիւն, ոչ ասպքէն սովորութիւն է յնորոպա առաւել ազգութեան ամուսմբ քան թէ կրօնականաւ կոչուիլ, որպէս կոչուած են քանի մի դաք կամ խաւ լսի ազգութեան ամուսմբ ի Հոռովմ ի Ղեմետիկ ի Բոլոմիա բնակեալ Հայքն: Արևելեան Մամուլ յԱմասիքերթն Մեկտեմբերի 1874. — Մեր բնաքանէն չշեղելու համար զանց կառնենք մոյն յօդուածոյն այլ և այլ անճշդութեանցն մի առ մի պատասխանել և ուղղել զայնս:

Տէր Ազարիա Կաթողիկոսն բարեմաղթելով Հայոց ասե-
նացն յաջողութիւններ յերկնից՝ դարձաւ մեծառ պատուով ի
Հոռով. իսկ Հայերն ժողով զուսարեցին ի միասին խորհրդա-
ծելու, և եկեղեցւոյն շինութեան համար որ ինչ հարկաւոր էր
ի կարգի դնելու: Ուր նկատելով Աղա տէ՛ր Մաթուս Աստուածա-
սրոյ ազնուականութիւնն, անիս և բարեբար ըլլալն, ազգին
մատուցած մեծամեծ ծառայութիւնքն, և ի մասնաւորի ա-
նոր ի Հոռով ազգասիրութեամբն ըրած անհամար ծախքն. հա-
մաձայնեցան իրենց մէջ և ընտրեցին յիշեալ Աղայն մշտատև
Ազգապետ, և վերսկացու եկեղեցւոյն շինութեան: Այսու և
դանակաւ յամենեցին անոր ամենայն կարողութիւն ազգին
վերաբերեալ զործոց մէջ ազատութեամբ վարելու, մինչև իսկ
եկեղեցւոյն շուրջն բնակարաններ շինել տալ, և վարձու տալ
զայնս: Պարոն Աստուածատուրն իւր բարեպաշտութեամբն
և վարթամութեամբն ազգին մէջ պատշաճաւորագոյնն էր առ
այս գործ. երբ ազգային արկել մէջ հաւաքեալ զուսարն էր
վտարագոյն ինչ, և այսպիսի նուազ դրամով չէր կարելի շինուա-
ծըն սկսիլ, մա ինքն Աղայն յօժարաբար պատրաստ գտաւ իւր
ընչիւր եկեղեցւոյն շինութիւնն յառաջ տանել:

Ազգային բաժն հաւարող Խօճա Ճիլարիան Մարգարեանն
վախճանեալ ըլլալովն ի 12 Սեպտեմբերի 1701, յամենեցաւ
անոր բաժպետութեան պաշտօնն ևս Աղա տէ՛ր Մաթուսին որ-
պէս զի աւելի դիւրութեամբ վճարուին ըրած և ընկելի ծախքն,
հետզհետէ ընդունելով բաժերն: Ապաքէն յետ այսչափ պար-
տաւորութեանց առ Աղա տէ՛ր Մաթուսն՝ զարմանալի կերևոյս
1705ին Ապրո 2էլէպոյն կողմանէ յիշեալ Աղային դէմ դա-
տըն, իրր թէ՛ ազգէն ընդունած բաժն հաւատարմաբար չէ
ծախած ի պէտս շինուածոյն: Այսպիսի զրպարտութեանէն ար-
դարացաւ մա ինքն դատաւորաց տուած վճուովն ի 21 Օգոս-
տոսի 1706, և Ապրո 2էլէպին պարտաւորեցաւ դատատանին
ծախքն տուծել:

Դժբաղդաբար եթէ նախանձուք և բժախնդիրք ոմանք

ամբաստանած են Աղա տէ Մաթուան ամհաւատարիւմ կոչելով զամի իւր վերակացութեան մէջ, այնպիսեաց փոխարէն քանիներ արդեօք չեն եղած որ յիշեալ Աղայիմ պահեստի համար զուսարմեր, նմանապէս բարեգործական և կտակաց վերաբերեալ յամծնարարութիւններ չվստահին: Կը վկայեն զայն այլ և այլ յիշատակագրութիւնք: Այսպիսի գրութեանց մին է մեր ձեռքն գտեալ և յիշեալ Աղա տէ Մաթուէն զրեալ մէկ ընկալագիրն, որոյ իտալական օրինակն թարգմանարար կը դնենք յառաջիկայս. որ ուղղեալ է առ Տիրուհի Ամնա ժամալեանն .

« Զօրութեամբ սոյն թղթոյս որ հայկական գրով և խմով ձեռամբ ստորագրեալ է, յայտ առնեմ Ձեզ, յամուսն և ի շընորհս Ձեզ հազար երկու հարիւր քէցցա ընդունած ըլլալ Ձեր եղբայր Խօծնա Մկրտիչ ժամալեանէն, զորս առաքած են ինձ գործակալութեամբ Աղա Դաւթի Շամիսի՝ հօրեղբորորդիքն Ձեր Խօծնա Գրիգորն և Խօծնա Յովսէփն ի Սպահան: Այս զուսարմ իւր Ձեր օժիտ պահեստի համար ինձ յամծնուած է, որպէս զի մինչև Ձեր ամուսնութեան, կամ միամծնուիութեան ժամանակն պահեմ զայն, և երբ պատահի երկուքէն մին, այսինքն ամուսնութիւնն կամ միամծնուիութիւնն, կը խոստանամ ամպստոծնառ Ձեզ վճարելու յիշեալ 1200 քէցցաներն: Իսկ այն ամէն ժամանակին համար որ ի պահեստի մընայ արկղիս մէջ յիշեալ 1200 քէցցաներն՝ պարտաւորիւմ հատուցանելու Ձեզ հարիւրին վեց սարեկան շահ: Կը ծանուցանեմ ևս որ մերկայ ընկալագրոյս մման այլ ընկալագիր ևս զրած եմ, առանց յայտնելու ուրնին մէջ տրուելի շահն: Թէ այն և թէ այս ընկալագրերն երկուքն ևս ծառայելի են մի և մոյմ վախճանին, մի և մոյմ զուսարիւմ համար: (Ստորագրեալ)

Ի Իվոնոնոյ ի 11 հոկտ 1704 — Աղա տէ Մաթու

Ամնուրեք վաւերականներն յայտնի կըլլայ թէ որպիսի եռունդեանք Աղա տէ Մաթուս Ատուածատուրն պարսպած է Աստուծոյ աամն շիմութեան: Իւր հաշուետետերց մէջ, մեր

աչօր տեսած եւք հետեւեալ յիշատակագրութիւնն . « Սկսար շիմիլ զեկեղեցիւն , ամուսմբն Աստուծոյ , և ողորմութեամբն Աստուծոյ , և կամօքն Յիսուսի Քրիստոսի , Տեսում մերոյ ի 23 Ապրիլի 1701 . եւ յ12 Մորիմ 1150 , ըստ մերոյ թուականիւն » : Հաշուեցեալք մէջ կայ պլուր և այս գրութիւնն . « Տէր Աստուած սուցէ սէր և միութիւն մերայնոց , և ամուսմբն Աստուծոյ , և ուրախութեամբն ի կատար հասուցէ զշնուած եկեղեցւոյս » : Որպիսի զարմամալի գուշակութեամբ գրոշմած էր բարեացապարս Աղայն պապիսի տողերն , մախատես ըլլալով իր կեանքն զոհելուն և ազգին տարածայնութեամբն . աւանդ նակատագրիւն , որ այնքան մեծագործ և աստուածասէր ամօժըն չժամանեց , Աստուծոյ տաճարիւն և իւր ամուսհակամ գործոյն աւարտումն և կատարածն տեսնել :

Այնքան հոյակապ շնուածոյ համար՝ որ մուրեայն էր յամուծ և ի պատիւ Հայաստանեաց հօր սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչիմ՝ գործածուեցան անուանի ճարտարապետներ և արհեստարարներ , որոց առաստ փարծ բաշխելով ամիսով աշխատեցաւ Աղայն իմն տարի ամենայն ինչ վայելչութեամբ յարմարելուն , կամարակապ և գմբեթատիսիլ ծածկոյթով գործն սկսակելուն :

Յիտուեանց ընկերութեանէն Հայր Ամտոն Պօմուչչի իր յօրիւնած Ս . Գրիգորի . Լուսաւորչիմ վարուց մատենիւն մէջ Աղա Աստուածատրոյ յիշատակն գովատամօք մեծաւ կաւանդէ , զոր միւր թարգմանեալ յիտալականէն կը դնուք աստէն , թէ և սոյն մատենիւն թարգմանութիւնն ծանօթ է Ազգին , տպագրեալ ըլլալով ի Վեներիս քաղաքի յամիւն 1737 , արդեամբ նրեմիս Սարուաստուրենց Կ . Պօլսեցոյ : Ահաւասիկ Պօմուչչի զրածն . « Իիվումոյ քաղաքիմ մէջ աչօքս տեսայ փառաւոր տաճար մի կառուեցեալ և ճոխասէս զարդարեալ առատածնուն և պատուաւոր մէկ Հայէն ի պատիւ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչիմ , որուն մասնաւոր շերմեռամուլութիւն ունէր , և օրինակովն ոչ միայն իր ազգայիններն , այլ մասն ըստին տեղացի ժողովուրդն

կը կոչէր որ ղիմեն առ Սուրբն, պաշտպամութիւնն հայցելու և մորիմ պաշտօնասիրութիւնն արծարծելու համար: Սոյն հիմնադիր Հայն էր Պարոն Մաթոա Աղա Տէրտերենց, հարազատ սերունդ Օղլամքեշիշեանց Քէոլորոսի Աղուամից իշխանին: Բարեկիշատակ իննովկենտիոս ժԲ. իր առաքելական կրքն կին կոմոլակօքն յ17 և յ18 հոկտեմբերի 1698, շնորհեց Աղայիմ մեծամեծ արտօնութիւններ, և մասնաւոր առանձնաշնորհութիւններ, ամուսնելով զնա Քաղաքացի Հռովմայ, Լատերանեան կոմս, և Ասպետ զիմուորութեան Ոսկի Խաչի: Եկեղեցւոյն շինութեան համար ըրած ծախքն, մինչև այն ժամանակ վաթսուսոմ հազար ղէցցա անցած էր. և եթէ յ13 Սեպտեմբերի 1709, մահն պատահած չլլար, իր մեծամեծ գաղափարներով, իրեն թողած զծագրութեան համեմատ կամք ունէր ղովանդակ ոսկեզօծել տանարիմ մարմարեայ շրջանակաց ծեփեալ միջավայրքն, և զետեղել մկարմեր և արծամներ, որոնք մերկայացնեն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին վարքն, չարչարանքն, և սքանչելիքն: Նմանապէս բարձրաւանդակն և զմբէթն զեղեցկապէս մոզայիքի զարդարամբով ծածկել: Կարգելով երկոտասուամ հսկազգի արեղաներ և ամոնց մեծաւոր Եպիսկոպոս մի, որոնք միշտ տանարին մէջ սաղմոսերգեն և ժամասացութիւն ընեն: Կապելով շունոց ապրուստին համար պատշաճաւոր ոտմիկ և եկամուտ: Եւ չամայով որ այնպիսի արեղաներն միշտ հմազանդ ըլլան, և հսկատակ մնան ընդ իշխանութեամբ Առաքելական Ս. Գահուն Հռովմայ »:

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

Պարոն Ասրուածարուր Ազնայի դժբաղդ մահն , յաղաքիտա-
բութիւնն և Ֆաղուան . ընթանիին և իեայն Պարոն Ազն . Եկե-
ղեցայն ծախսոց գումարտ . Ազնայն դասեր է Լիվոնոյ ժամանելն
և արատպունին . աղբայնոց տնէրաւ Վարմանին , պարբոց տառե-
լութիւնն և իբարտոտ , Ազնայն ընթանեաց չտարութիւնն . Իե-
մական Աբիեպիտոյոսին դարասարանական արեանն և արտոծ լծի-
առ . մարմարեայ քանդակի և արշոնաբրութիւնտ Ազնայն յէշարտ-
կն համար :

Լիվոնոյի Եկեղեցւոյն սկզբնաւորութիւնն և շինուածն , որ-
պիսի տխրալից յիշատակներ թողած է : յետոց մինչև ասպա-
զայ դարեր , այն յայտ յամբիման տեսանելի է յառաջիկայիս-
այն ինչ Աղա տ : Մաթուան կեանքովն և լնչիքն համայն զոհ
կողած էր իր արզիմ համար , ի Լիվոնոյ ժամանակին Հայազ-
գիրմ մեծապէս անիրուեցան յիշխալիմ որդւոյն , և այնչափ
բարեաց և ծառայութեանցն վոխարէն չարիս հատուցին :

Գիշերուան խուարն դեռ չէր վարստած յ13 Սեպտեմբ-
բերի 1709 , երբ ռարեպաշա Աղայն ըստ սովորութեանն մեր-
կայացած էր Ս . Պատարագին . և յետ սաւարտման՝ գործերուն
երթալու ժամանակն , ձախորդաբար իւր անհաւատարիմ ծա-
ռային արիւնմաշտղախ աջն դաշունով զրկեց զմա ինքն Աղայն
իւր պատուական կեանքէն : Մեր նախորդն Յարզոյ Հալսնիտն
Աղային տարսպարտ մահն այսպէս կաւանդէ . « Արդ Աստու-
ածատուր Աղայս ձեռնամուխ լինի յայս մեծահեծան գործ , և
սկսեալ յամէ ամսի 1701 , յԱպրիլի 23 , մինչև յամն 1709
ի Սեպտեմբեր 13 , յառաջ տամի քրտնաջամ աշխատանօք
զայս զարմամահրաշ շինուած Եկեղեցւոյս և ի կատար հա-
տուցամէ զարտաքին կազմուածան . ի ուրիմ ատուր 13 Սեպ-
տեմբերի զրտագում վէրս ըմկալեալ ի Վրացի Ռեման ամուրն

ծառայէն իւրմէ, չարաչար սպանեալ լինի վասն նախանձու վասն զի գտա քանի մի ամիս կացուցեալ էր Աղայն վերակացու մշակացն, մատակարար վարձուց մոցին, զկմի խրատելոյ և չուղղելոյն՝ հանեալ զմա ի վերակացութենէ, ինքն անձամբ ըստ առաջին սովորութեան խրոյ եղեալ վերակացու և մատակարար, և միշտ կանխեալ յառաօտու առ առաջին Պատարագ ի մերձաւոր մատուռ եղբայրութեան Կոզմայի և Տատանոսի, յառաջ քան զգալն մշակաց և բանագործաց վասն շինման եկեղեցւոյն: Իսկ չար ծառայն Քեճան ոխացեալ նմա սպասէ ի զիջերային խաւարի առ դրան մատրանն, յորմէ սովոր էր երևնել. և յիշանելն անտի իսկոյն դանակաւ չարաչար խոցոտէ զնա ութհատան խոցովք, և որպէս մեռեալ թողո և փախչի ի վերայ Պէշխք հաւուց: Իսկ ողորմելի Աղայն անկեալ կիտամեռ ստանց կարելոյ խօսել մնայ ի վերայ ճանապարհի, և ի տակաւ ինչ լուսամալն զիջերոյն՝ անցանողք տեսանին զնա, և բառման տանին ի տունն, և հագլու թէ երկու կամ երեք խօսք ասելով, խոստովանելով, և առնելով զարձախումն, և անկտր լինելով հաղորդի վասն բոլորման արեանն ի բերանոյ, ընկալեալ զվերջին օծումն իսկոյն մեռանի ի նմին աուր »: Այսպէս վախճանեցաւ Աղայ տէ Մաթնուս վաթսուն և հինգ տարեկան, երբ կը խորհրդածէր ի զիջերին Աստուծոյ՝ որպիսի տաճար շինիցէք ինձ նուիրական խօսքն, երբ իւր լուսն վանդակ կարողութիւնն ընծայած էր Աստուծոյ, և զբաղած նորին փառացն առաւելութեան, ըստ իր սովորութեան կենաց վերջին օրն կանխեց Ս. Պատարագին Ձոհին, և առաջի Աստուծոյ աղօթեց. Աստուած իմ առ քեզ առաօտ առնեմ: Ձոհն աւարտեցաւ, և ինքն Աստուծոյ փառացն հաղորդ գտաւ: Յիշատակ արդարոց օրհնութեամբ եղիցի. ամէն:

Աղայ տէ Մաթնուս Աստուածատրոյ մարմինն յուղարկաւորեալ տարին Սրբոցն Կոզմասայ և Տամիանոսի մատուան, ուր մնաց աւանդ քանի մի տարիներ, մինչ որ փոխադրեցաւ Հայոց նորակերտ եկեղեցին ի 11 նոյեմբերի 1716, և թաղեցաւ դասին առաջքն ի միջավայր եկեղեցւոյն:

Աղայիմ այսպիսի դժբաղդ մեռած ժամանակն՝ իր ընտանիքի կամ ազգականաց ոչ ոք էր ի Լիվոնոյ: Ուստի Հանգուցելոյն ճշմարիտ բարեկամքն և քաղաքացւոց մեծամեծքն հոգացին անոր մարմնոյն վայելուչ պատիւն և յուղարկաւորութիւնն ընել, լալով այսպիսի ամօին կորուստն:

Մենք չունիւք իմչ յիշատակութիւն Աղայիմ կողակցին վրայ, և կիմթադրեմք որ վախճանած ըլլայ մա ինքն ի Պարսկաստան յիշեալ Աղայիմ ի Լիվոնոյ գալստեանէն առաջ: Կրկին էին անոր զուակքն, և անուանքն Յովհաննէս և Նուշիա. Լուչիա Խաթունն ամուսնացեալ ի Դավրէժ Պարոն Ասլան Յակոբեանի հետ, իսկ որդին մտեալ ուսման համար Ուրբանեան Դպրոցն, մա ինքն Աղա տէ Մաթուսիմ 1698ին ի Հռոմ վազայիմ պատգամաւորութեամբ առաքուած ժամանակն: Միմչ դեռ այդպէս ամենայն ընտանիքն քացակայ և հեռաւոր էին Լիվոնոյէն՝ բոթաբեր լուրն ծամուցուեցաւ ամոնց որպէս զի փութամ գալու ի Լիվոնոյ: Ոչ յես ըստում իմչ աւուրց հասաւ ի Լիվոնոյ Պարոն Ասլան Յակոբեան, որ ի ժամանակին Քայիւրմօ կոչեալ քաղաքն սուկտրակում գործերով զբաղեալ էր: Սգաւոր փեսայն թէ և չգտաւ ի Լիվոնոյ ապաշնորհ Հասոյ մէջ իրեն վայել ընդունելութիւն, այլ համզուցեալ Անբոյն հաշիւներն կամոնաւորելու համար հարկադրեցաւ եկեղեցւոյն շէնքն լոտ ամենայնի աւարտել, ծախելով իր սկսական քրտակէն 18, 000 ըէցցա, որ ի միասին հաշուեալ համզուցեալ Աղայիմ՝ յընթացս իմն տարուան 53, 032 ըէցցայէն աւելի ըրած ծախուցն հետ՝ համագումար կը հաշուէին 71, 032 ըէցցա: Այդ գումարէն զեղչելով և ի ըաց հանելով 3, 245 ըէցցա, որ իմն տարուան մէջ ազգային բաժէն հաւարած և ընդունուած գումարն էր, կը մնային միշտ 67, 787 ըէցցա: Գումար զոր ծախեալ էին թէ Աղայն և թէ իւր փեսայն ի պէտքս շինուածոյ եկեղեցւոյն, զոր իրաւամբ կը պարտատրէին Լիվոնոյի Հայր փոխարէնն հատուցամեղու:

Խօնա Դաւիթ Րոտթամիմ մամակովն հասաւ միմչև ի Դա-

վրէժ քաղաք Արայիմ մահուան զոյժն դտտերն ակամնջն, ոյ ի տագ համակեալ, Լքեալ թողուց բովանդակ ամենայն ինչ, և իւր կըրտսեր և վխայնակ որդւոյն հետ ուղևորեցաւ ի Դոսկամա. այդպիսի երկայն մանապարնորդութեամբ ընդ ծով և ընդ ցամաք ավաներ անցան, առանց թուելու եղած ծախքն: Վերջապէս բերաւ զանոնք նաւն ոճրագործութեան տեղն ի Լիվոռնոյ. հոն կըկնապատկեցան Լուչիա իսթումին կսկիծքն, հոր սեսաւ իւր ամուսին Պարոն Ասլանն լի տրտմութեամբ և պաշարեալ փոխատուներէն, լի պարտիւք, եկեղեցին փակեալ միշտ, եկեղեցւոյն յարակից բնակարանք զբաւեալ պարտապահանջ փոխատուներէն: Որովհետև ազգին մեծամեծք մեծաւ մասամբ հակառակորդ էին և կը մերժէին ընդունել յանուն ազգին և դած այնքան ծախքն, զժրադղ դուստրն իւր հօրն տարածաւ մահն ողբալու ժամանակ, որչափ տազնապներու չհանդիպեցաւ արդեօք: Թէ և արտաստախառն հրաւիրեց ազգին առաջատրքն, որ գէթ լրտ մասին յանձն առնեն վճարել իւր բարերար հօրն ըրած ծախքն, որպէս զի կարող ըլլայ ըմտամիքն ազատիլ ի փոխատուաց, այլ մերժուեցաւ առաջարկն, և թողաւ որ իշխանագում իսթումն ի յետին աստիճան սնանկացեալ մաշի և հիւժի. պախարակելի ընելով ազգին անունն մինչև յետագայ դարեր: Իսկ փոխատուաց պահանջմունք ստիպեցին վերջապէս դատարքն վաճառել տուժանօք եկեղեցւոյն թիկունքն կանգնեալ, և հանգուցեալ Աղայիմ սեպհական ինչք վանածն ապարամն՝ որ շինուած էր տասուերկու արեղայից և անոնց արբանայր եպիսկոպոսին բնակութեան համար:

Յար. Հալանեանն մեր վերագոյն զբաժներն ըստ այսմ կաւանդէ. « Իսկ ողորմելի ժառանգքն վասն վճարելոյ զշահն պարտուց ծախեն զոր ինչ ունէին, ոսկի, արծաթ, պատուական ակնեղէն, զկարասիմ. մանաւանդ իշխան տիրոհի Լուցիա դուստր Աստուածատուր Աղայիմ և կողակից Խօճա Ալանին Յակոբեան, որքան մեծագին զարդս և զագանեկիս ունէր, զամենայն ծախէ, և ի վախճանի վասն վճարելոյ զամենայն պար-

տրս և զշահան, և վասն հարկադրեալ վիճից ծախել զամենայն տունս և զապարանս, և հարկադրի բնակիկ ի փոքրագոյն երկու տնեկաւ մեղուկ տամ միում, և ընդ Ասրամ առն և որդւոյ Յակոբի, և եղբոր իւրոյ զերխնաստ և մեծ Աստուածարամ Ապսլաթէ Յովնաննու, որորմելի և խղճալի կացութեամբ, և մերկ և կարօտ էր ըստ օրական ասլրուստին այնպէս՝ մինչ զի օտար ազգը զթեացեալք ի վերայ ոտցա ողորմութեամբ օգնէին: Իսկ ամուսնի Խօճա Ասլամն իբր մէկ կարացեալ տանել զայս ամենայն՝ և ցտազար եղեալ կրթաց ի Հոռփ, և ամբ մեռանի, և թաղի ի մեծ եկեղեցին Bocca della verità: Չորս տարի երկարեալ տեւց Ադա տէ Մաթուսին ընտանեաց եղիկ լի վիճակն, որոնք յամհնարս մտեալ թէ՛ հոգևոր և թէ՛ քաղաքական իշխանութեանց օգնութեանն սպաւիճեցան, իրենց իրաւունքն սպահանջելով: *

Այսբան երկար յուզմանց մէջ Տարածման Հաստոյ Ս. Ժողովն վշտացեալ Ադա տէ Մաթուսին սպանմանն և անոր ժառանգացն եղած մեծ անիրաւութեան համար, հրամայեց ժամանակամակից Բիզայու Արքեպիսկոպոսին, որ դատաստան կոչելով, թէ՛ ազգայինք և թէ՛ ժառանգքն, քննէ և արդարացի հատուցումն ընէ զրիկեոց: Այսպէս հրաման եղած էր ևս Գոսկանայու Պետութեան կողմանէ յիշեալ Արքեպիսկոպոսին, որով Հայոց առաջատորքն և Պարոն Ասլանն հրաւիրեցան Արքեպիսկոպոսական ատեանն, հոն հարցեալ և քննեալ ամենայն ինչ տուաւ վճիռ այսու հետեւեալ եղանակաւ.

«Մեք Ֆրանչիսկոս Ֆրօզիմի Կոմս Սրբազան ինքնակալութեան Հռովմայ, շնորհիւ Ամենակալին Աստուծոյ և Առաքելական Ս. Գահին Արքեպիսկոպոս Բիզայու և այլն:

«Լիլոռնոյ բնակող կաթողիկէ Հայ Ազգին, նոյնպէս Հայազ-

* Լուչիա խաթունին որդին տէր Յակոբ, իտալացոց կղերականն կրթեալ լատին ծիսիւ քահանայացու և ասրեցաւ մինչև յամհետոն 1761: Որպէս ծան յիշեալ խաթունին եղբայրն Ապսլաթէ Յովնաննէս կոչեցեալ, իւր կեանքն եկեղեցականաբար անցոյց, վախճանելով յամին 1765:

զի Պարոն Աղա սո: Մաթուսին ժառանգացն մէջ իրերաց դէմ ինզիլր և տարածայնութիւն յուզուկովն՝ Լիվոնոյ քաղաքին մէջ շինուած եկեղեցոյն և անոյ վրայ եղած ծախսոց պատճառաւ. եկեղեցոյն պաշտամունքն խափանուած և Ազգն ի հոգևոր միխիթարութենէն զրկուած էր:

« Ուստի քննելով Հայոց այլ և այլ աղերսագրերն որ մասուցուած էին Տարածման Հուստոյ Ս. Ժողովոյն, որոց մէջ յօժարակամ ըմբռնուած էին նոյն Ս. Ժ. կողմանէ դրուած պայմանքն և պարտաւորութիւնքն՝ որպէս զի հրաման շնորհուի եկեղեցոյն շինութեամբ ի Լիվոնոյ ի պէսս Կաթողիկէ Ազգին Հայոց:

« Քննելով Տարածման Հուստոյ Ս. Ժողովոյն հրամանագիրն որ կցորդեալ իւր միւս հրամանագրացն հետ, շնորհեց Կաթողիկէ Ազգին Հայոց հարկաւոր հրաման եկեղեցին կամզնկել ի Լիվոնոյ պայմանօք ուր ծամուցուած էին յաղերսագիրն որ յ8 մարտի 1701:

« Քննելով այն պարտաւորութիւնն որ ամենայն ազգայինք յամծն առած էին եկեղեցոյ շինուածոյն հարկաւոր ծախսոցն համար, ըստ տարւո՝ ազգայնոց վերաբերեալ վստասաց տեսակին համեմատ, ըստ դաշնագրին որ յ18 Մարտի 1697:

« Քննելով յայտարարութեան և տուչութեան թուղթն յառաջին Ապրիլի 1701, որով Ազգն յամծնած էր Պարոն աղասո: Մաթուսին ամենայն իշխանութիւն եկեղեցին շինելու:

« Քննելով Ս. Ժողովոյն նամակն տուեալ ի 24 Օգոստոսի 1712, որով յամծնեալ եղաւ Մեզ, անապարելու, ի կատար հասցնելու եկեղեցոյն շինուածն և օծումելու զայն:

« Քննելով նոյն Ս. Ժողովոյն միւս թուղթն որ ի 24 Յուլիսի 1713, որով Մեզ իշխանութիւն տուաւ Ս. Ժողովոյն կողմանէ և այն հանութեամբ Ծայրագոյն Քահանայապետին փութով դատաստան ըմբելու, և նշմարտութեամբ աստճնորդեալ խընդիրն աւարտելու, և բանալու եկեղեցին:

« Քննելով թէ՛ Ազգայիններէն և թէ՛ Պարոն Աղասո: Մաթու-

սին ժառանգացն կտրնանէ, առ Պ. Աւագ Դուքսն մատուցուած աղերսագլխն, որով շէնքին եղած ծախուց համար երկաքան չիւր կողմն իրենն իրաւունքն յայտնած էին, զորոնք նոյն ինքն Պ. Աւագ Դուքսն համղերձ իշխանութեամբ յամծմած էր Մեզ, որպէս զի այսուհի դիւրաւ խնդիրն աւարտի և եկեղեցին ըացուի:

« Բննելով նաև վերջին ժամանակ երկու կողմերէն առանձին առ Մեզ ուղղուած աղերսագրերն, այսպիսի խնդիրն վտճով վերջացնելու համար:

« Լսելով յանախ յիշեալ Հայոց Ազգին զվաւորքն, նոյնպէս Պարոն Աղա սէ: Մաթուսին ժառանգքն և ամոնց իւրաքան չիւրին վատտարանքն, և այլն:

« Բննելով վերջապէս այն ամենայն որ քննութեամբ յիշ էր, և խորհրդածեալ որ ինչ արժանի էր խորհրդածութեամբ, և այլն:

« Վարելով ոչ միայն թեմակամ Մեր իրաւատութեամբն սյլ և Ս. Ժողովէն Մեզ շնորհուած իշխանութեամբ համեմատ դասելու, ճշմարտութիւնն առաջնորդ ունելով Մեզ կը վճռենք և կը յայտնենք, թէ յիշեալ եկեղեցին որ կսմբենալ է յամուս Ս. Գրիգորի Նպխկուպոսի և վկայի ի Նիկոնոյ, սլատակնի կաթողիկէ Ազգին Հայոց: Նոյնպէս եկեղեցւոյն կից վեց սեմելով բնակարանն ի բնակութիւն միսիօնար քահանայից, գետիմն Ազգին ստացուած, նոյնպէս Ս. Ժողովոյն եկեղեցին շինելու թոյլատրութիւնն ի պէտս Ազգին Հայոց ըլլալուն համար:

Չոր և Մեր Ազգին յատկացուցեալ կը սլարտաւորելն Ազգին, որ շէնքին համար եղած ծախուց փոխարէնն հատուցանէ: Պարոն Աղա սէ: Մաթուսին ժառանգացն ըստ չափու և քանակութեամբ զոր յայտնելոց ենք: Կը հաւանիւնք Ազգին ըրած կարգաւորութեանցն, եկեղեցւոյն մատակարարութեամբ և եկամտիցն համար, ուստի և կը հրահայեմք որ եկեղեցին բացուի և օծուի, այն պայմանաւ որ մնայ միշտ հպատակ Մեր թեմակամ իրաւատութեամբ որպէս նաև Ս. Ժողովոյն իշխան

մութեան, սլահպամութեամբ այն թէութեանց որ ի մասնաւորի մշանակուած են աղերսագրաց մէջ, և առանձինն Ս. Ժողովոյն հրամանագրոյն մէջ որ յ8 Մարտի 1701 :

« Երրորդաբար կը վնուեմք և կը յայտնենք՝ որ Պարոն Ադատե Մաթուսիմ ժառանգացն եկեղեցւոյն շէնքին համար քսան հազար բէցցա վնարուի. և հոգացուի այդչափ զումարն վանաւուսց հատուցած բաժէն, ըստ դաշմագրին Հայոց որ ի 18 Մարտի 1697. որով պարտաւորած են Լիվոռնոյի ամէն Հայերն, վաւերացեալ իսկ լլլարովն այդ դաշմագիր մոյն իսկ 9. Աւագ Դքսէն: Արդ ի ըսց համեալ հաւաքուած բաժերէն՝ թէ եկեղեցւոյն և թէ միսիօմար քահանայից տարեկան ծախքն մնացեալ մասն վնարուի ժառանգաց մինչև յամթերի վնարում 20, 000 բէցցայից :

« Պարտուց վնարմամբ ազատ կը կացուցանենք Ազգն, ժառանգաց որ և իցէ պահանջմութէն եղած ծախուց պատճառաւրն: Այսպէս ևս ժառանգքն՝ եթէ Ազգն պահանջէ ամոնցմէ եկեղեցւոյն յարակից բնակարանաց համար Ադալիմ շնորհած գետինն :

« Երրորդաբար թէ եկեղեցւոյն, և թէ իւր միսիօմարներուն սուպահովական սլահպամութեան համար, մնամապէս այլ ամէն տեսակ պիտոյիցն, կը պարտաւորենք Ազգն որ դիմէ աղերսագրով առ խմամու 9. Աւագ Դքսիմ, խնդրելով ամոր հանութիւնն ազգային բաժին վերահաստատութեան համար վնասուաց տրովք զոր կը պարտին իւրաքանչիւր Հայազգիքն սրտնք որ և իցէ ժամանակ բնակին ի Լիվոռնոյ: Ի վախճանի կամիմք որ մեր վերագոյն յիշեալ բովանդակ հրամանաց հաստատութեան համար մեր տոյն վնիւն օրինաւորապէս ընդունուի Ազգէն, վերապահելով Մեզ ամենայն իշխանութիւն, երբ հարկաւոր դատենք բացատրութիւններ ըմբլու մոյն Մեր յիշեալ հրամաններուն վրայ: Զայս սոյսպէս յայտնելով կը հրամայենք, և այլն .

Ֆրանչիսկոս Արքեպիսկոպոս Բիզպուս .

« Առաջիկայ վճիռն ըմբերցնալ, տուեալ և հրատարակեալ եղաւ ի Ռիզա Արքեպիսկոպոսական Պալատան մէջ. ստորագրեալ Գերապայծառ Արհիպապատիւ Ֆրամչիսկոս Ֆրօզիմի Արքեպիսկոպոսն ։

« Գրեալ խնով ձեռամբ մորիմ Ասեմադալիւր Աղեքսանդր տէ Սալուշչիս ։ Յամի մարդեղութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի 1713, ըստ Փրորենտեայց յՅՕ Դեկտեմբերի ։ — Ի Քահանայապետութեան Կղեմնսի ԺԱ. և ի պետութեան Պերմասուսի Աւագ Դքսիմ Դոսկանայու Կողմաս Գ* ։ (Ստորագրութիւնք երկու վկայից) ։

Աւսրտեալ այսպէս դատաստանն առաջնորդութեամբն Խօճա Դաւիթ Րուժամիւն, ստորագրեցին Արքեպիսկոպոսական վճիռն յիսուն և մի թուով ազգայիւրք. ընդունելով յամուն Ազգին Հայոց վճուովն տուեալ ամենայն պարտաւորութիւնքն ։

Աղա տէ Մաթուսիմ բարեկամքն որք չէին ըմաւ հաղորդակից Ազգին զվաւորացն ըրած անիրաւութեան, երախտագէտ մտօր և ի յիշատակ Աղային գործեալ մեծամեծ բարեարութեանցն վուժացին պատրաստել կրկին մարմարեայ կոփածոյ մեծամեծ սախտակներ, քանդակելով սնոնց վրայ լատին և հայ արձանագրութիւններ, որպէս զի միմ աստի և միւսն անախ զետեղուին նորակերտ եկեղեցոյն նստատն. այլ Ազգին զվաւորքն նախանձով և առաւելապէս թշնամութեամբ վարեալ, հայ արձանագրութեան մարմարեայ տախտակն իտրտակեցին, և լատինականն իսկ չթողին որ եկեղեցոյն նստատն զետեղուի, այլ զանգալատան որմին վրայ, ուր մինչև ցայսօր պահեալ կը մնայ, որուն հայերէն օրինակն թարգմանելով ի քնագրէն կը դնենք աստէն ։

« Աղա տէ Մաթուս Աստուածատուր Պարոն Հայազարոյ ՅԱրուամից Իշխանաց Օղլանքիշիշեանց առ Կասպից ծովու

Որ ամուսանեցաւ յԻմնովիւնտիոսէ ԺԲ Ծպլլագոյն Քահանայապետէ

Ասպետ զինուորութեան Ոսկի Խաչի և Կոմս Լատերանու .
Այլ մեծագործ արդեամբ և սիրելի յաչս վեհագունից ,
ճոխալից և սեպհական իւր ծախիւք
Կամզնեաց ի հիմնաց շքեղափառ — Զայս Տամար —
Ասեմարարուց և Ամնամեծին Աստուծոյ
Եւ երամեւոյն Գրիգորի Եպիսկոպոսի և վկայի Հայաստանու
տաննայց Լուսաւորչի

Որպէս զի ի սպաս Տեառն և ի Կաթողիկէ հաստոս
Ժամանեացն հեշտին յերկնային Ուսահանգլիստն
Ոգիք Լիւրուռնացի բարեպաշտօն քաղաքացեաց ,
Եւ առանկապէս Հայազգի Ժողովրդեան
Որ օր քամ զօր յաւերջր — Այլ և ամենեցուն —
Որ յամենայն սահմանաց գաղթիցեն յայս քաղաք :
Ազգն Արամեան երախտագէտ այնքան բարերարութեան
Ի մշտնջենաւոր յիշատակ
Առատածիր Հիմնադրողին
Զայս վիմագրեաց արձանագիր
Յամի թուականին Քրիստոսի 1709 ,
Եւ ի նուիրական աւուր Մարտիկոսեան Ուրին » : *

* Բարեացապարտ Աղային ազնուականութեան յատուկ կըմքոյն
Ոկարագրութիւնն է ըստ այսմ վահանին վրայ իշխանական
Թագ, զարդարեալ թագն պատշաճ ակամբք, թագն ունի
երկու հրեշտակներ, այլ և կը ճշմարտին վահանին մէջ կրկին ըսկի
հիմք, արև և մկրատ, որոնց ստորեւ զետեղեալ հինգ աստղներ :
Կը պատմուին միմչև ցայսօր ի Լիւրուռնոյ Աղային կրկին իւղաներկ
պատկերքն , միմ ի զիւանատան եկեղեցոյ մկարեալ ի
զգեստ Զուրայեցի, իսկ միւսն է յԱռաջնորդարանին երոտական
տարագոյ մկարեալ :

ԳԼՈՒԽ ՈՒՑԵՐՈՐԳ

Հայոց Եկեղեցւոյն Բացումն. օձման հանդէսն ներկայաւնեամբ աւազանայն և մեծամեծաց տաղաբն. Տերացո Ղասազար Յովանճան. Ս. Պաշտամանտ. Եկեղեցւոյն. ճարտարապետք, արքային և ներքին նկարագրութիւնն, Էրեւել արհեստաւորքն, պարկերք, արյանտ, մարմար տարանց ճոխութիւնն, մարտան, ասանքատարան, շանգաւարտան, գոթէն. Եկեղեցւոյն մէջ մեծամեծաց արտանագիրք:

Բանդէ, որպիսի բերկրական առաւօտ էր որ յսկիզբմ 1714 թուականիմ Յիստալի Տեսում մերոյ սուրբ Անուամ և Տնօրէնութեամ սօսիլուն ծագեցաւ Հայոց ի Լիվոնոյ. երջամիկ սմամոր, սահմանեալ ի մտիսահմամութեմէմ, որպէս զի դարէ ի վեր փափաքեալ տանարիմ ղրունքն սքամչեպապէս և ամննայմ շքեղութեամք բացուիմ ի հիւսցումն ամեմայմ ազգաց և բմակչաց ի Լիվոնոյ, որոնք խուամ ըմթամարով խմղակից և դամ Հայոց ամուպատմկի ուրախութեամ: Եւ յիրաւի որչափ սարկածք և ղժուարութիւնք պատահած էին, պարպիսի շէմքիմ կամզմամ և անարտումնմ համար. ամղ Լը տեսանել մնրագմեայ ժողովուրդմ որ մտեալ ի մորակերտ սամարմ խըմդութեամ արտասուաց հեղմամրմ՝ գոհութիւն և փառաբանութիւն կը մատուցամէին Արարչիմ՝ որ արժամի եղած էիմ վերջապէս հատամնել վախճամիմ, միւնչդեռ ի զուր իրենց մախմիրմ սյմչափ փափաքած և ուշխատած էիմ միմչև իրեմց մասհըմ առանց երընք կարող ըլլալու և տեսմնելու զպարպիսի գեղեցկաշէմ տամարմ:

Այլէմ եղած էիմ պատրաստութիւնքմ, և հրաւէրք առաքեալք ամեմեցում՝ որոնք ի յարարերութեամ էիմ մերազմնայց հետ:

Ուստի պարպիսի կրկնապատիկ սօմախմրութեամ՝ տէրումնակամիմ ստեմ և հուպակամիմ՝ մերկայ գտամ քաղաքիմ մն.

ծամեծք, ևս և ի ղիմաց Աւագ Դքսիմ Պալատականքն և ասու-
զումնիմ: Այնքամ ընտիր բազմութեամ մէջ երևեցաւ Ֆրօզլի-
նի Ալքեպիսկոպոսն, և շուրջն ունելով իւր կանոնիկոսաց դասն
օծեց Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին եկեղեցին: Իսկ այլ արա-
րողութիւնք, որպէս ժամասացութիւն և այլն, կատարեցան
ըստ մերումս ի ձեռն Կ. Պօլսեցի Յարութիւն Եպիսկոպոսի:
Այլ են ոմանք որք աւամդեն թէ հայածէս Եպիսկոպոսն յե-
տոյ մասած ըլլայ ի Լիվոնոյ, և ոչ Յունուարի առաջին օրն:
Յայնմ ժամանակի չէին պակսեր Հայ ժողովրդեան մէջ ի Լի-
վոնոյ քաջ տիրացումեր, որոնք հրաւիրելոց մեծամեծաց ըն-
տիր ընծայեցին մեր հայրենի պաշտամունքն և արարողու-
թիւնն, վայելուչ եղանակաւ երգելով, որոնց մէջ անուամի և
յիշատակութեամ արժամիմ էր Տիրացու Գասպար Յովամ-
նան: Նորակերտ եկեղեցոյն համդիտութիւնքն շարունակեալ
տևեցին մինչև ի սոսն Աստուածայայտութեան և Մկրտութեան
Տեսնոն. մոյն ատուր Զայմաւոր Պատարագին մատուցմամբն
մկրտութեան արարողութիւնն կատարեալ, երգեցաւ տուրմ
« Այսօր ծայմն հայրական » ախորժեղի հմչմամբ: Այնուհետև
Հայերն մտխամծաւոր հանդիսացան բարեպաշտութիւնսն, Գի-
շերպին, Առաւօտեան և Երեկոյեան ժամերգութիւնքն ամթերի
կատարել. բանալով եկեղեցոյն դրոնքն զամազան ծխիւք
ժողովրդոց, որպէս զի անխտիր յանախեն հոն և փառաբանեն
զԱստուած:

Պատշամ կը համարիմք աստէն փոքր ի շատէ եկեղե-
ցոյն շինուածն մկարագրել:— Կոզմաս Գ. որդին թագա-
ժառանգ իշխանն ոչ միայն Հայոց եկեղեցոյն յատակագլի-
ծըն և նորտարապետական ձևն զծագրած էր ինքնայօժար
ամուսնի նարտարագէտ ըլլալովն, այլ և ծնած ունէր զաղա-
վար մի, Հայոց եկեղեցին իբր արքունի մատուռ կապակցելու
արքունի սպալատան հետ, որոյ մերձաւորութիւն այնչափ էր
որ միւսն չորս բնակարանք զանոնք յիրերաց կը բաժնէին: Արդ
տուրալմուսն չորս բնակարանաց կարելի էր հաստատել պա-

լստէն մինչև եկեղեցւոյն գաւթին վրայ կամարածն ուղի, որ պէս զի այնու հաղորդակցութեամբ իշխանազուճքն ի Լիվոնոյ եղած ժամանակնին կիրակի և սոմ օրեր դիւրաւ Ս. Պատարագին կարող ըլլամ ներկայանալու, և ահա պատճառն որով նախատ եկեղեցւոյն ցածագոյն եղաւ մինչև ի բարձրութիւն գաւթին. թէ և յետոյ ի գործ չըբաւ այդ առաջարկութիւնն: *

Ըստ զճագրութեան թագաժառանգ իշխանին յառաջ տարաւ եկեղեցւոյն շինուածն Տէլֆանթագիա անուն նարտարապետն: Հայոց եկեղեցին արտաքուստ ծածկեալ է հոյակապ մարմարօք և զեղեցկագոյն քանդակօք: Եկեղեցւոյն առաջն է սիւնազարդ գաւթի Պորիկեան կարգով բարձրաշէն կամարօք, սիւններն իրերաց կապակցեալ երկաթեայ ցամգով, որոյ մասնն ունէին նախնիք ապաշխարողաց համար: Գաւթի յատակն բաժանեալ է փողոցէն երեք լայնածև մարմարեայ երկայն սասիմանօք, որոց վերջք զարդարեալ չորս կոթողիք ** . ի նակաս եկեղեցւոյն մերոյս Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին արձանն կիսածև կամարին վրայ զետեղեալ կայ կլորակ շրջանակի մէջ, որոյ աջն բարձրացեալ ի ձև օրհնութեան. նոյն նակտին վրայ են Սիրոյ *** և Հաւատոյ խորհրդաւոր արձաններն: Բովանդակն միակտուր ներսակ մարմարիոնէ Զարարացի Վաքքա արձանագործին աշխատութեան արդիւնք:

* Գուցէ նոյն թագաժառանգ Ֆերտիմանտ իշխանին առանց զահ կլիլու վողագոյն վախճանելուն համար:

** Սոյն կոթողքն էին զորոնք քառնալու համար ի միջոյ հետամուտ եղաւ յամին 1887 քաղաքական վարչութիւնն ի Լիվոնոյ:

*** Սիրոյ Carità արձանն է մայր որ ունի կրկին մանուկներ, որոնց մին մտտեալ ծնզացն վրայ և միւսն յոտս. սոյն մարմարեայ մայրն կը կոչուի ռամիկներէն Սյրին Հայոց, զորմէ կաւանդեն թէ շատ զեղեցիկ ըլլալովն խնդրեցաւ ի կնութիւն ի մաւապետէ ուսման. այրին Հայոց չյօժարեցաւ առաջարկին. այլ եկաց մաքրակնցադ սնուցամեղով զմանկունս իւր, և ի վախճանելն պատկերն արձանաբար զետեղեցաւ եկեղեցւոյն նակատն:

Գաւթէն է եկեղեցւոյն մուտքն որ ունի բարձրաշէն և ծաղկակերտ ընկզենի դռներ զեղեցկտն արուեստիւք. ի մերքուստ դրան վրայ կայ այլ կիտանն սյւժամ Սրբոյ Լուսաւորչին, իսկ յաջ և յահակ մարմարեայ մեծ աւազանք օրհնեալ չրոյ զեղեցիկ քամդակօք*։ Կրկին կողման որմուքն կը ծածկեն մեծամեծ խղամերկ պատկերներ. աշակողմեանն ի մտանն կը կեղեցին կը մերկայացնէ Հայաստանեաց եկեղեցւոյ սուրբ Հայրապետքն, որպիսիք են Ս. Սահակ Պարթև, Ս. Ներսէս Շնորհալի, Ս. Մեսրոպ Պ. և Ս. Գրիգոր Նարեկացին. ճախակողմանն կը մերկայացնէ Ս. Թադէոս առարիալն որ Սանատրիկոյ և իւր քրմացն զՔրիստոս քարոզելովն կը տապալէ զԼուս. Հայոց թագաւորն ավիրերան կըլայ. հրաշքէն ունելով զբոստորն Սրբուհին Սամղուխտ առ իւր ի գահոյս։ Կրկին սրանչեկի այլ պատկերներն մկարուած են ի Հոռլի՛ Յովակի Պօթթիանի կողուած ամուսնի մկարչէն, անցեալ դարու մէջ։

Եկեղեցին խաչածն է, ունի իւր վրայ բարձրաշէն գմբէթ չորս կամարներու վրայ յեցեալ. այդպիսի գմբէթին վրայ է այլ վտորիկ գմբէթ, իւր զեղեցիկ լուսամտօք, զոր պատշամ է ամուսնել մանր օրինակ գագաթան Եկեղեցւոյն սրբոյն Պետրոսի ի Հոռլի՛, որոյ նարտարապիտք եղան Ֆապալիանի կոչուած եղբարքն։ Գմբէթն իւր արծազանգովն և մերդաշմակակամ համաձայնութեամբն սրդարն եզական է, և կարող են դատել զայն ձայնաւոր պաշտամանց ժամանակ եկեղեցին մերկայ եղողքն։

Խորաններն ի սկզբան պարզածն շինեցան, և հետզհետէ փոխանակեցին մորազոյններ լաւագոյն զեղեցկութեամբ։ Արդ խաչածն եկեղեցւոյն աշաթենեան խորանն (ի մտանն կը կեղեցին) շինեցաւ յամին 1718, Խօճա Պաղտատար Յովակիմեանէն, և մուխրեցաւ յամուն Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, առ ոտս խորանին թաղեցաւ յետոյ բարերարին մար-

* Պատուամզանաց վրայ յեցեալք։

մինն: Իսկ ձախաթեանն շինեցաւ մի և մոյն ճարտարութեամբ յասին 1756, արդեամբ Խօճա Բարթողիմէոսի Պետրոսեան, և մուրեցաւ ի պատիւ Փսիման Ս. Կուսին, առ որով կայ թաղեալ և բարերարն. Վերադոխման մեծ պատկերն նկարեալ է Աղեքոսանդր Կերարտինի պատկերաճամէն. իսկ Ս. Լուսաւորչինն է գործ Գարդիացի Ֆրանչիսկոս Բիվիէրային: Կրկին խորանքն յիշեալ կորնթական ճարտարապետութեան ոճով և ազնիւ երակատր թխագոյն սխմերով շինուած են: Խորաններէն իւրաքանչիւրն ևս ունի առանձին հսկայ մարմարագործ արձաններ որոնք կը ներկայացնեն զլիսաւոր առաքիւնութիւնքն, և են քանդակեալք Քօմթէ Պարաթթայէն:

Գալով Աւագ սեղանոյն ձևոյն, արուստեալ շինուած մի է այն, և է գործ 1844ին, սքանչելի եղածն անկէց յառաջագոյն և կամզնեալ 1778ին, տաճարածն, անկիւնքն չորս սինք, և ամոնց վրայ զետեղեալ մարմարեալ ոսկեզօծեալ ճառագայթարծակ վայելչածն ճակատ, նման Հռովմայեցի մեծտնիծ հկեղեցեաց խորանացն: Աւագ սեղանոյն առջև մարմարեայ վանդակ, և բեմ Հայաստանեաց վաղեմի ձևովն, կողմնակի առ որմով շերտածն աստիճանք դասն իջնալու համար, դասին առաջքն այլ մարմարեայ վանդակք, որոյ միջավայրն պղնձակազ սլուռն, դրան վրայ Աղայ տէ: Մաթուս Աստուածատրոյ կմիքն դրոշմուած առանձին առանձին կրկին փեղկերուն վրայ, դուռն թամկագին գործ կը համարուի հմագէտններէն: Նոյն դրան առջևն է տապան վերոյիշեալ Աղային հայ և լատին արձանագրութեամբ, իրեն ասպետական սաղաւարտովն, գոյնզգոյն քարերով իբր մուզայիք զարդարեալ: Բեմին վրայ դէպ ի ձախակողմն Աւագ սեղանոյն կայ տապան Կ. Պօլսեցի Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան. իսկ դասին մէջ տապանք Առաջնորդաց: Եկեղեցոյն մէջ այլևայլ տեղումքն այլևայլ տապանք, որոնց արձանագրութիւնքն մի առ մի հանդերձեալ ենք դնել ստորև: Աւագ խորանին պատկերն է Խաչեռթիւն Տեառն: Մենք երեքտասաներորդ զլիսա-

կարգութեամբ մէջ Աւագ սեղանոյն նորոգութեան վրայօք ծափօթակամ տեղեկութիւններ տալու ստիպեալ ըլլալով, պատշաճ կը դատեմք հոմ աւանդել նոյն սեղանոյն հրաշագործ Ս. Խաչելութեան պատկերիմ վրայ կարևոր տեղեկութիւններ տալ: *

Եկեղեցւոյս յատակն որպէս մաս Աւանդատանն և Գաւթիմ առ հասարակ մարմարապատ են: Աշակողմ կայ դուռն և մուտ փորթիկ մատուան, ուր առանձին խորամի վրայ գետեղեալ է Ս. Աստուածածնի հրաշագործ պատկերն, և կը կոչուի «Տիրամայր Շնորհաց» . մատուան մէջէն է դուռն մի որ տանի արտաքս ի փողոցն «Վիա տեղա բօսթա»: Զախակողմն եկեղեցւոյն կայ դուռն Աւանդատան: Աւանդատան մէջ են կրկին սենեակք . մին է զամզակատունն առ որովմ բարերար Աղա տէ Մաթուսիմ յիշատակական լատիմագիր արձանագրութիւնն . իսկ միս սենեակն է պիւստատուն՝ ուր կը պահուին ձեռագիրք, և եկեղեցւոյն վաւերական գրոց պատճենք: Գեղեցկաշէն զամզակատունն ունի չորս այլևայլ մեծութեամբ զամզակներ, որոնց հինգումքն կարի ախորժեի են ներդաշնակութեամբ . թէ՛ զամզակատունն և թէ՛ եկեղեցւոյս գմբէթն ի վրանոյն զարդ են, չկայ Հայոց գմբէթիմ մնամ գեղեցկութեամբն այլ զլմբէթ ըստ վկայելոյ ամոնց ամենուն որ այց ելած են ի ի վրանոյ:

Զմտուանմք յիշելու ևս կրկին օրհմեալ շրոյ աւագանքն զորս բարձեալ ձեռօք ունին կրկին քանդակեալ հրեշտակներ, մին աւանդատան դրան առջևն, և միւսն մատուան դրանմ: Աւարտելով մեր նկարագրութիւնն յաւելումք ծամուցամել որ

* Թէ սուրբ Խաչելութեան և թէ Ս. Աստուածածնի պատկերքն քօղով ծածկեալ կը մտան միշտ, և սովորութիւն է վերացուցանել քօղերն երբ հաւատացեալք կը դիմեն ուխտիք բերելով մտմեղէնս առ ի լուցամել առաջի Ս. Խաչիմ վեց մոմս, իսկ Տիրամօր առջևն չորս՝ և մտան այնպէս պատկերքն բացեալք միմչև երեկոյ օր մի ողջոյմ:

Եկեղեցւոյն շուրջ կը պատեմ բարձրաշէմ տունք, յառաջա-
կողմ Եկեղեցւոյս կը կոչուի « Վիա տելլա Մատոմմա », յաջա-
կողմ « Վիա տելլա բօսթա » իսկ ձախակողմ « Վիա տելլի
Ավվալօրաթի » :

Եւ արաւասիկ Եկեղեցւոյն տապանազրաց օրինակքն կը
դնինք աստէն

Տապանազիր Սարաֆեան Սարգսի Արքեպիսկոպոսիմ Կեսարիոյ.

ՍՈՓԵՍՏ ԱՐՇԻ ՄԱՐՁԻՑ ԿԱՃԱՌ*

ՇՆՈՐՀԻՒ ՐԱԿԵՐՏ ԵՋԱԿ ԱՆՃԱՌ

ԱՐԹՈՒՆ ՔԱՐՈՋ ԾԱԳԱՑ ՊԱՐՋ ԺԱՌ

ՆԵՐՀՈՒՆ ԵՋԵՐՑ ԽՄԱՍՏ ՊԱՏՐԱՍՏ .

ՐԱՐՈՒՆ ՊԱՐԹԵՒ ԿԱՅՏԱՌ ԱՄՕՔ

ՈՐՊԷՍ ԻՆՔԵԱՆ ԵՐԿՆԷՐ ԴԱՍՈՒՔ

ԳԹԱԾ ՍԱՏԱՐ ՍԸՐՏԻՒ ՈՂՈՔ

ՐԵՏՈՐ ԿՐԹԵԱԼ ԱՋՆԻՒ ՎԱՐՈՒՔ

Ի ԾԱԳ ՈՒՂՂԵԱԼ ՐՈՊԷՆ ԿԱՍԵԱԼ

ՀԱՒԱՏ ՊԱՅԾԱՌ ԻՒՐՈՑ ԵՐԳԵԱԼ

ՍԱՐԱՍ ՈՐԴԻՈՅՆ ՈՂԿՈՑՁ ԱՐԲԵԱԼ

ԱԼԻՔՆ ՍՊԱՌԵԱԼ ՅԱՅՍ ՅԱՐԿ

ՆԸՆՋԵԱՑ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ ՌՁԿԳ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ Ր

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՆԱՐՏԻՆ ՊԱՇՏՕՆԵԱՑ ԲԱՆԻՆ

ՅՕՐԻՆԵԱՑ ՎԵՐԻՆ, ՅԱՐԳԱՆՍ ԻՒՐ ՊԵՏԻՆ :

Տապանազիր Յովհաննէս քահանայի Ծաղեամ .

է

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ

ԹԻՖԼԻՉԵՑԻՈՑ ՊԱՂՏԱՍԱՐԻ ՈՐԴԻՈՑ

ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ .

* Տապանազիրս կազմող բառից իւրաքամչիւրիմ սկզբնատա-
ռիքն իրենաց ձեռ կցելով վերէն սկսեալ դէպ ի վայր կը կազ-
միմ ձեռնեալմ այսպէս . « Սարգիս Շմորիալի Արքեպիսկոպոս Մե-
ծի Կեսարիոյ Կապուպոզովկեայ » :

էր ՋԱՐԴԱՐԵԱԼ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՄԲ .

ԵՂԵԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴ

ԵՒ ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՀԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻՍ ԱՅՍ

ՈՐ ՓՈՒԵՑԱԻ Ի ՄԱՀՈՒԱՆԷ Ի ԿԵԱՆՍ

Ի ԹՈՒԱԿԱՆԻՍ ՀԱՅՈՑ ՌՃՀԵ . ՅՈՒՆԻՍ Է .

ԻՍԿ ԱՄԻ ՀԱՍԱԿԻ ԻԻՐՈՑ ԵՕԹԱՆԱՍՈՒՆ :

Տապաւմագիր Ստեփանն Վարդապետի Խաչատուրեան .

է

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ

ՐԱԲԵՐԹՑԻ ՍՏԵՓԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԽԱՋԱՏՈՒՐԻԵԱՆ

ՈՐ ԵՂԵԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՌԱՋՆՈՐԴ

ԳԵՂԵՑԿԱՇԷՆ ՏԱՃԱՐԻՍ ԱՅՍ ԱԶԳԻՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՄՍ ԲԱՌԱՍՈՒՆ ԵՒ ԵՐԿՈՒ

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ ՌՉԿԹ Ի ՄԱՐՏԻ ԻԷ .

ԷՐ ԱՄԱՑ ՀԱՐԻԻՐ ԵՒ ԵՐԿՈՒ :

Տապաւմագիր Իգմատիոս քահանայի Չալաթեանց .

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ

ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ ՏԷՐ ԻԳՆԱՏԻՈՍԻՆ

(ՄԱՀՏԵՍԻ) ՋԱՂԱԹԵՆՑ

ՍՊԱՍԱՆՈՐ ՍՈՒՐԲ ՏԱՆՍ Ի ԳՈՐԾ ՏԵԱՌՆ

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ ՌՉԿ . Ի ՀԱՍԱԿԻ Կ :

Տապաւմագիր Տեառն Ամսոմի Քահանայի .

ԱՅՍ Է ՇԻՐԻՄ

ՏԷՐ ԱՆՏՈՆԻ ՋՈՒՂԱԳԱՇՏԵՑԻ

ՈՐԴԻ ՄՈՎՍԷՍԻՆ

ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԷՐ

ՌՃԿԻ . ՆՈՅԵՄԲԵՐ ԺԹ :

Տապալմագիր Տիրացու Գառնիարայ .

Ա ՅՄԷ ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ
ԴԱՇՏԵՑԻ ԳԱՍՊԱՐԻ ՈՐԴԻՈՑ
ՅՈՎԱՆՃԱՆ ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ
ԱՄԱՑ ՌԹՄՆԱՄԵՆԻ ԵՒ ԱԻԵԼԻ .
ՔԱՆՋԻ ՄԱ ԵՐԳԵԱՑ ՔԱՂՑՐԱՆՈՒԱԳ
ՉԱՅՆԻԻ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ .
ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԷՐ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1746
ՅԱՄՍԵԱՆՆ ՄԱՐՏԻ 31 , Ի ՂԻՎ ՈՌՆՈՑ :

Տապալմագիր Աղա աէ Մաթոս Աստուածատրոյ .

է

ԱՅՍ Է ԴԱՄՔԱՐԱՆ
ԹԱՓՎԵՑԻՈՑ ՊԱՐՈՆ ԱՂԱՅԻՆ
Ի ՋԱՐՄԷ ԻՇԽԱՆԱՑ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՕՂՂԱՆՔԵՇԻՇԵԱՆՑ
ԳԵՂԵՑԿԱՇԷՆ ՏԱՃԱՐԻՍ ԿԱՌՈՒՑՈՂԻ
ՈՐ ՓՈՒԵՑԱԻ Ի ՄԱՀՈՒԱՆԷ Ի ԿԵԱՆՍ
Ի ԹՈՒԱԿԱՆԻՍ ՀԱՅՈՑ ՌՃԾԸ . Ի ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ Գ .
ՅԱՄԻ ՀԱՄԱԿԻ ԻԻՐՈՑ ՀԴ :

Տապալմագիր Խօճաւ Ալեքսանովի Եւրոպիացոյ .

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ ՈՐ ԵՒ ԵՂԵՒ ԸՍՏ ԿՏԱԿԻ
ԵԻԴՈԿԻԱՑԻ ԱԼԵՔՍԱՆԻ ԵՒ ՀԱՆԱՊԱՉ ԱՍՏ ՀՌՋԱԿԻ .
ՈՐ ՄԻՆՉ ԵՀԱՍ Ի ՅԱՅՍ ՏԵՂԻ ԹՈՒԻՆ ՀԱՋԱՐ ԵՕԹՆ ՀԱՐԻԻՐԻ
ԵԿՆ ՎԱՊՃԱՆ ԻԻՐՈՑ ԿԵՆԻ . ԵՒ ԵՐԵՍՈՒՆ Ի ՄԻ ԱՄԻ
ՍԱ ԿՏԱԿԵԱՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ՏԱՄՆ ԵՒ ԻՆՆԻ
ՕՐ ԸՍՏ ՕՐԷ ՀՌՋԱԿԵԼԻ ՀԱՆԳԵԱԻ ԵԱՌԱՑ ՏԵԱՌՆ ՅԻ
ՍՈՒՍԻ
ՈՐ ԷՐ ԱՄԱՑ ԹՈՒՈՑ ՅԻՄՆԻ .

Մնացեալ Տապանագիրք եմ հետևելոցն .

Ամենի նազար որդի Մուրատխանի . Նոյեմբ . Իէ . ՌՃԿԳ .
ունի քամուակեալ կմլք (գառն դրօշակաւ) .

Դաստակեցի Խօջա Պէք որդի Պաղտուրի . Նոյեմբ . ԺԹ . ՌՃԿԳ .
կմիքն (կրկին առիւծք . Յ . Օ .)

Համադանցի Նոյա որդի Մամուկին . Ապրիլ Գ . ՌՃԾԵ .
կմիքն (Ասպետական . խաչ մի և երեք աստեղք լոտմաւորք) .

Սիւնեցի Յովհաննէս նազարեան որդի Ղազարայ . Մարտ
22, 1760 . կմիքն (Ասպետական, որ է սաղաւարտ և երեք աս-
տեղք) .

Ջուղայեցի Մակար որդի Ճիլաբխանի . Ապրիլ Ա . ՌՃԿ .
(կմիքն Ասպետական, երկգլխեան արծիւք, երեք աստեղք և
երեք կլորակք) .

Ամեցի Մարգար որդի Սաֆարիմ . Ժ . Յունուար ՌՃԽԶ .

Տ - Կերտցի Աստուածատուր որդի մահտեսի Կլրակոսի .
Իէ Յունուար . ՌՃԽԲ .

Բաղտատեցի Ամիրայ որդի Միամսարիմ . ԻԲ Դեկտեմբ .
ՌՃԿԴ .

Ջախումացի Աւետիք Աւագեան 1770 .

Սիւնեցի Գարրիէլ Յարութիւնեան ՌՃԽԹ .

Բուժումպարցի Հայրապետ Մելիքճեան . Յ Մարտ 1771 .

Ազուլեցի Միլրտիլ որդի Սիմովմի . Ժ . Սեպտեմբեր ՌՃԿԲ .

Ջուղայեցի Մամուէլ հոգևոր որդի Հայրապետիմ . Զ Ապրիլ
ՌՃԿ .

Ջուղայեցի Աղեքսանդր որդի Կարապետիմ . Գ Յունուար
ՌՃԼԴ .

Ջուղայեցի Գառպար որդի նազարէթիմ . ԻԹ Յուլիս ՌՃԿԶ .

Ղափանցի մահտեսի Պօղոս որդի անաշողակ Ծատուրիմ .
Ժ Յունիս ՌՃԾԲ .

Ղափանցի Մխիթար որդի Տէր Աստուածատրոյ . Ին Մարտ
ՌԲԸ .

Ջուղայեցի Ղազար Սաֆար որդի Սէթիմ . Է ՕգոստոսՌՃԿ .

Վամնցի Յովհաննէս Նազարեան 8 Դեկտեմբեր 1726.
Դաստակեցի Պաղտասար Յովակիմեան 30 Նոյեմբ. 1714.
Ջուղայեցի Խօնա Մարգար Ճիլաբեան 12 Սեպտեմբ.
1701.

Ջուղայեցի Խօնա Յովսէփ որդի Անտոնի 30 Նոյեմբ. 1715.
Ապրօ Զէլէպի որդի Մախատաի. Դ Ապրիլ ՌՃԿԲ.
Սխմո Մկրեան 23 Սեպտեմբեր 1715.
Պեարոս Պօղոսեան 1 Յուլիս 1749
Անտոն Պօղոսեան 16 Ապրիլ 1749.
Ծասուր որդի Մահաբի Պօղոսի 21 Յունիս 1703.
Մամուէլ Տէլլիա 16 Ապրիլ 1706.
Գարրիէլ որդի Սալվաթօրի 1760.
Յովհաննէս Նազարեան 11 Ապրիլ 1760.
Մարիամ Կատարինէ Սանթիմի դուստր Մարկոսի Յա-
կորեան 1770:*

* Ըստ վկայիւյ յիշատակագրութեան միոյ եմ ևս այլ տա-
պամք յեկեղեցւոյ որոց միտք չկամ այսօր, և եմ յառաջ բերեալ-
քրմ այսոքիկ.

Բաղտատոցի Մօսօն որդի Ամար Աղայի 18 Հոկտեմբ. 1715.
Ջուղայեցի Բիքադան որդի Գրիգորի Միրման 18 Ապրիլ 1717.
Յովհաննէս որդի Լարամի 3 Սեպտեմբ. 1717.
Կոստանդնուպօլսեցի Աստուածատուր Սաֆար 1 Դեկտեմբ.
1719

Զմիւռնացի Ստեփան Նազարէթ 24 Փետրուար 1720
Ամարիկ որդի Կարոյոսի Աստուածատուր 28 Յունուար 1720.
Աղիքսամղր որդի Աստուածատուր 26 Յունիս 1720.
Ստեփան Բամիէրի որդի Պետրոսի Պօղոսեան 9 Ապրիլ 1721.
Ասլամ Մարգար Ջուղայեցի 3. Փետրուար 1722.
Վամնցի Յովհաննէս որդի Նազարայ 8 Դեկտեմբեր 1724:

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԳ

Մենքինեօր Ֆրոշինի ժամանակն հայազգի բանաստեղծն. Միկ-
նար Աբբահայրն է Լիվոնոյ. Հայ Եղիսիպոստան, երեք հայազ-
գի եղբարք Աշխատանքներն. Աշխարհէր Աշխարհոց ա- Ա-
գոտան. Վերահասարարութեան Աշխարհն բռնին, բռն քառուց
անասն. Հայազգի հիւանդն, հիւանդապահոց յանցարո-
ւիւնն, ծագած յաղտան. Հայ Առնորդոց իրասանցն որե՛մ
չբիւր օրեն. Տեր Մելիսեբեկ բանաստ. Խոհա Գոնիւ Բոսլիմ
Աշխարհն:

Քիզայի Արքայիսկոպոսաց ոմանց Լիվոնոյի Հայոց Եկե-
ղեցոյն վրայ վարած չափազանց իշխանութիւնն ղժպնի իմն էր,
մինչև ըմբատարական կոչեցին զայն մեր մախորդաց ոմանք:
Արդ այդպիսի Արքայիսկոպոսաց շարին մէջ անուանիներէն
մին եղած էր Մօմսինեօր Ֆրանչիսկոս Ֆրօզինի՝ որ նորակերտ
եկեղեցին հանգիստապէս օծելէն յետոյ, պաշտօնական եղա-
նական ծանոց զայն Տարածման Հաստոյ Ս. Ժողովոյն. ա-
հաասիկ օրինակն.

« Վսեմափայլ և Գերյարգելի Տեարք,

« Հայոց նորակերտ եկեղեցին ի Լիվոնոյ բացաւ և օրհնե-
ցաւ, յառաջին ատուր ամսեանս և տարւոյս այսորիկ: Ձեր
Վսեմափայլ Տէրութիւնքն ներկայացնելուս համար ատտամօր՝
ինձ պատիւ համարիմ: Ծանր և երկար խնդիրն որ կը յու-
զուէր Հայազգեաց, և Պարոն Աղա սէ Մաթուսիմ ժառան-
գացն մէջ, եկեղեցոյն ուր պատկանելուն պատճառաւ, վեր-
ջացուցի տալով դատաստանական վճիռն, որուն մէջ առան-
ձին յայտարարութիւն ըրի որ պարտական ըլլան պահելու այն
ամէն պայմաններն, որոնք յՅ Մարտի 1701 եղեալ էին ի
Ս. Ժողովոյ անսի: Յիշեալ վճիռն Ազգայնոց կողմանէ ընդու-
նեցաւ, վասն զի յիտուն և մի թուով Հայք թէ՛ յամուն իւ-

րեանց և թէ յամուռ Ազգին պարտաորեցին զյնքեանս վրսն
ույն պանպանութեան և այլն » .

Ի Բրգա ի 29 Յունուարի 1714- (Ստորագրեալ) Ֆրանցիսկոս
Արքեպիսկոպոս Բրգայու :

Արդ եկեղեցոյս բացման և օծման տարին բաց ի բնիկ Ա.
ռաջնորդէն որ ըստ մեր յիշատակութեանս պարտ էր Ծայեան
Տէր Յովնաննէս քահանայն, կային ևս այլ հայազգի քահա-
նայք, որոնց անուանք մշանակեալ են Պատարագաց վերարե-
րեալ տետերց մէջ այսպէս. Տէր Խաչատուր քահանայ, Տէր
Ստեփանն քահանայ, Տէր Թովմատ քահանայ, Տէր Դաւիթ
քահանայ, Տէր Դուկաս քահանայ : Այսպէս ևս 1718ին տե-
տերց մէջ մշանակեալ են այլ քահանայից անուանք, որպիսիք
են Տէր Մելքիսեդեկ քահանայ, Տէր Բարթողիմէոս քահանայ,
Մամուէլ Վարդապետ, Գէորգ Վարդապետ, Յովնաննէս Վար-
դապետ : Ի Մայիս ամսեան 1718ին եկաւ Լիվոնոյի
Հայոց եկեղեցոյն այցելութեան բարեյիշատակ Արքանայրն
Մխիթար ի Հռովմայ դառնալու ժամանակ ի վանս Ս. Դազա-
րու, որ և մտաւ ի Լիվոնոյ տասն օր. ամսոյն 16 էն մին-
չև 25 :

Յաճախեր են ևս ազգային եպիսկոպոսուք ի Լիվոնոյ
թէ՛ եկեղեցոյն շինութեմէն առաջ և թէ վերջն, որոց անուան-
քըն են մի ըստ միտջէ. Յովնաննէս եպիսկոպոս ուն եղև ի Լի-
վոնոյ յամին 1596. Պուղտանու հայ եպիսկոպոսն յամին
1630. Երևանցի Առաքել եպիսկոպոս յամին 1668. Աստուա-
ծատուր եպիսկոպոսն յամին 1698. Յուպէլի Յովնաննէս ե-
պիսկոպոսն յամին 1704. Կ. Պօլսեցի Յարութիւն և Դաւիթ
եպիսկոպոսուք յամին 1714: Թո՛ղ այլ Արքեպիսկոպոսուքն
և քանի մի Կաթողիկոսուքն, որոց անուանքն հետզհետէ կը
յիշատակենք :

Իսկ յամին 1776 կը յիշուի ի Լիվոնոյ Աղեքսանդրեան ըն-
տանիքն, որոյ մէջ էին երեք եղբարք Աղեքսանդրեանք, միոյն ա-
մուռ Գրիգորիս՝ Լատինաձէս եպիսկոպոս Քօրթօնա քաղաքին

Դոմյանայու, երկրորդին անունն Հուկոյ՝ Մեծաւոր Կարմեղեան կրօնաւորաց ի Փլորեմտիա . իսկ երկրորդին անուն Ստեփանոս Յառաջաւոր կանոնիկոս յեկեղեցոյն Ս. Պետրոս Առաքելոյ Վատիկանու ի հռովմ, երեքին իսկ Լատինածէս եղած :

Ըստ դատատեանական վճռոյ Բիզայու Արքեպիսկոպոսին պարտաւորեալ ըլլալով Ազգայինը դիմել առ Աւագ Դուքսն, ազգային բաժին վերահաստատութիւնն խնդրելու համար, որպէս զի կարող ըլլան Աղային ընտանեացն՝ քսան հազար բէցցա վճարել : Այն ազգային բաժն ասեմ որ 1697ին Հայոց Դաշնագրում հաստատուած էր, բայց յետոյ Աղա տէ Մաթուսին մահուամբ խախտեալ : Ուստի համաձայնեալ յօրինեցին աղերսագիր մի և ուղղեցին զայն առ Կոզմաս Գ. Աւագ Դուքս Դոսկանայու : Որում մէջ յետ յառաջ բերելոյ Աւագ Դքսին Ազգային դաշնադրութիւնն՝ որ եղած էր յ18 Մարտի 1697 պարտաւորելով թէ՛ ներկայ և թէ՛ ապագայ ժամանակի Հայերն ի Խիլոռոյ որ իւրաքանչիւրն իր ընդունած կամ առաքած վաճառաց տեսակին համեմատ, մէկ կամ կէս բէցցա իբր ազգային բաժ կամ հարկ վճարէ եկեղեցոյն կամզմտնն համար. Հայոց յիշեալ դաշնադրութիւնն Աւագ Դքսին կողմանէ հանութեամբ ընդունուիլն, և ի 25 Նոյեմբերի 1697 ին հաստատական վաւերութիւն շնորհելն, կը յարէ այսպէս .

« Որովհետև եկեղեցոյն աւարտուէն վերջ, մէկ կողմանէ հանգուցեալ Պարոն Աղա տէ Մաթուսին ժառանգքն, իսկ միւս կողմանէ Ազգն, իրերաց հետ եկեղեցոյն ում պատկանելուն պատճառաւ տարածայնութեան մէջ էին, Արհիապատիւ և Գերապայծառ Բիզայու Արքեպիսկոպոսն ոչ միայն իւր յատուկ թեմական իրաւասութեամբն, այլ և Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժողովոյն կողմանէ շնորհուած կարողութեամբ, որպէս ևս Ձեր Արքայական Բարձրութեան իշխանական յանձնարարութեամբ, զժտութիւնն վերջացոյց տուած վճռովն՝ որ յ30 Դեկտեմբերի 1713 : Վճուրն այլ մասանց մէջ պատուիրեցաւ՝ որ յիշեալ եկեղեցին և անոր յարակից միսիօնարաց

ընտիրանն սրտկանին Ազգին . Ազգին պատկանելոյն ,
պարտաւորի Ազգն Պարոն Աղա տէ Մաթուհին ժառանգ-
զացն հատուցանել քսան հազար բէցցա , նոյն Պարոնին
շէնքին համար ըրած ծախուց փոխարէն , հաւաքելով այդ-
պիսի գումարն ազգային բաժէն , որպէս սանձանեալ էր ար-
գէն և դրեալ իւրաքանչիւր Հայոց վաճառացն վրայ : Ըստ
յիշատակելոյ ի վեր անդր , հաւաքուած գումարէն միայն ի
բաց առեալ այն մասն որ հարկաւոր ըլլայ , թէ՛ եկեղեցւոյն և
թէ՛ քանակայից պիտոյիցն համար , որոյ քանակութիւնն հան-
դերձեալ է յետոյ ծանուցանել ուրոյն յայտարարութեամբ նը-
մանապէս այնու վճռով պարտաւոր եղաւ ազգն աղերսագիր
մտտուցանելու առ Բարեխնամ Ձեր Արքայական Բարձրու-
թիւնն որպէս զի վաւերացնէ զայն և իշխանապետական հաս-
տատութիւն շնորհէ , նոյնպիսի հարկապահանջութիւնն և բա-
ժըն առնելու ազգայնոց իւրաքանչիւր վաճառքէն : Հոսկ ու-
րեմն հրամայեալ ըլլալով , որ յիշեալ վճիռն օրինակարապէս
ընդունուի Հայոց Ազգէն , Ազգն զայն լիովին կատարեց , որպէս
յայտնի տեսանի յստորև քննագիր պատճենի վճնոյն որ հաս-
տատեալ Հայազգեաց ստորագրութեամբն կը պահուի ի Քիզա
յԱրքեպիսկոպոսական պալատան :

« Արդ աղերսամատոյց Ազգն յիշեալ վճնոյն կատարման
համար կը դիմէ առ եզական գութ Ձեր Արքայական Բարձ-
րութեան , որպէս զի զիջանի , և իշխանապետական հրտա-
նաւն հատուտով բաժն և հարկապահանջութիւնն իւրաքան-
չիւր բերէն մէկ կամ կէս բէցցա առնելու վերագոյն յայտ-
նեալ վաճառաց տեսակին համեմատ , և այլն » :

Կողմաս Գ . որ բարեխնամութեամբն տասն և ութ տարի
յտաւջ հաստատած էր Հայոց բաժատութեան դաշնագիրն ,
և այս անգամ ունկնդիր լինելով Ազգայնոց հայցուածոցն , շը-
մորհեց վերահաստատութեան հրամանագիր յիշեալ դաշնա-
գրին համար ի 16 Հոկտեմբերի 1715 : Իսկ բաժահաւար և
Ազգապետ ըմտրեցաւ ի վաճառականաց Խօսնա Դուրիթ Բու-
թամն :

Բաժաստուաց անուանք յաջորդ 1716 տարին յըլասա կուած եմ հետեւեալքն. Դաւիթ Կոմս Շեհրիման, Մուրատիան Նազարեան, Աղազար Խաչիկեան, Դաւիթ Բուսթամ, Պապա Շահին Պիշտիքեան, Մահտեսի Առաքել Արբանաճեան, Տիրաջու Առաքել Յակոբեան, Գասպար Տիրացու Գէորգեան, Պետրոս Պահրամ, Յովհաննէս Փանոսեան, Սարգիս Քուլիլեան, Ստեփան Եօզկատացի, և այլն:

Մինչդեռ այսպէս ի Լիվոնոյ Հայ գաղթականաց մէջ խաղաղութիւնն տիրած կը տեսնուէր, ի նոյեմբեր ամսեան 1715 ին, պատահելով եպերելի արկած մի վրդովեց բովանդակ թէ Հայ Առաջնորդին և թէ իւր ժողովրդեան անդորրութիւնն: Սրճարամի միտ տէրն հիւանդագին և մերձ ի մահ, կոչեց Հայոց Առաջնորդ Տէր Յովհաննէս Ծալեանն և խոստովանեցաւ իւր մեղքերն. Հայ Առաջնորդն իւր եկեղեցիէն Ս. Թոշակն տանելու ժամանակմ դեռ չի հասած հիւանդին քնակարանն, կանապարէ լատին քահանայ մի Մայր եկեղեցիէն ինքն ևս Ս. Թոշակ տանիլ հիւանդին. այլ հիւանդապահքն մերժեցին լատին քահանային մուտքն, և թողին միայն հայ Առաջնորդին որ նա ինքն մտանելով մատակարարէ հիւանդին վերջին Ս. Թոշակն:

Յարգ. Հայաճեանն ըստ այսմ կաւանդէ դիպուածն.

« Յայնժամ պատահի յոյժ հիւանդանալ մէկ քահվէճի հայ յին, որոյ բնակութիւնն էր ի վերայ քահվէ խանութիւն իւրոյ, և երկուս ողորմելի և յիմար հայս կարգէ ազգն վատն ծառայելոյ և սպահաւենելոյ զայն քահվէճի հիւանդ հայն. և տէր Յովհաննէս Ծալիւն երթայ, և լսէ զխոստովանութիւն նոյն հիւանդին, և ըստ պատուիրելոյ բժշկին զայ յեկեղեցին հարկանել տայ զմեծ զանգակն ըտտ կանոնի Հաղորդութեան թամբօրին, և ժողովէ զժողովուրդն, և ելանէ ի ճանապարհ հանդիսիւրնդ Սրբութեան ի ձեռիմ: Իսկ ի նոյն ժամուս միմն ի չորից վիչէքուրաթիցն Փրօթութիւն, այր յոյժ հետաքրքիր և անհամ դարտ, Տօն Նիքոլա Կօրի անուամբ, մտանէ ի տունն նոյն հիւանդ»

ղին, և տեսանէ անդ զքժիշկն, հարցանէ որպիսութիւնն հիւանդին՝
և նա ասէ հրամայեցի հաղորդել զնա. սա լուեալ զայս երանէ
ամտի և վազէ ի յաւազ եկեղեցին, և իսկոյն ժողովէ զեղբայրու-
թիւն Հաղորդութեանն, և թափօրիս վազէ ի տունն մոյն հիւ-
անդին. և զի այն տունն մօտ էր յաւազ եկեղեցին քանի մի
քայլ յառաջագոյն քան զթափօրն Հայոց հասանի առ դռնն
հիւանդին: Իսկ երկու անխոնհմ պահապանք հիւանդին՝ տե-
սանելով զերկուտ թափօրս ի միում ճանապարհին, ապուշ
մնան, և փակեն զդռնն յառաջագոյն հասեալ թափօրին ա-
սելով, ահա մեր եկեղեցոյն հաղորդութիւնն հասաւ, մեր զնա
կոչեցաք, ձեզ չկոչեցաք: Յայնժամ այն կոտայրոյզ վիչէքու-
րաթմ՝ Հաղորդութիւն ի ձեռին ոչ կարելով բռնութեամբ մը-
տանել ի տունն յետս դառնայ ի յիւր եկեղեցին, և Տէր Յով-
հաննէան մտամէ և հաղորդէ զհիւանդն »: Հիւանդն ապա զեց ըն-
զին. և հիւանդապահք անդէն խոյս տուեալ ի մաւա զգտօն-
ցան յերեսաց լատին ժողովրդեան՝ որ զրգոնալ ետէ: Էր յի-
շեալ հիւանդապահքն ձերբակաղել, իսկ մնացեալ Հայերն
սարսափեալ խրարանջիւրն իրենց տներն զմացեալ փակուե-
ցան: Յայնմ ժամանակի Մայր եկեղեցոյն Աագերէցն որ
Արքեպիսկոպոսական փոխանորդութեան պաշտօն կը վարէր ի
Լիվոնոյ՝ փոխամակ յանցաւոր համարելու լատին քահանայն
որ պատճառ եղած էր այդ ձախորդութեան, ուղղեց զանգա-
տագիր Հայոց դէմ առ Արքեպիսկոպոս Բիզպոս մեծամեծ ամ-
բաստանութիւններ լնելով, իբր թէ Հայք չեն հաւատար և
չեն ընդունիր Ս. Հաղորդութիւն ի Լատինաց և այլն: Ուղղեցան
այլ զամբաստագրեր ևս առ Աւագ Դուբան և առ Ս. Ժողովն
Տարածման Հաւատոյ: Ի զուր արքունի ոտիկանք ջանա-
ցին փախուսաւ տուող հիւանդապահաց հետքն գտանել: *

* Լիվոնոյի վիճակն կամ թեմն չունէր առանձին եպիսկոպոս
1806էն առաջ, այլ էր ընդ իրաւասութեամբ Բիզպոս Արքեպիս-
կոպոսացն, որոնց փոխանորդն ի Լիվոնոյ ոչ միայն Արքեպիս-
կոպոսական փոխանորդութիւն ունէր, այլ և էր Աագերէց ի

Հասնալ ի հոռվի առ Ս. Ժողովն յիշնալ ամբաստանութեան զիրն, վշտացոյց զայն, և առիթ տուա որ Մօնսինեօր Ֆրօզինի, վերստին դատարօր կարգուի և քննէ արկածն, և պատշաճական կանոնադրութեամբ բարեկարգութեան չամայ, որպէս զի ապահովի ապագայն, և նորանոր յուզմունք չծագին:

Այլ առնլ, այլպիսի իշխանութիւն որ շնորհեցաւ ի հոռվանայ առ Մօնսինեօր Ֆրօզինի որ ոչ թէ ծառայեց բարեկարգութեան այլ սլատճառ եղաւ մշտատե տժգոհութեամբ. յլսան զի այնու առթիւ Արքեպիսկոպոսին հրատարակեալ սահմանադրութիւնն զրկեց զհայ Առաջնորդն ի Լիվոնոյ իւր վայել իրաւարանական կարողութենէն, զոր առ հասարակ աճենուրեք կը վայելին հպագգի Առաջնորդք: Սահմանադրութիւնն այն ի Ռիմք յօղուածս կը բովանդակի, և է ըստ առաջիկայիս.

«Օրինակ սահմանադրութեան վասն եկեղեցոյն Հայոց ի Լիվոնոյ հաստատեալ յԱրքեպիսկոպոսէն Բիզայու ի 29 Նոյեմբերի 1715. «Մեր Ֆրանչիսկոս... կամելով միանգամայն թէ հնազանդ մնալ հրահանգաց Ս. Ժողովոյն և թէ խմամ տանիլ երկուց կողմանց համաձայն վարելու համար ստաւել զիւրին իմն եզանակաւ ի ծառայութեան Աստուծոյ, որ այն միայն մեզ համար ստիպողական է, ուստի

«Յօղուած Ա. կը սահմանենք որ Հայոց եկեղեցին ի Լիվոնոյ, անչտտեալ չհամարուի քաղաքին միակ ժողովրդավստութենէն, այլ իրր անոր օգնական ծառայէ միայն

Մայր եկեղեցուջ, և կը համարուէր քացարձակ և միայնակ ժողովրդապետ Լիվոնոյ քաղաքին. իսկ միւս եկեղեցեաց մեծաւոր քահանայքն իրր հոգաբարձուք և օգնիչք Աւագիբեցին. հետևաբար պարտաւոր էին ամենայն հոգաբարձուք եկեղեցեաց, իրենց եկեղեցին մտած իրաւունքն և հասոյթքն յամենիլ Աւագիբեցին. ի կարգս այսպիսի հոգաբարձուաց դասուած էր ի ժամանակին Ռաւ Հայոց եկեղեցոյն Առաջնորդն:

Հայոց հոգաբարձութեանն, որուն հոգաբարձու քահանայ_լին հոգևորական պաշտօնն չէ կարելի արգիլել եթէ ոչ Ս. ժողովոյն Տարածման Հաստոյ . բայց նոյն հայ-Քահանայն հա_մարուի միշտ և հանապազ մին ի հոգաբարձուաց ժողովրդա_պետի Մայր եկեղեցւոյն :

« Յօդուած Բ. Կամիւք զի յարգանօք պահուի Հայոց եկեղե_ցին Ս. Հաղորդութեան խորհուրդն, որպէս զի կարող ըլլայ Հա_յոց հոգաբարձու քահանայն հաղորդել իւր ազգայիններն, նաև ի Չատիկ, բայց միշտ պէտք է որ ծանուցանէ հաղորդելոց թիւն մայր եկեղեցւոյն ժողովրդապետին : Կարող ըլլայ ևս հա_մարծակապէս մատակարարել Ս. Թոշակն իւր ազգայնոց . սլլ ազգայինք ազատ ըլլան նաև լատին ժողովրդապետն Սուրբ խորհուրդքն ընդունելու ըստ իրենց հաճոյից իւր կամին :

« Յօդուած Գ. Կամիւք զի Հայոց եկեղեցւոյն մէջ պահուի նաև հիւանդաց համար սահմանեալ Սուրբ խոզն, և ընդունուի այն իւրաքանչիւր տարի Մայր եկեղեցիէն, որպէս զի կարող ըլլայ Հայ հոգաբարձու քահանայն մատակարարել իւր ազգին հո_գեկարացն վերջին օծման խորհուրդն :

« Յօդուած Դ. Կամիւք զի Հայազգի հոգաբարձուն կարող ըլլայ պաշտել Պատիկ Սուրբ խորհուրդն, երբ սրտակեալքն Հայազգի ըլլան, և պահեն իրենց ծէսն, եթէ ոչ երկուքն՝ գոնէ փեսայն, որոց պատկման համար պէտք է որ նախընթաց հրա_տարակութիւնք ըլլան, թէ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ և թէ Լա_տինաց մայր եկեղեցին, և պատկելոցն անուանք նշանակուին թէ Հայոց և թէ Լատին եկեղեցեաց իւրաքանչիւր տեսերց մէջ :

« Յօդուած Ե. Կամիւք զի Հայոց եկեղեցին կարող ըլլան թա_ղուիլ մնջեցեալք, և հայազգի հոգաբարձուն կարող ըլլայ յու_ղարկաւորել զամոնք, այնու պայմանաւ որ իրաւունքն և յու_ղարկաւորութենէն ստացուած հասոյթքն Լատին ժողովրդա_պետին վերաբերին, և անոր յամձնուին ըստ իրաւանց ժողո_

վրդապետութեան, որպէս թէ մեջեցեալք ուղղակի Լատինաց մայր եկեղեցին յուղարկաւորեալ ըլլային » : *

Խօճա Դաւիթ Բուսթամն որ Ազգապետ էր ժամանակին՝ տասն և ութ թուով Հայոց հետ, որ հագլս երրորդ մասն էր Հայ ժողովրդեան մէջ, ստորագրեցին յիշեալ սահմանադրութեան զրուածոյն ստորև. մաս Հայ Առաջնորդն Տէր Յովհաննէս ստորագրեց լոկ ամուռն, առանց նշանակելու իրեն առաջնորդութեան տխորոն, որպէս զի պատասխանատու չըլլայ սպազայից: Այլ Տէր Յովհաննէսին դէմն իսկ եղած ամբաստանութիւնք առիթ տուին գալտեան ի Հոռվմայ Տէր Մելքիսեդէկ անուն քահանային, որոյ ~~Գեորգ~~ առաքելական ըլլալուն կոնդակին օրինակն տուեալ յՅ Մայիսի 1716, կը պահուի ի դիւանի եկեղեցոյս: Սակայն Տէր Մելքիսեդէկ քահանային առաջնորդութիւնն առժամանակեայ եղաւ, և չհամարեցաւ Ազգէն ի կարգս առաջնորդաց եկեղեցոյն, որպէս յայտնի է այն ի տապանագրաց, որով երկրորդ առաջնորդ համարուած է Բարերոցի Խաչատուրեան Ստեփան Չարոյսպետն. Տէր Մելքիսեդէկին գալէն վերջ ևս Տէր Յովհաննէս Ծալեանն վայելած է առաջնորդի անունն: Այդպիսի անցից ոչ սակաւ պատճառ եղած էր Ազգապետն Խօճա Դաւիթ Բուսթամ որ կեղծաւորութեամբ սիրելի եղած էր յայս Արքեպիսկոպոսին Բիզայու և Ս. Ժողովոյն Հոռվմայ, որոց վստահելով Ազգն կը բռնաբարէր. այլ ոչ յետ բազմաց իր պաշտպան

* Ընկոմոյ քաղաքին միայնակ ժողովրդապետութիւն համարուած ըլլալով Մայր եկեղեցոյնն միայն, հոն էր մկրտութեան աւագանն, և անդ քաղաքին ամէն երախայքն կը մկրտուէին. այս պատճառաւ թոյլտուութիւն չէր եղած Հայոց եկեղեցոյն մէջ առանձին մկրտարան շինել, ստիպելով որ Հայոց մանկունք ևս հոն ի Մայր եկեղեցին մկրտուին: Այսպիսի գրկիչ սովորութիւնն շարունակեալ տեւեց մինչև յամն 1774, ի ժամանակս առաջնորդութեան Յարգ. Հալաճեան չօր դարտպետի: Այսպէս Հայոց մանկունք մկրտեալք ի Ընկոմոյ չուեմէն զրոշմ, մինչև որ հասնէին ի հասակ հիմզածեայ կամ եօթնամեայ:

Արքեպիսկոպոսն Քիզայու պաշտօնագուրի ըրստ զանի մատու-
կարարութեան մէջ հաւատարիմ չըլլալուն մամար, որպէս իրա-
ւանդէ Յարգ. հալանեանն :

Ապարէն Տէր Յովնաննէս Եայեանն որ իրր ստաջնորդ պա-
տասխանատուութեան պարտքն ունէր, տեսեալ այն զրկան-
քըն որ կըլլար հայոց Ազգին դէմ ի Լիվոնոյ, բողոքելու էր ի-
րաւամբ Մօնսինեօր Ֆրօզինիի սահմանադրութեան դէմ և ոչ
թէ տորսգրելով ընդունէր զայն ութնասանից հետ : Սահ-
մանադրութիւն, որ զրկելովն հայոց Առաջնորդին ժողովրդա-
պետական և իրաւաբանական յատկութիւնն և կարողութիւնն
անիրաւեցաւ միմչև նոյն իսկ Տարածման հաւատոյ Ս. Ժողո-
վոյն զերագոյմ իշխանութեանն . վասն զի հայ Առաջնորդն ու-
նելով ուղղակի կախում նոյն իսկ ի Ս. Ժողովոյն և վայելելովն
Առաքելական միսիօնարի անուն, նախապատիւ էր և վերա-
դասելի քան զպարզ լատին ժողովրդապետն, որ անուանեալ
էր միայն վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսէն Քիզայու : *

Զըսեմք թէ Ս. Ժողովն անտեղեակ մնաց Մօնսինեօր Ֆրօ-
զինիի Սահմանադրութեանն . վասն զի Արքեպիսկոպոսն պաշ-
տօնապէս ծանուցած էր զայն, այլ անտարբեր մնաց ի սկըզ-

* Ըստ մեզ չէր կարող հանդուրժել թէ կենդանի ըլլար մայր
եկեղեցւոյն ժողովրդապետն այն Տօն Ամենիօ Ֆրանչէսքի ի Ժամա-
նակս առաջնորդութեան Տօքսերա անուն քահանային միացեալ
Յունաց, որուն վրայ կը պատմուի թէ օր մի միացեալ Յունաց
առաջաւորքն ձրախրած էին Քիթրի անուն տիրամատրն երբ
նա ինքն ի Լիվոնոյ այցելութեան եկած էր, որպէս զի գայ յի-
շեալ Յունաց եկեղեցին պատարագ մատուցանէ հանդիսիս : Երբ
այսպէս ի պատրաստութեան էին . Տօքսերա Առաջնորդն մտեալ
եկեղեցիս և տեսեալ խորամին վրայ ծիրանաժրիս զգեստն, ա-
ռեալ զայն ի ըսց ընկէց անտի ստելով թէ այլազգ ծիսի չէ
ձմար պատարագս մատուցանել ի վերայ խորանի իմոյ : Արդ
զիտելի է թէ Յոյնք ըստ արարողութեան իրեանց մէկ խորան
ունին իրենց եկեղեցիս, ուր յոյն ծիսիս միայն օրէն է պատարա-
գելու : Տօքսերան անզգոյշ անծ մի էր, և վախճանեալ թաղեցաւ
միացեալ Յունաց եկեղեցին յամին 1836 :

քամն՝ տեսնելով Հայոց ամփութութիւնն և լուծեամբ զայն ընդունելմ: Իսկ երբ Հայոց գամգատք յետ քամի ինչ ամաց սկսան յաճախել Լատին ժողովրդապետին ընթացից դէմ ի հռովմ, Ս. Ժողովոյն Գահերէց Բավլուչի Միրամաւորն հրամայեց Մօնսիմեօր Ֆրօզիմիի հսկելու, որպէս զի Լատին ժողովրդապետն չմեղէ զՀայերն, չվրդովէ բարեկարգութիւնն, պաշտօնակամ գրութեամբն որ յ18 Յուլիսի 1718:

Կը կմքեմբ առաջիկայ պարբերութիւնն յառաջ բերելով մեր մախորդ Յարգոյսպատիւ Հայաճնամիմ գրածն այսպէս. «Նախանձն յղացաւ և ծմաւ այդպիսի սահմանադրութիւն, վասն զի Հայոց առանձին ժողովրդապետութիւնն ի մախանձ շարժեալ էր զԼատին ժողովրդապետն: Որպիսի՛ սահմանադրութիւն (գոչէ) որ ազատս կարգէ զամենայն Հայս ըստ հաճոյս ընդունել ի Լատին եկեղեցւոյ զՍ. Խորհուրդս, որով պատճառքս տայ այնոցիկ որք միամգամ ի Հայոց ի գժտութեան իցեն ընդ Առաջնորդին իւրեանց՝ չերթիցեն իսպառ առ մա, այլ յեկեղեցին Լատինաց, և ուրմալ զազգմ » : Ֆրօզիմի Արքեպիսկոպոս արդէն հռչակեալ էր վասն երից գաւառական սիմոնասացն որ գումարեցան ի ժամանակի իւրում ի Բիզա քաղաքի:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐՈՐԳ

Աստուծոյ կանոնադրութիւնն Եկեղեցւոյն . իրերոց յաջորդ Աշխարհորդ . Յարսութիւնն Սէրման . Յովհանն Նուարեան . Բարեխաչութիւնն . Նեախան . Պետրոս Աբելեան . Աւետիս Առաքեալն . Ընդհանաբ ժողով Աշխարհաց . Յաջորդ Աշխարհորդ . Կիլիկիոց կաթողիկոս Աբրահամ Պետրոս Ա . Երկնց է Լիզոնոյ . Խճճճի պարճաբանութիւնն + Աշխարհաց պարոտն չճարելու . Ընդհանութիւնն Աշխարհաց . Կիլիկիոց Տէր Ազարիս որդւոյն Աշխարհոր ընդդոտելն , Բարեբարութիւնն Լ ճանն :

Եթէ Բողոնիոյ Հայ գաղթականացն սամսանեալ ազգային լատագոյն վարչութեան օրէնք՝ ըստ իմիք տուեալ ըլլային մաս Լիվոնոյի մերագնեայց , ո՞րքան արդեօք բարեբախտ կըլլային մամապէս մախամծկի ամոնց կեանքն և կենցաղավարութիւնն : Տեսեալ Մօնսիներօք Ֆրօզիմիմ Եկեղեցւոյս մատակարարութեան ամկանոն ըլլալն , յօժարեցաւ և յայնմ մասին առամծին կանոնադրութիւն մի ըմել , հաստատելով զայն ի 6 Յուլիսի 1718ին , թէ և այն ևս չճառայեց ըստ սոմնացմի Ազգին պիտոյիցն և բարեք վարչութեանն : Աստէն համառօտաբար դմենք յիշեալ կանոնադրութեան բովանդակամներն , որ կոչուեցաւ Առաջին կանոնադրութիւն Եկեղեցւոյն Հայոց ի Լիվոնոյ :

« Իւրաքանչիւր երկու տարին ըլլայ Ազգային ընդհանուր ժողով . ուր Ազգային ամհատներէն ընդունակ և յարմար մին ըմտրուի և կարգուի մախագահ Ազգապետ , որուն պաշտօնն տեւէ միայն երկու տարի : Ազգապետն այն ընդունի որ և իցէ ողորմութիւնք որ Եկեղեցւոյն համար տուեալ ըլլան , հաստարմարար մշանակելով զայնս ի գիր : Ի վերջամալ երկուց ամաց՝ քմնուի գիրն կրկին քմնիլներէ , որոնց մին անուանէ Բիզայու Արքեպիսկոպոսն , և միւսն Ազգն : Ազգապետն զոր-

ծածէ կրկին հաշուետումարներ, մին սովորական իսկ միւսն անսովոր ծախուց համար: Անսովոր ծախուց համար պարտատր ըլլայ կանխապէս ազգին հաւանութիւնն ստանալու, որպէս նաև Միսիօնար քահանայն իւր ընելիք ծախուց համար: Ազգապետն եկեղեցւոյն վերաբերեալ ամենայն ապասուց ցուցակը գրէ, և համաձայնութեամբ ընթանայ միսիօնար քահանային հետն, որուն կը հայի թէ՛ եկեղեցւոյն և թէ՛ Ազգին հոգևոր վարչութիւնն: Միսիօնար քահանայն հսկելու է Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժողովոյն կողմանէ տահանեալ ութ պայմանաց պահպանութեանն որ յՑ մարտի 1701: Եկամտից մէկ քառորդ մասն միայն գործածուի եկեղեցւոյն և քահանայից պիտոյիցն համար, իսկ միւս երեք քառորդն եկեղեցւոյն պարտուց փոխարէն հատուցեալ վճարուիմ համգուցեալ Ադա տէ Մաթուսին ընտանեացն »:

Գործադրութեամբ նոր կանոնազրութեանն ժողով գումարեցաւ և ընտրեալ հաստատեցաւ նոր Ազգապետ Խօժա Յարութիւն Կիրաք Միրմանն յաջորդ Խօժա Դաւիթ Բուսթամին: Բուսթամն այս Դավրիժեցի ծննդեամբ՝ ինքնիշխանաբար վարեց իւր մատակարարութեան պաշտօնն և ըստ հանոյս վատենց եկամուտ հատցնէր, չյօժարեցաւ բնաւ հաշիւքն ցոյց տալով ներկայանալ Ազգին . ուստի Մօնսիներ Ֆրօզինին առաքեց առ նա վաստարան մի Բիչլի անուն որ քննէ անոր հաշուեգրերն, որմէ չելաւ արդարացեալ Դաւիթն, որպէս աւանդեցինք այլուր: Ազգապետն Խօժա Յարութիւն Կիրաք Միրման ամենայն գովութեամբ վարեց իւր պաշտօնն, և շարունակեալ մնաց ի նմին մինչ յամն 1724, յորում յաջորդեց նմա յԱզգապետութեան Խօժա Յովհաննէս Նազարեան: Հանգուցեալ Ադա տէ Մաթուս Աստուածատրոյ որդին ամուսնեցաւ Մատակարար եկեղեցւոյն, իսկ Տէր Յակոբն թողն Ադային և որդի Տիրուհի Լուչիա Խաթունի, եղև լուսարար եկեղեցւոյն ըստ դոկանական սովորութեան, ուր ի սկզբանէ հետէ ի քահանայից կըլլան աւանդապահ լուսարարք:

Յիշեալ նորընտիր երեք պաշտօնէից ընտրութեանն յօժարելով Արքեպիսկոպոսն Քիզայու հատատեց զայնս, որոնք բարւորապէս մատակարարեցին զամենայն մինչև յամն 1730: Հասեալ նոյն տարին՝ Խօճա Յովհաննէս Նազարեանն հրաժարեցաւ իւր Ազգապետութենէն, խնդրելով վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսէն որ այլ ոմն անուանէ իւր տեղն: Որոյ յաջորդ և իրր առժամանակեայ Ազգապետ ընտրեցաւ Խօճա Բարթողիմէոս Վրթամէսեան անուն վաճառականն, որուն Խօճա Յովհաննէս Նազարեանն կրկին քննիչներու ներկայութեամբն յամձնեց անթերի եղանակաւ ըստ կանոնաց իւր բովանդակ հաշիւներն:

Դէպ ի այս ժամանակներն անփոյթ երեսեցան ազգայինք ընդհանուր ժողովք գումարելու նոր ընտրութիւններ ընելու համար. վասն զի զբաղեալ էին առաւելապէս վաճառականութեամբ, և կային քանի մի պատճառներ որ իրերաց հետ խաղաղ չէին. մին այդպիսի պատճառաց Շեհրիմանեան Դաւիթ Կոմսին հակառակութիւնն էր որ վաճառական ըլլալովն, և պարտաւոր ըստ դաշնագրոյն և ըստ վճռոյն ազգային տուրքն և բաժն վճարելու ըստ առասկի վաճառացն, ընալէր յօժարեր կատարել զայն: Իսկ այլ ազգայինք ոմանք, որպէս զի ազատ ըլլան և չվճարեն այդ ազգային տուրքն, իրենց օտարազգի բարեկամաց անուամբն բերել տային վաճառքն:

Այսպէս անցաւ տարին և առիթ տուաւ այն Քիզայի Արքեպիսկոպոսին, որ ազգայնոց անփութութիւնն պախարակելով հրամայէ անոնց ամբոջապէս ժողովի նստիլ նոր ընտրութիւնքն ընելու համար: Ուստի ժողովեցան Հայերն 1731ին և միարանութեամբ ընտրեցին Ազգապետ Խօճա Պետրոս Արեւելանն, որ բարւոր վարեց իւր պաշտօնն մինչև յամն 1733. և չև կատարեալ երկու տարին հրաժարեցաւ Ազգապետութենէն: Խօճա Պետրոս Արեւելանն վաճառականութեան զբաղմամբն գնաց ի Լիվոնոյէ ի Վենետիկ, ուր և հաստատ ընա-

կեցաւ ամուսնանալով ամուլ վեհեակուհոյ միայ հետն: Արե-
լիանին հրաժարմամբն ազգային ընդհանուր ժողովն ընտրեց
անոր յաջորդ Խօնա Աւետիս Աւագիանն: Նոյն ժամանակներն
կը պակսէին կանոնաւոր հաշուետունար գործածել զհացող
զրոյզիրներ և համարակալներ. այս պատճառաւ չէին նշա-
նակուեր առանձին առանձին ծախուց փորրիկ մասերն տու-
մարաց մէջ: Նմանապէս ժողովոց արձանագրութիւնք չէին
արձանանար ի գիրս, ուստի հարկ կըլլայ Բիզայու Արքեպիս-
կոպոսական քարտուղարաց միջամտութեան: Ազգայինքն
1736ին ընդհանուր ժողով զումարեցին յեկեղեցւոջ, ուր հրա-
ւիրեցին նաև Բիչլի անուն փաստարան քարտուղարն. հոն
ժողովեալ Հայերն էին քսան և եօթն անձիմք, որք տարին քար-
տուղարն նստեցուցին Ասագ Խորանին ետևն, որպէս զի իրենք
ազատ ըլլան և համարձակ քուէ տալու Եկեղեցոյն միջա-
վայրն: Այսպէս յետ զրեւոյ իրաքամչւորն առանձին թղթոց
վրայ իրենց յարմար դատածն և յանձնելոյ ի ձեռս քար-
տուղարին, բացան առաջի անկեցուն տոմսակքն, ուր և ա-
ռաւելութեամբ ձայնից ընտրեցաւ Ազգապետ Խօնա Զարա-
րիա Դաւիթեան: Այսու եղանակաւ և քուէից առաւելու-
թեամբ ընտրեցան նաև մատակարարն, զանձնապետն և քար-
տուղարն. յիշեալ ժողովոյ մէջ Ազգայինք որոշեալ սահմանե-
ցին որ Ազգապետն կարող ըլլայ ընտրել երկու տեսչանքն ու-
րոնք քննիչ ըլլան մատակարարին հաշիւներն տեսնելու երկու
տարւոյ վերջանալու ժամանակն: 1738ին Դաւիթեանին փո-
խանակ յաջորդեց յԱզգապետութեան Առաքել Արելիանն •
իսկ 1742ին Յովհաննէս Մարտիրոսեան: Յիշեալ 1742ին մէջ
դէպ ի 20 Յուլիսի Նիկիլիոյ նորընտիր Պատրիարքն Արծիւեան
Արրահամ կաթողիկոս հասաւ ի Լիվոնոյ ծովու նամտալար-
հաւն, Մարտիլիա քաղաքէն գալով: Գերերջանիկ Կաթողիկո-
սին գալստեան լուրն տարածեալ ի Լիվոնոյ, մերազնեայ
գաղթական ժողովուրդն սուրբ ցնծութեամբ ղիմեցին ի մա-
ւահանգիստն, և առեալ Աստուածարեալ Հայրապետն հան-

զխական թափօրով բերին մինչև իրենց եկեղեցին: Իսկ յաֆօրդ օր՝ կատարելով Հայոց փառաքան մատոյց հայրապետական պատարագն և մխիթարեալ օրհնեց ժողովուրդն: Ի ժամ պատարագին յերգարանելմ դարաց « Ընտրեալը յԱստուծոյ, ո՞վ երջամիկ սուրբ Հայրապետ » բանբէ, որպէս հիացեալ մնացին համդիսականքն Հայաստանեայց եկեղեցւոյն գերագոյն և գեղեցկաշար արարողութեանցն համար: Ապա Կաթողիկոսն մտեալ վերստին ի մառ Անրոմա գնաց:

Յիշեալ Արքանաւթ Պետրոսի Առաջնոյ վարուց մէջ՝ որ գրեալ է նորին Յաջորդ արժանաւոր Գրիգոր Պետրոս Ը՛, կը յիշատակուի որ « Ընդ Սահակ Եպիսկոպոսի և ընդ Հայր Նիկողայոսի Միբո, և ընդ Տիրացու Սիմոնի Գուշակնեան ի գնալմ ի Հոովմ (յիշեալ Աբր. Կաթողիկոս) անցեալ է ի Լիվոնոյ » . սլլ չիշիթէ քամի ստորս կացեալ իցէ անդ: Նոյնպէս ի դառնալմ ի Հոովմայ յ18 Յուլիսի 1743, « Հաստմէ ի Լիվոնուա, և իջեւանի ամդ ի արաւտի մտամ վասն իւր պատրաստելոյ. գան յողջոյն նորա Եպիսկոպոսունք Բիզայու և Ֆլօրէնցայու, և հրաւիրեն գնա ի թեմս իրեանց. և առ ի չգոյէ պատրաստական մասակաց մնայ ի Լիվոնոյ մինչև ց22 Օգոստոսի 1743 »:

Իսկ Գեր. Գաւթեանն իւր յօրինեալ յիտալական լեզու բարեյիշատակ Արքանաւթ Կաթողիկոսի վարուց մէջ կաւանդէ ըստ այսմ . « Մեր Գերբրջամիկ Պատրիարքն (Արքանաւթ Պ. Արծիւեան) . . . գնացեալ ի Հոովմայ ի 11 Յուլիսի՝ եհաս ի Լիվոնոյ յ18 նորին. ուրանօր ընկալեալ եղև արժանապայել յարգանօք ի Տօրտօլի ամուն Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժողովոյն Գահերէց Ծիրամատրին թուամէն, ուր և եկին մնա յայցելութիւն ընդ վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսին և մեծամեծքն ի քաղաքին: Հասին ի Լիվոնոյ առ մա ինքն երկու մամակամի ի Կ. Պօլսոյ, որոյ մին էր մխիթարական, իսկ միւսն առաւելապէս տրամակամ: Մխիթարականն ուղղեալ էին մնա Հայազգի **ՄԷԼԵՆԵՐ** մայրաքաղաքին, շնորհատրելով մնա

զնաստատու թիւնն ի սլատրիարքութեան ի Ս. Գահէն, զուշակ համարեալ զայն մեծագոյն բարեաց: Իսկ երկրորդ նամակն գրեալ էր ի Հայր Գրիգորէ Ներսիսեան, ծանուցանելով զանողորմ հալածանս որ յարուցեալ էին հախառակորդք ընդդէմ կաթողիկեայ Հայոց. այլ չարագոյնն այն էր զի Պատրիարքն Կ. Պօլսոյ բորբոքեալ էր նորանոր ռիսակալութեամբ ընդդէմ մերոյս Գերերջանիկ Պատրիարքին, և զուս զործելովն համեալ էր բարձրագոյն Դրանէ հրովարտակ առ ի առաքել յաքտոր և ի բանտարկութիւն ի բերդ Ատանա քաղաքի զմա իմքն Գերերջանիկ Պատրիարքն մեր, և զերկոտատան ազմուական առաջատրս Ազգիս: Յայն սակս դարան զործեալ զետեղեալ էին խնդրակք և ոտիկանք յիւրաքանչիւր մաւահանգիտոս, որպէս զի ի հասանելն նորին խկոյն ձերբակալ արասցեն: Ընկաղեալ զայստիկ լուրս, չունէր պատրաստական ինչ նա, որով երթայր յարեւելս և տեսեալ զի ծանրագոյն էին ի Լիվոնոյ ծախք հայթհայթմանոցն վասն իւր և վասն իւրայոցն, խորհեցաւ զմալ ի Մարտիլիա. և զայս խորհուրդ իւր նամակաւ ծանոց ծայրագոյն Քահանայսուպետին, յառաջ բերելով նմա զվերոյիշեալ սբարագայսն հայցէր ի նմանէ թողթոս յամծնաբարականս առ Եպիսկոպոսն և առ քաղաքապետն Մարտիլիայոս, հաստատեալ զամենայն վստահութիւն իւր յԱստուած անմահ միջնորդութեամբ առաքելական օրհնութեան նորին Ձէ յայտ ապա եթէ զմացեալ իցէ Գերերջանիկ Պատրիարքն ի Մարտիլիա. այլ զիտեմք զի ի 16 Օգոստոսի 1743 ծովագնաց եղեալ ի Լիվոնոյէ եհաս յԱղեքսանդրիա ի 15 Սեպտեմբերի »:

Բերկացի Հայր Նիկողայոս Միրօ, չյօժարեցաւ հոգևոր Տիրոջ հետ Արևելք դառնալ հալածանաց երկիւղէն, և մնալով ի Լիվոնոյ վշտացոյց զբարեյիշատակ Կաթողիկոսն. վասն զի իւր հաւատարիմներէն մին համարած էր զայն կրօնատոր, զոր տնինք վերատին յիշատակել ի յաջորդ զխակարզութեան: Ֆրօզինեան վճռոյն դէմ՝ Ազգայնոց տժգոհութիւնն և յա

ճախակի տրտումը՝ սկսեալքն յամին 1719, շարունակեալ տևեալ էր մինչև 1743, և հետզհետէ առաւելեալ իսկ: Թէ և կը վճարէին ազգային բաժն, այլ յակամայս և մեծաւ ընդդիմութեամբ: Հասեալ յամն 1744, հայոց տժգոհութեան չափն անցեալ, դադարեցուցին՝ պարսոց փոխարէն հասութից երրորդ մասն վճարել, միաբանեցան իրերաց հետ դատատան երթալ, և յայտնի առնել դատաւորաց իրենց փաստաբանութիւնն, որպէս զի քննեալ վճռեն անոնք թէ Ազգն պարտակա՞ն է այլ ևս պարտք վճարել հանգուցեալ Աղա տէ Մաթնու Աստուածատրոյ ժառանգացն: Արդէն էին ունեւոր որ այլ և այլ միջոցներ գործածելով չէին վճարիր ազգային բաժն. իսկ Շեհրիմանեան կոչուած ազնուականներն, որոնք մոխ վաճառականք էին, բացասապէս կը հակադասէին այդ դաշնադրութեանն ազգային տուրքն վճարելու:

Ազգայնոց պատճառաբանութիւնքն զորս յառաջ կը բերէին, կը նշանակենք աստէն ահաւասիկ: — Մօսկինօք Ֆրօզիմիլի տուեալ վճիռն դատաստանական՝ ամիրաւ էր. վասն զի առանց քննելու Աղա տէ Մաթնուսին արդարացուցիչ հաշիւներն, մմանապէս առանց զիտնալու ճիշդ գումարն և ծախուց քանակութիւնն, լացարձակապէս հրամայեց, որ եկեղեցիս պարտական ըլլայ քսան հազար բէցցայից չափազանց գումարն վճարելու Աղային ընտանեացն: Նա մանաւանդ որ Աղայն ըստ ինքեան չէր մեծատուն ուն, նա ինքն Զուղայու Միմասեան անուն վաճառատան կողմանէ իրր գործակատար առաքուած էր ի Գոսկանա, որոյ դրամագրուսն չէր աւելի քան զերեք հազար բէցցաներ, որով չէր կարելի որ նա ինքն Աղայն իր սեպհական խնչքէն եկեղեցոյն շինութեան համար ծախած ըլլար քառասուն և ինն հազար եօթն հարիւր յիսուն և եօթն բէցցաներ: Ապացոյցք չեն պակսիր յայտնելու որ Աղայն շէնքին հարկատր խրաքանչիւր նիւթքն չէր գներ, այլ առանց զնոյ ծրիարար կընդունէր հայազգիներէն: Ընդունած էր նաև Ասիոյ և Եւրոպիոյ այլ և այլ կողմերն ըմա-

կող չայսպէս լինելէն դրամական օգնութիւններ, առանց ի զիր արծանացնելու: Գմբէթն ծածկելու հարկատր կապարն Ա մշտերտամայ չայ վաճառականք պարգևած են: (Իսկ ըստ այլոց, գմբէթն ծածկող կապարն ոչ ի հոլանտիոյ այլ ի հընդ կաստամէ առաջուած է):

Հայերն մատնեալք այսպիսի դատապարտութեան այնքան տարիներէ ի վեր, իրենց անտանելի ըլլալով այդ վիճակն՝ շատերն ի վաճառականաց թողիմ զլիւրոնոյ և Դոսկանայու այլ քաղաքներն գաղթեցին, իսկ մնացեալք այլ չեն համդուրժել ամիրա պարտքն վճարելու: Միմչէն պարտուց տեղակալն ութեանը առիպուած են իւրաքանչիւր երեսփոխանք իրենց քսակէն հոգալ եկեղեցւոյն պիտոյրն: Ազգայինք մինչև ցայսօր վճարած են Աղա տէ Մաթուսին ժառանգացն վեց հազար բէցցայից գումար. յանէ հազար ութ բէցցա՝ նոյն գումարին վրայ, իրը վարծ այնքան տարիներ չկեղեցւոյն տունն ձրիաբար բնակելուն համար, համագումարն կը հաշուի եօթն հազար և ութ բէցցաներ, բաւականք Ազգն պարտքէն ազատելու: Թող այն վնասներն որ պարտուց պատճառաւ Ազգին եղած է, ուստի դադարին ժառանգք իրենց պահանջումէն, ինքէ մանրամասն քննութիւն ըլլուի՝ ժառանգք պարտաւորք կեղեն Ազգին: Ռ'րքան վարկպարագիւ է բարերարաց ըրած ողորմութիւնքն վատնել՝ այդպիսեաց զբամ վճարելու համար. փոխանակ ծառայեցնելու զայնս եկեղեցւոյն տուրք պաշտամանց, աղքատաց, հիւանդաց և ուխտաւորաց պատըս պարտութեան: Փոխանակ եկեղեցւոյն գմբէթին և կամարին աշերն նորոգելու, որք յամծրեւելմ կը կաթեն և ի վտանգի կան կործանելու եթէ գետնաշարժութեամբ տատանի երկիրն: Արդարև ծաղրելի ենք եղած ի Ղիվոնոյ բնակեալ գաղթական ամէն ազգաց, որոնք ապշեալ կը զարմանան մեր ազգային պախարակելի վարչութեան եղանակին համար: —

Ազգայինք ըստ ամենայնի ամիրա էին, և իրենց խճրծի պատճառաբանութիւնք չճառայեցին իսկ. այլ առաւել ևս

զրգռեցին իշխանութեանց հսկողութիւնն, պարտուց մնացեալ մասին անթերի վճարումն ընելու համար: Միթէ կը պակսէին ժառանգաց կողմանն փաստաբանութիւնքն, որք առանել զօրտորք էին քան ազգայնոցն. զորս յառաջ կը բերեմք աստանօր: — Մօնս. Ֆրօզինի ի վճռելն չէր առած ի խորհրդ դաժութեան ազգայնոց կամակորութիւնն, առանց ապահովութեան, պարտուց վճարումն անստոյգ ապագայի թողլովն: Ազգին իւրաքանչիւր տարի երկու հարիւր յիսուն կամ երեք հարիւր բէցցա տալովն, վաթսուն տարի հարկ էր սպասել որ պարտք կատարելապէս վճարուէին. արդ վաթսուն տարին երկար ժամանակ էր. եթէ քսան հազար բէցցաներն վարձու տրուած ըլլային հարիւրին երեք շահով, տարին վեց հարիւր բէցցա կը պտղարեւէին: Գէթ շարունակաբար ամէն տարի վճարէին երեք հարիւր բէցցաներն առանց ընդդիմութիւն ընելու: Վաճառականք հետզհետէ կը պակսին ի Լիվոնոյ, եղողներէն ոմանք ընդ պատրուակաւ կը ստանային վաճառքն որպէս զի չվճարեն բաժն: Յայն տակս ժառանգք տտէպ հարկադրեալ էին դատաստան երթալ, և երեք հարիւր բէցցայից մեծագոյն մասն դատից համար կը ծախուէր. երկրորին ամուսինքն Խօճա Աղան և Լուչիա խաթուն վախճանեալ էին. իսկ Տէր Յովհաննէսն և Տէր Յակոբն տառապեալք կը հիւժէին ի չքատրութեան, և մինչև ցե՞րք համբերելու էին ժառանգքն: Միթէ քսան հազար բէցցայից գումարն բաւական և արբարացի հատուցումն էր Ադա տէ Մաթուսին աշխատութեանն, ծախուցն և արեանն, երբ շատերն կը զլանային հիմնադրի անուամբ պատուել զամի, ի յարզի ունել և ամոր ըմտանիքն: Չէր բաւական և արդարացի հատուցումն այն. վասն զի ի խորհրդաժութեան չառնուեցան հանգուցեալ Ադային ծախած երկու հազար բէցցայից գումարն՝ եկեղեցւոյն յարակից գետինն զմելու համար. որ ի ներկայութեան Սօտարի յամին 1706 վճարեց ևս առանձինն երկու հարիւր յիսուն բէցցա Ֆօճնի անուն ճարտարապետին:

Նմանապէս ի խորհրդածութեամբ չառնուեցամ բարեկիշատակ Աղայիմ հարիւրին վեց տուժածո, երբ ի պէտս Ազգիմ իր բովանդակ ոսկեղէնքն գրաւ տալով ըրած էր փոխառութիւններ: Այդ ամենայն ամօխտելի եղանակաւ կապացուցանէին և երբ ևս հանէին թէ Ֆուզիմեան վճիռն առաւել օգտակար եղած էր ազգայնոց քան թէ Աղայիմ ժառանգացն:

Յամիմ 1747, Յովհաննէս Մարտիրոսեանիմ յաջորդեց յԱզգապետութեան Յովհաննէս Նազարեանիմ. որուն փոխանակեց վերստին Մարտիրոսեանիմ 1752իմ. և երկարեալ տևեց պաշտօնիմ մինչև տասնամեայ ժամանակ և աւելի ևս: Այնուհետև չգտաւ ազգայնոց մէջ յարմարագոյն ոմն Ազգապետութեան համար. ուստի ըմտրեցաւ Հիմնադիր Աղայիմ որդիմ Ապաթէ Յովհաննէս. ի ժամանակին Տէր Յակոբ քահանայն համգուցեալ էր ի Քրիստոս և Տէր Յովհաննէս մնացեալ միայն. որոյ առանձին կտակ արարեալ քսան հազար բէցցայից պարտոց գումարէն տասուերկու հազարն շնորհեց եկեղեցւոյն, վասն զի ութ հազարն վճարեալ ըլլալովն կը մնայր դեռ ևս վճարելի յիշեալ տասուերկու հազարն: Այլ եղով որ սակաւօրեայ եղաւ Տէր Յովհաննէսիմ Ազգապետութիւնն, վաւրն զի վախճանեցաւ յամիմ 1765. և եղաւ վերջիմն բարեկիշատակ Հիմնադրիմ ըմտամեացն ի Լիվոնոյ:

Գ. Լ. ՈՒԽ ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԳ

Սրեպիան վ. Խաչատուրեան Բ. Առաջնորդ եկեղեցւոյն. Հայր
Նիկողոսոս Մէրցեան. Հայ Կահանայից է Լէվոնայ է Խնարեան
Տեան երէցս պարարագէլն. Բէնեդեկիտսէ Ժ. Գ. որգէլական կան-
դակն. Երկրորդ կանանգրութիւնն եկեղեցւոյն. Յովորդ Աշտուրեայ.
Երկրորդականութիւնն պէրայնոց. Քաղաքապետին ապանալէին, Հա-
յոց Բողոքն, Արտանէ հրովարտի, Պետրասեան Քիւնարութիւնն.
Սորգէն Արտեպիկոսոս Սորջեան. Պետրոս վ. Մարարճա-
Գ. Առաջնորդ. Հալմեան Հայր Կարապետ Գ. Առաջնորդ:

Վերջացեալ էր Հայոց եկեղեցւոյն դրամական պարտքն ի
Լիվոռնոյ, այլ ոչ նոյնպէս երախտագիտականն, որ կը մնայր ա-
ւելի քան զմիւսն ամջմջիլի մեծամուսն Հիմնադրին և ամոր ըմ-
տանեացն արարեալ մեծ բարերարութեանց յիշատակին հա-
մար: Մեմբ լռել կը պարտիմք Խօնա Ասլանիմ, Լուչիա Խա-
թունիմ, և անոնց որդւոյն Տէր Յակոբիմ յիշատակացն և
ղեալ զանցատութեան համար. որպէս կը լռեն եկեղեցւոյն
արծանագրութիւնքն: Միայն Ապաթէ Յովհաննէսին հոգւոյն
հանգստեան համար կըլլայ յիշատակութիւն մատուցմամբ
վեց պատարագաց խորաքանջիւր տարին. իսկ հիմնադիր Ա-
ղա տէ Մաթնոսին համար տարին տասուերկու պատարագք
կը մատուցուին, և այն սկսեալ 1840էն ի վեր հանութեամբ
ժամանակակից երեսփոխանաց եկեղեցւոյն:

Եկեղեցւոյն Առաջնորդաց մախկինն Ծալեան Տէր Յովհան-
նէս վարեալ իւր ժողովրդապետական պաշտօնն մինչև յամմ
1727, ի հասակի եօթամասնամեայ կեանաց վախճանեցաւ.
յաջորդեց Խաչատուրեան Տէր Ստեփան Վարդապետ ի Բա-
բերդէ՝ ծերունի և գրեաթէ ամտեղեակ իտալական լեզուի.
որով ամկարող լաւագոյն ծառայութիւններ ըմներ: Խաչա-
տուրեանն ունէր յընկերութեան այլ քահանայ մի. 1743ին
զարսեանքն Կիլիկոյ Կաթողիկոսին ի Լիվոռնոյ՝ եկաւ ևս Հայր

Նիկողայոս Միրոյեանն և մնաց անդ, որոյ համար կառանդէ Գեր. Դաւիթեանն իւր հրատարակած Արքանա՛հաթողիկոսին վարուց մատենանին մէջ պատէս. « Շուրջ յայն ժամանակս (1744) Հայր Նիկողայոս որ ընկերակից էր եղեալ Գերերջ. Կաթողիկոսին յերթալն ի հռովմ, և ապա բաժանեալ էր ի մմանէ ի դարձին իւրում ի Լիվոնոյ, զղջացեալ վասն թողլոյն զընկերութիւն Հոգևոր Տեսուն, խնդրեաց ի մմանէ թողութիւն զրութեամբ այլ և այլ մասակաց: Դէպ եղև այն երբ ի Լիվոնոյ առաքեալ էր յիշեալ Հայր Նիկողայոսն Հայոց Պաշտպան Քարաֆֆա անուն ծիլանաորէն, որպէս զի մորոգէ անկ Հայոց եկեղեցին որոյ շինուածն ի քազում ամաց հետէ աւերեալ էր: Թէ և թշնամիք Գերերջ. Կաթողիկոսին գում գործէին համեկ ի ձեռաց մորա զայն եկեղեցի Լիվոնոյի, այլ ոչ կարացին ըմաւ, և հաստատեալ անդ Անտոնեան կարգի Հայազգի միանձուկք մինչև ցայսօր պաշտօն վարեցին անդ. յետ Հայր Նիկողայոսի այլ միանձուկք առաքեցան ի Լիվոնոյ և աւրնթեր եկեղեցոյն շինեցին փոքրագոյն տուն » (որ ըստ մեզ չէ հասանական, վասն զի եկեղեցոյն յարակից չիք փոքրիկ տուն, այլ կան մեծամեծ ընակարանք շինեալք Ազա տէ Մաթոսին ժամանակէն ի վեր):

Այլ այս ինչ յայտնի է որ յԱստուածային պաշտամունս ի Լիվոնոյ սկսեալ Յարգ. Թաչատուրեան Առաջնորդէն միշտ և համապագ եղած է Կլիկիկոյ Կաթողիկոսաց անուամց յիշատակութիւնն: Յիշեալ Վարդապետին առաջնորդութեան ժամանակն ի Լիվոնոյ եղեր են քահանայք ումանք, յորս գուցէ և Թաչատուրեանն իսկ, որ ըստ Լատինաց արարողութեան Քրիստոսի Ս. Ծմնկեան տօնին սկսեր են երեք պատարագ մատուցանել. այսպիսի մորութիւնն վերջապէս չմերելով Բիզայու Արքեպիսկոպոսն, փութաց ծանուցանել զայն Ս. Գահին Հոովմայ, և այսպէս արգելեալ եղաւ Հայազգի քահանայից ի Լիվոնոյ ի Ծմնկեան Տեսուն երեք պատարագ մատուցանելն: Ատուէն յարմար կը թուի մեզ յատաջ բերել յիշեալ արգելման

համար զրուած քահանայապետական կոնդակին օրինակն .
« Բենեյիկոսս ժԴ . Քահանայապետ առ Արքեպիսկոպոս Տիւ-
րոսի Ատենադպիր Տ . Հ . Ս . Ժ . — Կրկին միախօմար հայազ-
գի քահանայք ի Լիվոնոյ 1725էն սկսեալ շարունակած էին
մինչև 1755 ի Տօմի Ծմնդեան Քրիստոսի երեք պատարագ
մատուցանել , պատճառելով թէ հայ կաթողիկէ քահանայք
ևս կը պատարագեն երիցս յԱրևելս ի տօմի Ծմնդեան : 1755ին
Քիզայու Արքեպիսկոպոսն հակառակեալ Հայոց երեք պատա-
րագ մատուցանելուն ի վերոյիշեալ տօմին , դիմեց Ս . Գառուն ,
սրպէս զի տրուելի վճույն հասնմատ արգելուի կամ թոյլ տը-
րուի Հայ քահանայից ի Լիվոնոյ յեկեղեցոջ Ս . Գրի . Լու-
սատրչին երիցս պատարագելն » : Ծայրագոյն Քահանայապե-
տին վճիւն մերժողական եղաւ , ապացուցանելով թէ Լատին
եկեղեցոյ մէջ պնակիսի սովորութիւնն ի հմուց ճետէ կայր .
այլ Արևելեանին մէջ չէ եղած բնաւ յիշատակութիւն , և
թուելով Յունաց , Ասորոց , Քաղդէացոց , Ախտեաց , Հայոց և
Ռութենից խորհրդատետրքն , և չգտանելով յիշեալ սովորութեան
ճետքն կը յարէ . « Եղեսիոյ Եպիսկոպոսն որ ի Հռովմ բնակու-
թիւն ունէր , հրաման խնդրեալ էր իրեն և միւս ի Հռովմ բնա-
կող քահանայից համար որ կարող ըլլան ի Ծմնդեան Տեսուն
երեք պատարագ մատուցանել , որուն մերժողական տուիմք
յամին 1710 : Երբ 1674ին Հայոց ի Լիվոնոյ հրամայուած
էր տօմել զՁատիկն և զայլ տօմս ըստ նոր տումարի՝ Հայերն
սրտնջացին , ուստի 1699ին թոյլ տրուեցաւ ամոնց անդրէն
ըստ հնոյն ընթանալ , մինչև որ իրենք համոզուին հնոյն տեղն
նորն փոխանակել : Լիվոնոյ ընակող Հայք կը ցանկան երիցս
պատարագել ի Ծմնդեան Տեսուն , այլ չեն յօժարիր ըստ նոր
տումարին ընթանալ : Իսկ վասն այն թէ Արևելք հայ քահանայք
երիցս պատարագեալ են , ճշմարիտ է այն , այլ ոչ նպատա-
ւոր մոցա : Դոմինիկեան կարգին երանելին Բարթողիմ Պող-
միացի որ հասարակօրէն Հայոց միախօմար կը կոչուի , յամին
1318 , Յովնաննէս ԻԲ . Քահանայապետէն առաքուած էր

ի Հայաստան և օժուած Նախիջևանու Արքեպիսկոպոսական Աթոռոյն վրայ: Երանելի Բարթողիմն ի Հայաստան եղած ժամանակ, կայր բաժանեալ մի Եսայի ամուն, որ ունէր ընդ իւրև երեք հարիւր եօթանասուն աշակերտներ. սա ինքըն երանելի Բարթողիմնայ որբակեաց վարքէն և համբաւէն շարժեալ լարի վախճանաւ, այց ելաւ ամոր, և լուսաւորեալ անորմէ կաթողիկէ հաւատոյ ճշմարտութեան, իր ամէն աշակերտօքն յարեցաւ յիշեալ Բարթողիմնայ, և այնպէս հաստատեցաւ Միացեալ Եղբարց ընկերութիւնն, որք դառանելով ճշմարիտ կրօնն, ունէին զզգեստ Ս. Դովինիկոսի. և համաձայն Քարոզչաց կարգին սահմանադրութեան կը պահէին զկանոնն Ս. Օգոտիկոսի. զայս ամենայն կը յիշատակէ Կըղմէս Գալանոսն իւր Պատմութեան գրոց մէջ: Միացեալ Եղբարց ընկերութեան անդամքն համայն հայազգի էին, և ըաց ի հայերենէ չէին գիտեր այլ լեզու. Դովինիկեան կարգին մէջ ըլլալովնին հարկ եղաւ թարգմանել ի լատինականէն ի հայ յիշեալ կարգին կանոնագիրքն, սահմանադրութիւնքն, ժամագիրքն և պատարագամատոյցն, որպէս զի կարող ըլլան գործածել զայնն Եսայեայ աշակերտքն. այսպիսի թարգմանութիւնք յետոյ 1713ին տպագրեցան ի Հոռվմ: Աստի կը հետևի որ Դովինիկեանց պատարագամատոյցն թարգմանեալ ի հայ, նշանակեալ ունէր երիցս պատարագելու արարողութիւնն ի Ծննդեան Տեառն. ուստի հայ Դովինիկեանքն հարկադրեալ պահեցին այդ սովորութիւնն ևստի արարողութեամբ վարուելովնին: Հետևաբար Հայ Դովինիկեանց երկցս պատարագելու սովորութիւնն երբէք չի նպաստեր Լիվոնոյի Հայոց »... (Քարուած ի կոնզակէն Բենեդիկտոսի ԺԴ. որոյ օրինակն առաքեցաւ Բիզպի Արքեպիսկոպոսին՝ որ ըստ այնմ վարուի և արգիլէ այդ սովորութիւնն Լիվոնոյ երող հայազգի քահանայից):

Բիզպայ Արքեպիսկոպոսն Մօնսիւնեօր Ֆրանչիսկոս Կուխի անուն նոր կանոնագրութիւն մի ըրաւ Հայոց Եկեղեցոյն հա-

մար այսպէս. « Նրամայեմք որ խրատնչիւր երկու տարին չոգեգալտեան տօնին նախընթաց օրն ազգային ժողով գումարեալ երեսփոխանաց ընտրութիւնքն ըլլան. ընտրութեան ժամանակ քուէարկութիւնքն ըլլան առաջի ժողովրդապետին, նոյնպէս և մեր և մերոց յաջորդաց կողմանէ կարգեալ ամծին: Երեսփոխանք պարտաւոր ըլլան կանոնաւոր եղանակաւ խրատնչիւր ամիս երեսփոխանական նիստ ունել, և ի հարկեցուցիչ առթի առելի ստէպ ի ժողով նստիլ: Ընտրեալ երեսփոխանաց թիւն ըլլայ միշտ եօթն. Ազգապետ մի, կրկին խորհրդականք, մատակարար մի եկեղեցւոյն, տեսուչ հիւանդանոցին, դատնահաւար և գանձապետ: Ազգապետն իր խորհրդականաց հետ պարտական ըլլան մտեալ և ելեալ գումարաց ընկալագրերն ստորագրել. և հետևաբար գանձապետին պաշտօնն ըլլայ ընդունել կամ տալ այն գումարներն որոնց փոխանագրերն ստորագրեալ են կանոնապէս թէ Ազգապետն և թէ խորհրդականներէն: Ի ժողովս ներկայացող և երեսփոխանք թուով պակաս չըլլան քան զհինգ, որպէս զի ժողովն օրինաւոր համարով: Մատակարարի պաշտօնն ըլլայ եկեղեցւոյն պիտոյքն հոգալ, ճշդութեամբ՝ մատուցուած պատարագներն ի զիր արծանացնել, որպէս նաև իւր ըրած ծախքն առանձին տետեր մէջ, որպէս զի ամսագլխոյն ընկալագիր տեալ ժողովոյն ներկայացնէ, և ստորագրել տայ զայն, և այլն: Հիւանդանոցին տեսուչն հսկէ անկեկանոցին մաքրութեան, կարգաւորութեան և ծախուցն չափաւորութեան, խրատնչիւր վեց ամիս համար տայ իւր տեսչութեանն: Վարձահաւարն ժողովեալ դրամն ամսէ ամիս հաւատարմաբար յամձնէ գանձապետին ստորագրեալ ընկալագրով, որուն քանականաչափ դրամ յամձնուած ըլլայ, որպէս զի վարձ չտուղաց դէմ դատաստանական ծախուց գործածէ: Ի վերջ երկուց ամսաց՝ խրատնչիւր երեսփոխան ժողովոյ մէջ համար տայ իւր գործակալութեանն, որպէս զի ամենայն ինչ կարգի եղեալ վաւերականութիւնն ընդունի: Գանձապետն արկեղ մէջ

եղած դրամն յամծնէ իւր յաջորդին, եթէ տակաւ ըլլայ այն-
լիսկ եթէ բազում՝ շահու տրուի այնպիսի գումարն: Ջանացող
ըլլան երեսփոխանք կանոնաւոր եղանակաւ ի գիր արծամացու-
ցաննէ հաշիւքն. ընկալագրերն գրելու համար հարկ է որ հայ
կամ խտալացի քարտուղար գործածեն, որպէս զի ի հարկա-
ւորութեան պատրաստական ըլլայ, և քննուի հաշուոց ելմանու-
կան վիճակն: Քարտուղարին պատշաճական վարձ վճարեն,
և այն միշտ մեր հաճութեամբ: Իւրաքանչիւր երկու տարի
ընդհանուր ժողովոյ հրաւէրք բաշխուին ազգայնոց ամենուն,
նոր և արժանի երեսփոխանաց ընտրութեան համար: Իսկ
երբ ընտրեալքն ըստ մեծագոյն մասին կանոնաւոր եղանա-
կաւ չլլան, այն ժամանակ մեզ կը վերապահենք գամձապե-
տութեան արժանաւոր մէկն կարգելու յօգուտ և ի շահ եկե-
ղեցոյն: Հուսկ ուրեմն կը յորդորենք Ազգայինքն որ իրերաց
հետ խաղաղութեամբ և սիրով վարուին յօգիւ միութեան և
ի սէր եղբայրական, իրենց պաշտամանց լաւագոյն կատար-
ման համար»: Ի 1 իվունոյ ի 5 Յունիսի 1764:— Ֆրանչ-
կուխի Արքեպիսկոպոս Բիզայու:

Յետ Տէր Յովհաննէս Աղայեանի յաջորդեց յազգապետու-
թեան Կարապետ Նազարեանն և վարեց զայն պաշտօն մինչև
յամն 1769. յորում ամի Յովհաննէս Մարտիրոսեանն երբորդ
ամզամ մտտաւ Ազգապետ. սոյն յիշեալ կրկին Ազգապետաց
պաշտօնավարութեան ժամանակ, Ազգին մէջ տիրեցին անընդ-
հատ երկպառակութիւնք: Մէկ կողմանէ երեսփոխանքն և միւս
կողմանէ ազգայինք իրերաց հակառակ կը գործէին. Հայ հա-
սարակութիւնն ըմաւ զոհ չէր երեսփոխանաց մատակարա-
րական վարչութեան եղանակին համար, երբ երեսփոխանքն
առանց ակնածութեան և բացարձակ ազատութեամբ կը վա-
րուէին: Ի զուր ուրեմն հրաւէրք կը բաշխուէին ընդհանուր
գումարման, և նոր անդամոց ընտրութեան համար, երբէք
Ազգին մեծագոյնք չէին յօժարեր ներկայանալ ժողովոց, որով
մի և նոյն անգամք կը մնային շարունակ իրենց պաշտօնին

մէջ: Այնպիսի գծառութիւնք առանկեալք հետզհետէ, երկոքիւն կողմանքն յանդգնեցան առանձին առանձին աղերասգրեք ուղղել առ Աւագ Դուքսն և առ Աբրեպիսկոպոսն ամբաստանելով զլրեհարս. Ազգն պարտաւոր կը համարէր երեսփոխանքը, ամոնք չստագովութեամբ զիրենք կարգարացընէին:

Տարածայնութեան երկարելովն, թէ՛ քաղաքական և թէ՛ եկեղեցական իշխանութիւնք վայրապար չամացած էին ի հաշտութիւն անել վրդովեալքն և ի հանգարտութիւն յորդորելմինչև որ Քաղաքապետին կողմանէ սպառնալիք եղան թէ Տէրութիւնն օտարաց կը յանձնէ ազգային մատակարարութիւնն, երբ չխաղաղին Հայք: Քաղաքապետին սպառնալիքն մեծապէս բորբոքեցին երեսփոխանականքն, որք համարձակեալ զանգատեցան, և առանց ակնածութեան ծանուցին նմա պտպէս « եթէ Հայոց եկեղեցւոյն մատակարարական վարչութիւնն ըստնալ յանձնուի օտարի՝ Ազգն չի հանդուրժէր այնքան ծանր անարգանաց, և բողոքելով իւր արտնչական ձայնն կը հասցնէ մինչև յԱրևելս, նմանապէս այլուր մինչև այն աշխարհներ ուր բնակեալ կան Հայեր այլ և այլ Պետութեանց պաշտպանութեան մերքնն »: Այլ որ առանկ զարմանալին է՝ կը համարձակէին ըսել թէ « կը հրկիզեն Լատիանաց վանորայքն »:

Մինչև այն ժամանակ Դոսկանայու իշխանապետութիւնն միջամտութիւն չէր ըրած յեկեղեցական գործս. ազատամլարն Պետրոս Լէոբոլտոս Ա. ժամանակին Աւագ Դուքսն Հայոց եկեղեցւոյն համար արքունի հրովարտակ մի ուղղելով հետեհալ կարգադրութիւնն ըրաւ. « Կամելով Մեր վայելուչ լան եղանակաւ կարգադրել զվարչութիւն եկեղեցւոյն Հայոց ի Լիվոնոյ, հրամայեմք զի կարգեալն ի Մէնջ Քաղաքապետ ի Լիվոնոյ լիցի վերականգու, և հսկեսցէ զի երեսփոխանքն առանց բացառութեան ըստ կանոնաց իցեն ընտրեալք, և որ ինչ սխաղիցէ եկեղեցւոյն և իւր ծիսիցն այն ամիսայն անթեքի հոգաս »:

ցին : Քաղաքապետն՝ ևս և Լատին Եկեղեցւոյն ժողովրդապետն խնդրեցան հաշիւ յերեսփոխանաց և ի գործ դնցն զմիջոցս պատշաճականս, առ ի ծառայեցուցանել զեկամուտս ըստ իւրաքանչիւր սահմանեալ զիտաւորութեան . Ազգն ըմտրեսցէ զժողովրդապետն իւր առաւելութեամբ քուէից, որոյ հաստատութիւնն լիցի ի ձեռն Արքեպիսկոպոսին Բիգայու : Քաղաքապետն մեր ի Լիվոնոյ լիցի դատատր առ ի դատել զվէճս յարուցեալս ի մէջ Հայոց Ազգին » :

Յիշեալ Աւագ Դուքսն բաղձամօք որ Հայոց ծանձրալի և երկար զժտութիւնքն դադարին, առանձին մէկ հրամանագրով յանձնեց իւր Քաղաքապետին ի Լիվոնոյ, որ ըստ վերջեալ Հրովարտակին դատէ Ազգին և Երեսփոխանականաց խնդիրքն : Ըստ հրամանագրոյն այնորով, Քաղաքապետին կողմանէ պաշտօնական գրութեամբ ծանուցուեցաւ մեր ազնեայց այսպէս : Նորին Արքայական Բարձրութիւնն իւր Հրովարտակին համեմատ վարեալ կը հրամայէ որ Քաղաքապետըն ի Լիվոնոյ, Հայոց եկեղեցւոյն երեսփոխանացն չափաւոր ժամանակ ինչ շնորհէ, որպէս զի իրենց մէջ ծագած խնդիրքըն կանոնաւորեն, և ի լրանալն պայմանաժամուն փութան համար տալու Քաղաքապետին, և նա ինքն Քաղաքապետն քննելովն պատշաճ դատածն ի գործ դնէ : Այդ նորին Արքայական Բարձրութեան հրամանին կատարման համար կը շնորհուի Հայոց հասարակութեան և անոր երեսփոխանացն առաջիկայ նոյեմբերի ամբողջ ամիսն, որ իրենց խնդիրքն չանան վերջացնել :

Քաղաքապետին պաշտօնական գրութիւնն հասեալ մեր ազնեայց ձեռքն, չբամդաղեցին այլ ևս, իրերաց հաւանութեամբ ընտրեցին և կարգեցին Անտոն Միշօն անուն փաստաբանն իրր դատատր, որպէս զի ճշդիւ քննելով իւրաքանչիւրոց հաշիւքն ակն յանդիման ցուցանէ հետևութիւնն : Փաստաբանն Միշօն գովելի իմն եղանակաւ քննեց, և պաշտօնապէս կարգադրելով հաշիւքն իւրաքանչիւրոց մատուարարու-

թեանն, վերջացոյց խնդիրքն, որով խաղաղութիւնն վերա-
հաստատեցաւ հայոց հասարակութեան մէջ: Եւ գումարեալ
մոր ընդհանուր ժողով յամին 1773, ընտրեցաւ Ազգապետ
Աստուածատուր Միրայէրեանն և անոր հետ այլ երեսփոխա-
նական անդամք:

Ի ժամանակս յայտոսիկ կնքեց իւր կեանքն ի յալիս ծերու-
թեան ի Լիվոնոյ քաղաքի Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսն Սար-
գիս Վ. Սարաֆեան, որ ի հռովմ ձեռնադրիչի պաշտօն ու-
նէր, և բնակեալ ի Լիվոնոյ քանի մի տարիներ շնորհեց ե-
կեղեցւոյն իրեն ինչքն: Ձեռընտուութեամբ յիշեալ Արքեպիս-
կոպոսին տարգրեցան ի Վեմետիկ քանի մի պատուական մա-
տեանք, որպէս թողած ընչիւքն շինեցաւ Եկեղեցւոյն Աւագ
Սեղանն: Յամուանէ ծամօթ Տէր Յովհաննէս քահանայն Նար-
տին սպասաւորութիւնն ունէր: *

Իսկ Առաջնորդ Եկեղեցւոյն Խաչատուրեան Ստեփան Վար-
դապետ յետ քառասուներկամեայ պաշտօնավարութեանն,
զատամեալ տիօք վախճանեցաւ ի հասակի հարիւր և երկու
ամաց 1769ին: Ժամանակին հայերն ի Լիվոնոյ ըստ Լէոբոլ-
տեան հրովարտակին վարեալ՝ Եկեղեցւոյն մոր Առաջնորդ
կարգելու համար, և ընտրեցին առաւելութեամբ քուէից զՊե-
տրոս Վարդապետ Մուրատնա, որ ի Սեպտեմբեր ամսեան
1769 տարւոյն՝ իր հայրենի գերդաստանովն հանդերձ գաղ-

* Այս այն Սարգիս Վ. Սարաֆեանն է որ ձեռնադրեալ յարք-
եպիսկոպոսութիւն Աթոռոյն Կեսարիոյ յամին 1733 ի Տէր Ար-
րահամ կաթողիկոսէ Էջմիածնի, առաքուած էր ի Կեսարիա:
Սարգիս Արքեպիսկոպոս բանիւրուն և իմաստասէր անձ մի էր
և պատուական ի մէջ իւրայնոցն: Արծիւեան Արրահամ Արքե-
պիսկոպոսին Կիլիկիոյ Աթոռոյն վրայ Պատրիարք անուանելէն
վերջ, յիշեալ Սարգիս Արքեպիսկոպոս լքեալ Կեսարիոյ թիւնն գնաց
ի Լիբանան յոտս Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին, ճանաչելով զնա միայն
ճշմարիտ յաջորդ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին: Յետ ժամա-
նակաց Սարգիս Արքեպիսկոպոսն ուղևորեցաւ ի հռովմ, ուր
ձեռնադրիչ Եպիսկոպոսի պաշտօնն վարեց:

թեալ ի Մեծէ Կոստանդնուպօլսոյ (որպէս վկայէ Տարգ. Հայ-
յաննան) հասաւ ի Լիվոնոյ. և էր նա ինքն Մուրատնա Վար-
դապետ Դարաստան որդի, վարժ յուսմունս, որ Եկեղեցւոյս
երրորդ Առաջնորդ ըլլալով վկայեց թէ՛ սպասաւորի պաշ-
տօնէն առելի ստորագոյն էր Հայ Առաջնորդի պաշտօնն ի Լի-
վոնոյ:

Լէորդլտեան Հրովարտակաւ Եկեղեցւոյն տուեալ նոր կար-
գադրութիւնն բացարձակապէս հակառակական ըլլալովն՝
Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժողովոյն իրաւանցն, որ անդատիմ
ի սկզբանէ հետէ ոչ միայն Հայոց Առաջնորդն ինքն կարգեր
էր, այլ և անոր թոշակն և ապրուստն հոգացեր էր. ուստի
Առաքելական Նուիրակն որ ի Փլորենտիա Ս. Գահուն կողմա-
նէ բողոք կալաւ, և ի պաշտօնէ ծանոյց Աւագ Դոքսին, թէ Ա-
ռաջնորդին ընտրութեան նկատմամբ եղած կարգադրութիւնն,
ուղղակի Ս. Ժողովոյն իրաւանց դէմ է, որով գործադրու-
թիւնն անպատշաճ: Գեր. Նուիրակին բողոքման դէմ անտար-
բեր մնաց Աւագ Դոքսն, և յետ ժամանակաց ուրոյն մէկ հրո-
վարտակով խստաւ իրեն վերապահեց Հայոց Եկեղեցւոյն Ա-
ռաջնորդին ընտրութիւնն ի Լիվոնոյ:

Պետրոս Վ. Մուրատնա, որոյ առաջնորդութիւնն՝ մեր վե-
րագոյն յիշատակեալ ազգային երկպառակութեան ժամա-
նակն հանդիպեալ էր, ի զուր ջանաց խաղաղել Ազգն, ի զուր
յորդորեց երևափոխանքն որ մխարանեալ իրերաց հետ օտա-
րաց միջնամուտիւնն խափանեն. իւր դիւրագգած բնաւորու-
թեանքն գծաութեանց երկարիւն տեսնելով, կարող չեղաւ ա-
ւելի երկար տուլալ, այլ մեծապէս վշտացեալ հրաժարեցաւ իւր
Առաջնորդական պաշտօնէն երրորդ տարին դեռ չլրացեալ,
և առանձնացեալ իւր հայրենի տունն, ժամանակ մի մնաց
ի Լիվոնոյ, և անտի գնաց առաջնորդելու Եկեղեցւոյն Ան-
քօնայի. ուր և վախճանեցաւ յամին 1775:

Այն ինչ Մուրատնա Վարդապետն լքեալ իւր առաջնորդու-
թիւնն առանձնացեալ էր հայրենի տունն, 1773ին առաքե-

ցաւ ի հռովմայ հալածեան հայր Կարապետն, որ կրօնաոր էր յԱնտոնեան կարգէ, և սրաշաճ դատեալ Լիվոնոյի հայոց Եկեղեցւոյն Առաջնորդութեան ի Գերերջ. Կաթողիկոսէն Կիլիկոյ Միքայելէ Պատրոսէ Գ : Յիշեալ հայր Կարապետ հալածեան եռամդուն և աշխոյժ բնատրութեամբն մերազնեաց սիրելի համդիսացաւ. փոյթ տարաւ մա ինքն Ազգին մէջ սէր և միութիւն հաստատելու, ի մի սիրտ և ի մի հոգի վերածելու, որպէս ինքնին յառաջ կը բերէ առանձին զրութեան մէջ : Հալածեանն ստէպ զինեցաւ Մայր Եկեղեցւոյն ժողովրդապետին և սահմանադրութեանց դէմ, որոնք խոչ կըլլային հայ Առաջնորդաց :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ո Տ Ս Ս Ա Ն Ե Ր Ո Ր Գ

Քառասունութեան հայ երախայտն մկրտելոյ և դրոշմելոյ . Ս . Գ . հին յաջողական հրաման . Ազգապետն Կարապետ Կաթողիկոսն և Յ . Ըրբրտ . Հայ գերբարաստն շահանակին . Լարինաձէն Հայ տահանայտ . Շեքրեանեան Պրէքոր Կասին տահանապետն . Հալածեանն ազգային իրտանոց պաշտպան հանրեաննն առ նախնայաբարութեանն . Հայ Առաջնորդին ընդբարութեան նոր եղանակն . Ս . Ժ . դրժոյն տաճրահութեանն . արքեպետն ննջեցելոց Լազան Հայոց եկեղեցին . Պերեղանաբոսն . հրաշագործ Ս . Խաչելութեան . եկեղեցին խեղարքելու հանրեան :

Արդարև խոչընդոտն են եղած առհասարակ հայազգի Առաջնորդաց ի Լիվոնոյ թէ՛ Եկեղեցւոյն վարչական անպաշտաճ կազմակերպութիւնն և թէ՛ յօտարէն առկախեալ ըլլալն, որոց պատմապա խնդիրքն անսպառելի, և անդորրութիւնն երբէք տևողական, նորանոր արկածից պատահամամբն, զորս մի մի թուել չի մերէր տեղս :

Արդ հալածեան հայր Կարապետն յետ հասանելոյն ի Լիվոնոյ, տեղեկացեալ թէ՛ հայոց մամկունքն ի ծեռն Լատին

քանանայի մկրտեալ կըլլամ ի Մայր եկեղեցւոյ թաղաքին, յէմնարութիւն համարեցաւ անտարբեր մնալմ այն անպատեհութեան դէմ. ուստի զմացեալ Մայր եկեղեցւոյն ժողովրդապետին, խնդրեց անորմէն երախայից Ս. Իշ որպէս զի կարող ըլլայ մկրտել ինքնին իր եկեղեցւոյն մէջն: Լատին ժողովրդապետն ի զուր ջանաց հասնոզել զհալածեանմ՝ յայտնելով անոր սովորութեան դէմ ըլլալն արտարոյ Մայր եկեղեցւոյն մկրտութեան խորհուրդ պաշտելն. այլ չկարացեալ յիշեալ հալածեանմին զօրաւոր փաստից պատասխանել, որ ապացուցիւր կը հաստատուէր ի Ս. ժողովոյն կողմանէ Առաքելական ժողովրդապետ ոչ անուամբ այլ իրաւամբ կարգեալ ըլլալն, և ամենայն ազատութեամբ իր պաշտօնն կատարել կամելն: Փութաց Լատին ժողովրդապետն ծամուցանել զայն Արքեպիսկոպոսին Բիզայոս, որոյ իրսացի դատեալ խնդիրն թոյլտուութիւն ըրաւ որ հայոց եկեղեցին կարող ըլլայ պաշտել մկրտութեան խորհուրդն: Յետ թոյլտուութեանն հայր Կարապետն առաջին մկրտութիւնն կատարեց յեկեղեցւոյ լոկ առանց դըրոշմելոյ. իսկ յաջորդ անգամն Էմիրզեան կոչեալ ընտանեաց մասնուկն մկրտելով դրոշմեց ևս: Որուն կատարումն յանդգնութիւն համարեցաւ հայ Առաջնորդին: Վասն զի պարզ քահանայի դրոշմի Ս. խորհուրդ պաշտելն ոչ միայն սովորութեան դէմ էր, այլ նաև ընդդէմ սահմանաց Բիզայոս Գաւառական Սիւնիոդոսին: Այս պատճառաւ Արքեպիսկոպոսն Բիզայոս յանդիմանական մամակաւ կշտամբեց զհայր Կարապետն, պատուիրելով մմա մի ևս մկրտել յեկեղեցւոյ հայոց: Այլ նա ինքն հայր Կարապետն ոչ միայն ծանոյց Արքեպիսկոպոսին թէ ժողովրդապետ ըլլալովն իրեն յանցամբ չի համարիր խորհուրդներ որաշտելն, այլ և համարձակեցաւ անիրաւական կոչել զայն պատիժ և հետևարար անընդունելի կատարումն:

Յիշեալ դէպքն սովիթ սուրին հալածեանին գրելու ի հոռվմ և ծամուցանել զամենայն. որոյ ի պատասխանի, Տարածման հաւատոյ Ս. ժողովոյն Գահերէցն հրաման շնորհեց ըստ արեւ-

ւելեամ եկեղեցւոյ կիրառութեամ մկրտեալ դրոշմել Հայոց երախայքն. ասուասիկ մամակին օրինակն զոր թարգմանեալ յառաջ կը բերենք աստէն. « Յարգոյամեծար Հայր Կարապետ Առաջնորդ Հայոց ի Լիվոռնոյ: Կարելի չէ Ձ. Յ. Հ. հայցուածոյն գործադրութիւնն, վասն զի հայկական ծէսն կը պարտաւորէ որ մկրտող քահանայն, մկրտութեամ հետ ի միասին դրոշմ մատակարարէ, այլ ոչ թէ մէկն միւսէն զատելով: Ձեր Յ. Հ. ի մկրտելն կարող է ևս դրոշմել, իսկ զատելն որ ի մկրտութեամ չեն ընդունած զդրոշմն, ոչ ումիք իշխանութիւն յետոյ դրոշմ տալոյ. որով հարկ կըլլայ որ ամռնք Լատին Եպիսկոպոսէն դրոշմուին, քանի որ չկայ ի Լիվոռնոյ Հայազգի Եպիսկոպոս. քայց եթէ ի Հռովմ գամ, ուր չեն պակաս Հայածէս եպիսկոպոսուք: Արդ կամոմաց դէմ է պարզ քահանայի իշխանութիւն տալ զատարար դրոշմելու: Իսկ Երուսաղեմի մեծաւորիմ՝ Արևելեայց ոմանց հետ պայտիսի իշխանութիւն գործածելն ժամանակաբար հղած է, և սպաս յետս կոչուած. յայտ սուրբելով թէ Ս. Գահուն կողմանէ Լատինաց համար միայն և արտօնաբար շնորհուած էր այն: Ձեր Յ. Հ. զգոյշ ըլլայ չփոփոխելու Հայկական ծէսն, և ի միասին մկրտեալ դրոշմէ: Այսու եղանակաւ ամէն շփոթութիւնք կը փարատուին, և Ազգն կը մնայ համդարս և զոհ », և այլն:

Ի Հռովմ ի 25 Սեպտեմբերի 1784: — Լ. Ամթօմէլլի Գահերէց ծիրանաւոր:

Կը պատուէ Հալաճեանն իւր մտանկաց միոյն մէջ թէ 1765ին կայր ի Բերիա քաղաք Ֆրանչիսկեան մի Հայր Պօղոս անուն Բիաչեմցացի որ Հայոցմէ դրոշմեալքն վերստին կը դրոշմէր. և ի գամգասել ի Հռովմ բարեյիշատակ Կաթողիկոսին Կիլիկիոյ Միք. Պետրոս Գ. Ս. Ժողովն պախարակեալ կշտամբեց յիշեալ կրօնաւորն, և հրամայեց որ երթայ յոսս Միքայէլ Կաթողիկոսի ի Լիրանոն, և խմուրէ թողութիւն իր ասօրհմաւոր և դատապարտելի գործոցն համար:

Աստուածատուր Միքայէլեանին յաջորդեց յԱզգասկսութեամ յամի 1775 իմաստասէրն և զխոնակամն Կարապետ Նազարեան. յետ մորս վերստին Աստուածատուր Միքայէլեանն, և ապա Յովսէփ Աղեքսանդրեան, որմէն վերջ Փաստարանն Անտովն Ստվոս: 1783ին գրեալ մերագմեաց ազգահամարէն կը քաղեմք, թէ արք միայն էին քստասուն և չորս թուով, առանց թուելու կղերականքն. և ահա իւրաքանչիւր ընտանեաց անուանքն դնեմք աստէն կարգաւ: Արրահամեան, Աղեքսանդրեան, Արմենեան, Աւագեան, Աւետիսեան, Գէորգեան, Եազըմեան, Թերգեան, Մուրատնա, Մարտիրոսեան, Կիրաք-Միրման, Նազարեան, Նարկիզեան, Շեհրիմանեան, Պերպերեան, Պօլսեցեան, Սալվաթորեան, Սալուս:

Ի ժամանակին եղած են ի Լիւթումոյ հայազգի լատինածէս քահանայք, որոց անուանք էին Տէր Ամտոն Խաչատուրեան, Տէր Օգոստինոս Թերգեան, Տէր Կայեթանոս և Տէր Ստեփան եղբարք Արմենեան մականուամբ, և այլ ոմն Նազարեան անուն: Այսպիսի լատինածէսք ոչ միայն չէին անջատեալ Ազգէն, այլ և կը մասնակցէին երբ ազգայինք ժողովոց անդամ և երեսփոխան ընտրուելով, անոնց աղքատք ազգային արկղէն ողորմութիւն կընդունէին, և մեռեալքն կը թաղուէին Հայոց գերեզմանատունն: Թէ և յընկերութեան առաջնորդին կային բուն հայածէսքն Տէր Յովհաննէս Նարտին, և միւս Տէր Յովհաննէս Տուրսումեան, ի վերայ այսր ամենայնի յիշեալ լատինածէս քահանայք իսկ էին ի սպասաւորութեան Հայոց եկեղեցւոյն: Օրինակի աղագաւ, յամին 1788 երբ Շեհրիմանեան ընտանեաց երևելի փաստարան Գրիգոր Կոմս ի Լատինաց ամուրի ի կնութիւն օրիորդ մի ազնուագարմ, ընտանիք հարսին, փափաքեցան իրենց Պալատին մատրան մէջ կատարել պսակման համդէսն. Պալատն հեռու էր ի Լիւթումոյէ իբր չորս ժամ, և Առաջնորդին դժուարին ի Լատինաց եկեղեցիս արարողութիւնն կատարել. փոխանորդարար

կարգեց իւր կողմանէ զՏէր Անտոն Խաչատուրեան, որ ներթայ ի մատուռն, և ամբ Պատկի խորհուրդն պաշտելէն առաջ համ զկիսակամաց ամենեցուն առաջին ըմթեռնու և յայտնէ իրեն պաշտօնապէս Հայ Առաջնորդին կողմանէ վոխամորդ առաքուած ըլլայն:

Հալածեամիւն ըմթացքն էլին, զիմիլ ստէպ օտարաց դէմ, երբ ազգային իրաւանց կը հակառակելիմ, մանաւանդ յարարողութեան մասին: Շեհրիմանեան Մարգար Կոմսին յուղարկաւորութեան վատուոր հանդէսին հրաւիրեց ամէն Կամոմիկուքն և Լատին կրօնաւորներն, և ի մերկայութեան ամոնց՝ պաշտօնին կարգն կատարեալ քահանայիւր և տիրացուք բարձրածայն շարակրաններ զեղգեղելով համդիտասուէս տարալթադեց ազգային գերեզմանատունն: Ազգն իրատեց զՀայր Կարապետ որ պատճառ չտայ Լատինաց զրգուլթեան, այլ խոհեմութեամբ վարովի, այլ մա շարունակեց իւր ազատական ըմթացքն: Դիւնց դատաստանուրամն Լատին ժողովրդապետին դէմ, Հայ մեջեցելոց եկեղեցւոյս թողած հասոյթմերուն մէկ մասն միայն Հայ Առաջնորդին մնալն, իսկ երեքն իրեն պահանջելուն ապօրինաւորութիւնն ցուցնելով, Ֆրօզինեան սահմանադրութիւնն ամգործադրելի ըրաւ: *

Նա զի Լատին ժողովրդապետին Բիզայու Արքայիսկոպոս

* Տարածման հաւատոյ Ս. Ժողովոյն կողմանէ Բիզայու Արքայիսկոպոսին ուղղուած թղթոյն օրինակն է. « Առաքեալն ի մէջ Հայր Կարապետ յառաջնորդութիւն հոգւոց հայազգի ժողովրդեան ի Լիվոմոյ, ծամուցանէ մեզ թէ ի վարելն իւր զժողովրդապետական պաշտօնն խոչընդոտն լինի մա Մայր եկեղեցւոյն ժողովրդապետն ի Լիվոմոյ, եթէ արգարև այդ այգպէս իցէ, Գերապայճառ Տէրութիւն Ձեր բարեհաճեցի ազդ առնել յիշեալ ժողովրդապետին զի մի միղեցէ և խոչընդոտն լիցի հայ միւսն ծոմ այնմիկի ձոսն զի մա իմքն առաքեալ է ի Ս. Ժողովոյն, առ ի վարել զիւր հոգևորական պաշտօն յօգուտ ազգին իւրոյ, որոյ արդէն ըմկալիալ է ևս զհաստութիւն Գիրապ. Տ. Ձ. Այսչափ իմջ համարծակիւ իմդրել ի խնամոցդ > և այլն:

ծիւնագրուե ուն, Մայր եկեղեցւոյն ի Լիւիոնոյ մոր ժողովըրդապետ կարգեցաւ Անթօնիօ Պալատովիմէթիի անուն արարատաւր անձն, որ նեղութիւն չպատճառելէն ի զատ խորհուրդ ևս տուաւ Հայրանեամին որ չաճարարէ, այլ միշտ խոհամութեամբ վարուելովն, պատշաճ ժամուն հայկական ծիսերն անթիւրի կատարելովն իր իրաւունքն տոամայ: Այտու վարմամբ Հայր Կարոսպետն ի կարգս Առաջնորդաց եկեղեցւոյս եղաւ ամենէն աւելի գործունեայն. վասն զի ոչ միայն սկսաւ մկրտել և դորոշնել, այլ և իւր ժողովրդապետական իրաւատութիւնն տարածեց մինչև հոն ուր Հայեր կը բնակէին մահ քաղաքէն դուրս, և այնպէս ազատեալ հանդիսապէս յողարկատրեց Հայոց ննջեցեալքն: Այլ որ աւելին է, լատինաձէս հայ քահանայքն իսկ ունէր յիշխանութեանն, որոց միոյն մարմինն Լատինաց գերեզմանատուն թաղուելու ժամանակ արծուի նման վրայ հասաւ, և բողոքելով եղածին զէ՛մ, տաքաւ զամիւ Հայոց գերեզմանատունն թաղեց:

Մերոյս Առաջնորդին այսպէս ազգային ծէսերուն և իրաւանց նախանձախնդրութեան ժամանակ, Աւագ Դուքսն Պետրոս Լէորոյոտս Ա. Լիւիոնոյի Հայոց եկեղեցւոյն մոր կարգադրութիւն տարով առանձին հրովարտակաւ, Առաջնորդին ընտրութեան եղանակն փոխեց: Ահաւասիկ այս երկրորդ հրովարտակին թարգմանեալ օրինակն է այսպէս.

«Այտուհետև Հայոց եկեղեցւոյն ժողովրդապետութեան մէջ ի Լիւիոնոյ կրկին պաշտօնեայ քահանայք գտուելու են. մին ժողովրդապետ անուամբ, իսկ միւսն օգնական ժողովրդապետին: Ազգն ի սակաւութեան ժողովրդապետին, զխտութեամբ Բիզայու Արքեպիսկոպոսին երեք յարմար Քահանայից անունն երեք առաջարկեալ ներկայացնէ, որոնց մէջ Աւագ Դուքսն՝ յարմարագոյն մին ընտրեալ հաստատէ Հայոց եկեղեցւոյն վրայ ժողովրդապետ: Կը հրամայէ որ Հայոց կամ Յունաց եկեղեցեաց մէջ պաշտօնեայ քահանայներէն մին տեղեակ ըլլայ արարական լեզուին, ի պէտս խոստովանութեան հա-

ատացելոց: Այսու նորոգ կարգադրութեամբ կը ջնջէ հռովմայ Տարածման հաւատոյ Ս. Ժողովոյն հայազգի ժողովրդապետն կարգելու սովորութիւնն ի Լիվոնոյի եկեղեցւոջն. և կը նրամայէ որ յիշեալ Ս. Ժողովն ազատ ըլլայ իւր պարսաւորութենէն հայոց ժողովրդապետին վաթսուն և ինն սկուտ վճարելու: Հետեաբար կը վճռէ որ իւր արքունի գանձէն հատուցուի այն գումարն յիշեալ հայ ազգի ժողովրդապետին: — Ի Պալատանն ի 25 հոկտեմբերի 1785*: Դոսկանայու Ասագ Դուքս իշխանաւորն՝ մեծ շնորհք չէր ըրած, յարքունական արկղէն հայ Առաջնորդին ոտնիկ շնորհելովն, որովհետև արվէն երեքտասաներորդ դարուն սկիզբն, մաս մեր Լևոն Մեծըն թէ՛ Ճեմուացւոց և թէ՛ Վենետաց, ոչ միայն շնորհած էր նրաման շինութեան ըստինածէս եկեղեցեաց ի Կիլիկիա, այլ և առատ թողակ անոնց քահանային ի Մամեստիա իւր արքունի գանձէն:

Վերոյիշեալ կարգադրութիւնն և հրովարտակին օրինակն պաշտօնապէս ծանուցուեցաւ եկեղեցւոյն Առաջնորդ հալանեան հայր Կարապետին, որ փութաց անմիջապէս առաքել զայն ի հռովմ Տարածման հաւատոյ Ս. Ժողովոյն, վասն զի այդպիսի եղծողական կարգադրութիւնք ընդդէմ էին մեծապէս Ս. Ժողովոյն վերագոյն իշխանութեանն: Յիշեալ Ս. Ժողովն շատ վշտացաւ այնքան թշնամութեան համար որ Պետրոս Լէոբոլտոս Ա. կը յայտնէր, և սկսեալ յամէն 1785 դարեցաւ առաքել հայազգի ժողովրդապետին վաթսուն և ինն

* Միացեալ Յունաց ժողովրդապետն իսկ ի Լիվոնոյ ըստ Լէոբոլտեան հրովարտակին՝ հայոց մման ի պարսպութեան ժողովրդապետին ի ծեռն ազգին երեք քահանայից անուանք կառաջարկուին Պետութեան. իշխանաւորն ըստ հանոյս կանուանէ ժողովրդապետն, և հաստատական հրովարտակ միանգամայն ոտնիկ կը շնորհէ Լիվոնոյի Յոյնք թէ և Մեկքիթ չեմ, այլ իրենց ժողովրդապետ երբեմն անուանած է ի Միլքիթաց. որպէս այժմեանն: Յոյնք ևս մման հայոց սակաւաթիւ եմ ի Լիվոնոյ:

սկուտն : Ձկան յիշատակութիւնք ի դիւանս թէ արդեօք ըողոք եղած է այս երկրորդ անգամն ի Փլորենտիա առաքելական նովորակէն, այս նկատմամբ զրեալ պաշտօնական նամակաց օրինակքն իսկ մեզ անծանօթ մնացած են : Այլ յետ երկարացոյն խուզարկութեանց հասաւ ի ձեռս մեր Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժողովոյն Գահերեցիմ կողմանէ զրեալ մէկ նամակն որ ուղղեալ է առ Արքեպիսկոպոսն Բիզայու, և այն ոչ մերձաւոր թուականս, զոր մեք թարգմանաբար շրջեալ ի մերն, դմենք յառաջիկայս .

« Գերապայծառ Գերայրգելի Ամենէլօ Ֆրանչեսքի Արքեպիսկոպոս Բիզայու : Յառաջ բերելով և գուշակելով այն անպատեհութիւնքն որոնք կարելի են որ ծագին, եթէ Լիվոնոյի Հայազգի կաթողիկէս ժողովրդեան հոգևորական հոգաբարձութիւնն յանցանել ժամանակացն յանձնուի միջոցներովն զոր ի գործ կը դնեն . Յարգոյսմեծար Հայր Կարապետ Հալաճեան յիշեալ Հայոց ժողովրդապետն մտածեց այլ օգտակար միջոց չլլայն, եթէ ոչ ստորակարգել իրենց Եկեղեցիմ ուղղակի ընդ իրաւասութեամբ Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժողովոյն : Այսու վախճանաւ նա ինքն ժողովրդապետն միտս ունի ներկայանալու Ձեր Գերապայծառ Տէրութեան, և ի միասին խորհրդածելու, իր խորհրդոյն յաջողութեան և գործադրութեան եղանակն գտնելու համար : Համոզելով ըզմեզ թէ Ձեր Գերապայծառ Տէրութիւնն արդէն ունի այսպիսի զգածմունքն : Յայն սակս կը խնդրենք Ձեր Գերապ. Տէրութիւնէն որ բարեհաճող լլլաք հաղորդելու մեզ Ձեր իմաստուն խորհուրդներն նկատմամբ վերոյիշեալ գրուածներուն, լսելով մասն Յարգ. Հօր Կարապետին կարծիքն : Մնայով Ձեր ցանկալի պատասխանեացն, կը հայցենք ի Բարձրելոյն, որ խընամէ և յառաջադէմ ընէ Ձեր Գերապայծառ Տէրութիւն » : Ի հռովմի 14 Մայիսի 1796 : — Յ. Ճերտի Գահերեց ծիրանասար* :

* Եղած են ի Լիվոնոյ ի մէջ հայազգի ժողովրդեան այնպիսի բնաւորութեամբ մարդիկ, որոնք ժամանակ ժամանակ դժուար

Տարածման Հաստոյ Ս. Ժողովոյն հրամանին որ արդէն ուղրուած էր առ Հալանեան Հայր Կարապետն որ կարող ըլլայ ըստ հայկական և արևելեան արարողութեան հայագգի երախայքն մկրտելով դրոշմելու, սասանեցուցած էր ոչ միայն Լիվոնոյի Լատին կղերն, այլ նաև Բիզսյու ժամանակակից Արքեպիսկոպոսն, որ ոչ սակաւ ջանաց անգործադրելի ընելու Ս. Ժողովոյն հրամանագիրն՝ յայտնելով նոյնին հովառակիրն Բիզսյու Գաւառական Սիւնիոտոյին: Յիշեալ Բիզսյու Արքեպիսկոպոսն գործածած միջոցներովն, յաջողեցաւ վերջապէս խափանել տալու Հայ Առաջնորդին ի Հռովմայ ընդունած դրոշմելու իշխանութիւնն, իսպառ անգործադրելի ընելով ի Լիվոնոյ: Խնամովք զոր պարտ է ունել Պետութեան գլխատրն քաղաքացեաց առողջապահութեան համար, Պետրոս Լեոբոլտոս Ա. նշմարեալ դիտեց ի Լիվոնոյ մնջեցելոց Հայոց եկեղեցին թաղուելուն անպատեհ սովորութիւնն, որով առանձին հրամանագրաւ և արգելմամբ ըստ մնամութեան այլոց ծանուցուեցաւ մերազմեայց մի ևս այնուհետև թաղել իրենց եկեղեցւոյն մէջ: Եւ որովհետև դեռ չունէին Հայերն առանձին գերեզմանատուն, յարմարագոյն տեղ մի գնելու հարկադրեալ ըլլալովն ի մի գումարեալ յօրինեցին ժողովական գրութիւն մի և մատուցին զայն յիշեալ Ասագ Դքսին. որպէս զի քարեգթութեամբն շնորհէ Հայոց առանձին գերեզմանատուն մի: Հայոց աղերսն ընկալեալ բարեհաճեցաւ Ասագ Գուքսն հրաման շնորհել ըստ հետևեալ եղանակին. « Կը շնորհուի հրաման Հայագգեաց ի Լիվոնոյ, իրենց սեպհական ծախիւքն՝ անդատտանին մէկ կողմն գերեզմանատուն շինելու հա-

րութիւնս յարուցեալ են, ու գծտութիւն յայտնելով իրենց Առաջնորդին զէմ կամեցիր են պաշտօնագործի առնել զՍա, և փոխանակել անոր տեղ, այս իմչ կամ այն իմչ միտքամութեանց վարդապետներէն. այլ Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ ազդեցողական զօրութեամբն յարատեւեալ մնացեր են Ամտոնեան Հարք ի նոյն պաշտաման մինչև ի մահ չօր Աստուածատրոյ Սարբակարոսեան:

մար, ի պէտս և ի հարկաւորութիւն իւրեանց ազգին, միայն թէ տեղւոյն ընտրութիւնն ըլլայ ի ձեռն քաղաքապետին ի Լիվոնոյ, և շինութիւնն ըստ ձևոյն զոր պատշաճ դատէ յիշեալ քաղաքապետն »: Ի Փլորենտիա, տուեալ ի 1 Յուլիսի 1784:

Ըստ այսմ կարգադրութեան և եկեղեցւոյս կալուածոց հասոյթով զնուեցաւ՝ արտաքոյ Փլորենտեան դրան, անդաստանի կողման որոշեալ մասն, ուր ըստ հաճութեան քաղաքապետին կանգնեալ քառակուսի ամրագոյն պատուար՝ երկաթալանդակ դուռն հաստատեցին, սկսելով թաղել անդ հայազգի մնչեցեալքն. ունելով խորհուրդ որ յետոյ ի միջալայր գերեզմանատան շինուի փոքրածն մատուռն, որոյ շինութիւնն երկարեցաւ մինչև այն ժամանակ, երբ քաղաքն ընդարձակեալ՝ գերեզմանատան շրջակայքն յաճախեալ բազմացան բնակութիւնք, որով խախտեցաւ և անդ մնչեցելոց թաղումն, տանելով այնուհետև հայազգի մնչեցեալքն խառն Լատինաց այլ և այլ գերեզմանատներն: Իսկ յիշեալ Հայոց գերեզմանատան այժմեան վիճակն շատ եղիկի է, տապանաքարիւնք ընդհանրապէս զողացեալք և ի ըաց տարեալք՝ հազիւ կը մնան կանգուն քանի մի մահարձանք, և քսանիւ չափ նոցիւր ի միջալայրն: *

Ի կարգս բազմազան և նշանաւոր դիպուածոց որ ի ժամանակս անաշնորդութեան Յարգ. Հալաճեանին համդիպեալ են ի մէջ մեր Հայոց հասարակութեան ի Լիվոնոյ, յիշատակելի է և այս: Անդատին յամէն 1778, ծախիւք բարերարի Եկեղեց-

* Երեսփոխանական ժողովոյն ոչ սակաւ ազդարարութիւն քրած էինք մեր անաշնորդութեան ժամանակ, որպէս զի փոյթ տանի Ազգին համար մոր գերեզմանատեղի մի գնելու համար: Մեր անաշարկն խորհրդածութեան առեալ, թէ և կազմեցաւ մասնաժողով որ այս վախճանաւ պատշաճ գետին ինչ գնելու մտադիր ըլլայ, այլ սակայն զործադրութիւնն անկատար մնաց, ազգայնոց թուոյն նուազագոյն, իսկ մոր գերեզմանատան շինութեան համար պէտք եղած ծախուց տուտագոյն ըլլալովն:

ցոյն՝ հանգուցնալ Մարզիս Արքեպիսկոպոսին, շինուած էր սինազարդ և սքանչելապէս Աւագ Սեղանն, այլ սակայն չու-
նէր սեղանն այն պատշաճագոյն պատկեր առ ի զարդարել
զայն . մինչև որ բարեպաշտօնն Գրիգոր Կոմս Շեհրի-
մանեան եկեղեցւոյն այն պականն ևս լրացոյց: — Էր առ
վաճառատեղեաւ քաղաքին, հարիւր մեթրաչափ հեռի
մեր եկեղեցիէն կամ սակաւ ինչ աւելի, փրայատակ այլ եկե-
ղեցի (**Պօպոնօ** կոչեցեալ, ուր որմոյն վրայ Քրիստոսի սուրբ
խաչելութեան պատկերն՝ 1650էն ի վեր գեղեցկապէս նկա-
րեալ կը պահուէր . Յիսուսի Քրիստոսի Տեսնմ մերոյ այն խաչ-
ելութեան պատկերն սքանչելագործ ըլլալովմ՝ մեծապէս ի
պատուի ունէին զայն հաւատացեալքն, և ուխտադրութեամբ
կը դիմէին յոտս նորա: Մեր Շեհրիմանեան քրիստոսատէր
Գրիգոր Կոմսն, այնպիսի թամկազին պատկերն մեր եկեղե-
ցւոյն մէջ փոխադրելու փափաքով և առանձինն պաղատա-
կամ խնդրամօք Դոսկանայու իշխանատրէն ընկալաւ հրաման,
ուստի հանութեամբ նորա և հաւանութեամբ Ազգային ժո-
ղովոյն փոխադրեց զայն սքանչելագործ պատկեր ի 23 Մար-
տի 1786 Հայոց եկեղեցին:

Յիշեալ Հայագգի բարերարն մեծամեծ ծախիւք և աշխա-
տութեամբ կարող եղաւ իւր բարի առաջարկութիւնն ի գը-
լուի համել: Առեալ տարաւ ի փրայատակ եկեղեցին Լատի-
նաց՝ գործաւորներ և արհեստաւորներ, որոնք զգուշաւոր ե-
ղանակաւ մեղքեալ հատորածն որմն, ուր նկարեալ կայր յի-
շեալ պատկերն, յաջողեցան զատելով համելու զայն ի բաց .
և հատաւտեալ այդ ծանրաբեռն պատկերատեսիլ որմն ի վե-
րայ զօրաւոր գերանաց, ըագմութեամբ ողջոյն քաղաքին
հանդիսակից ըլլալովմ թափօրակամ եղանակաւ բերաւ, և
զեանդուեցաւ մեծաւ մարտարութեամբ՝ Հայոց եկեղեցւոյն Ա-
ւագ Սեղանոյն որմոյն մէջ պատշաճապէս պատրաստեալ տև-
ողն: Փոխադրութեան յաջորդ օրն եղան առաջի խուռն բազ-
մութեան զաղթական ազգաց ի Լիվոռնոյ ի պատիւ Ս . Խա-

չին Յիսուսի՝ եկեղեցական փառաւոր Ս. պաշտամունք ըստ հայկականս ծիսի: Որպէս նաև ի լրանալն հարիւր ամաց յաւրմի 1886, դարադարձական երեքօրեայ տօնախմբութիւնը կատարեցան յեկեղեցին մեր ի Լիվոռնոյ ի պատիւ սուրբ և երկրպագելի Խաչին Քրիստոսի:

Գ Լ Ո Ի Խ Ե Բ Ե Ք Տ Ա Ս Ա Ն Ե Բ Ո Ր Գ

Եկեղեցւոյն սոյնն և սպասարանս ի սրբազան Գողթեացոց Քաղցրոց Բողոք Հոյոց ու Պանքարդ. մահ Հալածեանին. Սերժեանին ու Սարգսեանին յամենայն. Հոյոց Բիւն. Աշտուղեք: Տէրմեր Պարկերն ի մարտն և սենն. Էջեմեղեան Աւարեան, որոյ յաւրդ Սորըղեարեան. Աշտուղե երկուսնուսն Բիւն. Տէլ Գնիլ. Աշտուղեան Աշտուղե. Եկեղեցւոյն նորոգութեան յեանարկութեանն. նորոգութեամբ եղած ոչ ոստաւութեանն. պարտ. Կանոնաբարութեան Գ. սրբաբարութեան Աշտուղե. երեքսնուսնոց յեմ հաշոց բնութեանն:

Դեռ չըսեցեալ ութնամեաներսդ դարն՝ մինչև Յերտինամտոս Գ՛ հայրական խնամովք ի խաղաղութեան կը վայելէին Դոսկամական մահանգք, Գաղղիացոց աշխարհին ոմրագործ հասարակապետականաց լեզէոմք արշաւեալ տիրապետեցին աւագ Դքսութեան տամաններն և ծանր հարկապահանջութեամբ նեղեցին ամոր ընակիչքն: Հրամանատար Գաղղիական ընակիլն հասեալ ի Լիվոռնոյ յամին 1799, չըստացաւ հայոց եկեղեցիէն ընդունած հինգհարիւր արծաթ սկուտ սուզանօքն, զորս պատրաստապէս վճարելու համար երեսիլիսական մտղովն փոխառութեամբ հարիւրին տասն շահ վրձարելու պայմանս առած էր այնչափ գումարն Գարրիէլ Սարվաթօրեան անուն հայազգի սեղանատրէն. այլ և ընկալար եկեղեցւոյս արծաթեղէն սուրբ սպասքն՝ որոնց ծանրութեանն կշիռ էին տասնևվեց քիլօ և երկու լիպլրա, զրաւեալ տարաւ մա իմքն հրամանատարն:

Եկեղեցւոյն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ի Լիվոնոյ տու-
գանաց համրաւն տարածեալ և լուեալ մերագնեայքն ի Բա-
րիզ, բողոքեցին և գանգատեցան ի վնաս Ազգին եղած կո-
ղոպուտին դէմ: Հայոց այսպիսի բողոքն արդարացի համարե-
լով Կայսրն Պոմարարդ, հրամայեց որ Պետութեան գանձա-
տունն 1811ին անմիջապէս հատուցանէ Հայոց Եկեղեցւոյն
ի Լիվոնոյ կողոպտուած արծաթեղինաց արժէքն: Որոյ զոր-
ծադրութիւնն զարմացոյց առ հասարակ Լիվոնոյի բնակիչ-
ներն. վասն զի բովանդակ Դոսկանայու տուժեալ Եկեղեցեաց
մէջ, միայն Հայոցն բաղդատը եղած էր, և վնասոց վտխա-
րէնն ընդունած էր Կայսեր միջնորդութեամբ: *

Յետ վարելոյ իւր բազմամեայ Առաջնորդութեան պաշտօնն
լի արդեամբ համգեաւ ի Տէր յամին 1807 բարեխիշատակն
Հայր Կարապետ Հալաճեան. նա միայն կարող եղաւ յետ
վաստակելոյ վայելել հանդարտութիւն և անդորր կեանք, զոր
վայրապար խնդրեցին թէ իւր մախորդք և թէ յաջորդքն.
ամենայն ջանք գործածեց Հայ ժողովրդեան թէ մերքին և թէ
արտաքին խաղաղութիւն շնորհելու, Ազգին վիճակն ազնուա-
ցընելու, միշտ մախանձախնդիր ըլլալով ազգային և եկեղե-
ցական իրաւանցն, որպէս նա ինքն աւանդած է այս ամենայն
իւր ձեռագիր մէկ ընդարձակ մամակին մէջ: Որմէն վայե-
լուչ կը թուի մեզ յառաջ բերել աստէն այս հետեւեալ Ոչա-
մաւոր պարբերութիւնն. « Ձիրաւիմ խոստովամիմ՝ ձեզ ամենե-
ցուն, բնաւին և ոչ իսկ ես կարծէի իմձ կարելի լինել զայն-
պիսի քաջայաղթութիւնս գործել, ոչ միայն չունելով այլ
օգնիչս, կամ յոյս, կամ տեղի իմչ լուսն հարկանելոյ, ի յա-
մենայն հրովարտակս կամ ի զրուածս մատենադարանի Եկե-

* Հռչակաւոր Գաղղիացի հայագէտ քահանայն Սիմոն Պետրոս
Լուստէ անուն՝ յիւս զարուն հանդիպեալ դառն յիղափոխութեան,
ժամանակ մի պամբլիտեցաւ մեր հայ հասարակութեան մէջ ի
Լիվոնոյ քաղաքի:

ղեցւոյս, այլ բոլորովին հակառակն մարտակի իմում: Բայց յուսարով միայն երկրաբազելի ողորմութեան, և օգնականութեան շնորհացն Աստուծոյ, ես ընդ իս տրամաբանելով, և որոճարով յղացեալ ծնայ զայնոսիկ փաստս և ձեռնարկութիւնս, և սորօք մտի ի հանդէս մարտի. և Աստուծոյ օգնականութեամբն զգերի ժողովրդապետութիւնն արարի ազատ և յաղթող, և զաղակիւն եկեղեցի մեր արարի փառաւոր թագուհի ի փառս Աստուծոյ և ի պարծանս Ազգիս: Եւ արդ զայնոսիկ այժմ զրեցի, ճշմարտապէս իմացարձօք, ոչ զրեցի, և ոչ կամիմք բնախն վասն պարծանս ինչ ստանալոյ, այլ միայն ևեթ, վասն զամբառ փառս և զոհութիւնս տալոյ Ամենասուրբ Երրորդութեանն և մի Աստուածութեանն, ևս և վասն լոյս և օրինակ և զքաջախերութիւնս ի յիրաւացի իրողութիւնս տալոյ ամենայն Յաջորդաց իմոց, և այնոցիկ ամենեցունց Ազգիս իմոյ, որք գտանին, կամ ի յասպագայս գտանիցին որպէս ես բռնաբարեալք»:

Յարգ. Հալածեանին յաջորդ եղաւ յԱռաջնորդութեան եկեղեցւոյն Կոստանդնուպօսեցի ծննդեամբ Հայր Մանուէլ Սերովբեան միաբան Անտոնեան ուխտիմ՝ սր իւր մախորդիմ չափ երկար տեւեց ի պաշտամանն, զովելի եղանակաւ առաջնորդելով իրեն հաւատացեալ և յանձնեալ ժողովրդեանն: Ըստ մեր յիշատակութեան այլուր, Հայոց եկեղեցւոյն Առաջնորդաց իրաւասութիւնն ի Լիվոնոյ թէ և դժկամակեալ յայլոց, այլ սակայն իրակամապէս կը տարածուէր, առանց սահմանի, քաղաքին բովանդակ շրջակայքն և արուարծաններն, ուր որ Հայազգի ընտանիք բնակութիւն ունէին: Ըստ այսմ կարողութեան իւրում երբ Յարգ. Սերովբեան՝ յԱնդինեանոյ կոչեցեալ տեղոջ յուղարկաւորեց Հայազգի մեջեցեալ մի, տեղւոյն Լատին ժողովրդապետն իր ամենայն զօրութեամբն մաքստեցաւ Հայ Առաջնորդին դէմ, իր սահմանաց մէջ Հայ Առաջնորդին մտնելն յանդգնութիւն համարելով և առաւելապէս վիճարանելով անոր հետն: Այլ Հայոց ազգային իրաւունք ամենայն

փաստիւք պաշտպանեցաւ, և մա իմքն Յարգ. Սերովբեամն յաղթող ելաւ:

Այլ առա՛ղ որ ի ժամանակին յայնմիկ ի Ղիվոմոյ, մեր հայազգի ժողովրդեան թիւն զգալի իմն եզանակաւ նուազել սկսած էր: Որպէս յայտնի կըլլայ մեզ այն նուազութիւն, մեր Հայոց Առաջնորդ Հայր Էմմանուէլին առ քաղաքապետն Լիվոմոյի ուղղեալ պաշտօնական գրութեմէն, որուն մէջ 1810ին կը ծանուցուի թէ հայ հասարակութիւնն կը բաղկանայր ի վաթսուն և երկու անձանց և եթ միայն:*

Յիշատակութեան արժամի կը համարինք 1815 տարին, որուն մէջ ի Նափողէոնէ կալանաւորեալն Պիոս Է. Քահանայապետ անցեալ ընդ Ղիվոմոյ, քամի մի օրեր բնակեցաւ անդ: Յարգ. Սերովբեամն ընկերակցութեամբ երեսփոխանական ժողովոյն, զմացին մորին Սրբութեան այց ելլելու, և պատշաճ յարգանքնին մատուցանելու: Ծայրագոյն Քահանայապետն մարդասիրարար ընկալաւ զհայր Էմմանուէլն և Հայոց իշխանքն, յորդորեց զանոնք բարեկարգութեամբ հսկելու Ազգին յառաջադիմութեանն, խոստանալով անոնց ըստ պիտոյից ձեռնառու ըլլալու:

Սկսեալ յամէն 1811 նստան հետզհետէ Ազգապետ Հայոց Ռափայէլ Պատումեանց, Յարութիւն Շեհրիմանեան, Անտովն Եէնիտումիա, Ալեքսան Աղեքսանդրեան, Նահապետ Ամբար, Գարբիէլ Մուսլի, որոնք ըստ մեծագոյն մասին բարոքապէս վարեցին իրենց պաշտամունքն, և այսպէս Պիոս Է. ծայրագոյն Քահանայապետին տուեալ օրհնութեամբն Հայոց կենցաղավարութիւնն ժամանակ մի անդորրաբար տեսց ի Ղիվոմոյ:

Ի վերագոյմն, յութեորդ գլխակարգութեան անդ՝ յա-

* Գիր. Սերովբեան Առաջնորդին ի Ղիվոմոյ հասնելէն առաջ Հայոց հասարակութեմէն Հաճի Պօղոսն ընտանեօքն միասին ի Զմիւռնիա զմացեր էին: որոյ որդին Յովանկիւլ, և անտի իւր թոռունք ծնեալ անդ կուրի միմչև ցայսօր Ալիկուռնացիք:

ւանդեցին Հայոց եկեղեցւոյն նկարագրական ձևն, յայսմամբ
եւնք թէ՛ եկեղեցւոյն աջ թևէն է մտաւ փոքրիկ մատարանն, ուր
զետեղեալ կայ ուրոյն խորանի վրայ Սրբուհոյ Աստուա-
ծածնի հրտազորքն պատկերն, որ յորջորջեալ կոչի յԽաւ-
լացաց **Տէր-հայ շնորհոց**: Արդ թոյլտուութիւն եղած էր ի
Յարգ. Սերովբեանէ Լատին բարեպաշտից ոչ միայն յաճա-
խել յամենայն ժամ Տիրամօր խորանն, այլ և ծախիւք զար-
դարել խորանն, ևս հրապարակական աղօթք և հանդիսու-
թիւնք կատարել Հայ Առաջնորդին ներկայութեամբն: Ի հա-
տանել ամին 1816, Տիրամօր շնորհաց տօնն, որ կը հանդի-
պէր առ Լատինացիս ի հիմզերորդ օր ամսեանն Օգոստոսի,
այլ միշտ կը կատարուէր տօնն յիշեալ ամսեան առաջին կը-
րակին՝ առաւել հանդիսապէս տօնելու համար զայն: Արդ
նոյն 1816 տարւոյն մէջ, առաւելապէս շքեղ տօնախմբու-
թիւն ընելու համար, Լատինացւոց մէջ դրամ հաւաքեցաւ.
ի պատրաստիւն ամօնց պսալէս, երեսփոխանական ժողով
եկեղեցւոյն ի խորհրդածութիւն առեալ Լատին ժողովրդեան
բերմունքն, վտանգատր համարեցին ամօնց աւելի համար-
ձակութիւն շնորհելն. իրենց մախորդաց և եկեղեցւոյն հիւ-
նական սահմանադրութեանց հակառակ չգործելու մտօք,
որոշեալ կարգեցին զՏէր-Օգոստինոս Թերզեան վերակացու
այն տօնին, որ հսկէ եկեղեցւոյն մէջ նորանոր սովորութեանց
չմոծուելուն, այլ միայն թոյլ տալու առջի եղանակաւ կատա-
րել տօնն, որպէս սովորութիւն եղած էր նազարեան Յովա-
կիմայ Ազգապետութեան ժամանակէն ի վեր: Հայոց պսալի-
սի ընդդիմութիւնն տհաճելի երևեցաւ վերոյիշեալ բարեպաշ-
տից, ուստի ժողովեալ Ողորմածասէր եղբարց եկեղեցին հոն
կատարեցին վառատրտապէս այն տօնն: Իսկ մեր երեսփո-
խանական ժողովն յանձնեց նազարեան Ֆրանչիսկոսի ազ-
գայնոյ պաշտօն, հաւաքող ըլլալու ողորմութեանց մատարան
ծախուց և տօնին պատշաճապէս կատարմանն ըստ պատշա-
ճի աւտրն:

Այն, եկեղեցւոյն հրեափոխամական ժողովոյն, որպէս նաև Հայ Առաջնորդին պարտաւորութիւն էր քացարձակապէս նախանձախնդիր ըլլալ ազգային իրաւանց և տահմանադրութեանց կատարման համար, զգուշանալով ի նորամուտ սովորութեանց: Այլ զանցառու եղած են և ժամանակ ժամանակ թողեր են եկեղեցին կասիմ արարողութիւնք կատարելու, որպէս 1835—1837 թոյլտուութիւն եղեր է Ողորմածասէր կոչուած եղբարց, երբ անոնց եկեղեցին էր ի նորոգութեան, Հայոց եկեղեցւոյն մէջ ժամերգութիւնք և պաշտօնք կատարելու, ըստ ըստիմ արարողութեան:

Ի մեռանել մեր հայրենակից մախորդին՝ Հայր Էմինանուէլի Սերովրեան, մնալով քանի մի տարիներ ամոր տեղին ի պարապութեան, Հայր Անտոնն կամ միւս անուամբ Հայր Աբրահամ Էմեքսիզեանն Հայոց հոգաբարձութիւնն ունէր ի Լիվոնոյ: Ի վերջոյ ազգայինք նոր Առաջնորդին ընտրութեան հարկաւորութեամբ ի ժողով նստան, և ըստ Լէորոյտեան հրովարտակին երեք արժանաւորագոյն քահանայից անուանք՝ առաջարկեալ ներկայացուցին Աւագ Դքսին, որպէս զի ըստ հանոյս անոնց մին եկեղեցւոյս Առաջնորդ անուանէ. անուանք քահանայիցն այնոցիկ էին Հայր Բարսեղ Տուրսունեան, Հայր Եղիս Նահապետեան, և Հայր Աստուածատուր Սարըպետրոսեանն, երեքին ևս յԱնտոնեան ուխտէն: Աւագ Դուքսն Լէորոյտոս Բ. ըմկալեալ ազգայնոց աղերսագիրն և առաջարկեալ քահանայից անուանքն, փոխանակ անոնց մին անուանելու, անուանեց զՀայր Անտոն Էմեքսիզեան: Աղերսագրոյն հակառակ վարեալ Աւագ Դքսին զՅարգ. Էմեքսիզեան Առաջնորդ անուանելն դժկամակեցոյց Ազգին երեսփոխանքն, որոնք չլաղարեցան իրենց տժգոհութիւնն յայտնապէս ցուցանել, և միայն Պետութենէ ակնածութեան համար ճամաչեցին զՀայր Անտոն իրր Առաջնորդ Ազգին, որ արդէն բաւական ժամանակ Յարգ. Սերովրեանին օգնականութիւն ըրած էր. թէ և փորձառու ի պաշտամանն, այլ տկարագոյն

մարմնով և ցաւագար, ազդեցութիւնն և առաջնորդութեան կեանքն սակաւագոյն. չեղաւ ամենեւին հաճելի յայս երեսփոխանաց, որոնք պակասաւոր գտան ի սէր և ի համաձայնութեան յիշեալ Հայր Անտոնին հետն, որ վախճանեալ զէս ի յամն 1842, յաջորդեց յԱռաջնորդութեանն Հայր Աստուածատուր Սարըպետրոսեանն, որ Եկեղեցւոյս Առաջնորդաց շարին մէջ եօթներորդն է, իսկ Անտոնեան ուխտէն չորրորդն և վերջինն եղաւ ի Լիվոռոյ:

Յետ աւանդելոյ Յարգ. Էմերսիզեանին անցքն, ի զէս է յիշատակել ևս իւր ժամանակին մորանոր տարածայնութիւնքն որ անդրէն 1838էն ի վեր ծագեալ և սկսեալ էին Հայ. ազգի հասարակութեան մէջ: Եկեղեցւոյս յարակից կալուածական խանութներէն միտոյն վարձակալն Տէլ Գօնթի անուն զինեւվաճառն, որ շատ տարիներէ ի վեր յօժարաբար ի վարձու ունէր զայն խանութ և կը խնդրէր սնալ անդ և ևս. քանի մի երեսփոխանք կը հաճէին Տէլ Գօնթիին մնալուն, իսկ միւսքն կը ընդադատէին զայն ամմիջապէս խանութէն ելելուն և հեռանալուն համար. վերջապէս Տէլ Գօնթիին թողուց խանութն, այլ երեսփոխանաց զժտութիւնն ոչ միայն չլաղարեցաւ, այլ ևս առաւելաւ: Հասեալ էր մոր երեսփոխանաց ընտրութեան համար ընդհանուր ժողովոյ ժամանակն. իսկ Ազգայետն կը դանդաղէր հրաւէր կարգալով Ազգին գործադրել զայն. մինչև որ ժամանակին Առաջնորդն զիմեց խնդրելու քաղաքապետին ձեռնտութիւնն. այսու միջոցաւ զումարեցաւ 1842ին Ազգայնոց ժողովն, և ընտրութեամբ մոր Ազգապետին յանձն Գրիգորի Աղեքսանդրեան զէթ առ ժամանակ մի խաղաղացան Հայերն:

Գրիգոր Աղեքսանդրեանմ պատուաւոր անձն, ունէր արքունական պաշտօն զանձապետութեան մաքսատանն ի Լիվոռոյ. զոր և վարեց ըարտքապէս յընթացս երկար ամաց. և երբ ի յեղափոխութեան 1848ին տիրապետած էր ռաւկապետութիւնն ի Լիվոռոյ, Գրիգոր Աղեքսանդրեանն ստիպեալ յամն

մելու մարտատան հասոյթն ի ձեռս ռամկապետականաց, ըզգուշացաւ յանձնել զամենայնն, այլ միայն փորթիկ մասն ինչ, իսկ մեծագոյնն որ կը բաղկանայր յարժէթդթոց, մուծակին մէջ զեռեղելով տարաւ պահեց ի տան խրում, և ի դարձ օրինաւոր Պետութեան ի Դոսկանա, Աղեքսանդրեանն տարաւ յանձնեց արքունեաց՝ իւր ազատած յիշեալ գումարն, և ի վարձ իւր հաւատարիմ ծառայութեանն անուանեցաւ **Ք. Բ. Ե. Կ.**, ամեն ամիս չորս հարիւր ֆրանք իւր վարձ ընկունելով մինչև ի մահն յամին 1885, և վախճանելով ի հասակի ութսուն և եօթն ամաց յառաջիկայութեան մերում ի մատակարարել նմա զվերջին Թոշակն Սուրբ:

Երեսփոխանական ժողովն յամին 1843, ընդհանրապէս փափաքող էր Եկեղեցւոյն նորոգութեան ձեռնամուխ ըլլալ իւր անդամներէն միայն մին հակառակ էր այդպիսի առաջարկութեան, և մա ինքն փարձահաւաքի պաշտօնն ունէր, և կը կոչուէր Պօղոս Անդրէասեան Զմիւռնիացի, որ և ամենէն աւելի տեղեակ էր Եկեղեցւոյն կալուածական հասիցն, փորձատուութեամբ կը կամէր Ազգն և Եկեղեցին սպարտուց ենթակայ ըլլալու վտանգէն ազատել. այլ բնաւ ունկնդրութիւն չեղաւ Անդրէասեանին ըրած շահաւէտ խորհրդածութեանցն, և առանց խնդրելու Ազգին հաւանութիւնն սկսան նորոգութեան խորհրդով ճարտարագետի միոյ, և կարծեցին որ Եկեղեցւոյն արկեղ երկու հազար ֆրանկ պատրաստական դրամն բասական ըլլայ առ այն ձեռնարկութիւն:

Ո՛րչափ լաւագոյն էր նոցա այդպիսի գործոց մէջ առաւելապէս ծանրակշիռ խորհրդով վարուիլն քան թէ թեթեւաբար, մախատես ըլլալով իրենց սխալ վարմանն: Իրազգաց եղան միայն երբ արկեղ մէջ պատրաստ դրամն սպառեցաւ, այն ատեն հարկաւոր դատեցին տալով հաւանութեամբ Պետութեան երաշխաւոր Եկեղեցւոյն կալուածքն՝ երկու հազար սկուտից փոխատուութիւն ընել, այնպիսի փոխատութեամբ ևս չվերջացան ձեռնարկեալ գործը: Եւ եթէ ի խորհրդածութիւն անուով

պաշտօնական գրութիւնն որ ուղղեցաւ յամին 1868 առ Օսմանեան Հիւպատոսն ի Ֆիօրենցա, նորոգութեան համար ծախուած է վաթսուն հազար դոսկանական լիրա: Ապաքէն եպերելի էին երեսփոխանք, ոչ միայն Եկեղեցին մեծամեծ ծախուց մատնելուն համար, այլ և Աւագ Սեղանոյն շքեղութիւնն աղաւաղելուն համար. այնքան փառաւոր և մեծագործ Սեղանն տապալեալ՝ ամոր տեղն փոխանակեցաւ մերկածն փոքրագոյն խորանն, որոյ ձևն չէ ամենեկին համաձայն և ի յարմարութեան՝ կրկնակի դէմադէմ խորանաց նարտարստգետական ձևոյն, որպէս առ հասարակ կը հաստատեն մեր աւանդածը որք միանգամ տեսած են զայն խորան յեկեղեցոյն ի Լիվոռնոյ:

Ըստ մեր յիշատակութեան ի մախրնիթաց գլխակարգութեան, Շենքրլմանեան Գրիգոր Կոմսն 1786ին ի փոխադրելն Փրկչին Ս. Խաչելութեան պատկերն Հայոց Եկեղեցին և ի զետեղելն Աւագ Սեղանոյն ճակատն և յորմն, ոչ միայն սեպհական ծախիւքն հրաշագործ պատկերին շրջափայրն զարդարեց, այլ և կրկին մեծահասակ զեղեցկատեսիլ արձաններ հատասեց առ պատկերաւ Ս. Խաչին. և էին արձանք Տիրամօրն Ս. Կուսին, և Ս. Յովնաննու Աւետարանչին, թո՛ղ չարչարանաց այլ առարկաներն, ամենայն կերտեալ ամթարմ փայտէ, ոսկեմերկ, և մեծ նարտարութեամբ յարմարեալ, և միշտ ի նորագոյն վիճակի: Այլ մեր նորոգողքն բարձին Ս. պատկերէն այն ամենայն զեղեցկագոյն զարդարանքն և արձանքն, և փոխանակեցին Ս. Խաչին շրջափայրն բոլորածն ճառագայթ, որ չէ համեմատելի առջի փառաւորութեան հետն: Իսկ կրկին արձանաց փոխարէն՝ Տէմի անուն քաջածանօթ քանդակագործին այլ արձաններ պատրաստել տուին, որոնք պատուանդանաց վըրայ հաստատեալ զետեղեցին մին աստի և մին ամսի Աւագ խորանին կրկին ծայրերն: Այդ արձանքն՝ ըստ վկայութեան բազմաց և առաւելապէս արուեստագիտաց ունին մեծ արժէք, և կարող են վաճառուիլ այսօր ի զին երեսուն հազար ֆրան

զաց, սինչդեռ հազիւ կէսն վճարեր է երեսփոխանական ժողովն յիշեալ Տէմի ամուսն քանդակագործին: Այլ որ զարմանալին է, երեսփոխանք փոխելով արծանքն՝ փոփոխեր են ևս ամուսնքըն, շինելով Սրբուհոյ Մագդաղենացոյն և Սուրբ Յովհաննու Մկրտչին արծանքն. յիշեալ Մագդաղենացոյնն առաւելապէս մերկութեան կերպարանք ունելովն, չէր ամենին պատշաճ և յարմար եկեղեցոյ համար, որով ժամանակ ժամանակ տոկոսեալ են երեսփոխանք ծածկել զմերկութիւնն թեման կան եպիսկոպոսաց հրամանաւն:

Երգիծարան բանաստեղծ ոմն խտալացի ի Կիլոմոյ քաղաքի, ի ժամանակս նորոգութեան յօրինելով առանձին տանաւոր գրութիւն մի ի ըբրանոյ Սարաֆեան Սարգիս Արքեպիսկոպոսի, կշտամբեց երեսփոխանքն: Յայտ է թէ յիշեալ բարեյիշատակ Արքեպիսկոպոսին կտակաւ շնորհած դրամով շինուած էր առջի խորանն մեծ, որոյ գերեզմանն կայր յոտս խորանին: Խտալացի բանաստեղծն իւր ոտանաւորովն կը մերկայացնէ զբարեյիշատակ Արքեպիսկոպոսն յեկեղեցոյ՝ իւր դամբանաքարին վրայ զարթուցեալ և յոտս կացեալ ունելով զգետտ հայրապետական, պշուցեալ կը դիտէ իր սեղանական ծախիւքն շինեալ խորանն տապալեալ և անյայտ եղեալ. իսկ տեղն շինեալ փոքրագոյն և անվայելուչն, զայրացեալ դառնայ առ նորոգողս և յամղիմանելովն ամօթապարտ կը կացուցանէ զանոնք:

Սակայն երեսփոխանական ժողովն պանծալով իրենց կատարած* նորոգութեան յիշատակն յաւերժ կենդանի պա-

* Ս. Խաչելութեան մախնի արծանքն, հրեշտակներն և բոլոր ոսկեզօծ զարդարանք լքեալ թողեալ մնացեր էին ի խորշ մի. մենք գտեալ զայնս՝ մեծաւ խնամով բարձեալ և մաքրեալ ի փոշեաց պահեցիմք ի պահարանս աւամղատան, զիտելով որ առ հմախնդիր մարդիկ այնպիսի հնակերտ ձեռագործք յարգի են: — Կառնագործի որ մեծահատոր ժառագայթածն մարմարեայ ճակատ Ասագ Սեղանոյն, որ հաստտեղեալ կայր չորս պատուական

հելու համար յայլազայ ժամանակի, կրկին մարմարնայ տախտակաց վրայ արձանագրութիւններ դրողնցին, մին զետեղեցին յաշակողո՛ւ բնմին ի լեզու խտալական զոր շրջելով ի մերըս դնեմք յառաջիկայս . « Տաճարս այս կառուցեալն ողորմութեամբ Կաթողիկեայ Հայոց, և նուիրեալ անուան Սրբոյն այնորիկ որ եղևն առաջին ի քարոզել զԱւետարանն Հայրենեաց լարոց վնասեալ յետ ժամանակաց մորոզեալ եղև փառաւորագոյն քան զառաջինն ի ձեռն երեսփոխանացս այսոցիկ

Գրիգոր Աղեքսանդրեան

Յովսէփ Եէմիտումիա

Խաչատուր Շերպեթեան

Հ. Աստուածատուր Սարապետրոսեան

Հ. Թադէոս Չանարեան

Գէորգ Զաքարեան » :

Իսկ միտ արձանագրական տախտակն զետեղեալ է ի ճակատ եկեղեցւոյն արտաքուստ կողմանէ, և է յօրինեալ ի կրկին բարբառս ի հայ և յիտալական, ոին աստի և միան անտի . մեք զհայէրէն օրինակ կը բերեմք յառաջիկայս .

« Յանուն Սրբոյն Գրիգորի Հայաստանեայց Լուսաւորչին Կանգնեալ տաճարս յամի Փրկչին 1701, և Հայոցս ՌՃԾ Ծախիւք բնակչաց Քաղաքիս

Հոգաբարձութեամբ Աղա Մաթոսին Օղլանքելիշեանց

Առ Կողմայիւ Մետիչի Դքսիւ

Յաւուրս ժողովրդապետութեան Հ. Աստուածատրոյ Սարապետրոսեան

Եւ ի գործակալութեան Գրիգորի Աղեքսանդրեան

Ի հասից եկեղեցւոյս դարձեալ բարեպաշտ վայելչութեամբ

սեանց վրայ, յետ տապալման մոյն սեղանոյն ընդ այլ մնացորդըս առեալ տարին և թաղեցին ի գերեզմանատան Ազգին, պահելով զայնս, առ ի շինել զմատուռ գերեզմանատան ի յարմարագոյն ժամանակի :

Նորոգեալ եղև ձեռամբ Օլիմպոս Բարատոսի ճարտարապետի.

Կառուցաւ Աւագ Սեղամմ կամարածև սեամբ և արծամօք

Եւ ամեմնյն կամարակապ սեամբք բարաւոր մեծի դրամ

Գատեալ կճնայ քարամբ և այլ պէսպէս զարդուք և մըկարուք

Քամ զառաջինն առաւել փառաւոր,

Յաւերժական յիշատակ բարեպաշտութեամ Հայկազամ » :

Նորոգութեամ ժամամակմ Եկեղեցւոյն մէջ՝ թէ՛ Մատրամ և Աւամդատամ դրամց վրայ, և թէ՛ ամոնց համդէպ դրածև խոստովանատեղեաց վրայ, դրոշմեցամ ոսկեգիր խորհրդաւոր առածք Ս. Գրոց. որմումքն ստուերագոյն մերկովք և սպիտակ զծագրութեամբք մերկեալ զարդարեցամ, որպէս մաև կամարակապ յարկն և զմբէթքն այլ իւղաներկիւք: Իսկ ամկումքն ամեմնյն վերուստ ի վայր մարմարեայ սպիտակ տախտակօք ծածկուեցամ, և ամոնց վերին ծայրքն զարդուք յարդարեցամ. զլիւսաւոր չորս անկեամց վրայ մկարեալ չորս Աւետարանչաց պատկերն, իսկ ի վերայ կիսակամար յարկին Աւագ խորամին պատկեր չօր Աստուծոյ յոտս: *

* Ազգապետն Գրիգոր Աղեքսանդրեամ պաշտօնական գրութեամբ ի 5 Յունիսի 1843, ծամուցեր է քաղաքապետին ի Ղիվոմոյ թէ ի գումարեալ ընդհանուր ժողովմ Ազգայնոց, համարծակեալ մերկայացեր է ամդ մաև օտար ոմմ, որ և կամեցիր է ժողով մստիլ ազգային կոչելով զինքն երբ ի ժողովելոցն ոչ ոք կը ճամչմայր այն օտարն իբր ազգային. փաստարամն Յովհաննէս Արամեամ, ոչ միայն զայն ճամչմալն իբր հայ, այլ և ի ժողով ընդունուին ընմադատեր է զԱզգապետն. թէ և Առաջնորդին վկայութեամբքն թէ չէ ազգային ամծմ այն ի բաց միրժուեր է, այ: Արամեամին պատճառած շփոթութեամբ ցրուեր է ժողովմ (քաղեալ է ի դիւանէ քաղաքապետարամին ի Ղիվոմոյ):

Հասնալ յամն 1845, երեսփոխանք ձեռն արկին մոր կանոնազրութիւն մի յօրինել, Եկեղեցւոյս կարուածոց եկամուտքն աւելի դիւրին եղանակաւ հաւաքելու Ոկատմամբ. և յետ յօրինելոյ զայն ներկայացուցին Պետութեան, և վաւերացուցնալ հաստատեցին զայն: Վարձահաւաքն Պօղոս Անդրէասնան հրատարեցաւ իւր պաշտօնէն, և ամոր տեղն ամուսնեալն ըստ մոր կանոնազրութեան պարտաւորեցաւ յամննել արկեղ եկեղեցւոյ երեք հազար դոսկանակամ լիւրա երաշխատութեան համար:

Այսպիսի պարագայից մէջ համանգամայն հայ հասարակութիւնն վրդովեալ էր, որ և սարսափեալ ի վնաս Ազգին եղած այնքան ծախուց և փոխառութեանցն, պատասխանատու կոչեց երեսփոխանակամ Ժողովն որ ինքնաշարժ յանդրգմեր էր ընել զայնպիսի մտրոզութիւնն: Երեսփոխանքն որ ամհոգութեամբ թողեր էին ի ձեռս Ազգապետին հաշուետետեքքն, անվոյթ ըլլալով քննելու ծախուց հետզհետէ անիլն, Ազգին սրտմտութեան արժանի եղեր էին, մաս ի դատաստան խկ մատմուելու:

Ջարհուրեալ երեսփոխանք Ազգին արդարացի սպառնալիքէն, յամին 1847 Ազգապետին հետ ի միասին ապառինեցան Լիվոնոյ քաղաքապետին, հայցելով անորմէ որ հանի յաշոդակ համարակալ քննիչ մի կարգելու, իրենց հաշոց քննութեան համար: Քաղաքապետն թէ և չէր յօժարեալ միջնութիւն ըլլալ ամոնց կմձռեալ խնդրոց մէջ, այլ առաւելեալ թախանձէն տրիպեալ, անուամեց յարմարագոյն համարակալ ուն, որոյ եկեալ ի դիւանատուն Եկեղեցւոյն, մատտ քննել ամոնց ըրած իւրաքանչիւր հաշիւքն: Յետ մանրամասն քննութեան այդպիսի հաշոյ՝ համարակալն ներկայացոյց զայն ըստ քաղաքապետին. ըստ այնմ՝ և մա ինքն քաղաքապետն ծանոյց մերազմեաց թէ քննութեան հետեանքն հանոյակամ չեն երևիր, վասն զի ծախուց և հասից հաշիւքն քաղաքատուելով հասոյթքն չեն րուակամ, ըստ պայմանացն փոխա-

տուաց վճարելու տարին երկու հազար դոսկանակամ լիրա, ի վոխարէն ընդունուած երկու հազար սկուտից: (Դոսկանակամ լիրայի արժողութիւնն է 12 քրայցէր աւստրիական կամ 84 սամգլիս գաղղիական): Երեսփոխանական ժողովն պարտաւորեալ վարձատրելու համարակալին աշխատութիւնն, իրենց անզգուշութեամբ, ի զուր եկեղեցոյս ծախուց վրայ այլ նորագոյն ծախք բեռնաւորեցին:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՈՐԳ

Երեսփոխանաց գլխաւորութիւնն ընդ Աշխատելիս. Աշխատելիս անխաղճ վարձանքն. Պետութեան դիւան. Բանաբարութեան. Երեսփոխանաց որդոսնջ. Եւր երեսփոխանութեան յարգել, անոր էնայտիտ յարաւարութեանն պարտելն վճարելու. հրաւեր րաբելեան հաշիւն երկայացուանելու. Երեսփոխանաց ընդդիմութիւնն. յայտարարութեան նոյն. առաջարկութեան կուսածոյ գրաստանն. աւր հարնջեանոր պարտաքիտ. Եկեղեցոյս հաւ պարտաքիտն:

Այնքան մեծամեծ շփոթութիւնք յեղափոխական տարւոյն 1848, որպէս թէ յորդոր և նպաստաւոր եղած լլլային Հայոց մերքին յուզմանցն ի Լիվոնոյ, կը տեսնեմք զայնս դեռ ի քանի մի յաջորդ տարիներ ևս շարունակեալ: Արդ կարգըն Երեսփոխանաց էր, որոնք միաբերամ տրտմնացին Ազգապետին դէմ, անոր ըստ հաճոյս վարուելուն, առանց խորհրդակցութեամ ծախք ընելուն և վերջապէս հաշիւ չտալուն համար, տարաձայնցին որ շարունակելովն այնպիսի վարմունքովն, ոչ միայն չվստերացնեն յանդուզն և վնասակար մատակարարութեամբ ըրած չափազանց ծախքն և առաւելեալ հաշիւքն, այլ և պատճառ և պատասխանատու կոչեն զնա ինքն զԱզգապետն: Վերջապէս յամի 1850 Ազգապետն Աղեքսանդրեան յօժարեցաւ հաշիւ տալ իւր գործակալութեանն, և

հորհրդածել՝ որ վարձուք կալեալ քննիչ մի, Երեսփոխանաց հաննելի չլլայր, խնդրեց որ արքունի համարակալներէն մին գայ հաշիւքն քննելու, կարծելով որ իրեն Պետութեան համար մատուցեալ օգտակար ծառայութեան, և իրեն Աւագ Դքսիմ առջև ստացած պատուոյն և համարձակութեան համար ծրիաքար ըլլայ քննութիւնն: Այլ ընդ հակառակն ծրի չըլլողէն ի զատ, վտանգաւոր և վնասակար հետեանք պատճառեց այլ պիտի համարակալի միջամտութիւնն, ազգին ազատական և ինքնիշխան մատակարարութեանն: Երբ Ազգապետն միամիտ կը վտտահէր Պետութեան սլաշտպանութեանն և կուրարար կը յանձնէր ի ձեռս արքունի համարակալին իւր երկամեայ հաշիւքն՝ որպէս զի դատարին իրեն դէմ տժգոհանք, Երեսփոխանք ևս առանել հակառակեցան մորամոր ծախուց դէմ և միացան չվաւերացնելու համար ամոր ազգակործան հաշիւքն: Ուստի յանհմարս մտեալ Ազգապետին՝ արքունի տեղապահին օգնականութեան դիմեց, ի պակասութեան քաղաքապետին ի Լիվոնոյ. արքունի տեղապահն երեսփոխանաց իրաւացի գանգատանաց դէմ սլաշտպան համոյխանալով Ազգապետին, սպառնացաւ Երեսփոխանաց որ եթէ յօժարութեամբ չվաւերացնեն Ազգապետին երկամեայ հաշիւքն՝ բռնութեամբ գործադրիւ տայ զայն: Երեսփոխանք ոչ միայն չառսանեցան արքունի տեղապահէն ցուցեալ խտտութեմէ, դժկամակեալ առանելուպէս համարձակագոյնս պտտասխանեցին անոր, թէ չէ կարելի որ ըլլայ կենցաղոյս մէջ իշխանապետութիւն մի երբէք որ ստիպէ առ այն երեսփոխանական ժողովն, առանց իւր հաւանութեան. նա զի քացարձակապէս իւր կամաց հակառակ գործուած վնասքն ընդունի, և պատասխանատուութեան ծանր սլաշտքն իրեն վրայ բեռնաւորեալ, ներկայից և սպագայից յաւիտեանս եպերելի ըլլայ:

Միթէ կարելի՞ էր համակերպութեամբ կտտարել արքունի տեղապահին խնդիրն երբ երեսփոխանական ժողովոյն ամդամք ամբողջ չէին թուով, քացակայ էր քաղաքէն իրենցմէ մին, և

միս ուն վախճանեալ. ի վերայ այսր ամենայնի յիշեալ տեղադարձին պահանջումքն կը ուստիւանային որ պակասելոց փոխան այլ երեսփոխանք ընտրուին, և այնպիսիք ունամք՝ որ երկպառակութեանց վերջացնող ըլլան, և Ազգապետին հաշիւքն անմիջապէս վաւերացնեն: Այսպիսի կացութեան մէջ դժուարին խմն էր հայ հասարակութեան մէջ մոր անդամներ ընտրել և յօժարեցնել զանոնք որ հասնին ի վնաս Եկեղեցւոյն գործեալ սարսափելի ծախքն լրկել մնչիկ ընդունել տալ, և Ազգապետին պատասխանատուութեան մասնակցիլ. մինչդեռ նոյն խակ Ազգն հասնայն վշտացեալ՝ տպաւէր յարմար առնին, ի դատատան կոչել որ միանգամ ամուրդայ մատակարարութեանը Եկեղեցւոյն կարուածոցն վնասակար հղած էին մորոգութեան պատճառաւ:

Որպիսի՞ օգուտ կամ շահ հմար էր քաղել ի դատատանէ, արդեօք կարելի՞ էր անցեալն դարմանել. ո՞չ սարքէն դէզադէզ պարտք Եկեղեցւոյն քեռնաորեալ էին, և չէր հմար ջրմջել զանոնք, եթէ ոչ վճարմամբ՝ Եկեղեցւոյն կարուածոց ապագայն սպառուել, և այնու հղանակաւ միայն եղած չարեաց դարման տանիլ: Այսու տրամադրութեամբ տոգորեալ խաղաղաւէր անծինք հրաւիրեցին Ազգն յընդհանուր ժողով. ուր զումարեալ ընտրեցին մոր անդամներ երեսփոխանական ժողովոյն, որոնք քաղկացեալ ի խաղաղասիրաց և ի փորձառու արանց՝ խնամ տարին, ազգասիրական ոգւով և խնայական եղանակաւ մատակարարելու կարուածքն և այնու յարտունութեամբ ջանացին պարտքն թեթեւցնել: Ազգապետն փոխեցաւ և համախորհուրդ եղան 1853էն սկսեալ միայն ամենահարկաւոր ծախքն ընել, ուշադիր ըլլալով նաև ամոնց մէջ խնայութեամբ վարիլ:

Այսպիսի գովելի ընթացք մոր երեսփոխանական ժողովոյն ամենևնին հասնելի չեղան արքունի տեղապահին, և միշտ դժկամակութեամբ վարեցաւ ամոնց հետ զըսարտելով ևս թէ հաստատարութեամբ չեն մատակարարեր Եկեղեցւոյն կարուածքն. այլ երեսփոխանքն մեծաւ խոհեմութեամբ համբերեցին ծանր

զրարտամաց, և արդարութեամբ շարունակեցին իրենց ընթացքն: Տեղապահին բուն հրամանն կը ստիպէր զանոնք որ տարւոյ զլուին ցոյց տան մատակարարութեան հաշիւքն. այսչափ թշնամութեան համար, միաբանեցաւ երեսփոխանական ժողովն Աւագ Դրսին պաշտպանութեանն զլմել, որ իբր հայր Պետութեան ազդարարութիւն ըրաւ արքունի տեղապահին Հայոց հետ այնու խտութեամբ չվարելու համար: Սակայն հաշիւ տալու ծախորդ սովորութիւնն սկսան շարունակել յսկանայս, որոյ դէմ բողոքելու քառական համարձակութիւն չունէին. որովհետև իրենց մշրարար տարեկան հաշիւքն ներկայացնելն, լաւ մատակարար ըլլալուն նշան համարեցին: Այսպիսեաց զգուշագոյն մատակարարութեամբն և գործածած մեծագոյն խնայութեամբն ի ծախս, պարտոց առաւելագոյն մասն վճարեցաւ, թող զի ծանրացեալ էին ևս Պետութեան մեծագումար տուրք հատուցանել:

Յիշեալ երեսփոխանական ժողով հնգամեայ ժամանակ տապէս վարիչ եղաւ ազգային գործոց, սապէս ի քաղաքական խտովութիւնս կասկածանաց առիթ չտալու համար, Դոսկանա գրաւող ժամանակաւոր իշխանութեան շարունակեցին հաշիւքն ներկայացնել: Իսկ երբոր 1859ին Դոսկանայն զրկեցաւ ի Լէորոտոս Բ. Է, և իշխանապետութիւնն անցաւ ի ձեռք Վիկտոր Էմմանուէլի, հնոյն յաջորդող մոր քաղաքսպետըն ի Միլոնոյ, ժամանակակից Հայոց Եկեղեցոյն երեսփոխանքն հրակիրեց առանձին յայտագրով միով, ազգ առնելով անոնց սրբատուր ըլլալին ըստ սովորութեան ամէն տարւոյ վերջ իրենց մատակարարութեան հաշիւքն ներկայացնել քաղաքապետարանին, եւ թաղրելով մա ինքն քաղաքապետն Եկեղեցոյս կաղուածքն իբր արքունական ինչք:

Ազգափրական ոգին որով առգործեալ էին ժամանակին երեսփոխանքն ի ժողով կոչեց զանոնք. քաղաքապետին հրաւերն տարօրինակ երևեցաւ անոնց, հակառակ ազգին իրաւանց և ազատութեան, իրենք որ ազգին առաջաւորքն էին և ամոր

խմամատար ըլլալու ամհրաժեշտ սխարտքն ունէին: Անոնց խորհրդածութեան վախճանն էր, պատասխանել մոր քաղաքապետին անիրաւ հրաւերին զէմ, յառաջ բերելով յայնմ եկեղեցւոյն, հիմնական սահմանադրութիւնք և վայելած արտօնութիւնք, և անոնց զօրութեամբապացուցանել թէ հաշուց մեւ կայացումն չէ յառաջ եկեալ ի պարտաւորութենէ, այլ վիայն ի ցոյց իրենց հաւատարիմ մատակարարութեան, սկսեալ ի սուղ ժամանակէ հետէ ի ձեռն Գրիգոր Աղեքսանդրեան Ազգապետին, որ վասն անձնական շահուն, ինքնաշարժ յօժարութեամբ սկիզբն առած էր այլ վտանգաւոր սովորութեան ի զրկանս ազգային իրաւանց և ի վնաս ազատ մատակարարութեանն: Հայք օրինաւոր աէրք եկեղեցւոյն և կարեւորցն ի Լիւթունոյ՝ կարգեալ էին ազատ ընտրութեամբ երեսփոխանքն, և յանձնեալ ի ձեռն նոցա մատակարարութիւնն, և հետևաբար երեսփոխանական ժողովն Ազգին պարտական կը համարուէին, և պատասխանատու անոր առջևն:

Արդ ըստ այսմ է թարգմանական օրինակ զրութեանն զոր ուղղեցին ի պատասխանի յայտագրոյ քաղաքապետին այնորիկ « Առաջին — Հայոց եկեղեցւոյն հիմնարկութիւնն ըլլալով շնորհիւ հրովարտակին Ֆերաինանտայ Առաջնոյ, խոտացեալ տուան արտօնութիւնք և ազգի ազգի առանձնաշնորհութիւնք այն ամէն ազգաց որ եկաւորեն և հատատարար բնակին ի Լիւթունոյ. արդ կը հետևի աստի որ իշխանապետութեան կողմանէ պայման ինչ չըրուեցաւ Հայոց եկեղեցւոյն կանգնմանն հասար:

Երկրորդ — Որպէս եկեղեցւոյն գետինն, այնպէս մասն գետնոյն վրայ շինուած խրարանչիւր շէնք Հայազգի հառարակութեան արծաթովն թէ՛ գմուեցան և թէ՛ կանգնուեցան:

Երրորդ — Սապէս ևս յիշեալ եկեղեցւոյն սուրբ սպասքն և կարասիներն, այլ և այն ամենայն ինչ որ սլոժմ Հայոց կը վերարբերին, ազգային բարերարաց շնորհեալ սրովքն ստացուեցան:

Չորրորդ — Առ հասարակ բարեբարքն որոնք իրենց կտա-
կօքն Եկեղեցւոյն կալուածներն ճոխացուցին, իւրաքանչիւրն
ևս հայազգիք էին, իւրաքանչիւրն թողած կտակովն բացար-
ձակապէս կամեցաւ, որ Եկեղեցւոյն շնորհեալ ինչքն միշտ
ընդ միշտ մատակարարեալ ըլլան ի ծնուն հայազգի երեսփո-
խանական ժողովոյն :

Հինգերորդ — Եկեղեցւոյն ընչից մատակարարութիւնն յըն-
թացս այնքան երկար ամաց բնաւ երբեք օտար մէկ իշխա-
նութեան ձեռք յանձնեալ չէր, այլ միշտ հայազգի երեսփոխանք
մատակարարքն եղած էին. իսկ օտար ազգի քննչաց միջա-
մտութիւնն ոչ թէ ի պարտաւորութեմէն, այլ միայն երեսփո-
խանաց ոմանց յօժարութեամբն եղած էր, և այն առանց ան-
մեռնիմ շարունակութեան :

Վեցերորդ — Պեարոսի Աւորոտոսի Առաջնոյ՝ 1769 ամին
հրատարակեալ Հրովարտակն ոչ միայն Հայոց Եկեղեցւոյն կա-
լուածոցն՝ Դոսկամայու միւս եկեղեցեաց կալուածներէն տար-
բեր ըլլան հաստատած է, այլ և պաշտպանած է Հայոց ի-
րաւունքն ընդդէմ անոնց՝ որոնք միջամտութիւն ընելու ժպրը-
հին, Ազգին սեպհական ինչք ըլլալուն պատճառաւ » :

Այսքան զօրաւոր փաստերով ապացուցեալ Ազգային ե-
րեսփոխանական ժողովոյն պատասխանական գրոյն վրայ
յաւելաւ իրր վերջարան, երեսփոխանական մատին վճռական
որոշումն որ էր դադարիլն այնուհետև և մի իւրք մերկայացու-
մին ընել տարեկան հաշուց : Այո՞, ի վեր քան իրենց կարո-
ղութիւնն փոյթ տարին ժամանակին երեսփոխանքն յետս
կալու և մերժելու այդպիսի ապօրինաւոր սովորութեան շա-
րունակութիւն ընել, սովորութիւն որ Հայոց Եկեղեցւոյն բազմ
ամեաց մատակարարութեան մէջ ի Լիվոնոյ հետք չունէր, և
միայն տասն ամաց հետէ Աղեքսանդրեան Ազգապետին գոր-
ծակալութեամբն յառաջ եկած էր, ըստ ամենայնի հակա-
ռակելով Ազգային դաշնագրաց և սահմանադրութեանց :

Ժամանեալ առ Քաղաքապետն, Հայոց երեսփոխանաց գրու-

թիւնն առ ոչինչ ծառայեց, իբր թէ զայն գրած չըլլային, մանաւանդ սաստկացեալ անոր պահանջումներն հարկադրեց զմերազնեայս այլ ևս քանի մի տարիներ ցոյց տալ մատակարարական հաշիւքն, մինչև որ այլ ծանրագոյն տուգանք եզեռուք Հայոց Եկեղեցւոյն՝ պարտաւորեցին զՀայոս վճարել ըզտուգանս, և խապառ ազատել Եկեղեցին :

Իշխանապետութեան փոփոխութեամբն ի Դոսկանա սկսեալ 1859էն թերակղզւոյն այլ և այլ իշխանական համանգաց մէջ սաստատակութիւնք յաջորդած էին խտրական նոր միապետութիւնն կանգնելու համար՝ պտտերագումական անտանելի ծախուց յամախտութեամբ, պաշտօնակալք յամուն միապետութեան փոխտուութիւններ ձեռնարկեցին, և արժեթղթեր ծաւալեալ ամենուրեք կը տոխլէին նաև մերազնեայքն ստանալ մասն ինչ այդ արժեթղթոց, երբ երեսփոխանքն մեր դժկամակութիւն կը յայտնէին յիշեալ թղթերն ընդունելու :

Պիկտոր Էմմանուէլ՝ թագաւոր միապետութեանն հետ զհետ թերակղզւոյն փոքրիկ պետութիւնքն նուանելով, և շքնջելով զամոնք, անոնց փլատակաց վրայ հաստատեց իր արքայական գահն : Դէպ ի սոսն 1866 գործադրեց կրօնաւորական կարգերն ջնջելու խորհուրդն, երևան հանելով առանձին Հրովարտակ մի՛ որպէս նախ յաջորդ տարին առ հասարակ Եկեղեցական ընչից գրաւումն ընելու վճիռն : Որոյ պատճառաւ արքունի պաշտօնեայք, նախ ի ծածուկ խուզարկութիւններ ըրին Հայոց Եկեղեցւոյն կալուածոցն վրայ, և սպա բացարձակաբար և պաշտօնապէս ծանուցին երեսփոխանաց Եկեղեցւոյն կալուածոցն գրաւման որոշումն : Ամիրաւ էր վըճիռն և անփայել քրիստոնեայ միապետութեանն Խտալիոյ, վասն զի Եկեղեցւոյն կալուածոցն թո՛ղ Հայոց վերաբերելն, անոնց հատոյթք ըստ մեծի մասին որոշուած էին և թողուած Եկեղեցւոյն հայ բարերարաց հոգւոյն համար մշտնջենաւոր պատարագներ մատուցանելու : Կալուածոց գրաւմամբն, կարելի չէր բարերարաց կապքն կատարել, սցմբան խնամով

օժտեալ եկեղեցին՝ աղքատութեամբ վիճակի վերածելու ետեւ էր այդ առաջարկութիւնն :

Արդ Հայոց եկեղեցւոյն ի Լիվոնոյ մշտնջենաւոր պատարագք, որք օր ըստ օրէ՛ մատուցանելու պայմանաւ, պաշտօնապէս ի ձեռն արքունի նօտարաց հաստատեալ էին ի զանազան ժամանակս են ութ, որոնց վրայ յուզեցաւ խնդիրն : Իսկ միւսներն որոնք պաշտօնապէս չէին հաստատեալ, ի բաց առեալ Մարտիրոս Պալիթեանիւնն, առաւելապէս էին փոքրիկ պարտաւորութիւնք պատարագաց որք յընթացս տարւոյ մատուցանելի էին, առաւելապէս ի ձեռն Հայազգի բահանալից :

Առաջին մշտնջենաւոր պատարագն է Ալեքսան Գրիգորեանիւնն, որ ի վախճանելի ժամանակակից Առաջնորդ Խաչատրեան Ստեփան Վարդապետիւն յանձնարարեց, որ ամէն ինչքըն հաւաքեալ ի մի, հասոյթովն օր ըստ օրէ՛ պատարագ մի մատուցուի Հայոց եկեղեցին իր հոգւոյն հանգստեան համար : Յիշեալ Առաջնորդն ըստ կամաց հանգուցելոյն ժողովեալ անոր ողջոյն տացուածն վերածեց ի 7728 ֆրանք մայրազումար. և առանձին կոնդակով և կարգադրութեամբ Բիզայու Արքեպիսկոպոսին ի 5 Փետրուարի 1743, սկսան մատուցուիլ յիշեալ պատարագք ի ձեռն Առաջնորդի եկեղեցւոյն. թէ և տարւոյ մէջ ի բաց առեալ տասն և հինգ օրերն միայն, ամեն օրեայ էր պարտաւորութիւնն, սակայն սկսեալ 1831էն ի վեր ի ժամանակէ՛ առաջնորդութեան հօր Էմմանուէլի Սերովրեան յընթացս տարւոյ հարիւր պատարագաց զեղջումն շնորհեցաւ Գրիգոր Թ. Ժ. Ժայրազոյն Քահանայապետին տնօրինմամբն, և պարտաւորութիւնն տարեկան վերածեցաւ միայն ի 240 պատարագս :

Երկրորդն ի մշտնջենաւորաց է Սարգսի Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեանիւնն, որ հաստատեալ կոնդակաւ Բիզայու Արքեպիսկոպոսին յ7 Փետրուարի 1775, հանգուցեալ բարեկշատակ Արքեպիսկոպոսն իւր կտակազրովն պարտաւորեց Ե-

կեղեցւոյն ժամանակակից երեսփոխանքն որ իրմէ թողեալ ստացուածոց մեծագոյն մասին զումարն ծառայեցընեն իրեն հոգւոյն մշտնջենատր պատարագի միոյ մատուցմանն համար, և այն ի ձեռն հայազգի քահանայի միոյ մեր Եկեղեցւոյն մէջ ի Լիւթումոյ: Սահմանեալ զումարն էր 7840 ֆրանք: Ի սկըզբանն յընթացս դարու միոյ ըստ պարտաւորութեան մատուցան ամենօրեայ պատարագք. բայց յետոյ մայրագումարին պակասելովն Պետութեան վճարեալ ծանր տուգանաց պատճառաւ, տնօրինեց Ս. Գահն, որ այնուհետև յիշեալ մշտնջենատր պատարագի պարտաւորութիւնն իւրաքանչիւր տարի միայն հարիւր պատարագաց մատուցմամբ վճարուի:

Երրորդն ի մշտնջենատր պատարագաց է Սահարայ Ետկարեանիւնն, որ կտակագրովն շնորհեց Հայոց Եկեղեցւոյն ողջոյն ստացուածքն, պարտաւորելով երեսփոխանական ժողովն որ թողած մայրագումարէն մէկ մասն ծառայեցընեն իր հոգւոյն հանգստեան համար օր ըստ օրեայ պատարագ մի մատուցանել տալու Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին խորանին վրայ: Հանգուցելոցն շնորհած ստացուածոցն միայն 289 ֆրանքաց հասութիւ կը մատուցուի պատարագքն, սկսեալ յամէն 1743. շարունակուեցան մինչև յամն 1805, յորում Ս. Գահն կողմանէ ստաքեալ կոմիակի միոյ զօրութեամբ սոյն մշտնջենատր պատարագաց թիւն յընթացս իւրաքանչիւր տարւոյ միայն 263 պատարագաց պարտաւորութեան վերածեցաւ:

Չորրորդն է Ստեփանեայ Վարդապետի Խաչատուրեանիմն Եկեղեցւոյն երկրորդ Առաջնորդին. մա ինքն առանձին կտակագրով թողոց իրեն ամէն ստացուածքն ի պարգև Եկեղեցւոյն, պարտաւորելով իւր յաջորդ Առաջնորդ, մմանապէս երեսփոխանական ժողովն Եկեղեցւոյն որ մատուցանել տան ի ձեռն հայազգի քահանայի միոյ պատարագ մի իրեն հոգւոյն համար և այն օր ըստ օրէ մշտնջենատրապէս Հայոց Եկեղեցւոյն մէջ ի Լիւթումոյ, որ և հաստատուեցաւ ի 10 Փետրուարի 1762: Պատարագաց պարտաւորութիւնն միայն 314

օրուան ի տարւոջ. որոյ մայրագումար էր չորս հազար եօթն հարիւր քառասուն ֆրանք:

Հիմեցերորդն ի մշտնջենատրաց է Յովհաննու Պալիթեա մինն. որ թէ և վախճանեալ էր ի Բերխա քաղաք, իւր հոգւոյն համար օր ըստ օրեայ պատարագի միոյ հաստատութիւնն եղաւ Լիվոնոյի Հայոց Եկեղեցւոյն մէջ ի 24 Յուլիս 1827. մայրագումար պատարագացն էր իւր հինգ հազար վեց հարիւր իննսուն և երկու ֆրանք, որուն հասոյթ տարեկան է 335 ֆրանք, որ սահմանեալ են ծառայելու իւր թոշակ 312 պատարագաց իւրաքանչիւր տարին:

Վեցերորդն ի մշտնջենատր պատարագաց է Աւետիսի Աւշարեանիւնն՝ որ կտակագրովն իւրով թողոյց Հայոց Եկեղեցւոյն ի Լիվոնոյ քաղաքի եօթն հազար չորս հարիւր տասնութ ֆրանքաց մայրագումարն, որոյ հասոյթովն ըարեբալին հոգւոյն համար մշտնջենատրաբար մատուցանելու պարտաւորութեամբ պատարագի միոյ հաստատութիւնն եղաւ ի 15 Ապրիլի 1718, առանձին կոնդակաւ և կարգադրութեամբ Քիզայու Արքեպիսկոպոսին: Յետ ժամանակաց Պետութեան վճարուած տուգանաց պատճառաւ մայրագումարին կիտաչափ պակասելովն, թոյլտուութիւն եղաւ Սուրբ Դահին կողմանէ Եկեղեցւոյն երեսփոխանացն, որ ըստ քանակութեան հասութիւն պարտաւոր ըլլան մատուցանել տալու յիշեալ պատարագքն. արդ այժմեան հասոյթն է 350 ֆրանք տարին:

Եօթներորդն է Դաթի Յակոբեանիւնն որ յ31 Հոկտեմբերի 1747 իւր ըովանդակ ընչից ժառանգ անուանեց մեր Եկեղեցին ի Լիվոնոյ, պարտաւորելով զԹաչատուրեան Առաջնորդըն և ժամանակին երեսփոխանքն, որ իրեն հոգւոյն համար մշտնջենատր պատարագի միոյ մատուցման պարտաւոր ըլլան, ի ձեռն Հայազգի քահանայի միոյ վեր Եկեղեցւոյն մէջ: Ի 12 Յուլիս 1835ին Համգուցերոյն ղիտաւորութեան համար մատուցուելիք պատարագաց թիւն փոխարկեցաւ յ264 պատաւ

րագս տարին: Ստացուածոց մնացեալ մասէն եկած հասոյթն հինգ րաժնի վերածեալ, մին կը շնորհուի արանց հիւանդանոցին ի Լիվոնոյ, մյուսն կամանց հիւանդանոցին, երրորդն աղքատանոցին, չորրորդ մասն մեր ազգային անկեղանոցին. իսկ հինգերորդն, Քափուչեան կրօնաւորաց եկեղեցոյն Ասեմատուրը Երրորդութեան ի Լիվոնոյ, ուր թաղեալ իսկ է քարերին մարմինն: *

Ութերորդն է Բարթողիմէոս Պատրոսեանինն՝ որ ի 17 Նոյեմբրի 1751, իւր կաակազրովն սլարգևեց եկեղեցոյն տուն մի սլարտատրերով եկեղեցոյն իշխանքն որ իրեն հոգւոյն համար մայր եկեղեցոյն մէջ ի Լիվոնոյ մշտնջենաւորապէս պատարագ մի մատուցանել տան շնորհեալ տան եկամտով, որ շատ ըլլալով՝ միայն 368 ֆր. կը ծառայէ իւր թոշակ պատարագս. իսկ մնացեալ գումարն քաժամեալ երեք մասն, մին ծառայէ Ս. Պաշտամանց վերաբերեալ ծախուց, երկրորդ մասն աղքատաց, ուխտաւորաց և հիւանդաց հոսիսը, իսկ երրորդն ծառայէ առ հասարակ ամաչեցեալ տնամկացն ի Լիվոնոյ:

Ահա սյուսյափի են միայն սրաշտօնապէս հաստատեալ մշտնջենաւոր պատարագք. որոնք միջանոտութեամբ Բիզայոս Արքեպիսկոպոսին՝ նմանապէս արքունի նօտարաց ընդհանրապէս անցեալ դարուն մէջ սկիզբն առած են: Իսկ ուրոյն այլ պարտաւորութիւնք են սակաւ ինչ, և ըստ սյսմ

Մարիամու Պալիթեանինն որ վախճանեալ ի Բերիս քաղաք ծածուկ կտակաւ շնորհեց գումար մի որ Հայոց եկեղեցոյն մէջ ի Լիվոնոյ իրեն հոգւոյն համար ամենօրեայ պա-

* Եկեղեցոյ երեսփոխանական ժողովն տարուէ տարի քափուչեան կոշուած կրօնաւորաց ի Լիվոնոյ կը հատուցանէ 208 ֆր. ըստ կտակի քարերարին Յակոբեան Գաւթի. յիշեալ կրօնաւոր մերէն վեցերէն պարտաւորք են Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին տօմախմբութեան օրն մեր եկեղեցոյն մէջ Սրբոյն խորամին վրայ վեց պատարագ մատուցանելու յարերարին հոգւոյն համար:

տարագ մի մատուցուի, սոյն պատարագին տարեկան թոշակն է եօթն հարիւր քսան և ութ ֆրանք. որոյ մատակարարութիւնն Եկեղեցւոյն երեսփոխանական ժողովն չունի, այլ Գուպլէ ամուսն մարտի վաճառական ուն՝ որ հաստատապէս կը բնակի ի Լիվոռնոյ, և ուղղակի ինքնին կը վճարէ պատարագի քանանայի, այլ ի պակասութեան հայազգի քահանայի Լատինք կարող են մատուցանել պատարագքն: Պօղոսի Անդրէասեանինն՝ է վեց պատարագ խրատանչիւր ամիսն, մեր Եկեղեցին մատուցուելու պարտաւորութեամբ յամենուած Հօր Ատուածատրոյ Սարըպետրոսեան. մայրագումարիւ զնեալ են վեց արժեթուղթք քաղաքական վարչութեան Լիվոռնոյի, որոնց եկամուտն տարեկան 150 ֆրանք կը ծառայեն իբր թոշակ 72 պատարագաց յընթացս երկօտասան ամսոց տարւոյն: Մերձ ի մեռանելն Հայր Ատուածատուրն յամենեց վերոյիշեալ արժեթուղթքն ժամանակակից վիճակատր Եպիսկոպոս Մօնսինեօր Մեծեթիի, որ իբր գլուխ եկեղեցական խնամատար ըլլայ պատարագաց մատուցանմն համար. ուստի և սոյն պատարագաց մատակարարութիւնն ևս մեր երեսփոխանական ժողովն չունի: Բայց յիշեալ Եպիսկոպոսն ազատ չէ մատուցանել տալ ըստ հասոյս այլ եկեղեցեաց մէջ յիշեալ պատարագքն, այլ միայն ի Հայոցն:

Սրբոյն Գրեգորի Լուսաւորչի Եկեղեցւոյն ի Լիվոռնոյ են այլ փոքրիկ պարտաւորութիւնք պատարագաց, որք ի միասին առնեալ են հարիւր քառասուն և վեց պատարագք տարեկան, որոնց փոխարէն կը վճարուին Եկեղեցւոյն արկղէն 198 ֆրանք, և են ըստ դիտաւորութեան տուողացս այսոցիկ.

Պատարագք 64 վասն հոգւոյ Շենքիւնանեան Կուլմասպատ Կոմսուհւոյ:

Պատարագք 24 վասն հոգւոյ Նազարեան Զիշլիսայ Տիկնոջ:

Պատարագք 12 վասն հոգւոյ Աղա աւ: Մաթոսի Աւատուածատրոյ:

Պատարագք 6 վասն հոգւոյ որդւոյ նորա Տեառն Յովհաննու :

Պատարագք 6 վասն հոգւոյ Մերիճեան Կարապետի :
Չայնաւոր Պատարագք 22 վասն հոգւոյ Սարգսի Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան :

Պատարագք 12 վասն հոգւոյ Նարտին Յովհաննէս քահանայի :

Արդ համագումար պարտադրութիւնք Պատարագաց յեկեղեցւոջ Ազգին ի Լիվոնոյ , ի միասին առեալ նաև Պատարագքն որ վասն հոգւոյ Բարթողիմեայ Պետրոսեան , որ քաղաքին Լատինացւոց Մայր եկեղեցին կը մատուցուի , նմանապէս Մարիամո Պալիթեանիմն և Պօղոսի Անդրէասեանիմն որոնց մատակարարութիւնն չէ ի ձեռս մերոց , են ընդ ամենայն երկու հազար եօթմ հարիւր իննսուս և ինն պատարագք , որոց փոխարէն թողակք շուրջ իբր չորս հազար շրահք :

Գ Լ ՈՒ Խ Ի Ն Գ Ե Տ Ա Ս Ա Ն Ե Բ ՈՐ Գ

Տաճնաց Երէւթոյնեաց . պաշտոնաւիէն Օսանէան Կիւսպնէն . պաշտոնաւիէն Գրաւիէն . աշխատաց անճոտար աշխատաւիէն . անէրաւ լճիւն . դատարարն զիմելու առջարկաւիէն . Վարափաշաւիէն Ֆրայրի փարաքանի . Հայոց անճիտի իրաւան . Ժոխոց առաւելաւիէն հասար դատին անճորժարելի ձեռն . Բանակցաւիէն ընդ Պէտրաւիէան . հաքաբարչաւ Բահանայ . Չէրլիէն Ժանթի ինքրոց Ժամանակն . յան Առաջնորդին . Սայեղեանի հաքաբարչաւիէն . եոր երէւթոյնեան Ժողովայ Կազմաւիէն :

Կը պարծիմ ի յեղափոխութեմէ ծնեալ իշխանապետութիւնք իբր թէ իրենք մարդասիրարար յաջորդեալ եմ հնոց՝ կենցաղոյս երջանկութիւն շնորհելու համար . աղէ ըսէ մեզ Իտալականն միթէ թերակղզոյն միւս հնագոյն իշխանքն երբևք տուգանօր կեղեքն՝ էլիմ եկեղեցիքն Աստուծոյ , արեօք ժո

դովրդեան վիճակն աղքատագոյն էր այսպէս: Եկեղեցւոյն կալուածոց գրաւման խորհուրդն տասանեցոյց մերագնայքն և ի մասնաւորի Գեր. Առաջնորդն. Հայր Ատուածատուր ամենայն կարելի և հնարաւոր միջոցներու ձեռնամուխ եղաւ որ Եկեղեցւոյն կալուածներն կարող ըլլայ զերծուցանել ի յափշտակութենէ: դիմեց նաև անուանի վաստարանից ձեռնտուութեանն, որոց մէջ հռչակելի են Մալենքիմի Տիտոս և Ֆապպրի Ֆրանչիսկոսն որոց գրած պաշտպանական գրութիւնք արդարև հզօրագոյն են: Այն տագնապի մէջ Գեր. Առաջնորդն խնդրեց օգնութիւն նաև իբրև օսմանեան Պետութեան հպատակ, Բիւթէմ անուն փաշա Դեսպանէն, որպէս զի Հայոց կալուածքն ի վերահաս վտանգէն ազատէ, պաշտօնական եղանակաւ ծամուցանէ իտալոյ Պաշտօնակալացն Հայոց օսմանեան հպատակ ըլլալն: Անհամարք են պաշտօնական գրութիւնք ժամանակին, և ամոնց օրինակքն կը պահուին որպէս մեր Ազգային դրամատունն, այսպէս նաև ի հիւպատոսարանն օսմանեան Պետութեան ի Լիվոնոյ, ուր շնորհած է մեզ ազատարար մուտ ազնիւ հիւպատն Անսելմի Օգոտիմոս վասն քննութեան ինչ ինչ գրութեանց:

Արդ օսմանեան Դեսպանն Բիւթէմ փաշա հանդերձ իրեն տոտամսելովմ՝ բռնադատեցաւ նախ ի Դօրլինօ, և ապա ի Ֆիօրենցա քաղաք ուր փոխադրեալ էր արքունիք Վիկտոր Էմմանուէլի, պաշտպանութիւն ընել Հայոց. ի պաշտօնէ յայտ առնելով Արդարութեան և Կրօնից Պաշտօնէին իտալական միապետութեան թէ կալուածք Եկեղեցւոյն Հայոց ի Լիվոնոյ Օսմանեան Պետութեան հպատակ զաղթականներէն շնորհուած են յիշեալ Եկեղեցւոյն, ըստ մասին ի կենդանութեան, և ըստ մասին յետ մահուան պնայիսի հպատակացն՝ իւրաքանչիւրն իրենց յատուկ կտակագրերովն:

Արդարութեան և Կրօնից պաշտօնեացն ընկալեալ Օսմանեան Դեսպանին Հայոց համար գրած պաշտպանական գրութիւնն, պատասխանեց 1868ին թէ Լիվոնոյի Հայկական Եկեղեցին

Դոսկամայու Պետութեան հովանաւորութեան մեքիւ սուրա-
տամեալ ըլլալովն Իտալոյ միւս եկեղեցիներուն կարգն գա-
տուած է. եկեղեցի, որուն ժողովրդասպան Պետութենէն ա-
մուսնեալ է. և ոտնիկն շնորհեալ արքունի գամեատնէն: Ժա-
մանակ ժամանակ եկեղեցւոյն շնորհեալ կալուածոց կտակա-
գրերն Դոսկամայու Աւագ Դրսին և վիճակաւոր Արքեպիսկո-
պոսին միջամտութեամբն վաւերական հաստատութիւն ստա-
ցեալ են: Այսպէս հետևաբար Հայկական եկեղեցւոյն ի Լի-
վոմոյ ամենայն կալուածք Դոսկամական եկեղեցեացն մնան
ենթակայ եղած են Պետութեան հաստատեալ գրաման վը-
ճոյն: Յիշեալ պաշտօնեայէն երբ հաղորդուցաւ կցկցեալ
պատճառաբանութիւնը Հայոց երևոյթխանաց, գումարեցան
ի ժողով և խորհրդածեալ անդ գամեմայն, յորինեցին իրենց
համար փատտարանական զիր, այնու հղանակտ ցրեցին
Արդարութեան և Կրօնից պաշտօնէին յառաջ բերած պատ-
ճառաբանութիւնը, որ է ըստ այսմ. « Հարկ էր որ ի Դոսկամա-
քնակութեամբ հաստատեալ Հայ հասարակութեան առաջնոր-
դըն կամ ժողովրդասպան որ Ազգայնոցն հոգաբարձութիւնն ու-
նէր՝ Պետութեան հետ միշտ յարաբերութեան մէջ ըլլար, ուստի
հարկաւոր էր այնպիսի անձին կարգումն և ամուսնումն ըլ-
լալը ի ձեռն Աւագ Դրսին, վրան փատահութիւն ունելու հտ-
մար: — Առաջնորդին Պետութեան գանձէն ոտնիկ ընդունելն
սրեալ չէ եկեղեցւոյն հիմնարկութեմէն ի վեր, այլ միայն
1785էն ի վեր, կարգադրութեամբ Պետրոսի Լեորոտոսի Ա-
ռաջնոյ, որ նախանձախնդիր մտօք իրեն անձին վերստասկելով
Առաջնորդին կարգումն, հրամայեց որ այնուհետև ոչ ի հռով-
մայ այլ յարքումուստ վճարեալ շնորհուի ամոր ոտնիկն:

« Առաջնորդ քահանային, որպէս նաև միւս հայազգի կրօնին
վիճակաւոր Լատին Եպիսկոպոսին հպատակութիւնն, կա-
թողիկէ ուղղափառ կրօնին վարդապետութեան համաձայն
է, որ միշտ միութեան և բարեկարգութեան համար ի պա-
կատութեան հայ մասնաւոր Եպիսկոպոսին հարկ է որ վի-

ճակին Լստին Եպիսկոպոսին հարտակ մնամ հոգևոր իշխանութեան, թէ և տարրեր է ծէսերնին :

« Իսկ բարերարաց Եկեղեցւոյն շնորհեալ կալուածոց կտակագրերն, այո՛ Դոսկամայու Աւագ Դրսին միջամտութեամբն վաւերական զօրութիւն, մնամսպէս Բիզայու Արքեպիսկոպոսին մասնակցութեամբն իրր հոգևոր և եկեղեցական գործոյ միոյ հաստատութիւն առած են » :

Սակայն զմե՛ջ շահ անտի քաղեցին. ոչ փաստք, ոչ միջնորդութիւնք և ոչ ըողոքք բաւական եղան Խտալական միապետութիւնը յեսս ընկրկելու մեր կալուածքն գրաւելու անիրաւ գիտատրութենէն. ուստի ընդ վայր պաշտպանութիւն ըրտս Բիւսթէ՛մ փոշայն օսմանեան Պետութեան հպատակ համգուցեալ բարերարաց շնորհած ստացուածքն ազատելու մտօք. որպէս զի մերկացեալ չլլայ Հայոց Եկեղեցին իրեն օժիտներէն և իրր տորուկ մատնուի այլոց : Աստէն դնենք Խտալական միապետութեան 1869 ին մասնուոր Հայոց Եկեղեցւոյն համար սուած վճռոյն օրինակն « Լիւիումոյի Հայկական Եկեղեցին սկսեալ 1785էն ի վեր անշատած ըլլալովն Հոռլմայ Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժողովոյն իրաւատութեան վերարերելէն, և ուղղակի Դոսկամայու Դքսութենէն առկախեալ ըլլալովն թե՛ մին մըն ժողովրդապետութեանց յար և մնան եղեալ է. փաստն զի ոչ միայն թեմական եպիսկոպոսին իրաւատութեան ներքև է, այլ և ժողովրդապետն ի Պետութենէ կանուանի, և ռոճիկ կընդունի. յոյր տակս ոչ է նկատելի իրր ինչք օտարի, այլ իրր ինչք թեմին, որով ենթակայ Պետական արքունը վճռոյն : Հետևապէս ի բաց առեալ կրկին մշտնջենաւոր պատարագներն Ալեքսանայ Գրիգորեանին և Սարգսի Արքեպիսկոպոսինն զորս կը մատուցանեն ժողովրդապետն և անոր օգնական քահանայն, մնացեալ հինգ մշտնջենաւոր պատարագաց վերարերեալ կալուածք ըտտ օրինաց գրաւելիք են. այսպէս Բարթոլոմեայ Պետրոսեանին մշտնջենաւոր պատարագն որ ի մայր եկեղեցին կը մատուցուի » : Սասպէս ամիրստ վճիռն առա-

քեալ և հասեալ էր ի ձեռս երեսփոխանաց Եկեղեցւոյն, հաստու ևս այլ գիր ի 16 Նոյեմբերի 1869, ի կողմանէ Դեսպան Ռիսթէմ փաշայի. « Խտալիոյ միապետութեամ տուած վճռէն յետոյ (կը գրէ Դեսպանն) Օսմանեան Պետութեան դեսպանն անօգուտ կը դատէ մորանոր քայլեր սումել Հայկական Եկեղեցիին կալուածքն գրասանն ենթարկութենէն ազատելու համար, որովհետև յընթացս երկու տարւոյ ամենայն հնարաւոր միջոցք ի գործ դրուեցան և սպառեցան: Ուստի եթէ Հայկական Եկեղեցւոյն երեսփոխանքն չընդունին վճռոյն կատարումն տալ, կամեղով աւելի երկարել խնդիրն, այլ միջոց չմնար ընել, եթէ ոչ դատաստանի դիմել »:

Ո՛վ էր որ այսպիսի յափշտակութեան և ամիրաւ վճռոյն առջև անտարբեր մնայր, և յօժարէր ընդունիլ և կատարել առանց պատասխանատուութեան ծանր պարտոց մերքև մնալու: Միաբերամ դատաստան գոչեցին մերքն, այր դատաստանի դիմելու քան թէ Եկեղեցին յաղքատութեան վիճակ վերածել. ուստի խնդրեցին խորհուրդ ժամանակին ուշիմ և գործունեայ փաստաբաններէն, որոնց մէջ Ֆրանչիսկոս Ֆապպրի բարձրատիման անձն, բարեկամ Գեր. Սարրպետրոսեան հօր Աստուածատրոյ:

Արդ փաստաբանն այն երևելի Ֆապպրի Ֆրանչիսկոս յամին 1870, յօրինեալ հրատարակեց պաշտպանողական գրութիւն մի հայոց Եկեղեցւոյն կալուածոցն համար ի Լիպոնոյ, որով հերքեց իսպառ Արդարութեան և Կրօնից պաշտօնէին յատաջ բերած սնտոի պատճառաբանութիւնքն, և վճռոյն անտեղի ըլլալն Հայկական Եկեղեցւոյն վրայ բնաւ զօրութիւն չունիլն յայտնի փաստերով հաստատեց, և տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեցաւ ի լեզու իտալական: Այլ ևս փաստաբանք Ֆրանչիսկոս Ֆապպրիի մեան կը վրայէին թէ Հայ հասարակութեան իրաւունքն անժխտելիք են, և անշուշտ ի դատաստանի յաղթողականք: Զէր յաշխարհի ինչ որ Հայոց իրաւանց դէմ գիմէր եթէ ոչ բռնութիւնն. որչափ դժբաղդ էին ժամանակին

երեսփոխանքն որ կարծեցին զինքեանս լքեալս յամենեցունց , չունելով զոր որ հօգորհապէս գայր ի պաշտպանութիւն մոցա ի Լիվոնոյ , երբ Խտալոյ այլ քաղաքաց միջի եկեղեցական ինչք Հայոց ազգին ազատ թողուած էին : Քանի վատահագու ցիւք էին կարծիք փաստարանից յազմական ելլելու ի դատաստանէ , այնքան վնասական և ամուտը թուեցաւ երեսփոխանաց դատաստանի անտանկի ծախքերուն մտածութիւնն . յազմութիւնն տուցեալ այնքան մեծամեծ ծախքերով ի վնաս եկեղեցոյ՝ չարագոյն էր քան յետս կալն յայնպիսի դատաստանէ :

Ուրեմն զինչ ատեն և պարտ էր . երեսփոխանք խորհրդով քանի մի մեծամեծաց քանակից եղան իտալական միապետութեան պաշտօնէից հետ , և խոստացան փոխանակ կալուածոց գրամանն գումար ինչ վճարել . լուսագոյն համարելով եկեղեցիս պարտուց եմթարկել մոր փոխառութեամբք , քան թէ զրկել զայն իւր օժիտներէն : Այլ ասող եկեղեցոյս . հազիւ թէ ազատեալ էր իւր ամտանելի պարտքերէն 1845 ին՝ նոյնին նորոգութեան համար եղած ծախուց պատճառաւ , և ամս անդրէն մորանոր պարտուց կլ մատնուէր :

Բանակցութիւնք յաջողեցան . վասն զի արքունի պաշտօնեայք հաւանութիւն տուին Հայոց առաջարկութեանն , որպէս վերագոյն անանդեցիմք , ազատ թողով ժողովրդապետին և անոր օգնական քանանային մատուցած մշտնջենաւոր պատարագն , անոնց անմիջապէս եկեղեցոյն հոգաբարձութեան օգտին ծառայելուն համար : Այլ և մնացեալ վեց մշտնջենաւոր պատարագաց վրայ կարող չեղան ժխտել ըստ ամենայնի ազգին իրաւունքն . թոյլտուութիւն ըրին որ ետկարեանի , Խաչատուրեանին և Պալիթեանին մշտնջենաւոր պատարագացն համար անոնց մայրագումարէն հարիւրին երեսուն վճարեն , իսկ մնացեալ երեքին համար որ են Աշարեանին , Յակոբեանին և Պետրոսեանին պատարագաց սահմանեալ մայրագումարէն հարիւրին քսանհօրս վճարեն , և այնու խնդիրն վերջանայ :

Այս եղանակով արքունական արշտոնէից վերջնական որոշակի պահանջներն , զոր յօժարութեամբ կատարեցին երեսփոխանը , վճարելով տէրութեան զանձուն ըստ պահանջեալ հաշւոյն 9836 ֆրանք :

Եւ որովհետև չունէին պատրաստ դրամ , փոխառութեամբ ընդունեցան Պարոն Տէլլանօջէ կոչուած ընտանիքէն 10 հազար ֆրանքաց զումար ինչ , պայմանս զայն հատուցանելու տասն տարւոյ մէջ , 100ին 6 ֆր . և 66 սանդիմ տոկոսիք վճարելով . այսպիսի փոխառութեան ամբողջական հատուցումն եղաւ վերջնակէս մեր առաջնորդութեան ժամանակ յամի 1886 . և եկեղեցիս ըստ ամենայնի ազատեցաւ ի պարտոց :

Արքունի զանձուն 9836 ֆր . տարեալ վճարեցան յ13 Յուլիսի 1876 : Եւ այն ժամանակէն սկսեալ դադարեցաւ վերոյիշեալ տուժեալ վեց մշտնջենաւոր պատարագաց մատուցումն , և շարունակեալ տեեց մինչև 1887 . երբ Ս . Գահն առանձին կոնդակաւ միով մոր կարգադրութիւն ըրաւ դադարեալ պատարագաց մատուցմանն համար : Արդէն իսկ յամի 1881 տնօրէնութիւն ընդունուած էր ի հռովմայ 100 պատարագաց վրձարմամբ , փոխարէն 1876էն մինչև ցվերջ 1880ին չհատուցուած համայն պատարագաց . այսչափս բուսական է վասն պատարագաց : *

Հօր Ատուածատու կրօնատրակից կրկին օգնական քահանայներէն մին կը կոչուէր Հայր Թադէոս Չանաքեան բարի և զուարճալի բնութեամբն սիրելի եղած էր ի լիվոնոյ : Սա ինքն ի Ռիզա մէկ պատահարէն տագնապեալ հիւանդացաւ խելագարութեամբ և յետ սակաւուց վախճանեցաւ , թողլով իր վանաց

* Յառաջնորդութեան պաշտաման յաջորդմ մեր ի լիվոնոյ Գեր . Պետրոս Վ . Տէմիրճեան մասնական իւրով որ յ9 Յունուարի 1889 , կը ծանուցանէ մեզ թէ այժմեան պարտաւորութիւնք պատարագաց ածեալ են ի թիւ հազար երկու ճարիւր ութսուն և ութ պատարագաց յիւրաքանչիւր ամի , յետ ընդունելոյ մտրոգապէս տնօրէնութիւն ի Ս . Գահէն հռովմայ :

աւելի քան երեսուն հազար ֆրանքս, թող միւս ստացուածնե-
րըն, որոնք մնացին օտարաց ձեռք, (տես ի դիւանի Օսմանեան
հիւպատոսարանին ի Լիվոնոյ) :

Մեր կաթողիկէ հասարակութեան յետին ժամանակի խո-
վութեան և ծանօթ խնդրոյն միջոցին սկիզբն՝ Անտոնեան ուխ-
տին Արքանայր Արքեպիսկոպոսն՝ Հռովմէն գնալով իւր կղերա-
նոցին քանի մի նորընծայ ուսանողներով դիմեցին ի Լիվոնոյ
և հոն սլաւոսլաւրոնեցան սուշ ժամանակ մի. ուստի ուղևորե-
ցան ուսանողքն ի Գաղղիա, և Արքանայրն ի Կ. Պօլիս ըստ
վկայութեան ուրուք ի Լիվոնոյ :

Ժամանակակից է ևս Լիվոնոյի Առաջնորդին և երեսփոխա-
նաց ժողովական գրութիւնն, որ յիշեալ ծանօթ խնդրէն շար-
ժեալ ուղղեցին յամում հայ հասարակութեան Լիվոնոյի, ա-
ղերսագիր մի ար. Ս. Գահն Հռովմայ, աղաչելով որ ամանկ
խտութեամբ չլարուի ազգայնոց հետ: Այլ այսպիսի գրու-
թիւնն իրենց նուաստութեան պատճառ եղաւ. վասն զի Տ. Հ.
Ս. ժողովոյն Գահնէնց Ծիրամատրին հրաւերովն և ստիպ-
մամբն անմիջապէս յետս կոչեցին ի Հռովմայ վերայիշեալ ժո-
ղովական գրութիւնն. լսն էր եթէ գրեալ չէին: Յիշեալ ծա-
նօթ խնդրոյ ժամանակ երբ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն Անտոն Պե-
տրոս Թ. ի Հռովմ կը պանդխտէր, երկիցս ի Լիվոնոյ ուղևորե-
ցաւ, և ազաւ Միտապիքի ամում մարտի քահանային տումն,
որ էր ընկերակիցն ի պատանեկութեան ի վարժարանն Տա-
րածման Հուսատոյ ի Հռովմ:

Ծերունի առաջնորդն ի 25 Ապրիլի 1878 համգեսա ի Տէր ի
հասակի 75 ամաց իւրոց. ուսեալ էր ի Հռովմ, ձեռնադրեալ ի
քահանայ հիւանդագին հատա ի Լիվոնոյ ուր շուրջ քսուս-
տուն տարի, իր կենաց մեծագոյն մասն հաստատ բնակեցաւ.
սիրելի յաչս լստին կղերին, և անդամ անոնց ժողովրդապե-
տական ժողովքին: Թէ և էր շատ ազգասէր, այլ մա ինքն ևս
յերեսաց ոմանց հովառակասիրաց ժողովրդեան կրեց մեղու-
թիւններ, և ամտես եղաւ գծտութիւններուն: Իւր երկայն-

օրեայ առաջնորդութեան ժամանակն հետզհետէ ազգայնոց թողոյն պակասելուն* և յիշևալ ոմանց իւր հետ ի գծտութեան մնալովն, ինքնին ունէր եկեղեցւոյն մատակարարութիւնն իւր քազմամեայ փորձառութեամբն, մեծաւ զգուշութեամբ և արդարաբար կալուածներն յանձնանոց: Այլ որ աւելին է, մատակարարեց կալուածներն յանուն երեսօտխանաց ազգին. և քազմիցս առեսց անոնց միջամտութեանն զոր կը վկայեն այսօրուան Հայք ի Լիվոնոյ:

Այլ սակայն Մարքպետրոսեանն՝ չեղև ըստ ամենայնի զովելի, իւր անփոյթ մնալուն համար յետ մահուան իրեն օգնական կրկին միարթն քահանայից, որոնց անուանքն՝ որպէս յիշեցիմք ի վեր անդր, էին Հայր Քաղէոս Չամաքեան և Հայր Ղուկաս Ինճիճեան, այլ մոր քահանայ ոմն օգնական ունելու, որուն յանձնէր ամենայն ինչ և յաջորդ իւր թողոյր: Թէ և ի սակաւոց հետէ հասած էր ի Լիվոնոյ Հայր Բարթողիմէոս Իփէքճեանն՝ այլ հասնելի չէր եղած ոչ Մարքպետրոսեանին և ոչ վիճակաւոր լատին եպիսկոպոսին: Որուն հետևանքն նմ, տոյն եպիսկոպոսին՝ որ էր Նուքրացի Մօնսիմեօր Հռափայել Մեծեթթիւն, եկեղեցւոյս՝ փոխանակ հայազգի քահանային, Խաղացի որ Տօն Քրիսթօֆօրօ Օրլանտինի անուն քահանայն առժամանակեայ հոգաբարձու անուանելը, և Իփէքճեանին անմիջապէս Լիվոնոյէն ի բաց երթալը հրամայելն ի ձեռն պաշտօնական

* Ճամանակ ժամանակ Պօլսեցի ազգայինք ոմանք զմալով ի Լիվոնոյ բնակած են անդ ի կեցողանութեան չօր Աստուածատրոյ յամուանէ կը յիշուին նաև Տալութգատէ կարապետ Ալա որդւովն իւրով Գրիգորիւ, ուր բնակելով յաջորդաբար երկու տարիներ 1859—1860 ակամատես եղած են Գոսկամայու յետին քաղաքական փոփոխութեանցն և անցիցն:

Առաւել կանխագոյն քան զմոտս և Եկեղեցւոյն մորոգութեան մերկայ եղեր է Շերպեթեան ոմն Խաչատուր անուն, որ ընդ այլոյ ուրումն Պօլսեցւոյ մահառականութեան սենեակ քացեր է ի Լիվոնոյ, և յետոյ չաջողեալ, յԱմիրիկա չուեր է:

զրուիկանց, անզէտ լլլսլով մեր եկեղեցւոյն թիմնական սան-
մանադրութեանցն* :

Հայր զիննցան եպիսկոպոսին կարգադրութեան դէմ չըն-
դունելով զիտալացի քահանայն իբր հոգաբարձու եկեղեցւոյն .
Հայր Բարթողիմէոս Իփէքճեանին երթալովն ի Լիվոռնոյէ՝ եկե-
ղեցիս պարսպ մնաց քանի մի ամիսներ ճայագզի քահանայէ
մինչև ի գալուտտ Սայեղեան Դաւիթի վարդապետի :

Սայեղեան Դաւիթ վարդապետն Եզիպտոսի Առաքելութենէն
ի Հոռովմ դիմած էր, Յիսուսեան կարգն մտնելու համար հար-
կաւոր հրամանն խնդրելու ի Ս. Ժողովոյն, ուր Գահերէց Ելի-
րանատրն խոստացաւ ամոր խնդրած հրամանն շնորհել, և ա-
ռաքեց զճա ի Լիվոռնոյ մնալու նոժամանակեայ եղանակաւ
մինչև որ իւր տեղն անցնելու համար այլ քահանայ սի առա-
քուի և հաստատուի մեր եկեղեցւոյն առաջնորդութեան պաշ-
տօնով : — Այսպէս Սայեղեանն ի Լիվոռնոյ հասնալ առժա-
մանակ մի հոգաբարձութեան պաշտօն վարեց, մինչև որ մենք
ի Յունուար ամսնամն 1879 տարւոյն, ըստ կարգադրութեան
Գերերջանիկ Ամտոնի Պետրոսի Թ. Կաթողիկոսի և ըստ հրամա-
նաց Ս. Ժողովոյն Հոռովմայ ուղևորեցանք ի Լիվոռնոյ յառաքե-
լութիւն և յառաջնորդութիւն հայ հասարակութեան անդ :
Յիշեալ Սայեղեան Դաւիթ վարդ. սիրով մեծաւ մեզի հիւրըն-
կալեց, և այլ քանի մի ամսեր մեր հետ մնալէն վերջ ի Լիվոռ-
նոյ, զմաց ի Գաղղիա ի Բարէ-սիւր-մօնեալ ամուս քաղաք՝

* Տայս միջոց ժամանակի զհիմնտիւյ Միխիթարեան միաբանու-
թեան Արժամապատիւ Արքահայրն Իզմատիոս Արքեպիսկոպոս
Կիւրեղեան ի դարձ առնելն ի Հոռովմայ ի զհիմնտիկ, ընկերակցու-
թեամբ Գերչարգելի Հօր Գարեգնի՝ եկն յայցելութիւն ի Լիվոռնոյ
և պատուեց մեր եկեղեցին :

Այսպէս մահ Գերափայլ Աղեքսանդր Արքեպիսկոպոս Պալճեան
ի Միխիթարեան Միաբանութենէն զեմնայու, նոյն տարւոյ, այս է
1878ին սկիզբներն, ի Լիվոռնոյ այցելած էր, և Լատին վիճակաւոր
Նպիսկոպոսէն սիրով թիւրընկալուած բնակելով յնպիսկոպոսա-
րանի :

ուր էր մորընծայարամ Յիսուսեանց կրօնիմ, և ազաւ զզգեստ Յիսուսեանց: Լաւ և բամիբում վարդապետ մի էր, այլ ամտեղի ըրածն, թողլով զիւրսն և երթալովմ յարիւրովմ օտարաց հետ:

Առաջմորդ հօր Աստուածատրոյ մահուամէն անմիջապէս յետոյ, թէ և յոյժ սակաւ թուով ազգայինք, որոնցմէ ոմանք ևս բացակայ ի Լիվունոյէ, ներկայ գտնուողքն ժողովք կազմեցին, ուր ըմտրեցաւ ազգապետ Աշամեան Յովհաննէս անուն փաստաբանն, որ արդէն իւր ազգն թողեր, օտարաց հետ խառնուած էր, ամուսնացեալ Յունաց եկեղեցին, և իւր զաւակունք մկրտեալ Լատինաց մայր եկեղեցին, և ի զժտութեամբ եկեղեցւոյն առաջմորուացն հետ, իկատ և բծախնդիր բնութեամբ զամուսնացն վրդովմանց և յուզմանց պատճառ եղաւ. իսկ մատակարարութիւնն եղաւ իմքնիշխան, կամոմաւոր ամսակամ և տարեկան ժողովքներն խափանեցան, երեսփոխանք ըստ մեծի մասին կամ ամոր կողմնակիցներն էին և կամ եկեղեցիէն ողորմութիւն ըմդունող դասէն, որով ազգապետին ստրուկք: Յամմ 1883 մեռաւ Յովհաննէս Աշամեանն եկեղեցւոյս 823 ֆր. պարտական մնալով*:

* Որոյ կինն մեռեալ յամին 1881 յուղարկուորեցաւ ի Յունաց. ինքն վախճանեալ յամին 1883 յուղարկուորեցաւ ի մէծջ. իսկ աղջիկն վախճանեալ յամին 1884 թաղեցաւ ի Լատինաց վասն մկրտեալ զոլոյն առ Լատինացիս. տեսէք ուրիմ քամի արարողութիւնք էին ի միում տան, և որպիսի աղաւաղեալ կացութիւն ըմտանեացն:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՇՏԱՍԱՆԵՐՈՐԳ

Ժամանակ Առաջնորդութեան Վերջ. Էպարքի պարանկայ յայնապար պարարտիկ սպասարարութիւնն, արարողութիւնն. արտնի հրովորակ Վեր Առաջնորդութեան. Էբեթիօնանայ յարբերութիւնն, ընդ Գեբերէ. Հոգեար Տեառն. Խալընդորտ, Խնդիք. Պեարար Արտնի Աշխարհարարութիւնն. Կալուած Եկեղեցայն, Եկտմարտ. Լորդի Տերմարն. Ս. Գասարատին. հարեարմայ կամ արարարն Ս. Խալընութեան: Ստորութիւնն. արդի վիճակ Հոյոց. այլ և այլ արեկեկութիւնն. հարարարարման այդեկութիւնն. Վեր հրարած յառաջնորդութիւնն Լիվոնայն. հարեկն վերարարն:

Անդատին մեր ի Լիվոնոյ հասնելէն ի վեր մեր վարմունքն և դիտարութիւնն եղաւ եկեղեցին քարեկարգել և սպլղեալ օտարամուտ սովորութիւնքն իստիանել, մարտակալ ըստ կարելոյն Հայաստանեայց արարողութիւնքն կատարել, և զգուշամալ որպէս զի չըլլայ թէ մեր թոյլտուութեամբ առիթ տրուի օտարաց մեր զործոց մէջ խտրուելու, և ազգի ազգի վտանգաց մատնուելու յսպազայ ժամանակս: Այսպիսի վտանգներէ չէր հեռի եկեղեցիս, օր ըստ օրէ ազգայնոց մուազմարն ի Լիվոնոյ: Նորոգութեան ժամանակէն ի վեր քարծուած մեծ վարագոյրն անդրէն աւագ սեղանոյն առաջըն զետեղել տուինք: Ժամագրոց աղօթքներն զոմանս իտալերէն թարգմանեալ տպագրեցինք, որ ժողովուրդն կարենայ իր ազգային աղօթքներուն ծանօթանալ: Այլ և տասն իտալագգի պատանեաց շատ աշխատութեամբ մեր արարողութեանն և պատարագին տպասարութիւնն ուտուցինք (տպասարութեան տետրն իտալագիր տպագրելով), իւրաքանչիւր կտորն իրեն յատուկ ձայնատր եղանակաւն. այսպիսի վարժութեամբ և յատակ հայկական հնչմամբ և արտասանութեամբ իտալագգի պատանիքն յիրաւի չէին զամազանուէր հայագգիներէն: Յիշուած տասն երգիչն

րով կատարուած քանի մի ձայնաւոր պատարագներ՝ արժանի են յիշատակութեան, ուր հիացեալ էին համդիսատեաք շատ ժամանակէ ի վեր ի Լիվոնոյ կանոնաւոր ձայնաւոր պատարագք չկատարուելուն համար :

Այսպիսի եղանակաւ մատուցուած ձայնաւոր պատարագներէն միոյն վրայ տեղեկութիւն տունք յառաջիկայս, որ զըլխաւոր համարելու է միամեհումն հետ համեմատելով: Արդ յամսեամն Օգոստոսի 1880 տարւոյն եկած էր ի Լիվոնոյ Ատանայի Արքեպիսկոպոսն օղակոխութեան համար, որ և հասնեցաւ ի Տօմի Վերափոխման Տիրամօրն հայրապետական ձայնաւոր պատարագ մատուցանել. սոյն համդիսութեան մէջ ոչ միայն յիշեալ տասն պատանիքն երգեցին, այլ և գտան չորս լատին քահանայք՝ որ հայ տարագ զգեցեալ ընթերակայ եղան տարկաւարութեան պաշտօն վարելով և հասնածայն վարելով ըստ մեր արարողութեան. այսպիսի տարկաւարներէն մին վարժեալ ըլլալով մեզմէ հայերէն բարբառով Աւետարանն ընթերցաւ ըստ աւուր պատշանի: Ըստ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ի վերջ պատարագի Արքեպիսկոպոսն, խաղողոյ օրհնութեան հանդէսն կատարեց, և բաշիսցաւ առհասարակ ամենայն ժողովրդեան: * Եկեղեցին լի էր բազմութեամբ. հրաւիրուած էին ի մասնաւորի Մօմսիմեօր Պլազինի Կրօսեթոյի Եպիսկոպոսն, Գաղղոյ և Օսմանեան պետութեանց հիւպատոսներն և այլ բազումք, որոնք մերկայ գտուելով պատուեցին զմեզ և խնդակից եղան մեր աշխատութեան: Սոյն հանդիսութեանց Սկարպարութիւնն է տեսանել լիովին ի Կածեթիս տ'իթալիս անուն լրագիրն, իւր Օգոստոս ամսեան մէկ թերթին մէջ, կարծեմք 20 երորդ աւուր թիւն * * :

* Երբ մենք այսպէս ի Լիվոնոյ փոյթեանմղն եկեղեցւոյն սպասաւորեցինք, ոմանք ի չռովմ քամբասեցին զմեզ զանգատելով, թե մորութիւններ կը մուծանենք եկեղեցին, մանաւանդ խաղողոյ օրհնութեան համար :

* * ֆանոսեանն աւանդեալ է մոյն տարւոյն 4436 թիւ յրագրոյն

Այսպէս այլ ձայնաւոր պատարագ մի մատուցաւ ի յաջորդ
Ծաղկագարդին, մեր բարեկամ քանի մի Մխիթարեան վար-
դապետաց օգնականութեամբ, որոնք այց ելած էին ի Լիվոն-
նոյ. որպէս նաև յերեկոյս Ճրագալուցի և այլ տօնախմբու-
թեանց:

Մեր ի Լիվոննոյ հասնելէն երկու տարի վերջ ըստ սովորու-
թեան առաջարկուեցաւ Տէրութեան ժողովրդեան գլխաւորնե-
րէն՝ երեք հայազգի քահանայից անուններ՝ որպէս զի զմին
անուանէ Առաջնորդ հայ հասարակութեան ի Լիվոննոյ. այս-
պէս մեր տրուպ անձն արքունի հրովարտակաւ և առանձին
կոնդակաւ վիճակատը եպիսկոպոսին անուանեցաւ ժողովրդա-
պետ ի Լիվոննոյ. տնս վաւերականքն ի վերջն:

Մինչ պաշտօններս կը մղէր զմեզ որ անտարբեր չմնանք մեզի
յամձնուած եկեղեցւոյն մերին և արտաքին վիճակներն լա-
ւացնելու, դժկամայ մեզ թուեցաւ տեսանել որ եկեղեցւոյն
մատակարարութեան մէջ ի ըսաց առեալ երեսփոխանքն՝
կային ևս կրկին խտալացիք. մին զրուգիր և միւսն կալուածոց
վարձքերն ժողովող, որոնք ոչ միայն եկեղեցւոյս վրայ ունէին
ծանրութիւն իւրաքանչիւրն ընդունած ամսականներովն, այլ
և ոչ սակաւ խառնակութեան պատճառ կը լլային. միթէ կա-
րող չէին միւս երեսփոխանք այսպիսի ծառայութիւններ իրենք
իրենց ընել ձրխարար, խնայելով եկեղեցւոյս. մանաւանդ որ
տմանք անոնց մէջ եկեղեցւոյն արկղէն ամսէ ամիս ողորմու-
թիւն կը ընդունին*: Ապաքէն երեսփոխանաց քացարձակ մա-
տակարարութիւնն առանց մեր միջամտութեանն, և վարած
անկախութիւնն, չէր ինչ գովելի. վասն զի ազգին օր ըստ օրէ-
նուազելովն, մեր կարուածքն յստրագայ ժամանակս օտարաց

մէջ մասնակաւն յիշատակութիւն վերոյիշեալ ձայնաւոր պատա-
րագի:

* Եկեղեցւոյ արկղէն ողորմութիւն ընդունողքն ևն հետեւեալքն .
40 ֆր. իւրաքանչիւր ամիս Միրմանեան կրկին եղբարք, ամոնց
քորք 18 ֆր. ամիսն. իսկ Աղեքսանդրեանն 20 ֆր.:

զբաւանս փտանգն ունէր, որով մեր ջանք և փոյթ եղան՝ որպէս զի կալուածքն անմիջապէս կաթողիլէ հասարակութեան զլիտոյն ենթակայ ըլլան, և տարեկան հաշիւ տրուին: Այսպիսի դժուարին գործն ի զլուխ համեռու յաջողեցանք Աստուծոյ օգնականութեամբն. 1883էն սկսեալ երեսփոխանք տարեկան հաշիւ կը ներկայացնեն Ստեփ. Պետր. Ժ. Կաթողիկոս Պատրիարքին Կիլիկիոյ ի Կ. Պօլիս*: Այլ կընայ մասկարերուլ թէ քանի խնդիրներու և եպերամաց չեմք հանդիպած սոյնովսի դժուարին գործողութեանց մէջ:

Մեր վարմունքը և ընթացքն զոմանս զո՞նք կ'ընէին և զոմանս տժգոհ, ուստի տժգոհք ջանացին ստուերացնել մեր արդիւնքն, և խոչընդոտ ըլլալ մեր քայլերուն: Պակասութիւն հոտարեցաւ մեզ եկեղեցւոյն պահասներուն տեղ մոր սպասներ ստանալմիս, եկեղեցւոյ մէջ ըրած քանի մի փոփոխութիւններնլա, մեր առաջնորդութեան յասկութիւնն առ ոչինչ համարեցան և զլացան հարկատր ազատութիւնքն, սուրբ սպարն բռնութեամբ բարձին, և ցրուեցին բազում սքնութեամբ ժողովուած երգիչ պատանիքն: Եւս քան զես սասակացան զժողութիւնք, երբ տեսան Ասպետ Պօղոս Սարաֆիմի անուն փատասբանն, որ սխաշտպանական զրութեամբն ասպցուցած էր յայտնապէս, թէ « Առաջնորդին բնիկ հայազգի ըլլալով՝ անկ էր անոր առիկ քան երեսփոխանս իտալացեալ՝ մատակա-

* Միմչ անգամ եկեղեցւոյն վերաբերեալ կրկին հնագոյն բարձեր և զգեստ մի պատարագի Գամպի անուն հնագէտին վաճառելու համար, հարկադրեցաւ մեր յորդորով երեսփոխանական վարչութիւնն գրել Գերիք՝ չօգետը ճեառն հաւանութիւն և հրամանն ինդրիլ ստանալ: — Անգամ մի Ազգապետն Ազգանան Պետրոս Ասպետ խօսելով ընդ մեզ կը յիշէր իւր հայրն Գաւիթ՝ այսպէս. Մեր հարք ժրքան մախամձախնդիր էին, բնաւ չէին մերիւր այլոց՝ իրենց ազգային գործոց մէջ երբէք միջամտութիւն բնելու, իսկ մեք անոնց որդիքն զրկիցինք զմեզ մեր ազատութիւնն առիթ տալով մորամոր խնդրոց յերևան գալու:»

րարել ազգային կալուածքն »: Յիշույ գրութիւնն քորրոքից ազգապետն, և իւր ժողովակացն մէջ վճռեց որ ղիմելով Տէրութեան, ջանան ամենայն զօրութեամբ քառնալ ի միջոյ այնպիսի առաջնորդ մի՝ որ ազգին վատահամբաւութեան պատճառ է ի Լիվոնոյ: Որով մենք ևս մեր հախորդացն կըրած թէ մերքին և թէ արտարին նեղութեանց մասնակից եղանք. վասն զի էին և ի լատին կանոնիկոսաց ունանք, որ թշնամութեամբ վարեցան մեր հետն: Անտանելի նեղութեանց մէջ, մեզ միշտ զօրավիզն օգնական եղաւ վիճակաւոր հպիւկոսոսն անմահ յիշատակաց արժանի Մօնսինեօր Բաշինի, և ամոր քահանայ եղբայրն. որպէս մահ կոսմն Ֆրանքիմի, Մարգէզն Տիւֆիւր Պերթի, և Գովալիւր Ճիւզերլէ Լիթթի*:

Վերջապէս հարկ եղաւ որ Օսմանեան հիւպատոսն Կալիանի էֆէնտի պաշտօնապէս զայր ի Տոլմայ, և ի խաղաղութիւն վերածեալ ամենայն ինչ ազատէր մեզի խոչընդոտ եղողներէն: Անդամօր ժողով զումարեցաւ ընդ նախազահութեամբ վիճակաւոր հպիսկոսոսին, և ընթերակայութեամբ Օսմ. հիւպատոսին, ուր հեռացմամբ հնոցն մոր երեսփոխանք կարգեցան մասնակցութեամբ առաջնորդին, և Ասպետն Պետրոս Աղաւան մեան Ազգապետ մատելովն: Գիտելի է որ Պետրոս Աղամեանի կրկին հօրեղբարքն էին լատինածէս կրօնաւորք ի Քափուչեանց կարգէն:

Ասպետն Պետրոս Աղաւանն հուշակաւոր եղած էր. ժամաւ

Մեր սատարաց միմ զրած էր առ վիճակաւոր հպիսկոսոսն այսպէս. «Որ ինչ քարհատութեամբ գործեաց ժողովրդապետն, ի չարն մեկնեցին իւրքն. ասացին թէ գործէ հակառակ կամոնաղբութեանց՝ զորս մտքին իսկ չունին ի գործածութեան. քանիցս յօժարութեամբ կամեցան զնա իւրեանց ժողովրդապետ, այնքան պնդութեամբ յամառեալ են պաշտօնագորի առնել: Տեսէք, Գերապայծառ Տէր, որպիսի է յանդգնութիւն արանցն այնոցիկ. զի չեն միայն դատախազք և վկայք ամբաստանութեան, այլ և լինին դատաւորք և պատժիչք ողորմելոյն այնմիկ»:

նակառուները յատուկ դրամատուն մի, որ յետոյ վնասեալ յերեսաց Յունաց ոմանց յՊոնեսոս քաղաքի և խափանէցաւ. էր ևս Գամնապետ պաշտօնեայ Դոսկանական Տէրութեան. ինքն արդարացի անձն մի է: իւր ազգապետութիւնն լաւութեամբ կը կատարէ, երանի թէ միւս երեսփոխանը ևս անոր նմանէի՞ն՝ և օգտակար ըլլային եկեղեցւոյն. ազնիւ բնութեան տէր, աստուածավախ և սիրով ամենեցուն հետ ի մատակարարել եկեղեցւոյն կալուածներն: — Աստէն հարկ է որ եկեղեցւոյն կալուածոցն վրայ տեղեկութիւն տանք:

Եկեղեցին հայկական ի Լիվոնոյ ունի իւր բոլորակն չորս մեծամեծ տներ, իւրաքանչիւրն չորս կամ հինգ դասիկոններով, որոնց մէջ է առաջնորդարանն, նաև հիւանդանոցն որ ժամանակաւ կը ծառայէր ազգին, այժմ ի վարձու տրուած է. այլ տուն մի քաղաքին Վենետիկ կոչուած մասին մէջ. տուն մի ժնաբօսի կոչուած պանդոկին յետին կողմն. խկ մայր եկեղեցւոյն կողմնակի դիմացն մէկ տան կրկին դասիկոններն, որպէս նաև Կածձարինի կոչուած փողոցին մէջ այլ տան մեծագոյն մասն դասիկոններու՝ եկեղեցւոյս կը վերաբերին. կան ևս (censi) կոչուած երկիրներ, որ եմ անգաստամբ վարձքով յամենուած քանի մի խտալացի ընտանեաց, որոնք ունին զայնս ի հնուց հետէ շարունակաբար որդի ի հօրէ. այն ամբաստանք արտաքոյ եմ ի Լիվոնոյէ:

Բարատտին վկայութեանն հետեւելով՝ որ 1844ին եկեղեցւոյս նորոգութեան ճարտարապետն եղաւ, եկեղեցւոյն բովանդակ կալուածոցն արժէքն է 201, 845 Դոսկանական լիրա. ըստ մեզ այլ ևս աւելի է, և հառնարելու է շուրջ երկու հարիւր քառասուն հազար ֆր: Մեր կալուածոց եկամտից երրորդ մասէն մէկն ունի Տէրութիւնն փոխան հարկաց, որ արդարև ծամր է. խկ մնացեալ մասերն կը ծառայեն մշտնջենաւոր պատարագաց թողակացն համար. քահանայից ռոճկին, մոյնպէս խտալացի գործակալներուն, եկեղեցւոյն ծախուցն և ըրած ոլորմութեանցն:

Միթէ՛ քարերարաց կտակացն կը հակառակէ՞ր ի սկզբանէ՛ հետէ մեր սնուցած փափաքն ինչ ինչ ունայն ծախուց փոխաւրէն՝ խնայութիւն ընել և ծառայեցնել այն քանի մի հայազգի ստրկատ պատանեաց դատարարակութեանն, զոր քանիցս անգամ յայտնած ենք ևս Գերերշանիկ Կաթողիկոսին :

Դստնանք մեր պատմութեանն : Յամհեանն Մարտի 1883 տարւոյն, Լիվոնոյի մտաւին գործարանն Լեքամթօ անուն նորակիրտ զբանաւոր և հոյակապ շոգեմալին ծով իջնալուն հանդիսին նրախրուած էր Ումպերթ Ա. Դտալոյ թագաւորն և Թագուհին. որոնց հասնելուն շքեղ համդէտներ կատարուեցան, մենք ևս նոյն հանդիսին ներկայ ըլլալով ի սրտիս Թագաւորին հայերէն մէկ մուազ յօրինեալ մատուցինք, և յետոյ արքայական շնորհակալութեան զիր ընդունեցանք :

Նոյն միջոցներն ուվաած էինք Տիրամօրն, որ պաշտպանած էր զմեզ, ըստ օրինակին անոր երևանն ի Լուրս արծան մի ստացանք և զետեղեցինք եկեղեցին, ուր եղբայրութիւն մի ևս հաստատեցինք անոր անուանն՝ հաւանութեամբ Բաչինի նպիսկոպոսին, սյլ և մասնակից ըրինք զայն եղբայրութիւն Լուրսի եկեղեցոյն Աւազ եղբայրութեան հետ. սոյն մասնակցութեան վաւերական զիր ընդունելով պահեցինք զայն շրջանակաւ եկեղեցին, միշտ ի յարաբերութեան ըլլալով Լուրսի Աւազ եղբայրութեան հետ և հաղորդ անոր առանձնաշնորհութեանցն և ներողութեանց :

Եղբայրութեան կանոնացն համաձայն տարին չորս անգամ երեկոյեան ժամերգութիւնք կը կատարուին Տիրամօր արծանին առաջըն, և եղբարքն ամենայն պարտական են ներկայ գտուիլ, որոնց պարզեած ընծայքն կը զարդարեն Սուրբ Արծանն : Ստացանք ևս ի ճեմովայէ՝ ուր պահի Արզար Թագաւորին Ս. Դաստառակի՝ համանուն օրինակն, և մեծամեծ համդէտներով բերեալ զետեղեցինք մեր եկեղեցոյ մէջ՝ այսպիսի ազգային յիշատակ մի* :

* Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի անուամբ էր եղբայրութիւն մի

Երկոտասամերորդ գլխակարգութեան մէջ աւանդած էինք թէ հեղեցեոյս Աւագ խորանին որսին մէջ գետեղուած էր հրաշագործ սուրբ խաչելութեան պատկերն, ուր 1786ին վոխադրեալ էր մեծամեծ համղլուութեամբ. արդ յամիմ 1886 փոխադրութեանմ հարիւրամեայ տարին կը լրանայր. ուստի փափաքեցանք Յիսուսի փրկչին սուրբ Խաչելութեան պատկերին փոխադրութեան տօմմ փառաւորապէս կատարելու. հաւանութեամբ թեմական եպիսկոպոսին՝ երեքօրեայ տօն համզերծեցինք, և դիմեալ սո Ս. Քահանայապետն մէկ աղերսագրով լիա կատար ներողութիւն ստացանք անոնց համար, որոնք զան յայցելութիւն սուրբ Պատկերին, և հոգևոր համզիսութեանց ներկայ ըլլան, և այլն: Հրաւիրեցինք ի Կ. Պօլսէ Գերապածառ Շամնեան Յարութիւն եպիսկոպոսն և այլ քահանայքն ի Հրեոտլմայ. երեքօրեայ համզիսաւոր ժամերգութիւնք և ծայնաւոր պատարագք մատուցան. քաղաքին ամէն հեղեցեաց զըրունքն դրուած էին մեծագլխ հրաւերք. հրահրագրին յետին մտան գրեալ էր այսպէս. « Ոչ է լոկ հայկախում տօնահամղէսմ այլ ևս համբուկան. զի որպէս առ հարս մեր մասնակից եղան սոհասարակ քողաքացիքն փոխադրութեան սուրբ Պատկերին, ըստ լմին օրինակի յորդորեմք զամենեկն զի փութացին առ ի գալ և տօնել ի միասին զմեծ դարադարձն »*:

կամխապէս շայոց Եկեղեցոյ մէջ, ըստ օրինակի այլ կղբայրութեանց որ ևն ի զամագան հեղեցիս Գոսկամայու, այլ երկայն ժամամակէ ի վեր դադարեալ է այն:

* Յամահանն Հեկտեմբերի 1885 եկաւ մեզի այցելութեան Ապրօ իշխանն որ իտալացեալ մէկն է և կը կոչուի Բրիմչիքլ տ'Ապրօ Բագրատունեան. Ապրօն իտալացի արքունական գերդատանէն օրիորդի միոյ մետ ամուսնացած է և կը բնակի ի Նափոլի. որ զալով մեզ վկայեց թէ իւր մախորդներէն մին հեղեցեոյս հիմնարկութեան ձեռնտու հղողներէն էր. Ապրօ Գեորգ Զէլէպի անուամբ: Մոյն տարին եկաւ մահ Տրապիզոնի Եպիսկոպոսն Գերապածառ Մարմարեան ի Լիվոնոյ: Եւս Գերայագի Նազիկեան Հ. Մխարոպ և Գուրգենեան Հայր Օքսեմտիոս վարդապետք:

Ատոճն արժան է ի մէջ այլոց աւանդել ինչ ինչ սովորութիւններ, որ ունին հայ գաղթականքն ի Լիվոնոյ*։ Պատկի խորհրդոյն արարողութիւնն կը կատարուի տարբեր նղանակաւ. Մաշտոցէն քանի մի էական աղօթքներ առնուած են, և համառօտակի անոնք միայն կը գործածուին։ Ժողովրդասպան Լատինաց նման, կրեք անգամ յաջորդաբար ի տօնս պարտաւոր է եկեղեցւոյ մէջ ազգաբարութիւն ընել ծամուցանելով պատկեղոց անուանքն, որ չլլայ թէ բարոյական ինչ արգելք լլլայ ամոնց մէջն, և ժողովրդենէ զիտցողն ժամանակին՝ զայ յայտնէ զայն ժողովրդասպանին, որ ըստ այնմ վարուի նա, և օրհնէ պատկն, միշտ վիճակաւոր եպիսկոպոսին հրաման շնորհելով։ — Խտարական միապետութեան հպատակ լլլալովն՝ ըստական չէ կրօնական հոգևոր պատկն միայն, պարտական են ևս քաղաքական վարչութեան պալատն ներկայանալով, անդ ևս պատկուի քաղաքական օրինաց համաձայն, որպէս զի օրինաւոր համարուի ամոնց ամուսնութիւնն։

Միբտութեան խորհուրդն կը կատարուի ժողովրդասպանէն աւանմծինն և ոչ ի միասին դրօշմի խորհրդեան հետ՝ ըստ սովորութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, որուն հստար կրկայն

* Նիրակի և տօն օրեր յեկեղեցւոջ կը մատուցուի վերջին պատարագն ի ժամ կիսօրէի, ըստ պիտոյին երբ հարկ լլլայ ազգային ժողով զումարել, սովորութիւն է կէսօրուան պատարագին վերջանալէն յետոյ սկսիլ ժողովն ի դիւանատան եկեղեցւոյն։

Այժմեան երեսփոխանք են թուով վեց, Ազգապետն և կրկու խորհրդականք, մատակարարն, զամծապետ, և վերակացու մի հիւանդանոցին (անուամբ միայն և ոչ գործով, վասն զի չիք հիւանդանոց)։ Նթէ ժողովեալ վեց անդամոց կարծիք բաժանեալ լլլամ կէս առ կէս ի հաւատար մասն, այն պարագայի մէջ Ազգապետն կը վայելէ կրկին ծայն, (որով Ազգապետին եզոդ կողմն մեծագոյն մասն կը համարուի)։

Ժողովոյն մէջ կը նստի նաև իտալացի գրագիրն, որոյ պաշտօնն է ժողովոց ատենագրութիւնքն ընել պատրաստապէս, և ապա ստորագրել տալ զայն ներկայ երեսփոխանաց, վաւերականութեան համար։

խնդիրներ յուզուած են հօր կարապետի հալածանքի կենդանութեան ժամանակն : Այլ եօթնամեայ հասակին մէջ լատին եպիսկոպոսէն կը դրոշմուին :

Ջատկական հատրդութեան պարտքն ազատութիւն է սր և իցէ : Լատինաց եկեղեցիներ կատարել, այլ հարկ է որ հայ ժողովրդականն Լատինաց հման իր ազգակիցներուն տոմսակները բաշխած ըլլայ, որպէս զի ամոնք կարող ըլլան հատրդ ընկունած եկեղեցիին յանձնել, որպէս զի յետոյ տոմսակաց ժողովմամբ կարող ըլլայ ժողովրդականն նանչնալ իւրաքանչիւրին զատկական պարտքն կատարել :

Ննջեցեալք հանդիսապէս երգօք և շարականօք կը յուարկուին հայ ժողովրդականէն, և կը թաղուին Լատինաց այլ և այլ գերեզմանատներն . որովհետև ի Լիւիոնոյ տարբեր եղբայրութեանց վերաբերեալ զանազան գերեզմանատներ կան : Այսպիսի եղբայրութեանց ամուսն են ևս հայագգիք : Թէպէտև հայք ունէին առանձին գերեզմանատուն, բայց քաղաքին մօտ ըլլալովն արգելուած է մեռելոց թաղումն :

Տումարի գործածութիւնն է ըստ մորոյն, յառաջագոյն քան զշինութիւն եկեղեցւոյն էր ըստ հմոյն :

Սովորութիւն էր ի թիւ պատարագի զըմթերցուածն կար-

իտայացի գրագրին պաշտօնն է տարեկան հաշիւքն կանոնաբար արձանագրել ի հաշուետումար . աստէն անհարկաճօր կը դատիմք մեք եկամտական հաշուց վրայ մանրամասն տեղեկութիւններն տալ :

Երեսփոխանաց այժմեան վիճակն աւելի սզատական է . անոնց սակաւթուութիւնն կը հարկազրէ մի և մոյն անձանց վերստին և յարատեալար ժողովոց անգամ ընտրուիլ նորանոր ընտրութեանց ժամանակ . և որովհետև սակաւ են՝ ըստ իմիք իրենք են ընտրողք զինքեանս, թէ և զայն կանոնաւոր հղանակաւ ընեն, իսկ կանոնագրութիւնքն ըստ մասին են ի կիրառութեան, և այն ըստ հաճոյս երեսփոխանիցն . և չիք ոք որ ի գթելն մոցա, զանոնք պարտաւորութեան անէ : Վասն զի Առաջնորդին իշխանութիւնն յոյժ ամփոփեալ և չափաւորեալ է :

դալ դէպ ի ժողովուրդն դառնալով, որ մեր օրն իսփանեցաւ : Ոսկերայի հանդիսութեան , առաքիլաց կը փոխանակեն 12 գօսացեալք՝ կաղբ և կոյրք, որոնց ոտքերն կը լուացուին և խրաքամչիւրին մոմ մի և տոսկանական դրամ մի կը հատուցուի, որ կը կոչիլ թաօլի, և ունի 76 սանդիսի արժողութիւն: Նոյն օրն Սուրբ Գերեզմանն կը կատուցուի, և կը յանախեն խրաքամչիւր եկեղեցեաց Նղրայրութիւնք շսպիկ հագած, նաև բազմութիւն ժողովրդեան, որով գրեթէ մինչև կէս զիշեր եկեղեցին ըաց կը մնայ, ամթիւ մոմերով լուսաւորած :

Ճրագալուցի երեկոեան պատարագք թէ՛ ի Ծմնդեան Տեառն և թէ՛ ի Ջատկի յարութեան կը մատուցուին ի մուսա արևու և ըստ լատինաց ի քսաներորդ չորրորդ ժամու :

Խրաքամչիւր ուրբաթ երեկոեան ժամն Զ, եկեղեցոյն զամբակք կը հնչին, որպէս նաև միւս եկեղեցիներուն ի յիշատակ աւանդման հոգւոյ Յիսուսի փրկչին մերոյ :

Ի քսաներորդ իններորդ օրն, Պեմտեկատէէն յետոյ կը կատարուի եկեղեցւոյս սօնն ի յիշատակ սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի՝ որուն նուիրուած է եկեղեցիս: Յետ հանդիսաւոր պատարագի Սրբութիւն Սրբոցն կը զետեղուի ի բազմոցի, և յերեկոյի յետ ժամերգութեան օրհնութիւն կը տրուի հանդիսութեանր: Նշանաւոր է նոյն օրուան պատարագն. վասն զի ըթթերցուածէն առաջ կը մատուցանեն երկու մեծամեծ մոմեր Ս. Լուսաւորչին խորանին. ընծայարերքն ի ծումկս իջեալ համբուրեն զաջ ժողովրդապետիւն և յանձնեն մոմերն՝ մին քաղաքին հիւանդանոցին կողմանէ, իսկ միւսն Լուսկօ Բլիօ կոչուած որբանոցին կողմանէ. ժողովրդապետն պատարագիչ խաչ ի ձեռին կ'օրհնէ զանոնք և կառնէ մոմերն: Նոյն օրն Բափուչեան կոչուած կրօնաւոր քահանայք պարտաւոր են վեց պատարագ մատուցանել Սրբոյն Գր. Լուսաւորչին խորանին վրայ, իրենց բարերարութիւն ըմոզ Յակոբեան Դաթիկն հոգւոյն համար: Որոնց դիւրին չլլալով՝ սօնին վեց քահանայ գտանել, միայն 2 քահանայք կը մատուցանեն սօնին, միւս 4 պատարագներն

կը մատուցուին յաջորդ օրեր, շատ տարիներէ ի վեր:

Կը յաւելունք ասել թէ այսօրուան Լիվոնոյ ծնած Հայն քընա զանազանութիւն չունի մէկ Խտալացիէ. հայ լեզուն չի սնանչնար, կը յորջորջի Ալֆրեստ, Կուայթիէրօ, մակամուռն փոխած է: յԱլեստամտրի և յԱտամի. շարականէն չախորժիր, իւր աշխարհին պատմութեանն տեղեակ չէ, Լատինաց տօներն կը տօնէ, լատինացի քահանայից կը խոստովանի, Լատինաց պահքերն կը պահէ. հետեւելով ամոնց չորս եղանակաց երեքօրեայ ծոմապահութեամբ: Կը դրոշմուի ի պատանակութեան, և Լատին եկեղեցեաց յատուկ Եղբայրութեանց մասնակից է, պարտաւորեալ ամոնց հետ երգել ժամերգութեան*:

Մի միայն հայ ժողովրդապետին իրաւասութեան ներքե լլլայուն համար ի Մկրտութեան Տեառն և ի Չատկի յարութեան նա ինքն Հայ ժողովրդապետն անոր տունն կօրհնէ, կը մկրտուի, կը պսակուի, և կը թաղուի անորմէ, և միայն այս չափովս հայ կը համարուի:

Խտալական միապետութեան հպատակ լլլալովմ՝ բանակի մէջ ծառայելու պարտաւորութիւն ունի, իւրաքանչիւրին չափահասութեանն ժամանակ զինուորութեան անցնելու համար քաղաքական վարչութիւնն կը դիմէ Առաջնորդին վկայագրոյն:

Այսօր Լիվոնոյի հայ հասարակութիւնն գոյացնող իննստասն արք են, որոնց 11 Ագամեան ըմտամիլքէն և հինգն ի Միրմանեանց, և երեքն արտաքուստ. իսկ իզական սեռէն ևս 19 ամծինք, որոնցմէ ոմանք եկք են խտալացիներէն, որպէս

* Ազգայիններէն ոմանք քաջալերեցինք որ գամ մեզմէ հայերէն ուսանին. եղան փափաքողներ այլ միշտ խօսքով: Տունօրհնէքն Լատինաց միւսն սեմեկէ սեմեակ շրջելով և օրհնեալ ջուր ցօղելով կընեն:

Թնճ ամոնց մուսազ ըլլալն, կան ոմանք իրենցմէ որ այլ քաղաքներ փոխադրեալ կը բնակին:

ման կամ ի մերոց որոնք Խտալացւոց անցած են, վասն զի խառնեալ են ամուսնութեամբ:

Հայ հասարակութեան այժմեան կացութիւնն ի Ղիվոռոյ չէ ծաղկեալ վինակ ինչ, այլ առաւել յետընթաց. ըստ մեզ Ղիվոռոյի Հայոց ծաղկեալ վիճակն տեսց մինչև իմնատամերորդ դարում սկիզբն, որովհետև ազգէն պակաս չէին վաճառակամք, վասն զի ըստմութիւ էին, որմէ յետոյ միշտ անկումն վիճակի վերածնցաւ, ազգայնոց նուազելովն և վաճառակամաց պակսելովն*:

Յառաջագոյն առաջնորդարանին կահկարասիքն կը վերաբերէին առանձին իւրաքանչիւր Առաջնորդաց. իսկ այժմ չէ այնպէս, այլ հարկաւորք ծառայութեանն ստացուած են և կեղեցւոյն արկղէն ի դիւրութիւն Առաջնորդին:

Առաջնորդարանն ունի եօթն սենեակ, որոնք կից ըլլալով իւրարու՝ հարըրգակցութիւն ունին, որ չէ յարմար այլ և այլ անձանց բնակութեան, որով հարկ եղած է որ օգնական քահանայք առանձին առանձին բնակութեամբ բաժնուլն իրարմէ մի և նոյն շէնքին մէջ այլ և այլ դասիկոններ. դատկրոն մի ալ յանձնուած է ծառային պահարանին շէնքին վրայ**:

* Դէպ ի դարուս սկիզբն, որպէս արդէն յիշեցինք, Ղիվոռոյի Հայազգիներէն Հաճի Պօղոսն ըմտամեօք հանդերձ ի Չմիւռնիս փոխարուեր է իր Ցովանկիւ որդւովն, որոց սերունդք մինչև ցայսօր կան ի Չմիւռնիս քաղաքի և կը կոչուին Ալիկուռնացիք: Են ևս ի միմ քաղաքի Անդրէասեանք սերունդ Պօղոսի Անդրէասեանի մեռելոյ ի Ղիվոռոյ, որ էր յերեսփոխանաց եկեղեցւոյն:

** Կը պահուի յԱռաջնորդարանի պատկեր մի հմագայնի վերայ տախտակի մկարեալ երկայն մէկուկէս մեթրօ ևս լայն հագիւ կէս մէթրօ. զոր մեք խնդրեալ տեղեկացանք ի հմագիտէ միոյ՝ թէ այն պատկեր է գործ երկքտասաներորդ դարու, որ ըստ մոցա ասի գոթացի ձև կամ բարբարոսական գալրոց: Պատկերն այն է Սրբոյն Մեղրեստրոսի Հռովմայ քահանայապետի, որ ընկողմանեալ տեսանի անդ. ի Ծակատ պատկերին է խորշ մի ուր կը գուշակուի թէ արդէն եղած ըլլայ հոն ոսկեծոյլ կմիքն Վիսքօմթի կոչեցեալ մար:

Առաջնորդարանին մէջ կայ գրատուն մի, ուր զետեղեալ կան զրեաթէ, հազար հատոր տալազիր զրեանք, ի հայ, ի լատիւնական և յիտալացի բարբառ, որոնց ոմանք հազուագիտք՝ հին տպագրութիւն ըլլալուն համար :

Եկեղեցւոյն պահարանին կլից կրկին դիւաններ կան, միմ ժողովրդապետական ուր պատարագաց, մկրտութեան, պսակլի և ճնջեցելոց և ազգահամարի տուամբներ ամիրփուած են. իսկ միւսին մէջ զետեղեալ կան եկեղեցւոյ պատմութեան և մատակարարութեան վերաբերեալ ձեռագիրք և հաշունտուամբք, Պարոն Ատուածատուր Աղային վերաբերեալ սպախետութեան և պարոնութեան հրովարտակք տուեալք Հռովմայ Ս. Քահանայապետներէն: Քանի մի ձեռագիրք առանց կարևորութեան. որոնց մէջ ճաշոցագիրք մի, խորհրդատետր մի գնեալ ի Շեհրիմանեանէ ումամէ ի Փլոյնտիա քաղաքի, և այլ խորհրդատետր մի: Հայ լատին բառարան մի յօրինեալ ի Ստեփան վարդապետ, Ստեփանեանց, որոյ օրինակէն Ցարութիւն Շեհրիմանեան յամի 1796: Կսց ևս հին պատկերազարդ աւետարան մի, յորում միայն հետեւեալ գրութիւնն կայ այսպէս. « Սուրբ Աւետարանս յիշատակ է Պարոն Աւետիքին հօրն հեք Պետրոսին և իւր որդւոյն Աղամային և Պետրոսին » :

Կը կարծուիմ որ այլ ձեռագիրք ևս եղած ըլլան, ըսց ի ժամանակին Հռովմ փոխադրեալ, ահյայտ եղեր են: Այսպիսիս կմբնք որ ինչ վասն տոլորութեանց և տեղեկութեանց Հայ գաղթականաց ի Լիվոռնոյ* :

զիզացն • վասն զի անոնց կմքոյն տուտն յայտնապէս կը տեսնուի խորշին ստորեւ • կմիքն ոսկեծոյլ կը պակսի, այլ այսու ամեմայնիւ պատկերն ումի արժողութիւն այս վիճակիս մէջ իբր երեք հազար ֆրանքաց :

* Արևելք լրագրոյն 1172երորդ թուոյն մէջ յիշատակուած է թէ արդի առաջաւորք եկեղեցւոյն ի Լիվոռնոյ եկեղեցւոյն վարագոյրն ի բաց բառնալով տեղէն, հայկական մէկ յատկութեմէն մերկացուցեր են զայն :

Յամեսեանն Մարտի 1887 Կիլիկիոյ Գերերջամիկ Կաթողիկոսն Ստեփանոս Պետրոս Ժ. հաճեցաւ այց գալ ի Լիվոռնոյ. ուստի ուղղակի ի Հռովմայ Բիզա ուղևորեցաւ, և նոյն վիճակին ազնուական Քարբոնի անուն Արքեպիսկոպոսէն արժամաւայել յարգամօք հիւրընկալուեցաւ յԱրքեպիսկոպոսական սրահատան մէջն, ուր զմացիմք և մեր ի Լիվոռնոյէ մեծարանօք ողջունելու զնորին Սրբութիւն Հոգևոր Տեսառն. որ անմիջապէս նոյն օրն հանդիսիւ եկաւ և մտաւ ի Լիվոռնոյ մեր եկեղեցին, և տարածեալ իւր Ս. Աջովն օրհնեց հանդիսատես ժողովուրդն որ եկեալ էր ընդ առաջ նորա. իսկ մեր ազգովին մեծաւ ցնծութեամբ լցեալ էինք, կաթողիկէ հայ հասարակութեան Գերագոյն Հովուին մեզ ըրած այցելութեան համար: Յաջորդ օրն որ էր Կիրակի 8-20 տանոյն՝ Նորին Սրբութիւնն հանդիսատար պատարագ մատուց մեր եկեղեցւոյն մէջ, և յետոյ օրհնութիւն տուաւ սուրբ Հաղորդութեամբ: Յետ վերջամալոյ եկեղեցւոյն հանդիսութիւնքն՝ Ազգապետն աւանդատան կից սենեկին մէջ պերճակամ մախաճաշ տալով պատուեց զՆ. Ս. ուր խուռն դիմեցին ազգայինք, այլ և քաղաքին մեծամեծքն և կանոնիկոսք, Ամենապատիւ Հոգևոր Տեսառն Ս. Աջն համբուրելու և օրհնութիւնն խնդրելու: Այս ամենացն կատարուելէն վերջ, առաջնորդեալ մեր Ն. Ս. տարինք շրջելու Լիվոռնոյի գեղեցիկ ծովափունքն, և ամսի զմացիմք յայցելութիւն ի քաղաքապետական Պալատն: Նշանաւոր է անդ քաղաքապետին վկայութիւնն՝ որ ըրաւ Ն. Ս. յետ շնորհակալ ըլլալու նմա, և ողջունելու այնպիսի այցելութիւնն որ իրեն պարծանք համարած էր զայն, յաւել ըսելով թէ «նոյն առթիւն զինքն պարտատուր կը համարի Ն. Ս. առջևն վկայելու թէ հայկական եկեղեցւոյն կրկերն ի Լիվոռնոյ իւր բարւոք զմացիւքն, Իտալական միասնութեան մեծ համարմունքն կը վայելէ միշտ »:

Գերերջամիկ Կաթողիկոսն թողեալ Լիվոռնոյ ի Վենետիկ ուղևորեցաւ յետ ճաշելոյ Ազգապետին տունն: Այլ մա ինքն երթալէն առաջ մեր իննամեայ վարած կեսանքն շատ համարելով

ի Լիվոնոյ, շնորձեց մեզ հրաման դառնալոյ ի հայրենիս մեր-
և մեմք տուեալ ի մայիս ամսեամն 1887 մեր ազմիր բարե-
կամեցն հրաժարական ողջոյն, որոնք տնաձեալ մեր անջառ-
մանն մեր վերստին դարձն մաղթեցին, որոնց մեր կողմանէ
պատասխանն եղաւ թէ երբ Ատոուած կամեցեր է պատրաստ
եմք առ այն: Յետ որոյ հասանք ողջամբ ի Կ. Պօլս, և կար-
գեցանք ժողովրդապետ ի Մեծի կղզւոջ, ուրամօր ձեռնամուխ
եղանք առաջիկայ Լիվոնոյի Հայ գաղթականութեան և եկեղե-
ցւոյն պատմութիւնն յօրինելու*:

* Պատշաճագոյն էր թերևս ի վեր ամդր ուր սովորութեանց
վրայ Ծառեցիմք յաւելու և զայս յետագայս:

Ընդրոյտոս Պարպօնի անուն դասախօսն ի Լիվոնոյ՝ հարցեալ
և տեղեկացեալ ի մէջ զսովորութեանց և զաւանդութեանց որ
յամանորումն ի Հայաստան աշխարհի, գրեաց յօդուած մի և հրա-
տարակեաց զայն ի պատկերագարդ շարաթաթիւթի միում,
այսպէս -

« Արգարև շնորհալի իմն են կրկին աւանդութիւնքն զորս ունին
Հայք, որոց յիշատակն մինչև ցայսօր կենդանի պահի ի միջի
նոցա: Ժողովուրդն այն պատմէ թէ ի ծնանելն Յիսուսի մանկանն,
Տիրամայրն չունէր ինչ առ ի ծածկել զնա. ուստի էառ զտերևս օ-
ձախոտոյ և այնու պատատեաց զմանուկն. որ չէր այնքան յար-
մար առ պիտոյն. այլ մնաց բանն աւանդակամ՝ որով իւրաքան-
չիւր բարի կիւրիկեցի Հայք ժողովեալ ի խոտոյ անտի և եփեալ
զայն մեծաւ ախորժակաւ ուտին»:

« Մասէս միսն ոչ սակաւ արժանի ազգոյ երևակայութեան ա-
րևելեայց: Աւանդութիւնն այն թևս առեալ և թռուցեալ ի բար-
ձանց հասանէ մինչև ի մասապետն Նոյ: Սպիտակագարդ մահա-
պետն խրեալ ի մէջ ժայռից ի գագաթ Արարատայ լիրիմ, չգտաւ
իմչ հետ խոտոյ ի համայնաջիմջ ջրհեղեղէն. ոչ մեխուր իմչ,
ոչ ծնեքն, ոչ հազար, ոչ բամջար, և ոչ կղերդ իմչ լեռնային,
ուր կմնեալ զգէմս և զձեռս մածուցեալ յետս, ի խորհրդածու-
թեան իւրում ուշամիտ լինէր թէ ի խորշս սապանին անշուշտ
իցին մամբոսդ փշրանք, և պաշարաց մնացորդք, ուստի որդիքն
և մուսնք զճեա եղեն շրջել վեր ի վայր և թօթափել զկողովս
և զգամբիւս առ ի ժողովել ի մի վայր որ իմչ էին ի նոսա՝ Արա-

ԳԼՈՒԽ ԵՑԹՆԵՒՏԱՄՆԵՐՈՐԿ

Մերձանկանց գերդասարան. մոֆաղափեսայ մարկանն, Պարթան. Բրեդարեանց պետ. կայսրն Լեան, սպանափեանն, Եղբոր փախասարան, Մերձանկանց ցրտիչն, բեռուանդ է Վլենկորիկ և է Պասկանա, Էշխանազարանփեանն. Գրիգոր Մերձան, ճոխափեանն. Յաջորդող Կոստ, կնիտ, Ճեղաբերանփեանն : Շեհրթեանեան, յԱռարկան է Վլենկորիկ. Պոլոս Կոստ, Գրիգոր Կոստ, Շեհրթեանեանց Բեան է Լեվանոյ, Գրիգոր Կոստն քառուանն, Շեհրթեանեանց կնիտն :

Առաջիկայ գլխակարգութիւնն կը փութամք նուիրելու Լիվոնոյի Հայ գաղթականութեան վերաբերեալ կրկին ազնուական գերդաստանաց վրայ, մեզ ծանօթ ուրոյն աւանդութիւնքն յառաջ բերելով: Յիշեալ կրկին գերդաստանաց մին է Միրմաննանցն, իսկ միւսն Շեհրթեանեանցն: Արդ՝ Միրմանեան կոչուած ընտանիքն թէ՛ ի Վենետիկ, և թէ՛ ի Լիվոնոյ քաղաքներն 1600էն առաջ ոչ միայն վաճառականութեան կը զբաղէին, այլ և Պարսից Շահին Դեսպաններն էին թէ՛ Վենետիկոյ հասարակեցութեան առջին և թէ՛ Դոսկանայու դքսութեանն: Իսկ մասնատրուակէս ի Լիվոնոյ գտուած ըլլալնուն յիշատակութիւնն է ամուստին յամէն 1582: Ունինք ի ձեռին այլ ձեռագիր

ընչն որ խնամեացն այնպէս, չէր կարելի ի կատարած գործոյն լքանել յերեսացն, ուրամօր գեղեցկատեսիլ երկին յետ սպանման շուրջն աայր հրաւէր, զի ագուցեալ զկօշիկս հրթիցեն արտաքս ի շրջագայիլ ի զքօսավայրսն:

« Անդ փառատրեալ մանապետն պաղատամս մատուցեալ առ Աստուած և ինքնին շրջիլով զթեգամիս լուցեալ կրակ մի մեծ, ելից յըմզարծակ պտուկ մի զամենայն, զցորեամն, զմարացորեն, զչաւմիչ, զծիրամ, զշաքար, զկիմամոմոն, զմուշ, զարմաւ և զամենայն յաւելուածս, զորս որդիքն և մուամբ ժողովեալ էին աստի և ամսի: Այսպիսի խառնուրդն կուչի Անուշապուր, որ է թամ ազգային, զոր միմչև ցայսօր ժամամակի ուտեն Հայք ի Ծմնդեան Յիսուսի » :

աղերսագիր մի Միրմանեանց ուղղեալ անոնցմէ առ Աւագ Դուքսն յամի Տիարն 1619:

Արդի Լիվոնոյ բնակող Միրմանեան եղբարց երէցն ունի մագաղաթեայ ձեռագիր մատեան մի յիտարական բարբառ, մեծութիւն մորա ըստ լայնութեան 20 սանդիւնթր, իսկ ըստ երկայնութեան 30 սանդիւնթր, գրեալ է Վեմետկոյ հասարակաւետութեան ժամանակ արքունի մատարներէն, զոր ոչ միայն մեծաւ զգուշութեամբ կը պահէ, այլ և դժուարաւ ցոյց կուտայ զայն փախարդաց, և հազիւ մեզ իրը իրենց առաջնորդին թոյլտուութիւն եղաւ մատենին քննութեանն, և այն սուղ ժամանակ մի:

Մատենին նահատոմ զճագրեալ է ազգատոմսին փառաւոր կնիքն, որուն յարակից է տոմսային նիւղազրութիւնն, որ քաղուած է ի տապանագրաց. յետոյ այլ և այլ յիշատակական տեղեկութիւնք՝ որոնք ստացուած են Էջմիածնի Աթոռոյն դէպահէն, որոնցմով կարող են եղեր Վեմետկոյ հասարակաւետութեան առջևն պաշտօնապէս հաստատուել իրենց իշխանազուն ըլլայն և վաւերացնել զայն:

Մենք քաղելով այն մատենէն կարևոր տեղեկութիւններն թարգմանաբար կը յարեմք աստէն, որ կը համարուի հետաքրքրական և արժանի յիշատակութեան:

Ըստ մատենին, ի Բարձր Հայս Արտաշէսի յաջորդ թագաւոր՝ տարածեալ իրենց իշխանութիւնն սահմանակից ժողովրդոց վրայ՝ ունէին ի հպատակութեան զԱղուանս և զՎիրս: Միրմանայ Պարսամ անուն որդին՝ զոր Յոյնք Պարտան կոչեցին, էր յԱղուանիստանէն, ծնեալ յԱուծ (Արս) ի Չորն Աղանեաց, ուր էր Առիծուց դղեակն, ուր և գահ իշխանական Պարտանին հօրն Միրմանայ:

Կոստանդին չորրորդին ինքնակարութեան ժամանակն Պարտանն թողեալ Առիծուց դղեակն ուղևորեցաւ ի Բիւզանդիոն, և զիմուրութեամբ մտաւ Բրեղորականաց լէզեններուն մէջ, յետ որոյ լարձրացեալ զուրի կարգեցաւ Բրեղորականաց Կոստանդին չորրորդին ինքնակարութեան ժամանակն Պարտանն թողեալ Առիծուց դղեակն ուղևորեցաւ ի Բիւզանդիոն, և զիմուրութեամբ մտաւ Բրեղորականաց լէզեններուն մէջ, յետ որոյ լարձրացեալ զուրի կարգեցաւ Բրեղորականաց Կոստանդին չորրորդին ինքնակարութեան ժամանակն Պարտանն թողեալ Առիծուց դղեակն ուղևորեցաւ ի Բիւզանդիոն, և զիմուրութեամբ մտաւ Բրեղորականաց լէզեններուն մէջ,

տանդին հինգերորդին ժամանակ, և ամուսնացաւ Նիկեփորայ քրոջն Թէոդոսիայ հետ, որով մեծամեծ պատիւներու հասաւ: Վասն զի Նիկեփորայ որդւոյն ինքնակալութեանն զահակից Եղաւ նոյն ինքն Պարտանն, և անոր մահուանէն վերջ ինքնազլուխ տիրեց մինչև իր վախճանն յամն 813: Երբ Բրեղորականք Պարտանի երկու որդիներէն երէցն ինքնակալ անուանեցին կոչելով զայն Լէոն Հայկազն. Լեւոն Հայկազնի պետութիւնն տեւց եօթն տարի և տպանմուտեցաւ նոյն իսկ Բրեղորականներէն, և անոր կրկին որդիքն մեկքինացնելով արտոնցին Բրօթի կղզին:

Պարտանին միւս որդին Գէորգ՝ Լէոն Հայկազնի եղբայրն, իսկոյն եղբորն սպանութիւնէն վերջ զմաց իւր հօրն հայրենիքն յԱղուանս, և հաստատուեցաւ անդ. ուր կը յիշատակուի անոր սերունդէն Միրման անուն մէկն, և Կիրակոս ոսն Միրմանայ որդին. որ Կիլիկիցոց թագաւորութեան ժամանակներն Մեծին Լեւոնի բամակն զինուորական էր, և յետոյ թագաւորն իշխան ամուսնեց զմա Բերդաւագ կարգելով Յաննոյ կամ Անոյ քաղաքի յամին 1179. Կիրակոսի որդին Մարգար, որպէս նաև անոր սերունդն հաստատապէս մնացին յիշեալ Անոյ քաղաքն մինչև յամն 1366:

Չորեքտասաներորդ զարուն կէսէն վերջ, երեք միւղի րաժմուտեցան Միրմանեանք. Ալլահվերտի Միրմանայ Գրիգոր որդին Բողոմիա անցաւ, միւս որդին Յովհաննէս՝ Վրաստան. իսկ երրորդ որդին Ասրամվերտի Ջուղա բնակեցաւ, երբ հայրենիք Թաթարաց և քարբարոս ազգաց արշտանացն ասպարէզ և դած էր, պատերազմուք իրարու յաջորդէին, և բնակիչքն ի փախուստ կանապարէին, թողլով իրենց աշխարհքն Տարակ սրոյ և թրոյ: Այսպիսի տագնապներու մէջ, վիշտասաներորդ դարուն կէսերն հասաւ Շահ Աբրաամ ի Ջուղա, և առեալ առ հասարակ բնակիչներն տարաւ ի Պարսկաստան, հետևաբար Ասրամվերտիէն սերած Միրմանեանք ևս զմացին ի Պարսկաստան և հիմնարկեցին միւս գաղթելոց հետ զնորն Ջուղա:

Պարսից յաջորդ Շահը զխոելով Միրմանեանց իշխանազուն ստոյմէ ըլլալն, ի պատուի ունէին զանոնք. և պաշտօններ կը շնորհէին. որով և դեպքամութեամբ յարգուեցան :

Ըստ վերագոյն մեր աւանդութեանն ի Ալիումոյ դեպքամութիւն ըրած են 1582էն ի վեր մինչև յամն 1726: Այսպէս մաս ի Վենետիկ քաղաքն. ուր 1688ին Գրիգոր ամուն մէկն Միրմանեան, զինց հասարակապետութեան վաւերական հիմնադրերու վկայութեամբ, նաև Ջուղայեցի մեծամեծ վաճառականաց հաստատութեամբն որոնք ևս կը բնակէին ի Վենետիկ, որպէս զի յարքումուտ մասնաւոր հրովարտակ ընդունի ի հաստատութիւն իւր ազնուականութեան, և տիտղոսներն գործածելու: Ըստ վկայութեան այս Գրիգորի ինքն Յարութիւն Միրմանեանի որդի էր, և աւեր Դոսկանայու դքսութեան մէջ մեծամեծ կալուածներու, բայց քաղաքացեաց ամձամօթ իւր իշխանազուն ցեղէ սերած ըլլալն, ուստի կը վաճառէր որ Վենետիկ բնակող Նոր Ջուղայեցի երեսի վաճառականաց հարցուախործ ըլլայ, և այն քննութենէն երևան ելլէ իւր ազնուականութիւնն, որ Աստուծոյ առամնին պարզև մի էր իրեն. որպէս զի այնուհետև վաւերացեալ պաշտօնապէս իւր տիտղոսքն կարող ըլլայ գործածել զայնս: Այդ վերոյիշեալ մատեանն զբռնաթէ վաթսում երեսէ կազմեալ է և կը պարունակէ սուսուբ ըսպէս վկայից քննութիւնքն. այսպիսի վկաներն եղած են Շեհրխանեան եղբարց հետ, Խօչա Կարապետ Վելիճեանց, և Աուլստ Ալանեանց. իսկ ամուն արքունի քննչի Դոմինիկոս Լատրէթանօ: Այսչափ ինչ ի մատենէն է, ճիւղագրութիւնն ստորև կը դնենք. Միրմանեանց Կիրաք բառն որ կը յարեն իրենց մականուանն այսպէս Կիրաք—Միրման, ըստ մեզ է Կիրակոս իրենց մախորդին անունն:

Գրիգոր Միրմանեանն, Վենետիկ քաղաքին փորքիկ Հայոց եկեղեցին՝ որ փլելու աստիճան հիմցած էր, 1688ին ի հիմանց մորոզեց զայն իւր ծախիւքն և զարդարել տուաւ մեքրուտ գոյնզգոյն քարերով, այսպէս և եկեղեցւոյն ճակատն իրեն

գիրդաստամինն իշխանազմեայ կմիքն յարմարեալ զետեղեց, ուր մինչև ցայսօր կը պահուի: Այս Գրիգոր մոյն 1688 տարւոյն վախճանելով թաղուեցաւ յեկեղեցւոջն: Իր թոռն և համանուն Գրիգոր՝ տասուերկու որդիք ունէր, և որոց ամուսնքն կը դնեմք ստորև*:

Աւանդական է որ Միրումեանք Պարսկաստանէն ի Լիվոն մոյ փոխադրուած ժամանակն ամգիմ ակունք բերած ըլլամ . այդ ակերէն մին սյմքամ մեծ էր որ շատիրն կը մախանծեցը մէք, և Պետրոս Միրումեանն որ կը պահէր զայն բմաւ չէր կամեցեր վաճառել զայն. իւր տունն էր յարակից Լիվոնոյ

* Միքայէլ ծնեալ ի Լիվոնոյ		28 Մեպտ. 1739	Կմքահայրն Դաւիթ Յակոբեան:	
Պետրոս	»	2 Փետր. 1741	»	Գրիգոր Աղաօղլու:
Յրամչի	»	2 Հոկտ. 1743	»	Գասպար Մարկոսեան:
Յովն. Յովակիմ	Վեմետիկ	12 Յուլ. 1744	»	Յովակիմ Մարկոսեան:
Յուստիանէ	»	13 Մեպ. 1746	»	Յովակիմ Մարկոսեան:
Ստեփան	»	14 Հոկտ. 1747	»	Առաքել Արեւիւս:
Յարութիւն	»	11 Մայիս. 1749	»	Առաքել Արեւիւս:
Կարապետ	»	25 Մեպ. 1750	»	Պօղոս Շեհրիման:
Մարի Թերեզա	» Լիվոնոյ	8 Փետր. 1752	»	Պօղոս Շեհրիման:
Բեռնարդոս	»	8 Օգոստ. 1753	»	Ամտոն Բամիէրի:
Յակովբ	»	8 Մարտ. 1775	»	Պօղոս Շեհրիման:
Ամնա Խոսրովիդուխտ	»	24 Յուլ. 1756	»	Կարոլոս Կարկանի:

քաղաքին արարւացն . յսմն 1716 ի զիշերի մոլին գողք բնա-
կարանն և սպանեալ զՊետրոս գողացեալ ակն տարին* :

Միրմանեանք ճեղգհետէ վատնեցին իրենց անսպառելի
ստացուածքն և մեծամեծ գումարներն , անանկ որ պսոր ի
Լիվոնոյ եղող Միրմանեան երեք եղբարքն Ստեփանն , Յովսէփ
և Եղիա յետին աստիճան աղքատ են , և բուստ գործելով կը
պարապին գործարանաց մէջ . սոյն երեք եղբարք ծնած են
Լիվոնոյի լեռնակողմն մէկ պալատին մէջ , զոր փանառեց ի-
րենց հայրն Գրիգոր ի չքաւորութեան : Յիշեալ երեքն ամուս-
նացեալք են , յետին երկուքն ունին դստրեր , խկ Ստեփանն ու-
նի կրկին որդիք , որոնց անուանքն են Աուկուսթօ և Ալֆրէսօ :

Այսպիսի փառաւոր ճոհմին յետին մնացողք կը գտուն
անանկացեալք ի Լիվոնոյ : Իսկ արտաքոյ եղողներուն վրայ տե-
ղեկութիւնք կը պակսին : Այժմ՝ են ի Ռուստատան Միրմա-
նեան մականուամբ ընտանիք** , զուցէ ազգականք Լիվոնոյի
Միրմանեանց : Որպէս նաև հանդիպած ենք մեք ի Գաղղիա
փաստարանի միոյ՝ զրեաթէ ութ տարի առաջ ի Գաղղիա հա-
լածեալ հարց կրօնաւորաց պաշտպանութիւն ընելուն առ-
թիւն որ կը կոչուէր Միրման , որ չէ՛ յայտ թէ անոր նախնիքն
հայ ըլլան , զոր տեսած ենք յերկաթուղտջ ի ճանապարհոր-
դելն :

Միրմանեանց կնքոյն ձեռն է , երկզվեստն արծիւ և թագ ար-
քունակամ՝ նշանակելով Յունական ինքնակալութիւնն . ար-
ծուին կուրծքն՝ կողմնակի կը տեսնուի արև մէկ կապոյտ դաշ-
տի վրայ՝ նշանակ տոհմին ազնուական ըլլալուն , միւս կողմանէ
մէկ աղանի թռուցեալ , նշանակ Արամեաց ձորոյն ուր բնա-
կեցաւ առաջին Միրման : Ի միջավայր կնքոյն է առիւծ մի ի

* Միրմանեանք ի Լիվոնոյ ունին ևս քանի մի հին պարզեա-
զրեր , որոնք շնորհուած են իրենց ի Նիլիկեցոց և ի Պարսից :

** Տորս Բագարատ Միրմանեան վարիչ վարժարանին ի Տըփ-
լիս :

զմացս՝ Ոչանսկ առիւծուց դղեկիմ, իսկ առիւծիմ ստորևն զեւտեղեալ է տակառածն փեթակ մ'ի, որմէն մեղուներ կելլեն, Ոչանակելով թէ Աղաւնեաց ձորոյն գլխաւոր և ամուսնի բերքն է ազնիւ մեղր:

Դմենք ի հետագայ իջիմ զճիւղագբութիւն Մլորմամեան տոհմիմ, իմչպէս գտեր եմք ի մագաղաթեայ մատենիմ, յաւելլով մեր կողմանէ զհիմգ ամուսնու, որ կը պակսէիմ ի մատենիմ, զոր յայլուստ լրացուցիմք:

⁶	Առկուսթօ	1865
⁴	Ստեփան	1829
⁵	Գրեգոր	1803
²	Ստեփան	1747
¹	Գրեգոր	1721
	Յարութիւն	1741
	Գրեգոր	1688
	չ- —	
	Կիրակոս	1616
	Ամարան	1567
	Գրեգոր	1550
	Ամարան	1518
	Ասրամվերտի	1478
	Ալեւհէրտի	1454
	Ասրամվերտի	1399
	Ալեւհէրտի	1364
	Մարգար	1240
	Կիրակոս	1179
	Պարտան	800

Ճիւղագրութիւն իշխանագում տոհմիւն Միրմանեանց ի Լիվոնոյ •

Իսկ Շեհրխմանեան ազնուագարմ Տոհմին զայրով՝ կարծիք են թէ մնացորդ ըլլան հին մէկ մախարարութեան . սառնք ևս ունէին մեծագումար ստացուածք, և թողիալ զՆորն Ջուղա տարածեցան ի Մատրաս Հնդկաց, ի Վեմեստիկ և ի Լիվոնոյ . հետևելով մէկ հին յիշատակագրին աւանդութեանն՝ իրենց հետ Շեհրխմանեանք շուրջ երկու միլիոն տուգաթ ըբերել են յԵւրոպա, որմէն մէկ միլիոնն զետեղած կը պահէին Լիվոնոյ քաղաքի Վեմեստիկ կոչուած մասին իրենց վերարերեսալ սալաբանին մէջն: Միշտ բազմաթիւ եղած են ի Լիվոնոյ քան զՄիլմանեանս, և ընդհանրապէս վաճառականութեամբ զբաղած են, բազմիցս ճամբորդութիւններ ընելով: Շեհրխմանեանք էին՝ որ վեմեստկական հասարակապետութեան պատկանեալ անդէրու մէջ որդի մշակութիւնն ևս քան զևս ծաղկեցուցին և ամուսնի եղան՝ որ նոյն հասարակապետութեան երկրին գլխաւոր և շահաւէտ արգասիքներէն մին համարուած էր:

Շեհրխմանեանք ոչ միայն Իտալիոյ փոքրիկ պետութեանց առջև պատիւ ունէին, այլ և յԱւստրիա, ուր երթեկեկած են եօթնևտասներորդ դարուն վերջերն: Յասն 1699 Աւստրիոյ Կայսր Լէոբոլտոս Ա. Շեհրխմանեան Տոհմին Պարզևագիր մի շնորհեց իր ստորագրութեամբ, որով դասակից և հաւատար անուանեց զանոնք Աւստրիոյ ազնուականաց՝ և կոմսութեան տիտղոս շնորհելով բովանդակ գերդաստանին: Մենք սոյն Պարզևագրին հին հայերէն թարգմանութիւնն կը դասենք ի յաւելուածն պատմութեանս:

Շեհրխմանեան գերդաստանին Վեմեստիոյ հասարակապետութեան մէջ հաստատեալ ճիւղն հետզհետէ խառնեալ ամուսնութեամբ Իտալացոց հետ, սակաւ սու սակաւ հայութեանէն հեռացան, որոնց մին իննևտասներորդ դարուն սկիզբն Քեօճճա կոչուած թեմական Աթոռոյն Եպիսկոպոս անուանեցաւ լատին ծխիւ:

Շեհրխմանեան Կոմսն Պօղոս որդի Աստուածատրոյ կը յիշուի քաղում գովութեամբ, որ նդաւ անուանի զօրավար Աւստրիոյ

կայսերական քանակին մէջն . որուն զանազանեալ քաջութեանցն համար , Կայսրուհին Մարիա Թերեզա մէկ ոսկի խաչով վարձատրեց զանի . սոյն Պօղոս Կոմսն Պոհնմիոյ մէջ երկարատև զօրաց հրամանատարութիւնն ըրաւ , ուստի Տարմացիս անցաւ , և յետոյ ի Վիէննա և ի Թրիեստէ , և հետև ուրեմն ի ի Ֆիումէ , ուր Հումբարացի Ասպետը գծաութեամբ լլլալով հետն , ներացաւ և զնաց ի Կորիցիս բնակելու ընտանեօքն հանձերձ , յարքունուստ ունելով տարեկան երկու հազար ֆիորին ի ոտնիկս , ուր վախճանեցաւ ի հասակի 69 ամաց յամին 1790 :

Պօղոս Կոմսին միւս եղբայրն կը կոչուէր Զաքարիա ամուսնի զրազէտ ժամանակին , որ և էր եկեղեցական : Իսկ անոնց հօրեղբայրն Կոմսն Էմմանուէլ՝ դեսպանութեան պաշտօն կը վարէր ի Ռուսաստան Պարսից Շահին կողմանէ : Էմմանուէլ Կոմսին որդին Մարգար Կոմսն վախճանեցաւ ի Լիվոնոյ յամին 1789 . իսկ միւս որդին Յովհաննէս Կոմս վախճանեցաւ ի Մատրաս Հնդկաց յամն 1791 : Իսկ Գրիգոր Կոմսին բարեպաշտութեան յիշատակութիւնն ի պատիւ հրաշագործ Ս . Խաչելութեան Յիսուսի որ կը մեծարուի Ռայկական եկեղեցոյ մէջ ի Լիվոնոյ արդէս եղած է յըմթացս պատմութեանս : Յիշեալ բարեպաշտ Կոմսին ամուսնն ընծայուած է Պաղատեանց Գէորգ վարդապետէն արձնատիպ զեղեցկաշէն պատկեր մի մեծ , Ս . Հայրն մեր Լուսաւորիչ զետեղուած է միջավայրն և շուրջն Ս . որդիքն և թուուրքն և այլ սուրբք Հայաստանեայց եկեղեցոյ . ևս երեք Անձինք ամենատուրք երրորդութեան . ուր սուրբ Լուսաւորչին ոտից կողմն զրեալ է « Ահաասիկ ես և մանկունք իմ՝ զոր ետ ինձ Աստուած » : Հոյակապ պատկերիս ստորևն կայ Շահրիմանեան Տոհմին կնիքն և հետեւեալ զբութիւնն այսպէս (յամն 1786) * :

* « Առ Ազնուական Պարոն Գրիգոր Շահրիմանեան — Յիրապի վայելուչ իմն թուեցաւ մեզ ի լոյս ածել զպատկերս զայս յամուսն պերճապայծառ Զերումը Տէրութեան , որ ի մէջ սիրմոցդ գիցաւ .

Շեհրխմանեանք թէ և այնքան ընչաւէտ և րարեարաշտ՝ այլ չեն յօժարած ամենևին հայ հասարակութեան վերաբերեալ ազգային տուրքերն վճարել, սոյն պատճառաւ յամի 1731 Դաւիթ Կոնսն և Եկեղեցայն երեսփոխանք ի Լիվոռնոյ անհա՛ մաճայն վարեցան իրերաց հետ:

Եկեղեցոյն ազգահամարական տետեր մէջ յամի 1788 կան նշանակեալ Շեհրխմանեանց անուանքն որ ի Լիվոռնոյ, և են Մարգար, Դաւիթ, Ստեփան, Գրիգոր, Յարութիւն, Պետրոս, Կարապետ, Գրիգոր վաստաբանն, Փլիլապոս, Միքայէլ, Յովնաննէս, արք մետասան: Մարգար Կոնսն ունի իւր կենդանագիրն պղնձապիպ, որուն ստորեմ տոհմային կնիքն և նետեալ տողերն. « Կենդանագիր համանման, Մարգարայ Շեհրխմանեան, Աշխարհաշուրջ հուամնտեան, Պաշտօնատար Հայկազնեան »: Իսկ իմաստասէրն Գրիգոր ունէր իւր ամուսնն տոմսակն, որուն մէջ մեծաւ նարտարութեամբ զետեղեալ և զըծեալ քանի մի առարկայք, յայտարարք էին Գրիգոր Կոնսին իրեն զհոշակատրն Միքի Ամնելօ՝ քանդակագործ, պատկերահան, քանատեղծ և միանգամայն քանագէտ ըլլալն:

Մեր Հայկական Գերեզմանատունն ի Լիվոռնոյ գտած եմք Գրիգոր Կոնսին տապանագիրն իւր ազնուագարմ կողակցին հետ յիտարական քարքառ, որուն թարգմանութիւնն է. « Աստ թաղեալ ք կան մարմինք Գրիգորի Խմատտախրի Շեհրխմա՛

զանց արանց ազգիս մերոյ, ձերոյին ազնուատոհմութիւնն անցեալ զանցեալ զամենեքումքք, համրահոշակեալ պանծայ հնութեամբ, պիւճութեամբ և սխրալի ըմտիւր ըմտիւր արամքք, որք յամնմայն ուրքք փայլեցան պէտպէս քաջագործութեամբք թէ ի Պարսկաստան, թէ ի Հնդկաստան, և թէ ընդ բոլոր Երօպիա՝ ես առտել ամուսնակից գոլով ձեր Սրբոյ Հօրս մերոյ Գրիգորի Լուսաորչին Հայաստանեայց Հայրապետին. գորոյ զազգահամարութիւնն որդուց և թոռանց մորա պրակագարգ կարգեցաք, իրաւացի համարեցաք լարեհամբաւել, և զԶերդ ամուսն յայտմ գործակցութեանս, ի նշանակ սիրոյ և պատուոյ շնորհաբերիկ տամդ Շեհրխմանեան, որոյ բազմաց ի մոցանէ ի բազում ուտուք արժանի ե՛

Ունանցի և կողակցի Ոորին Տարեայ Պարթօլուչլիի, կեցեալ երկուքին իսկ արդար զմացիւք սուաջի Ասուծոյ, սուաջի մարուկան, և սուաջի իմրեանց :

« Գրիգորն խորին ուսմամբ և խնաստասիրական օրինակաւ, իսկ Տարիս քրիստոմէարիւյէլ սուաքիմութեամբ և համբերատար ի վշտալից հիւամուրթեանց :

« Նդեմ օրինակք բարի սովնեցում, ամծկալիք բարեկամաց և բարեկամք բարեպաշտից :

« Մին համգուցեալ ի 1820, և միսն ի 1821, թողլմ յերկրի յարգական յիշատակ և ամծուկ իւրեանց սիրելեաց »: Արապոյ քամ զԼիլոռոյ վախճամեալ քանի մի Շեհրիմանեանց ծառանգութիւնքն ստացան Լիլոռոյ եղողքն, որպէս երբ համգեաւ ի Տէր յամ 1845 ի Մասրաս Հովկաց Յովհաննէս Կոնն որդի Միքայէլի Կոննի, երեկի վաճառականի :

Այժմ ի Լիլոռոյ Շեհրիմանեանց գերդաստանն ամհետ եղած է, բայց ի Վեմետիկ կան դեռ ևս մնացողք ի սմանկութեան . ի Լիլոռոյ յամ 1867 մտղծախալս վախճամեալ կըրկին քոյք Մարիամնա և Վարդուհի Պարթօլիմի-Շեհրիմանեան, եղին Շեհրիմանեան մօր կողմամէ և տոհմին յետին յիշատակն: Արդարև ելիկլի է, որ անչափ դարերէ ի վեր ծաղկեալ ստտիմանաւ, սլատուով և վաճառականութեամբ վարթամ և բազմաձևող բնատմիքն, ստարածեալ և հաստատեալ այլ և այլ կողմեր՝ այժմ անհետ եղած է, մեր միւս իշխանագանց հետ որոնք հայրենեաց կործանուէն վերջ, զաղթելով ցրուած էին երեկի վաճառաչան քաղաքներ :

Ոչք տեսութեան : Որպէս և ի վերջոյ ի Հուովս պամծալոյդ, և ամնասիրելի որդւոյդ Պարոմ Յարութեմին . վասն որոյ ընդ մախապատուիլն այսոցիկ երամեղեացս և սուգամի արանցս, յիշեացին համապագօր և պատուական անուամք քեր . բնդ որս և անարժանութիւն մեր, որ ևսն ամհնախոնարն ծառայ քեր « Գէորգ Վարդապետ Պաղտատեանց Ամթապեցի » : (Որում նամդկ պ կայ գրեալ իտալերէնն) :

Ի յիշատակ Շեհրիմանեանց Վեհետիկ քաղաքն կայ աղքատաց համար կանգնեալ արհեստից վարժարան մի, Մամին կոչուած. որուն շնորհած է կտակաւ իւր բովանդակ ստացուածքն Շեհրիմանեան ում ի մեռանել իւրում: Այժմ ի իկլումոյ կը պահուին Շեհրիմանեանց մեծադիր իւղամերկ կմկքն կտակի վրայ նկարուած, և որպէս ասանդած ենք սյուր, բառարան մի ձեռագիր լատին – հայ, և խորհրդատեսար մի, և սպարզիր դատատումսկում վէճքն, զոր մեմք տտացեալ յայլուտ զետեղած ենք ի դիւանատում:

Շեհրիմանեանց ազմուազարմ տոհմին կմքոյն ձեւ է սյուպէս. քառակուսի չորս խորշերէ բաղկացեալ մէկ վանան, որուն վրայ կայ զետեղեալ թագ իշխանական, վերին խորշերէն առաջնոյն մէջ կապոյտ դաշտի վրայ չորս աստեղք կան, երկրորդին մէջ երկգլխեան արծիւ մի: Վարի խորշերէն առաջնոյն մէջ դարձեալ երկգլխեան արծիւ սրպէս վերագոյն, իսկ վերջին խորշին մէջ երկու բազուկք, որոնք իրարու կցեալ երկու կողմէն ունին սիրտ մի վերացուցանելով:

ԳՂՈՒԽ ՈՒԹԵՒՏԱՄՆԵՐՈՐԳ

Հայոցքի քաղաքանէ և վաճառանէ ի վիճեալի. Ս. Խաչէ
Եկեղեցին, հայկական տեղեկութեան. Մերայոսքն՝ Բարբառեւոյ
Բնանն — Հայո. Միկելեոյ Ս. Բարբառեւոյ. Ս. Ղազարոս Կաթողիկոս,
Քրիստոսեան, արարան, և վարժարան. Անտոն, Ս. Լիւդերէոս,
Հայոց Եկեղեցին. Հայոցքի կոտորան, անոց քրիստոսեանն և կո-
տորանց վաճառանն. Հայոցքի հոգաբարձոս Ժաննայո:

Մինչև ցարդ զբաղեալ էինք ի պատուել որ ինչ գլխովս էր
Լիվոնոյ քաղաքին Ազգայնոց վրայ. այսուհետև մեր սկսնարին
դարձուցեալ յայլ և այլ խտայական քաղաքներ, նկատեմք որ
ինչ յիշատակական առանդութիւնք մնացած են ի մեր նախ-
նեաց գաղթականութիւնէն: Հայք քաջածանօթ եղած են խոս-
լացի ժողովրդեան կանխագոյն քան երթևեկութիւնքն հայազ-
գի վաճառականացն յիտալիա, և կամ Բալթիկոսքն ի Հայաս-
տան. ևս կանխագոյն քան զԽաչակրաց ժամանակն: Սկսեալ
ի հոչակատր Ներսէս Պատրիկէն՝ որ Յուստինիանոս Կայսեր կը-
րովի զօրավարն էր, և իւր հայ նիզակակիցներովն վեցերորդ
դարուն մէջ ասպատակելով արշաւեց յիտալիա, և բուն զօ-
րութեամբ նուաճեց Իտալիոյ մեծագոյն մասն, ուր և վարեց
իւր կեանքն փոխարքայութեամբ:

Թո՛ղ առանձնականաց հետզհետէ երթևեկութիւնքն ի Հոտլիւ
յուկոս գերեզմանաց գլխաւոր առաքելոցն, ի մասնաւորի գաղ-
թականութիւնք սկսած են ի մետասաներորդ դարուն ի Վենե-
տիկ քաղաք. որպէս վիսյած է զայն բարձրաստիճան մէկ ա-
տենետրպիւր վիենտական հատարակապետութեան, ըստ յի-
շատակութեան Յնախօս Հօր Ղուկասու Ինճիճեան:

Սամուէլ Երիցոս ընդարձակողն՝ կաւանդէ թէ մեր Կիլիկիոյ
թագաւորութեան վերջացած ժամանակն յամն 1413, երե-
սուն հազար հայազգիք, որոնց մէջ ըսգմանիւ արքայազունք

և իշխանազարմք յերուպա փոխադրեալ հաստատուեցան այլ և այլ կողմեր: Եւս յաջորդ դարերու մէջ շարունակեցան այլ գաղթականութիւնք, և այն ի Ղեհնաւոսն և յիտալիա, երբ քաղմիսցան ևս վաճառականաց երթևեկութիւնք, որոնց կեղտն կարող է համարուիլ Պենետիկ քաղաքն. և եթէ առելի մախանձակնդիր ըլլային ազգութիւննին սրահերու հստատաւած տեղերնին, ամոնց սերունդն և որդիք մինչև մեր օրեր կրնային հասնիլ. այլ աւանդ որ չեն տևած, սրատճառն կը գրէ քաղմահմուտ Հայր Ղ. Ալիշան թէ ի Դիւանս ամի Պենետիկ քաղաքի գտանին երկու հարիւր ամուսնութեանց արձանագրութիւնք ըլլի ի Պենետիկ քաղաքի արարեալք խառն Հայոց և Իտալացոց մէջ: Որոնց լաւ էր եթէ իրենց հայրենիքն մնային, թանկէ գաղթեալ խալառ անհետացած ըլլային օտարաց մէջ:

Եւ որովհետև Պենետիկ քաղաք ծովեզերաց թագուհին՝ կեզրոն համարուած էր մերոց վաճառականութեան, սկիզբն առնելով մեք ի Պենետիկ ըստ կարգի աւանդներ իւրաքանչիւր քաղաքաց գաղթականութիւնք ուր Հայք առելի կամ նուազ յիշատակ թողած են իրենց ազգութեանն: Այլ խորհրդածութիւն մի ևս ունիւք ըմեկ. որ է՝ մերոց յիտալիա յաճախելուն պատճառներէն մին գուցէ թերեւս հռովմայ Ս. Քահանայապետէն պաշտպանութիւն գտնելու համար եղած ըլլայ, որոնք անչափ փութով խմամեցին Ռուբինեանց և ամոնց յաջորդ Լուսինեանց իշխանութիւնն: Լուսինեան թագաւորաց ժառանգութիւնն, Սարտեմական թագաւորաց անցնելուն համար է՝ որ ի Դուրինո քաղաք թագաւորական կերոյն մէջ վահանին վրայ կը նշմարուին քառասուն խորշեր. սոյն քառասուն խորշերուն առաջնոյն մէջ կան այլ ևս չորս խորշեր կամ ըստամուտներ, որոնց երկուքն մէջ են կրկին առիւծք կարմիր արքայական թագերով, որոնց մին նշանակ է Հայոց թագաւորութեան, իսկ միւսն Կիպրոսի թագաւորութեան:

ՎԵՆԵՏԻԿ

Քաջածամօթ եմ Վենետիկ քաղաքն սպեկուլիան զմացողք
և տեսած եմ հոռ Ս. Մարկոսի եկեղեցւոյն աւագ զրամն կլից
կրամիս սիւններում վրայ բազմաթիւ հայոց ամուսնքն գլուած,
զրեթէ երկու դարի միջոց՝ թուականաց զամագամութեամբն,
վասն զի սկսեալ եմ յամէն 1613, և վերջացեալ յամն 1791:

Հայք բնակութեամբ իսկ հաստատեալ էին յիշեալ Մայր
եկեղեցւոյն մօտերն, որպէս ման Սըրբոյն Պօղոսի և Յովհաննու
մուկլուած եկեղեցւոյն կողմերն: Իսկ Ս. Մարիամ Յորմօզայ
եկեղեցւոյն կլից փողոցի միոյ ամուռն ի յիշատակ հոռ բնա-
կեալ Զուղայեցի հայ վիսնառակամաց միմչև մեր դարն կը կոչուէր
Փողոց Զուղայո: Յիշատակելի է ման մերոյս Սըբոյն Վասսայ
Հայրապետիմ Ս: Աջն որ ի հնուց հետէ փոխադրեալ ի Վենե-
տիկ քաղաքն, ամղամօր կը պահուի յարգամօք ծամօթ եկե-
ղեցեաց միոյն մէջ:

Այսօր Իտալոյ մէջ դեռ մեր ազգին սեպհական ստա-
ցուած մնացեալ սակաւաթիւ եկեղեցիներէն միւն համարեցու
է սուրբ Խաչին եկեղեցին ի Վենետիկ. որուն հիմնադիրն եղաւ
Կասարիմոս Ծէնոյ ամուռն վննետիցի ազնուականն, որ երախ-
տազէս պարզեց զայն եկեղեցի հայազգեաց՝ ամոնցմէ ըմդու-
մած ինչ ինչ ծառայութեանց փոխարէն: Յետ ժամանակաց
մեծապէս աւերեալ ըլլալովն, վասն զի շինեալ էր հնգեստասա-
ներորդ դարու մէջ, յամն 1688 ի հիմանց նորոզեց եկեղեցին
զոյնզոյն քարամրք և վայելչութեամբ Խօնա Գրիգորն Միլոմա-
նեան: Այժմ ունին եկեղեցին ՎՊ. ՀՀ. Մխիթարեան Միաբա-
նութեան և խրաքամչիւր կիրակի սլատարագ մի կը մատու-
ցուի:

Իսկ եկեղեցւոյս մօտ կայր Կապրան մի, Վենետիկ հասա-
րակապետութեան Սերաստիանոս Տոթին Մարկոս ամուռն որ-
դիւն շնորհեալ հայազգի եկեղեցականաց բնակութեան հա-

սար, որ և կտակաւն հրամայեց, նոյն ապարանին նորոգութեան համար հարկատր ծախքերն ըլլան իւր թողած ոտացուածոց եկամտովն: Բարեբարս այս Մարկոս բովանդակ օտխոթիւնքն Ֆրանչիսկեան կարգին կրօնաւորաց թողուց, սարտատրելով զամենք ըստ կտակին վարիլ: Այլ չեղև այնպէս, վասն զի երբ եկեղեցւոյն նորոգութիւնն եղաւ, Ֆրանչիսկեանք չյօժարեցան ապարանին նորոգութեանն ձեռքնսու ըլլալու, որով վէճք ծագեցան, և վճռով դատաւորաց պարտաւորեցան Ֆրանչիսկեանք ըստ մասին օգնելու եղած ծախոց: Կը յիշատակուի ևս որ նոյն ապարանին կից եղած ըլլայ Հայոց համար գերեզմանատուն մի:

Ս. Խաչի եկեղեցին կը կատարուէին պատշաճական հոգևոր հանդիսութիւնք և տարեկան տօնախմբութիւնք, և կը յաճախէին անկ Վենետիկ քաղաքին ըստինամէկ Պատրիարքն և ազնուականքն, իսկ Հայք այսպիսի հանդիսութեանց առթիւ այցելուաց ծաղիլի փունջեր կը պարգևեն եղիք: Մեծ էր և եզակաւն Վենետիկոյ հասարակապետութեան Հայոց ըրած ողաշտպանութիւնն և շնորհքներն, որոնց պատճառն չէր միայն կիլ լիկիւց թագաւորութեան հետ եղած դաշնագրութիւնքն, այլ ի մասնաւորի մեր Հայազգի վաճառականաց նոյն հասարակապետութեան շահուն համար մատուցած ծառայութեանց համար, որոնց ասրացոյցներն կը գտուին յիշեալ քաղաքին արքունի դիւանացն մէջ: Այլ մասնաւորապէս յիշատակութեան արժանի է ծերակուտին մէկ նիստն որ գումարեցաւ ի 24 Ապրիլի 1640. որուն արձանագրութեանց մէջ գրուած է այսպէս. « Այս ազգին օգնելն օգտակար է մեզ որ վաճառականութեամբ, մասնաւոր մետաքսի ստրկառութեամբ ի Վենետիկ քաղաքն կը յաճախէ: Այսպէս արքունի դիւանին այլ և այլ յիշատակութեանց մէջ Հայոց ազգն կոչուած է ի ծերակուտէն բարեացապալտ, սիրելազոյն, հաճոյական, օգտակար, միշտ շահաւոր: Ի նշան համակրութեան ի կողմանն, ծերակուտին հրաման շնորհուած էր Հայոց որ արձակ համարձակ իրենց վաճառքներն, Վենետիկ

կոյ Ս. Մարկոսի հրատարակին վաճառեն առանց ինչ հասրկ վճարելու. այսպէս որ և իցէ զոմորութիւն ըրած է հասարակապետութիւնն, որովհետև համոզուած էր թէ միայն Հայր ևն զարգացուցիչ վաճառականութեան և ծաղիկալ վիճակին Վենետիկ: Ի մասնաւորի որիզի մշակութեան նոյնութիւնն որ և դած էր հայազգի Շեհրիմանեսանց արդեամբ. ի մի բան երկայն ժամանակ Հայր յիւրաի վաճառականութեան շարժառիթն և դան և զանծերու աւեր. ունէին Ս. Մարկոսի հրատարակին վրայ շատ շարժարան խանութներ, և կը վաճառէին կերսութեան, զոմարներ, և մարգարիտներ, ուր կը զանազանութիւն միւս ազգերէն իրենց հայկական տարազովն: Մինչև 1800 դեռ կային յիշեալ հրատարակին վրայ երկոտասան կրպակներ. ժամանակակից վենետիկցի մէկ իշխան՝ դժկամակեալ Հայոց վայելած այսպիսի առանձնաշնորհութեանց, փութաց խտիանել և արզիւել զայն. այլ դատարար պաշտպանեցին Հայոց իրաւունքն, սատարութեամբ արձանագրութեանց դիւանին արքունական:

Այսպէս Վենետիկոյ ծերակոյտն յօժարութեամբ և առանձին վճառով շնորհեց բարեյիշատակ Մխիթար Աբրահօր Ս. Ղազարու կղզեակն յամսեամն Սեպտեմբերի 1717. որ իւր միտքովն անկիցներովն արդէն թողեալ զՄուս, (ուր ունէր զանաստանն Մեթոնի), դիմեալ սպաստանած էր և խնդրած նոյն ծերակոտէն առպնջականութիւն ի Վենետիկ քաղաքի: Ս. Ղազարու կղզեակն ժամանակաւ մուրացիկ աղքատոց անկեկանոց ըլլալու ծառայած էր, և ունէր մէկ փոքր եկեղեցի, և ինչ ինչ ընակարաններ. որոնց մէջ առժամանակեայ եղանակաւ զետեղեցաւ միտքանութիւնն սակաւ նորոգութիւն ընելով մինչև յամն 1740. երբ այժմեան գեղեցիկ վանքն շինեցաւ: Շէնքն կրկնայարկ է, վանաց միջավայրն քառակուսի պարտէզ, կողմնակի սրահներ. անդ է վայելուչ մէկ եկեղեցի որուն միջին փառաւոր վեց սիւներն հնազոյն են, եկեղեցին հիմք խորան-

ներ ունի. Ասագ Սեդանոյն առջև թաղեալ կայ բարեացասպարտ Մխիթար Արքայօր մարմինն*:

Վասնաց մէջ կայ մատենադարան՝ ուր ամփոփուած են հայկական ընտիր և պատուական ձեռագիրք: Քանզարան մի ուր ի մէջ այլոց հմուտեանց կը պահուին նաև ազգային դրամք, և մերոյս Լևոնի վերջնոյ ոսկեզիր սուսերն** . և Նորընծայարան ուտնանց: Թէ և նախ քան զՄխիթար Արքայ՝ ազգային տպագրութեան անդրամկութիւնն ի Վենետիկ եղած է յամն 1565 Արզարու դպրի արդեսակը, և յետ նորա եղած են այլ լազու՛մ տպագրութիւնք ի տպարանս Պօռթօլի Անտոնի և այլն, ալ սկսեալ յամէն 1788 հաստատեցաւ առանձին տպարան ի Սուրբն Ղազար, որուն յոգնաթիւ հլատարակած տպագրութիւնք արդարև Ազգիս զրականապէս մեծ ծառայութիւն մատոյց, որով Մխիթարայ այն անմահական գործն ընդհանուր Ազգին համակրութեան արժանի եղաւ: Նոյն իսկ Մեծն Նախըլէոն Պոնաբարդ յարշաւելն իւրում ի Վենետիկ յարգեց Ս. Ղազարու կրօնակն:

Ի Ս. Ղազար Մխիթարայ յաջորդած են ձեռզօնաէ այլ Արքանորք: Յամն 1750 Սահփան Վ. Մելգոնեան, յամն 1800 Սահփան Վ. Գիսիեր Ագոնց՝ որ ձեռնադրեցաւ Արքեպիսկոպոս ի Հոռոլմ. 1826ին Սուքիաս Վ. Սոմալեան Արքեպիսկոպոս, յամն 1846 Գէորգ Վ. Հիւրմուզեան Արքեպիսկոպոս. յամն 1876 Իգնատիոս Վ. Կիւրեղեան Արքեպիսկոպոս:

Ստացեալ ունի Յարգելի Մխիթարեան միաբանութիւնն ի Վենետիկ քաղաքի ընդարձակ զեղեցկաշէն տպարան մի՝ ուր հաստատած է Մուրատեան և Ռափայէլեան կրօնած միացեալ վարժարաններն***:

* Ս. Ղազարու վասնաց թիկումքն կայ փոքրիկ գերեզմանատուն, ուր թաղեալ կան վարդապետք և աշխարհականք և ունին առանձինն տապանագիրք:

** Սուսեր վրայ դրոշմեալ է. «Տուր Տէր զօրութիւն ծառայի քոյ»:

*** Մելգոնեան Արքայօր կենդանութեան ժամանակ յամն

ԱՆՔՈՆԱ

Ամբոնա ծովեզերեայ քաղաքն ևս՝ երեքստասանհարյուր դարէն սկսեալ՝ երթևեկած եմ մերազգի վասնառականք և հաստատուած ամուլէն բմակութեամբ և ըմտամեօք, որոնց թիւն հասած էր մինչև հարիւրյիսուն ըմտանիք, որոնք ումէին իրենց յատուկ եկեղեցիմ և հայածէս քահանայն իրենց հոգաբարձու, լլխալով միշտ ի յարաբերութեամ Վեներտոյ և Լիվոռնոյի Հայոց հետ: Ամբոնա քաղաքին պաշտպանմ՝ Սուրբն Լիպերիոս համարուած է տեղացի պատմիչներէն հայազգի և թագաւորազուն. ունանք կաւանդեն թէ ծնեալ լլխայ ի Դուին քաղաք, իսկ այլք ի կողմանս Կիլիկիոյ, ի Սիս, և թուականք իսկ կը սարբերին մեծապէս: Արդ հրաշագործս այս Սուրբ Լիպերիոս պանդուխտն հասած և ապակիմած էր Խաչակրաց կարգին մեմաստանն յԱմբոնա քաղաք, յետոյ երթեալ ամապատի կողմերն Սրբոյն Սեղբեսարոսի եկեղեցոյն մերծ, առանձնակամ կենանք վարեց և ի հոտ սրբութեամ համզեալ ի Քրիստոս: Կաւանդին ևս Սրբոյն վարուց պատմիչքն թէ թագաւորն մեծին Հայոց ի ըսել Սրբոյն մահն, առաքեց իւր դեսպաններն որպէսզի արքայավայել համբիսիս փոխադրեն ամոր մարմինն ի Հայաստան: Այլ Ամբոնացի ժողովուրդն մեծապէս հակառակեցու Սրբոյն մարմինն Հայ դեսպանացն յանձնելու, և վնոտվ ժամանակակից Քահանայապետին Հուովնայ պահեց զայն իբր ստացուած Ամբոնայի ժողովրդեան:

Քաղաքին մէջ մեր հայկական եկեղեցոյն յարավից բմակարամաց մէջ բնակեցան ժամանակ մի հայազգի կուսանք, և յամի 1859 փոխադրեցան ամտի ի Հուովմ Պիոս Թ. Ս.

1773) ուղևորեալ մասն մի ի միարամից հաստատուաց վամս ի Թրքիստ և յետոյ յամմ 1811 ի Վիլննա, ուր մինչև այսօր կը պարապին ուսմանց և ուզին զաստիարակութեամ մատենից տպագրութեամբն և վարժարանօք:

Քանանայապետին թոյտուութեամբն . որուն աղերագիր մատուցանելով կուսանք խնդրած էին զայն հրտման : Անքունայի կուսաստանին սկզբնաւորութիւնն եղած է կրկին զաղատացի կուսանաց ձեռքով , շորչ յամն 1770, ըստ վկայութեան Քոյր Աննայի էքմէրճեան , որ բնակած էր արդէն նոյն Անքունայի կուսաստանին մէջ : Արդ կրկին Գաղատացի կուսանքն հասնալ յիտալիա բնակեր են ի Քասթել—ֆիտարսո ականն , ուր իրենց օր ըստ օրեայ ապրուստն գտեր են իրենց գործած մէկ տեսակ կտատովն , եւ իւրաքանչիւր տարի մէկ ամգամ հետխոտս ուխտագնացութիւն կրնեն եղեր ի Լօրեոս , սորբ Կոստին Տնակն : Այս առթիւ մէկ ամգամ կը հանդիպին ի ճանապարհին վրայ Հոտիմացեցի ծիրանաւորի միոց , որ տեսնելով զանոնք իրենց արեւելեան տարագովն և անոնց բարեպաշտութիւնն որ անասի հետխոտս ուխտագնացութիւն կրնեն , տեղեկացաւ անոնց վիճակին վրայ , որով ի զութ շարժեալ ոտացաւ ի Մ. Ժողովոյն Տ. Հաւատոյ ի Հոտիմ տարեկան եկամուտ մի , անոնց ապրուստին համար : Երբ այսպէս ի Քասթել—ֆիտարսո յիշեալ կուսանաց արագայն սպաննովուած էր՝ զիմնցին Արեւելէն հետզհետէ այլ կուսանք , մինչև որ եղան թուով ինն : Եւ ունէին իրենց մեծաւորութիւն քոյր Գարապօղոսեանն՝ մին կրկին հիմնադրերէն :

Մարուշեան Պօղոս վարդապետ , նախագահութեան պաշտօն բարձրանալէն ստաջ , յամն 1832 , Գործակալ կարգած էր ի Հոտիմ Սրբոյն Ղլասայ եկեղեցւոյն : Մարուշեանս այս ծանօթացաւ Քասթել—ֆիտարսոյի կուսանաց , և մեծապէս աշխատեցաւ անոնց յառաջադիմութեանն , որով և միջնորդ եղաւ յիշեալ կուսանաց ի Քասթել—ֆիտարսոյէ յԱնքունա վոխադրուելուն : Ուր եկեալ աւելի քան զքսան տարի բնակեցան մեր եկեղեցւոյն յարակից շէնքերուն մտոյն մէջ : Այլ կուսանաց կրկին հիմնադիրքն վախճանեալ ըլլալով Քասթել—ֆիտարսոյի մեծաստանին եկեղեցւոյն մէջ պատուով թաղուեցան : Որոնց համար տեղացի ժողովուրդն յարգութիւնն կը մատուցա

մէ, թափօրով սցցելութեան երթալով ամոնց զերեզմանացն :

Իսկ Ամբոնա մերոյս կուսանաց գործակալութիւնն փարեց Քանօնիքօ Նուաի ամուռն քահանայն, որ էր հայագզի լատիւնաճէս մինչև կուսանաց ի հուլիս փոխադրութեան ժամանակ : Յիշեալ Քանօնիքօ Նուաի ծնած է յԱմբոնա, մնացորդ մեր գաղթական ժողովրդեանն, որոց ազգութիւնն չպահելուն համար՝ սպառեալ է այսօր հայոց ամուռն յԱմբոնա :

Եկեղեցիւն մեր կանգնեալ յամիւն 1262, որ նուիրեալ էր յամուռն Ամենասուրբ Հոգւոյն, յամծնեցաւ մշտնջենատրապէս Քափուչեան կրօնած կրօնաւորաց յամն 1867 : Իսկ յարակից շէնքերն մաս առ մաս վաճառեցան յետին ժամանակներս ի ժամանակս կաթողիկոսութեան Ամտոնի Պետրոսի Թ :

Մտրաստնա Պետրոս վարդապետ Կիփոնոյի եկեղեցւոյն Աւաջնորդն ձրաժարեալ ի Կիփոնոյէն՝ ինչպէս յիշատակած ենք ի կարգի պատմութեանս՝ անցաւ յեկեղեցիւն Ամբոնայի և հոն վախճանեցաւ 1775ին : Եղած են ևս ոչ սակաւ ճոզարածու Միխիթարեան Վարդապետք ի միարանից Սրբոյն Ազարու . յորոց վերջինն եղաւ հայր Դամիէլ Վարդապետ, որ յամիւն 1852 ի Վեմեաիկ ուղևորեցաւ . յաջորդեց անոր Գեր. Կղեմէս Վարդապետ Մարկոսեան, և սպա Պօղոս Վարդապետ Շիշմանեանն և այլն . մինչև իսպառ դազարեցաւ քահանայից ատարելութիւնն յԱմբոնա* :

* Ի հայրենեաց մըղեալ արտաքս
Առուտուրաւ շահալաստակ
Ի Վեմեաիկ և ի Գեմուա,
Եւ ի սահմանս առին ըզկայ
Ի Կիրրեմեան և ի յԱտրիակ .
Միմեանց հանդէպ ծովուց իշխանք,
Տ'Ալիկուսնա՝ Ամբոն քաղաք
Երամ հրամ պամղըխտականք,
Բիւր աստ ըիւր անդ թափառական
Կործանեցին ըզհայաստան
Եւ զթորգումն իմ և Ազքանազ
Վերածեցին ի թիւ մուազ . . .

ԳՒՈՒԽ ԻՆՆԵՒՏԱՄՆԵՐՈՐԳ

Աշխարհի յիշարարի է Համբ, հին որդանգիբ, եկեղեցի, և հսգեբունա. Ս. Մարեմա կոթեպորանայն Բարեբար. Արեպեկ-կոտան, որեղեկոմիկն. Ս. Վլադայ եկեղեցին, Լեանեան զար-ժարան: Համբնայն հայկական յիշարարի. Արեան առան. Րէ-ժին. Նեպոլեան, Ս. Լաստոբրին յանան. Նորբայ Կոպան. Մանգրա, Ս. Սեմե Հայկան Գնաոր. Բարա, Բարասայն վարժարան:

Հ Ո Ո Վ Մ

Հնագոյն քան գամեմայն յիշատակութիւնս բնակութեան Հայոց ի յախտեմական քաղաքին*, կը գտուի Լատերամեան Տիեզերական ժողովոյն գործոյն մէջ, և ևն կրկին հայազգի արքայից ամուսնը՝ որ մերկայ եզեր ևն յիշեալ Տիեզերական ժողովոյն յամիմ 649. որոց միոյն ամուսն էր Գալասիոս Ար-քայ երէց Հայոց Մեմատամին, իսկ միսին ամուսն Գէորգ Ար-քայ երէց Կիլիկիոյ Մեմատամին: Կիլիկիոյ Մեմատամն որ Սրբոյն Պօղոսի Առաքելոյ Գլխատման տեղոյն մօտ էր, վերջին ժամանակներն՝ այս է յամն 1869, պեղեալ հոն երևան կրան հայազիր տապանագիրը՝ որոց գլխաւորին օրինակն հե-տեւալն է.

* Յերթալմ մեր յառաջին նուագ յամի 1879 ի չոտիմ և ի տի-սամիլն այնքան հոյակապ շինուածս՝ հիացեալ յիշատակեցիմք մերոյս Զարարիս Կաթողիկոսի Հայոց վկայութիւնն, որպէս ասէ. «Յառաջագոյն քան զճմամիլն ի թիթղեհեմ՝ տայ գերկրաւոր պի-տութիւնս ի չոտմայեցիս, քամզի ի չոտիմ համղերծեալ էր կար-զել զԱթոռն Պատրոսի և Պօղոսի, և զգլխաւորութիւն սրբոյ եկե-ղեցոյ: Եւ զչոտմայեցոց թագաւորութիւնն կոչելոց էր ի հա-ւատս լինել գաւազան քրիստոսական դաւամութեան ի վերայ զիմամարտից իսաչին Քրիստոսի» . (Ճաստ Կննդեան):

« Ի թուին Հայոց ՋԻԻ. Ի Մայիսի Է. կամզնեցաւ Ոչամ սուրը խաչիս յամուժ Վարդան Քահանայի ճգնող կրծմաւորի, որ փոխեցաւ ի Քրիստոս յապրիլի ԺԱ. որ օրն է Ծառզարդաւ. և իւր եղբայրն Գրիգոր միայնակեաց որ է մաքրող և լուսարար Գլխատման Սրբոյն Առաքելոյն Պօղոսի, կամզնեաց զսուրը խաչս բարեխօս խրեանց, և այլ եղբարց: Որք համդիւլիք՝ վերագրելոցս թողութիւն խնդրեցէք ի Քրիստոսէ, և զեղկելի կազմողս խաչիս զՔուամկ զրակ ծնողիւք իմ, և Քրիստոս ձեզ ողորմեսցի, ամէն»:

Ըստ ոմանց վկայութեանմ մետաղաքերոյ զսուրը մէջ ունէին Հայք ի Հռովմ Վատիկանեան Պալատին մերձ փողոցի մէջ հին տուն և եկեղեցի, Սրբուհոյ Աստուածածնի և Սրբոյն Լուսաւորչայ մովրեալ, զոր մորոզեաց և զեղեցկացոց Ս. Քահանայսպետն Կղեմէս Բ. յիշեալ փողոցին ամունն լակ կը յորջորջուէր Տէյլի-Արմէնի: Նոյնպէս Վատիկանու Պալատան և եկեղեցոյն հրապարակին վրայ, կայր երեսասուամբերոյ դասու մէջ այլ փոքրիկ եկեղեցի և վանատուն մի, ուր կը բնակէին երկոտասան միամծուք, որ և կը յիշատակուէր Մատուժ Ս. Յակոբայ Հայոց:

Մեր ազգային հիւրանոցին վաւերական զրութեամբքն կը ստուգուի և կը հաստատուի որ Վատիկանու հրաշսզարդ եկեղեցոյն այժմեան ընդարձակ հրապարակն շինուելէն առաջ ունէր մեր ազգն մոյն տեղուանքն եկեղեցի և հիւրանոց, զորս հարկ եղև ի լրաց բառնալ ի սէտոս և ի պայծառութիւն տիեզերահուշակ Առաքելապետին սամարին համար*:

* Յիշատակեալ կայ ազգային հիւրանոցին զրատան մէջ ի Հռովմ այսպէս. «Ես Յակոբ ի կարգէ Սրբոյն Բասիլիոսի տուի գիւր Աւետարանու Ս. Աստուածամօրս Հայոց Եկեղեցոյս»:

Ի Հռովմ գրեալ Աւետարանաց մէկ օրինակն՝ որ գրեալ է յամի 1310 և կը սկսուի այժմ ի նոր Զուղա քաղաքի ունի յիշատակարան այսպէս. «Ի հոշակաւոր մայրաքաղաքս Հռովմ ի համզատարան Հայոց առ դրամ Ս. Առաքելոյն Պետրոսի և Պօղոսի, և Սրբուհոյ Աստուածածնիս և խորանիս սրբոյն Պետրոսի»:

Ս. Քահանայապետն Պիոս Դ. առ ուր մերս Միքայել Կաթողիկոս Աթոռոյն Ս. Էջմիածնի առաքած էր կրկին նամակներ և առանձին դեսպան զԱրզար Դպիր, յամի Փրկչին 1563, շնորհեց Հայոց ազգին ի Հոռվմ՝ բարձուած եկեղեցեաց փոխարէն Սրբուհոյն Մարիամու եզխարացոյ եկեղեցին: Սոյն եկեղեցի հնութեամբ ամուսնի, վասն զի ի ժամանակս կոտորաշտութեան տանար էր կոտց, և սեռեամ: Ժամանակին ի Հոռվմ բնակեալ Հայքն զայս քահանայապետական պարգևատուութիւնն սէկ զբութեամբ յիշատակեցին առ Դաւիթ Պատրիարքն երուսողէսի, որուն օրինակն ցարդ կը պահուի:

Պիոս Դ. յաջորդող Քահանայապետն Հոռվայ Ս. Պիոս Ե. իւր նախորդին նման բարերար եղաւ ազգիս Հայոց, և որովհետև ժամանակին ի ձեռն մերոյս Արզարու Դպրի ծուլեալ էին հայկական սուլազբութեան տառեր՝ առանձին սուլարան հաստատեց ի Հոռվմ՝ ազգիս համար. նաև վարժարանի միոյ հաստատութեան կամքն ունէր, այլ վաղահաս մահուամբն յամի 1572 անկատար մնաց իւր փառիւզն:

Սրբուհոյն Մարիամու եզխարացոյ եկեղեցոյն յարակից մէկ անդատամին վրայ՝ ազգային բարերարաց դրամովն շինուեցան բնակարանք, որք ծառայեցին թէ՛ սրահիտաց բնակութեան և թէ՛ եկեղեցոյն եկամտից համար: Այսպիսի բարեբարաց անուանց ցուցակն կը պահուի թէ՛ նոյն եկեղեցոյն Սարկաւազամոցին մէջ՝ եղեալ շրջանակաւ որմին վրայ, և թէ՛ մեր ազգային այժմեան հիւրանոցին զբատանն մէջ: Նոյն Սրբուհոյն Մարիամու եկեղեցոյն հիւրանոցն բնակեցան հետզհետէ բազմաթիւ հայ եզխակոպտունք, որոց՝ ոմանց մարմինքն

Այլ օրինակ Սրբոյ Աւետարանին գրեալ ի Հոռվմ յամի Փրկչչին 1254 կը պահուի ի մատենադարանի Սրբոյն Ղազարու, որ ունի այս յիշատակարան. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուին շալոց 24 ի մեծ յամուսնի յակնադիտակ և ի հոշակաւոր քաղաքս՝ Հոռվմ կոչեցեալ, ընդ հովանիս սրբոց Առաքիլոցն Պետրոսի և Պողոսի»:

թաղեալ կամ յիշեալ եկեղեցւոյն մէջ, որոց կենդանագիրք կը պահուին դեռ մեր այժմեան հիւրանոցն ի հուովմ: Յիշեալ Եւպիսկոպոսաց ամուսնքն, եմ հետեւեալքն.

Յովհաննէս Վ. Դազպասեան Արքեպիսկոպոս Մամպոտոյ +
յամն 1773:

Ստամէլ Վ. Լանեան Եպիսկոպոս Գրուսայ + յամն 1773:
Գրիգոր Վ. Արքեպիսկոպոս Տարեմալոյ + յամն 1774
Ալեքսանդր Վանեցի Եպիսկոպոս ի վիարամից Աղիւստարայ
+ յամն 1781:

Իսկ Աղեքսանդր Գատրիարքիմ Ալամեանի տապանն է Ս. Կարողոսի եկեղեցւոյն մէջ ի փողոցն Զորից Աղբերց որ վախճանեցաւ ի հասակի 96 ամաց:

Սրբուհոյն Մարիամու Եպիսկոպոս մէջ կայ ման տապանագիր Բաղիմեան Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսին, որուն կը պահուին հաս կենդանագիրն յիշատակարանաւ յամն 1650:

Բաց յայլոց է այլ ևս Եպիսկոպոս Յովհաննէս ամուսն, որ և կատարած է հարիւրամեայ համուէսն շնորհման Սրբուհոյ Մարիամու եկեղեցւոյն ազգիս, որպէս գրեալ է ի յիշատակարանի կենդանագրի մորին յամն 1663: Նմանապէս թաղուած է ի Սրբուհի Մարիամն և Վրթամէս Արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ, վիարան էջմիածնի:

Եօթմևստաններորդ դարուն վերջերն, որպէս մաս ութևստաններորդին սկիզբներն, երբ ի Կ. Պօլիս յարուցեալ էր հալածանք մահատակութեամբ Տեառն Կոմիտասայ ի Կ. Պօլիս և Տեառն Մլխայէլի ի Սերաստիա, և այլն, փախստական զմազլիմ և տալախնեցան ի հռովմ՝ ազգային եպիսկոպոսներէն Մամպոտոյ, Կեսարիոյ, Կիպրոսի, Ելեւսիոյ, Կաֆայի և այլ եպիսկոպոսք. որոց ոմանք թէ և երկար մնացին ի հռովմ, այլ ոչ որ ամոնցմ, կարգեցաւ ձեռնադրիչ եպիսկոպոս և մեծաւոր ազգային հիւրանոցին: Որուն սկիզբն եղաւ յամն 1713. և կարգեցաւ առաջին ձեռնադրիչ եպիսկոպոս Գրիգոր Արքեպիսկոպոսն Ելեւսիոյ: Որ համզուցեալ յամն Փրիզին 1721, ըմտրե-

ցաւ անոր փոխանորդ Վրթամէս Արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ ի Միաբանից Ս. Էջմիածնի, որ մինչև հարիւր տարի սպրեցաւ: Յամն 1760 կարգեցաւ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Նդեսիոյ, որ վախճանեցաւ յամի 1767. յաջորդեց անոր տեղն Սիմոն Վ. Ուսուտեան Եպիսկոպոս Անկիւրիոյ: Յետ մահուան ոտրա յամն 1774 կարգեցաւ Սամուէլ Եպիսկոպոս Բիւթանիոյ կամ Պրուսայ, որ մնացեալ քանի մի տարիներ՝ թողեալ դարձաւ իւր Աթոռն, ուստի իւր տեղն ընտրեցաւ յամի 1781 Պօղոս Վ. Լեւոնեան Արքեպիսկոպոս Ախլցիսայո: Որուն յաջորդեց յամի 1785 Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Ախլցիսայի, և յետ տասն ամաց վախճանեցաւ: Յամն 1795 ընտրեցաւ Աթանաս Վ. Սարաֆեան յԱնտոնեան կրօնաւորաց: Սարաֆեանին մահուանէն յետոյ յամի 1824 կարգեցաւ Տէր Գրիգոր Բաղինեան, որուն օգնական տուաւ Պօղոս Վ. Մարուշեան, որ յետոյ Նախագահ եղաւ ի Կ. Պօլիս:

Սըրուսոյ Մ. Եգիպտացոյ եկեղեցոյն բարերաց մէջ կը յիշուին մաս հայազգի քահանայք, որպէս Տէր Միքայէլ Սանոսեան, Տէր Յակոբ Նիկողոսեան, և Տէր Գրիգոր Ատուածատուրեան: Է ևս յիշատակութիւն հաստատութեան մէկ համալագօրեսոյ մշտնջենաւոր պատարագի, որ յամին 1794 թողեալ է Գրիգորիւ գերդաստանէն:

Դէպ ի յամն 1830 Հայք թողուցին իրենց մախնի եկեղեցին Ս. Մարիամու Եգիպտացոյ, Տիրեր գետին մօտ՝ խոնարութեամբ ատողջարար օգ չունելոյն պատճառաւ. որուն փոխարէն շնորհեցաւ ազգիս Հայոց Սըբոյն Վրասայ մեր հայրապետին եկեղեցին ընթերակայ շէնքերովն ի միասին, ի ժամանակս Բահանայապետութեան Գրիգորի Ժ.Ձ*:

* Մերոնց թողովն Ս Մարիամու Եգիպտացոյ եկեղեցին, յամն մեցաւ Լատինաց, Ամենատուրք Հաղորդութեան կոչուած Աւագ եղբայրութեանն - ուր մշտնջենաւորապէս իրենց պաշտամունքն կատարելու ետևէ էին: Այլ արդի իտալական միապետութիւնն փակած է եկեղեցին: Իսկ ընտանաբանք յարակից մոյն եկեղեցոյն

Մարուշեան Գեր. Պօղոս Արքեպիսկոպոս յարմարելով ըստ մեր արարողութեան Սրբոյն Վլասայ Աւագ խորանն, նոյնպէս կառուցանելով առանձին Հիւրանոցն առ երկ, բնակեցաւ անդէն հինգ տարի: Երբ վախճանեալ ի Կ. Պօլիս Նախագահն Նուրիճեան, ընտրեցաւ յաջորդ Մարուշեան, ի Հռովմ ի տեղի նորին կարգեցաւ Գեր. Փափագեան Իզնատիոս Արքեպիսկոպոս. որուն ծերութեան ժամանակն օգնական ընտրեցաւ Հիւրմիւզեան Եղուարդ Արքեպիսկոպոս՝ որ և յաջորդն եղաւ ի վախճանել նորին յամին 1852: Հիւրմիւզեան Եղուարդ Արքեպիսկոպոս երեսուն տարի շարունակ վարեց իւր պաշտօնն, ուսման պարապելով և սիրելի և յարգելի լլլալով ամենեցուն, և ի հասակի 78 ամաց վախճանեցաւ յամին 1876: Յետ մահուանն նստաւ ձեռնադրիչ եպիսկոպոս ի Հռովմ Աղեքսանդր Արքեպիսկոպոս Պալճեան ի Յ. Միաբանութենէն Մխիթարեանց Վեմնայու, և յետ մահուանն նորա այժմեան Յովհանն Արքեպիսկոպոս Քիւփէլեան:

Մուրբ Վլասու եկեղեցին թաղեալ է Յովհաննէս վարդապետ Թօփուզեան՝ Գործակալ Աթոռոյն Կիլիկիոյ, որոյ տապանագիրն է ըստ առաջիկայիս.

« Տիեզերագոչ վտղոյն ի շառաչ
Յարիցէ աստի Փրըկչին ընդ առաջ
Բարուն Յովհաննէս տանէն Թօփուզեան
Փոխանորդ ի Հռովմ Գահին Կիլիկեան.
Ի Կաղատիոյ նըժղեհեալ մանուկ
Փոխեալ առ Աստուած լըվաթսնամենիւք.
Քեռն հարագատի քանդեալ յիւր ի ղիւր
Արտօսը ի յակամ զայս արձանագիր »:
Հանգեաւ ի թուին Հայոց ՌՄՂԳ.

տրուած էն և կը տրուին վարձու ի բնակութիւն զանազան ընտանեաց, որոնք կը պարտաւորին հատուցանելու տարեկան վարձն կամ սակ կալուածոց տեանն: Կալուածոցս տէր

ի մէջ քարերարաց եկեղեցւոյն Սրբոյն Վլասայ կը յիշատակի մահ Պարոն Ալեքսան, որ ի խնդրոյ Իգնատիոս Արքեպիսկոպոսի Փախագեան պարգևած է Ս. Վլասայ եկեղեցւոյն մորոգութեամբ համար հարիւր սկուտ արծաթադրամ*:

Յիշեալ եկեղեցւոյն այժմեան վիճակն շատ հմացեալ ըլլալով՝ համոզեցեալ է մորոգումն, որուն յարակից եղած ընդարծակ ըմակարանը առատ վարձեր կը պարգևեն եկեղեցւոյն:

Իսկ հոյակապ վարժարանն սկիւզի մինուրթիւնն ի չոտով՝ ի սկստս մեր ազգին, որ ի հնուց հետէ կը փախաբուէր, սահմանեալ էր յԱստուծոյ՝ որ անմահ յիշատակաց այժմին Լեւոն ԺԳ. Քահանայապետին արդեամբքն ըլլայ, որուն այլ և այլ պարագայից մէջ Հայոց համար ցուցած սէրն և խնամքն արդարև արժանի է երախտագիտութեան մերում, և կը գերազանցէ քան զմիւս Քահանայապետներն**:

Վարժարանն ի յիշատակ մնացած է միշտ Հայոց ազգն, որուն այժմու մատակարարն է Մեծաւոր ազգային Հիւրամոցին և Վաթողիկոսական Գործակալ Գեր. Յարութիւն Ռուպեան:

* Ի մէջ այսոց յիշատակութեանց հարկ է մեզ աւանդել ևս թէ սկսեալ յամէն 1761 մերազգի Ամտոնեան ՅՅ. կրօնաւորք ունէին ի չոտով իրենց համար կղերանոց մի, ուր ի սկզբան չէր այնչափ յաճախութիւն մորթմծայից մինչև յամ 1834, երբ ի Պէյթիաչպոյէ Լիբանանու եղաւ փոխադրութիւնն ի չոտով իրենց կղերանոցին, և տեեց մինչև յամ 1870: Յետ որոյ վաճառեցաւ Դտայական միապետութեան ի կողմանէ յիշեալ ՅՅ. Հարց:

Յիշեալ Ամտոնեան միաբանութեան հիմնադիր և գլուխ եղած է Կիլիկիոյ կաթողիկոսն Արքանաթ Պետրոս Ա. տալով անոնց Լիբանանու Մարօմի Ամտոնեան կրօնաւորաց կանոնն ի Յիսուս Փրկիչ անուն վանաց մէջ ի Լիբանան, ուր էր մախնի կաթողիկոսարանն: Միբազմեայ Ամտոնեանց կարգն հաստատութիւն առած է անմիջապէս Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան մորոգութեանէ ի վեր ի Լիբանան ի Տէյր Գրեմ կոչեցեալ տեղոջ:

** Հայասէր Քահանայապետն այլ և այլ առթից մէջ զՀայեր Ազնի Ազգ կոչելով՝ ընդհանուր Հայոց համակրութեան արժանի է եղած:

հիմնադիր և բարերար Քահանայապետին՝ Լեւոնեան կը յոր-
ջորջի. հոյակապ և ընդարձակ շէնք մի է, որուն գեղեցիկ
մաս մը վերջերս շինեցաւ. ունի առողջարար օդ և բարի դիրք,
նախամեծար ի հռովմ: Իսկ եկեղեցւոյն գեղեցկութիւնն գերա-
զանց է և նոյն ազգի ազգի ընտիր քարամբք, նարտարածն և
գմբեթագաւոր, աւելի քան երկուստան պատմչելի խորանը
գարդարեալ իւրաքանչիւրն պատկերօք և նկարօք և փառա-
ւոր տեսարանօք, և անունն Ս. Նիկողայոս Տոյեմտեան: Արդ այս-
պիսի գեղեցիկ եկեղեցի մի՛ որուն նման չունէր ուրեք մեր ազ-
գութիւնն՝ այսօր տէր եղաւ անոր ի հռովմ, շնորհիւ հայասէր
Քահանայապետին Լեւոնի ԺԳԻ: Աստ և այժմ՝ կան քսանիւ
չափ պատամիր ի Լեւոնեան վարժարանն, որոնց ապրուստն
և հայթհայթն տատարութեամբ հիմնադիր Քահանայապետին
է, մահմաւանդ թէ՛ գետեղեալ է այնչափ ինչ մեծ մայրա-
գունար՝ որոյ հասոյթովն յտարագալի, նոյնչափ և աւելի ևս
պատանիր պահպանեալ պատուարուն ի Լեւոնեան — հայ-
կական վարժարանին ի հռովմ:

Հ Ռ Ա Վ Ե Ն Ն Ա.

Հռավեննա ժամանակաւ յորջորջուեր է ման Արմենիա,
ուր բազմաթիւ հայ պանդուխտք կան եղեր, մահմաւանդ քա-
ղաքին կից Քլասսէ կոչուած ծովեզերեայ քաղաքն կամ մա-
ւահանգիստն: Հետեւելով իտալացի մէկ պատմարանի վկայու-
թեանն՝ հիմնադիրք Հռավեննայ քաղաքի եղեր են հայք, որոց
անունն և յիշատակութիւնն չորրորդ դարէն ի վեր եղած լլ-
լայն կաւանդուի: Քաղաքին նշանաւոր եկեղեցիներէն միոյն
գաւթին մէջ կանգեալ կայ Սահակայ Կոստարականին դամ-
բանն, որ ժամանակաւ Կուսակալ մտած էր ի հռավեննա,
ուր հանգեաւ յամին 664. յիշեալ Սահակայ Կոստարակա-
նին եղբօրն ևս է մահարձան ի յոյն գրութիւն:

Ի Հռավեննա գորատեղի է եղեր ման հայագարմ՝ զինուո-

րաց, իբր կեսարական պահնորդաց խտալական զաւառաց հաստատեցոց ի կողմանէ յունական կայսրութեամ: Վերջին դարերու մէջ աւելի կամ պակաս դեռ կան եղեր Հայք, և անոց անուանքն թաղ մի կս: Ի մետասաներորդ դարու բնակեր են հայազգի միամծունք՝ հաւանականաբար ի Բարսեղեանց, ի մննաստան մի որուն յարակից եկեղեցին կոչուած է Ս. Յովհաննէս Հայոց:

Ի Հռափննիս վաղեմիք ոմանք լատինաց վանքերն Արմենիայ վանքեր կոչած են: Որպէս ի Բիւննիթէ մասին վերին Խտալոյ կայ մինչև ցայսօր աւան մի որուն անունն է Աբսէնօ. ունի երկու հազար բնակիչ, ամենեքին Խտալացիք. յիշեալ աւանին Արմենօ կոչուելուն պատճառն անյայտ մնացեր է: Իսկ ըստ մեզ սկիզբն առած է թերևս հայկազմ ճգնաւորի միոյ օթևանատեղի ըլլալուն համար: Ոչ այնչափ հետի ի Հռափննայէ է այլ քաղաք մի Բիւննի անուն, ուր եղեր են յանցելումն հայ բնակիչք, ունելով հոգևտուն մի յանուն սրբոց Աւետարանչացն Յովհաննու և Մատաթիայ: Երբեմն քաղքիս մէջ եղող Հերոնիմոսեան անուն եղբարց ժողովատեղին կայր արձանագրութիւն մի ի հայ բարբառ այսպէս. «Թովմաս Վարդապետս շինեցի զայս տուն ի թուին Հայոց 278»:

Ի Բիւննի Վարդան անուն քահանայ ոմն օրինակեալ է ըզգիրս Ազաթանգեղեայ ի Հոգետան Հայոց սրբոց Յովհաննու և Մատաթիայ Առաքելոց ի թուականին Հայոց 29:

Ն Է Ա Պ Օ Լ Ի Ս

Նէասպօլսոյ մէջ ըստ աւանդութեամ կայր եկեղեցի մի մուրեանալ ի պատիւ Հոգւոյն Սրբոյ, ի ձեռս Հայոց հոն բնակելոց, որուն յիշատակ մինչև այսօր կայ յանուն Հայոց փողոց մի. այլ կը պակասին կարևոր ծանօթութիւնք:

Քաղաքին միջնակայրն է եկեղեցի Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, ուր ամկոփեալ կը պահուի Սուրբ Հօրս զան

կրն և շղթայից բեկորք. եկեղեցւոյն յարակից է մեծնատան ի տալացի Իզմուական կուսանաց՝ որոց նախորդք արեւելքէն ձոն փոխադրեալ էին: Մերոյս Ս. Լուսաւորչի տօնախմբութիւնն գաւառին մէջ ութօրեայ հանդիսիս կը կատարուի, և թափօրով կը շրջի Սրբոյն արծաթեայ արծամն, որուն կուրծքն զետեղուած է Ս. Հօրս մշխարաց մասն*:

Նէապօլոյ շրջակայքն է այլ քաղաք մի Նարտօ անուն, ուր բնակիչք ունին իրենց յատուկ պաշտպան զմեր Ս. Հայրն Քրիշտոս Լուսաւորիչ: Նարտօ քաղաքին Մայր եկեղեցին զետեղեալ կայ Սրբոյն բազուկն, որով մեծամեծ հրաշագործութիւնք և շնորհք եղած են տեղացի հաւատացելոց, որոնք յարգանօք իւրաքանչիւր ամիս ուրոյն տօն կը կատարեն ի պատիւ Սրբոյն: Անտոն Պետրոսի թԺ աշխատութեամբն ի Նէապօլոյ յամին 1866 փոխադրեցան Հայաստանեայց Ս. Լուսաւորչին չարարանաց վերաբերեալ սլաքն և շղթայից բեկորք, և զետեղուցան յաթուամիստ եկեղեցին ի Բերա Կ. Պօլսոյ:

Բ Ա Տ Ո Ւ Ա.

Բատուա մերձաւոր Վենետիկ քաղաքի, ունի ոչ սակաւ յիշատակութիւն հայազգի վաճառականաց երթևեկութեանցն, նաև նոյն քաղաքին մէջ հաստատ բնակութեանն. քաղաքին արուարձաններէն միոյն մէջ կայր եկեղեցի մի և կը կոչուէր Սրբուհոյ Մարիամու Հայոց: Քաղաքին վանատանց միոյն որ կը կոչուի Սրբուհոյն Հեղինեայ՝ հիմնադիր եղեր է Դաւիթ անուամբ Հայ արեղայ մի յամի Փրկչին 1308, ուր ժամանակաւ

* Հայ կուսանաց յարեկից յարեմուտս փոխադրութեան ժամանակէն և յիշատակներէն միայն սուրբ Լուսաւորչին մասունքն կը մնան, և քանի մի մկարներ զետեղուած ի վերմատան երգեթոնի. մկարներն կը ներկայացնեն արեւելատարազ կուսանքն, որ ի ծովու ալէկոծեալ ցամբորդութիւններ ըրեր են, այլ ողջամբ հասած ի Նէապօլիս, և անց սիրով հիւրընկալուած:

Հայ միանձուներ բնակիւր եմ, իսկ այժմ կուսանք փոխանակելը
են նոյն վանատունն: Ժամանակաւ կայր ևս տպագրատուն մի
Հայոց, ուր յամին 1690 տպագրեալ հրատարակեցաւ Դսշանց
թուղթն: Այժմ Ազգիս վերաբերեալ չկայ այլ ինչ՝ եթէ ոչ ըն-
դարձակ ապարան մի ստացուած ՅՅ. Մխիթարեան Մխարա-
նից Ս. Ղազարու, ուր էր արդէն վարժարան: Քասուա քաղա-
քին եպիսկոպոսական Աթոռն նստած է երբեմն Ս. Փիանեմ-
տիոս հայրապետն հայազարմ:

Մ Ա Ն Թ Ո Ւ Ա

Յիշատակելի է մերոյս Սրբոյն Սիմէոնի Հայկազն ճգնաւորի
յետին բնակութեան և պանդխտութեան վայր ըլլալուն համար,
ուր ննչնաց ի Տէր ի հոտ անոյշ սրբութեան, և ամուսնեցաւ
պաշտպան քաղաքին: Հայկազն Սրբոյն մարմինն կը պահովի
կճեայ գեղեցկաշէն դամբարանին մէջ յեկեղեցուջ Ս. Բենեդիկ-
տոսի, առ որով է հռչակաւոր Արքայարանն: Կաւանդուի որ
Ս. Սիմէոն ճգնաւորն ծնած էր ի Հայաստան յԱրշամուշատ
քաղաքի յիշխանազարմ ծնողաց. որ հետեւելով ճանապար-
հին Քրիստոսի հրաժարեցաւ ի փառաց, իր հարսէն և ի հայ-
րենի բնակարանէն, ճգնաւորական կենօք շրջեցաւ յամա-
պատս, զնացեալ ուխտաւոր ի Ս. Երուսաղէմ ընկալաւ անդ
թուղթ յանձնարարական Արսէն Պատրիարքէն, ուղևորեցաւ
ի Հռովմ: Յետ որոյ որպէս զՍ. Դաւիթ Հայկազն շրջեցաւ Բիզա
և Լուքքա և Դոսկամայու շատ քաղաքներն, և շարունակեալ
համապարհն զնաց Բալիս, Միլան և Դօրինօ: Ապա անցաւ
Գաղղիա, ուր թողլով իւր սքանչելագործութեան յիշատակներն՝
զնաց յովստ գերեզմանի Ս. Յակոբայ առաքելոյ ի սպանիական
քաղաքն Քոմբոսթելլա: Սպանիոյ թագաւորն լուեալ Սրբոյն
համբաւն դիմեց անոր և ընկալաւ բժշկութիւն իւր հիւանդ
դատերն. թագաւորէն շնորհեալ պարգևքն մերժելով Սուրբն
հոգ տարաւ կրթելու հոն Յովհանն անուն ժամ աշակերտեալն

միանձնական վարուց մէջ: Յետ որոյ հրաժարեալ իր աշա-
կերտէն յետս դարձաւ անդրէն ի Գաղղիա, և ապա յԻ-
տալիա, և զմալով քաղաքէ ի քաղաք հասաւ յամիմ 1013
Մամթուա քաղաքին սահմանն, ուր էր Բենեդիկտեան կը-
րօնաւորաց մենաստանն կառուցեալ ընդ միջավայր Բոյ
գետոյն և Լարիոն վտակին • հիւրընկալեցաւ ի միանձնաց մե-
նաստանին, վասն զի մեծ էր Սրբոյն համբաւն, և բարեգուշակ
զարուստն, և երկքտատամանայ կեանքն որ վարեց Բենեդիկ-
տեանց մենաստանս լի եղաւ արդեամբք, բարի օրինակաւ
նոյնպէս սքանչելագործութեամբ. և անոր փոխումն ի կենաց
հանդիպեցաւ յամիմ 1026, և թաղեցաւ փառօք վանաց եկե-
ղեցոյն մէջ: Հայկազն Սրբոյս զուխն արծաթապատ սուրբ մէջ
զետեղեալ է: Մամթուացիք ամենայն կը հայցեն Սրբոյն օգ-
նութիւնն յառաւելոյ և ի նուազել ջուրցն, և պէտպէս եմ Սրբ-
ոյն Սիմէովնի գործեալ սքանչելիքն և ամթիւք: Յիշեալ եկե-
ղեցոյն մէջ զգուշութեամբ կը պահուին դեռ ևս Սրբոյն գործ-
ածած հայազիր Աւետարան և Սաղմոսագիրքն, նոյնպէս և
յանձնարարական թուղթ Արսէն Պատրիարքին Երուսաղեմի,
որոյ օրինակն է հետևեալն .

« Արսէնիւ Պատրիարքի Երուսաղեմացոյ թուղթ յանձնա-
րարութեան վասն Սիմէովնի միանձնի և անապատակամի:
Անուամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Նազովրեցոյ, և
սրբոյ Գերեզմանի նորին, որոյ պահապան կարգեցայ ըստ ոչ
խմոյ արժանաւորութեանս, յԱրսենիոսէ ամարժամ Պատրիար-
քէ Երուսաղեմի, կնքով, նշանաւ սրբոյ Գերեզմանիս Տեառն՝
եկեղեցեաց ուղղափառաց ողջոյն և խաղաղութիւն: Աղաչեմ
զամենեսին առ որս հանդիպեցի Սիմէովնոյ այդ միանձն և
սրբագործ քրիստոնեայ և անապատական, ձեռընտու լինել
մահ, զի այր ընտիր է և բարի: Որ ոք յինքնակալաց կամ ի
թագաւորաց կամ ի դշխոյից կամ յեպիսկոպոսաց որ կամ ի
վանահարց, կամ մարկիս, կամ կոմէս, և յամենայն ի Քրիս-
տոս հաւատացելոց, որ վասն սիրոյն Քրիստոսի, բարի արաս-

ցէ սոնս կամ պաշտպանելով, կամ զմամապարհն ցուցանելով, քամզի ամզէտ է լեզուաց, օրհմնալ եղիցի ի հօրէ և յորդույ և ի հոգւոյն Սրբոյ, և պահեսցէ զմա Տէր յամնայն զործս բարիս, օրհմնացէ և սրբացէ, և յաւուրն այցելութեանն ըզմնացցուցէ յաշակողմնամն Քրիստոսի ըմդ ըմտրելոց, և լուիցէ զծայնն, եթէ Եկայք օրհմնալք հօր իմոյ . զօրացուցէ զմա հոգի Տեսում, և զբամն Աստուծոյ՝ զոր յօժարութեամբ սրտի ըմլուովիցի՝ հաստատում և ամփոփոխ պահեսցէ, զի մի սասանեսցի ի պատրանաց սաստամայի: Եւ որ ամարգեսցէ զսա և մեղեսցէ, ըմդ դատապարտեալսն լիցի մասն մորա ի յալտեանն. ամէն: Եւ է Սիմէովմդ այդ միամծն և ամապատաւոր, և ազգաւ հայ»*:

* Եղբայր հռափայել Յուստիմէոս ամուս կրօնաւոր բեմեղիկսեան հրատարակեաց յամին 1477 մատեան մի յորջորջելով զայն Արմէնիատոս ամուսմբ, յորում իմն հազար լատին տաղաչափական տողի պատմեաց զսքանչելի վարս մերոյս Սրբոյն Սիմէովմի հայկազն ճգմաւորի, ի տասն երգս բաժանելով զմատեանն զայն: Մատենագիրն յետ մախիրգամացն համղիսամայ ի դրուատել զհայաստան աշխարհ այսպէս (զոր յառաջ բերեմք առեալ զայն ի մեծամուսն հօրէ Ալիշան վարդապետէ):

Ջամնագան դարաստամս՝ մինչ տըմկէր Տէրն յարևելս

Ամուսմածիզ դալարեաց բաժակեալ ջուրս հեշտըմտիս,

Աղբիւր բըղխեալ վիժամուտ յարևելիցն ազարակ

Ի քառառաջ բաժամէր ամդուստ գետոց ի վըտակ .

Յորոց միջի զուարճամայր դալարացեսլ ամդաստամ

Ջոր կոչեցին իմք՝ և ցարդ մորքս ամուսնն հայաստամ՝

Բազուսք ըզմա վիպասամք գովեցին յերգս հըմաճառք,

Ըզմա համուրց գերուսակ քարոզեցին և սուրբ տառք .

Ամդ դադարեաց ապաստամն երբեմն յուսոյ մարդկան լաստ

Մինչ համասփիւռ յալեաց իորս՝ Տէր զամօրէնս արկ տապաստ .

Եւ ամդ Բարձրեալըմ վըկայ զգօտին պարգեսց ծիածան

Յիշել ազգաց առյապայ զկըտակ ուխտին հեշտակամ, և այլն՝

Գ Լ ՈՒ Խ Ք Ս Ա Ն Ե Ր ՈՐ Գ

Բէշու, Պեքրու Հոյկուշն, Պեքրու հիճուդէր Կարդուշեանց
Վենսորանին, Կարգրու-Քէան Վենսորանին, Պեքրու Հոյկուշուց
Կարգրին, Գերեզմանն. Լուսու, Ս. Ղառնի Հոյկուշն, Կարգրու-
ցու-Քէանն, հիւանդու-Քէանն և Վանն. Ալեա Գիլին, հրաշքործ-
Քէան, անապատն Վարձինն: Ճենոսս, անլեւոգործ Կարդուշին,
Ս. Բարբաղիտայ Եկեղեցին: Բարսեղեան: Ֆեօրեշու, Բարսե-
ղեանց Եկեղեցին, Ժառանգու-Քէանն: Սէնու, Բարսեղեանց զգետ
և Կանանն, Կրակաս շնորհեալ Գուսարին, Հոյսց Եկեղեցուցն Էսդր-
նէրի Կարգրին:

Բ Ի Ձ Ա

Քիզա պճնագարդ քաղաքն, անուամի նոյն անուամբ վաղն
մի հասարակապետութեան կեդրոն ըլլալուն համար, ըստ ա-
ւանդութեանց եղեր է ի յարաբերութեան Կիլիկիցոց հետ:
Այժմեան շոգեկառաց կայարանին հրապարակին յարակից
կայ եկեղեցի Սրբոյն Անտոնի, որ ժամանակաւ Հայոց կը վե-
րաբերի եղեր, այս է չորեքտասաներորդ դարուն մէջ. ուր չիք
ինչ հետք Հայոց վերաբերելուն համար: Քաղաքիս մէջ հաս-
տատեալ հայ վաճառականներէն մին Պետրոս անուն կը յի-
շատակուի ցայսօր Կարդուշեան կարգին հոյակապ վանաց հի-
մնադիր ըլլալուն համար: Յիշեալ Պետրոսն էր որդի Միհրա-
նայ Ուրլիմեայ, զոր Քիզացիք կոչեցին Տէլլա Վերձինէ. նա
ինքն մեծնատուն և ազնուական, Պետութեան ատազանուոյն մէջ
դատուած էր: Պետրոսն թէ և ամուսնացեալ խապուհուոյ միոյ
հետն՝ այլ էր անորդի: Որուն անգաւակութեանն համար Կար-
դուշեան կրօնատը մի՛ խոստովանահայր յիշեալ Պետրոսի՝
յորդորեց զամի որ իւր նոխ ստացուածովն ի յիշատակ իւր
մեկնատան մի կամզմէ: Ըստ այսմ՝ Պետրոս ի վախճանելն կը-

տակաւ շնորհեց՝ ի քաց առեալ իւր կնոջն համար հարկատր մաս մի, մնացեալ բովանդակ ստացուածն ի շինութիւն Կարդուզեանց մեծատանին, որ արդարև մեծագործ և հրաշալի է քարերաբուծութիւնն: Պետրոս՝ կտակակատար անուանեց իւր կլնոջն եղբայրն Նինոս Բուչչի անուն քահանայն, որ և Բիզայուաթսոսանիստ եկեղեցւոյն կանոնիկոսներէն մին էր: Սա հաւանութեամբ վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսին, Բիզայէն շուրջ երկոտասան քիլոմէթր հեռու մէկ քլրակի վրայ Քալչի կոչուած գեղին մօտ ձեռնամուկ եղաւ յիշեալ սքանչելի վանաց կանգնման յամի Փրկչին 1367. յաջորդ տարին վախճանեցաւ նաև կողակից Պետրոսի Պաչիամէա, որուն ժառանգութիւնն ևս ծառայեց ի սէտս շինութեան յիշեալ Կարդուզեանց վանացնայ և Բիզայի ոչ տակաւ ազնուականք սատարութիւն ըրին հարկաւոր ծախսոց, որ աւարտեցաւ յետ երկար ամաց՝ այս է դէպ ի 1400 թուականն Քրիստոսի: Յաջորդ դարերն ևս ի քարերարաց ոմանց մեծամեծ սատարութիւնք եղան յիշեալ վանաց նորոգութեան հետևար: Որոյ ստորագրութիւնն կարճապօս աւանդենք:

Են առանձին նախամուտք վանաց, և յարակից բնակարանք այցելուաց համար. ուստի մտեալ՝ 4500 մեթրօ քառակուսի մէկ հրապարակի վրայ է կառուցեալ մեծագործ շինուած, ի միջտակայրն եկեղեցի, և շուրջն եռայարկ վանք. եկեղեցին հրաշածն, վանաց առաջին յարկին վրայ շարեալք առելի քան երկոտասան մատուռք ըստ սովորութեան Կարդուզեանց մի քան զմիան գեղեցկագոյնք. եկեղեցւոյն ետև այլ ընդարձակ զարդարուն հրապարակ, զոր ընդգրկած է կամարակապ շէնքն, վանաց մէջ ամենուրեք դրոշմեալ յորմունս ազգութանք սուրբ Գրոց: Ի մի բան, շէնքն պատուական քարանց նոխութեամբն, և ճարտարածն կերտմամբն, հրաշալիք կը համարուին, և հայ հիմնադրին յաւիտենական պարծանք:

Ի դիւանի վանաց կը պահուէին՝ հազուագիտ ձեռագիրք. այլ յետ արշաւանաց Գաղղիացւոց յանցելունն դարու անյայտ

եղած են: Իսկ ի գրատանն՝ ցայսօր զհետեւուած կը պահուի նիւնադրին իւղաներկ պատկերն, որուն ստորնն կնկքն և ամուսնն գրեալ այսպէս. **Mirantus De Virgine Armenus Mercator Pis. hujus Certusæ fundator.** Եկեղեցւոյն կից սրահին մէջ կայ նկարեալ յորմն՝ մահ պատկեր Նիմոս Բուչչի քահանայի այսպիսի գրութեամբ. **Ninus Puccius da Spuz-zavento Petri facultatibus Certusæ foundationem instituit.** Որպէս մահ առ երի պատկեր այրւոյն Պետրոսի հետեւալ գրութեամբ. **Bacciamea Puccia Petri Uxor.**

Իսկ գերեզման Պետրոսի հայկազն հիմնադրին է Բիզա քաղաքին Ս. Ֆրանչիսկոսի մենաստանին գաւթին մէջ Բոնիֆիթ թուալի կոչուած կրօնաւորաց, որուն մտից ձախակողմն ապականին վրայ կայ նկարեալ Տիրամօր պատկերն, ևս Սրբոցն Ֆրանչիսկոսի և Նիկողայոս. առ ոտս Տիրամօր կայ նկարեալ ևս հայկազն Պետրոս ի ծունր կացեալ և յաղօթս: Ի վառերականաց կը քաղուի թէ Պետրոսն ծնած է ի Բիզա, ունի եղբր եղբայր մի և կրկին քորք:

Արդի մեծաւոր Կարդուզեան միամծանց է ութսնամեայ քարի ծերունի մի Պրունոս Դիդոնի անուն, որ ոչ միայն մարգատիրութեամբ հիւրընկալց գմեզ, այլ և լիովին շնորհեց մեզ վերոյիշեալ տեղեկութիւնքն: Կը յիշատակուին ևս բազում կրեւելի անձինք որ այց ելած են այս վանաց, որոնց մէջ կան Ս. Բահանայապետներ և իշխանազունք:

Բիզայոս կոչեցեալ Հայտան մէջ Թորոս անուն Ալվրցի արեղայն օրինակեց Կաւայի Թաղէոս եպիսկոպոսէն թարգմանուած հայաբարբառ սուրբ Պատարագի մեկնութեան մատենանն ի թուին Հայոց ՌՅԾԴ. ձեռագիրն այժմ կը պահուի ի կայսերական մատենադարանն ի Պիէննա քաղաքի, ուր փոխադրուած է Լորենեան Աւագ դքսութեան ժամանակն: Ալվար Բառնոյ զիւղերէն մէկն է ի մեծն Հայատտան:

Լ Ո Ւ Ք Ք Ա

Ի Լուքքա քաղաք՝ ըստ ունանց վկայութեան կայր Հայոց Եկեղեցի Սրբոյն Պօղոսի կոչուած, այլ առ պակասութեան կարևոր ծանօթութեանց կը շատամամբ միայն մերոյս հայկազն Սրբոյն Դաւիթի յիշատակութիւնն ընել:

Է ի Լուքքա քաղաքի որպէս կը յորջորջեն Խոսալացիք Սան Տակլիսօ Արմէնօ սուրբն, մեծապէս ի յարգութեան՝ անհամար հրաշք գործելուն համար, որուն ծագումն հետեւեալ եղանակաւ կաւ կաւանդեն պատմիչք առհասարակ: Սուրբ Դաւիթ հայկազն էր ծնեալ ի Հայաստան մետառաներորդ դարու մէջ, մեծատուն և ազնուական ծնողաց զաւակ. որ ի չափահասութեան՝ Քրիստոսի մէկ խրատին հետեւելով՝ քաշխեց իւր բովանդակ ստացուածքն ազրատաց, և հազնելով ուխտաւորաց տարազ, հետիոտս զմաց յայցելութիւն Ս. Գերեզմանին Քրիստոսի յերուսաղէմ, ուստի փութաց երթալ յուխտ ի Հոսով՝ առ զերեզմանս Առաքելոց սրբոցն Պետրոսի և Պօղոսի. յետ որոյ ուղևորեալ երբ կերթար ի Սպանիա յուխտ սրբոյն Յակոբայ Առաքելոյ՝ ի ճանապարհին հասեալ ի քաղաքն Լուքքա իջևանեցաւ ուխտաւորաց համար սահմանեալ մէկ անկեկանոցի մէջ, ուր հազիւ քանի մի օրեր պատասպարեցաւ, վասն զի խոշտանգեալ ճանապարհի մեղութիւններէն հիւանդ էր: Ժամանակին բարի խաթուններէն մին Աթա անուն տեսեալ հայկազն ուխտաւորին հիւանդութիւնն ի զուր շարժեցաւ, և զի մեծատուն էր՝ տարաւ զանի իւր մերձաւոր տունն, ուր խնամարկեց մեծապէս. սուղ եղաւ Աթա տիկնոջ հիւրընկալութիւնն և մխրթարութիւն. վասն զի հայկազն ուխտաւորն ծանրացեալ օր քան զօր հիւանդութեամբ՝ մահուանէն քերք օր առաջ յայտնեց քարեպաշտուհի տիկնոջ իւր մերձաւոր մահըն շնորհակալութեամբ, մարդասիրութեամբ պատասպարելուն համար, և օրհնելով զտիկնոն Աթա ի հոտ սրբութեան հան

գետն ի Քրիստոս յՅ Յունիսի 1050: Այդպէս իւր ասարանին մէջ կարճատև շուրջ քսան օր ապրելուն համար բարեպաշտուհի տիկինն տրտմեցաւ, մխիթարուելով միայն զամի Աստուծոյ ատենանն մշտատև բարեխօս ստամայրուն համար, որով փութաց մեծամեծ ծախուք և արժամաւայնի շքեղութեամբ կատարել Սրբոյն յուղարկուորութեան համդէսն յեկեղեցոյ Ս. Միքայելի Հրեշտակապետին, և համզոյց զտուրք մարմինն ի շրջակայ գերեզմանոցի: Քաղաքացի այրի մի որ ումէր խիտ տեղատեսութեան արեամբ ըստ դիպաց գըտաւ յառուր միում մեղեալ և անկեալ ի վերայ գերեզմանին՝ ուր թաղեալ էր հայկազն Սուրբն. Սուրբն երևնալով տեսլեամբ տեղատեսին յայտմեց հոն իւր ոսկերաց վրայ անզգուշութեամբ մտած ըլլալն. կիմն սասանեալ կամզմեցաւ յոտս և գտաւ իսկոյն բժշկեալ հիւանդութեմէն: Բուսեալ էր մասն որթ Սրբոյն գերեզմանին վրայ, և խաղողէն ուտողքն բժշկուեցան իրենց պէսպէս հիւանդութիւններէն: Այդքան սրամշելեաց յաճախութիւնք առիթ տուին Սրբոյն մարմնոյն փոխազրութեան յիշեալ Ս. Հրեշտակապետին եկեղեցին և ամբողջմանն արկղի միոյ մէջ: Ժամանակ ժամանակ համեալ Սրբոյն մարմինն եկեղեցոյ մէջ հանդիսութիւնք եղան. վերջապէս յամի 1646 անելի փառատոր շքեղութեամբ և թափօրով զնտեղունցաւ Սուրբն եկեղեցոյն աւագ խորանին մերքին: Հայկազն Սրբոյն մարմինն մինչև ցայսօր անապական մնացած է, խորանին մերքև ազնիւ բոսորագոյն մետաքսեղենի վրայ տարածեալ. հոն է մասն Սրբոյն տարած գլխարկն և գաւազանն: Ի սօմի Սրբոյն յՅ Յունիսի առէն տարի, սոյն գլխարկն սովորութիւն է այցելուաց զլուխն դնել ի նշան յարգամաց և տալ ի համբոյր Սրբոյն բազուկն. որ անշատեալ ի մարմնոյն արծաթապատ եղած է: Ամենար է մեզ բարեպաշտ հաւատացելոց բազմութեան թիւն ճշդել որ մասն շրջակայ սահմաններէն գհայկազն Սուրբն բարեխօս ունելով կը դիմեն յեկեղեցին իրբն ուխտատեղի: Մենք կրկին անգամ արժամի եղանք տեսնելու ըզ-

Սուրբն այցելութեան երթալով. մին իւր տօնին՝ երբ բազմութեան առջին բացեալ է քօղ խորանին որ կը ծածկէ գտարբ մարմինն. իսկ միւս անգամն՝ որ դեռ առաջին անգամն էր մեր այցելութեան յամին 1879, ի շնորհս մեր հայութեան միայն հմար եղև և հրաման բացման գողնօցի և քօղի տապանակին, ուր խոնարհեալ պսո՞ մի աղօթեցինք վասն մեր և վասն բարեաց ազգին մերոյ: Յիշատակութեան արժանի է որ յամի 1646 երբ համզխապէս թափօր եղեր է յեկեղեցւոյ, հրավիտեր են ի Լիվոնոյէ երկրտասան հայկազն մեծատունք, որպէս զի անոնք իրենց ուսոցն վրայ տամին թափօրին մէջ հայկազն Սրբոյն Դաւթի մարմինն, և այսպէս շքեղութեամբ տարեալ զետեղեր են ստորև աւագ խորանին, ուր մինչև այսօր անշարժ պահուեր է:

Ի զիւամատան եկեղեցւոյն կը պահուի երկրտասան հայկազանց ամուսնքն որոնք ինքնին զրեալ յիշատակարան մի հայազիր յամձմեր են հոն: Կայ ևս այլ յիշատակարան մի, որ առաջնորդութեամբ Եղթկիացի Ալեքսանի այլ չորս վաճառականք հայազգիք երթեալ են ի Լիվոնոյէ յամի 1656 յուխտ մեր Սրբոյն, որոց ամուսնքն իսկ են դրոշմեալք:

Հայազգի այցելուաց մէջ կը յիշատակուի իշխանն Սաֆար որ Պարսից Շահին զեսպանն է եղեր, և քանի մի հայ ընկերներով զմացեր են ի Լուքքա յուխտ տապանի Սրբոյն, դէպ ի յամն 1610, և անտի զմացեր են ի հոտվմ: Յիշեալ զիւամատան հայազիր վաւերականներէն մին զրեալ է այսպէս. «Ի 26 Յուլիսի 1596, Դաւիթ ուխտաւոր ի սուրբ Յակօր զմալն վալսմանեցաւ ի քաղաքս Լուկայ և բազում սքանչելիս արար ի կենդանութեան և յետ մահուան, և էր ի Հայոց ազգէն. ես Յովնաննէս Եպիսկոպոս զրեցի զպս բան»: Կայ այլ զրութիւն մի այսպէս. «Ես Առաքել Եպիսկոպոս Երևանցի եկի Լուկայ, ուխտ արի սուրբ Դաւիթ ի թուին Հայոց ՌՇԺԸ»:

Լուքքա քաղաքին մէջ կայ հին մէկ տան մէջ սեմեակ մի, ուր աղբաաին խորան մի, և որմին վրայ զրեալ յիտալական

լեզու. «Աստ հանգեաւ Ս. Դարիթ հայկազն» • Որ և է ուխտա տեղի, և ի տօմիրն կը յամախենն այցելուք :

ՃԵՆՈՒՍ.

Ի ժեմուա բարձրավայրի միոյ վրայ կայ կառուցեալ եկեղեցի Սրբոյն Բարթողիմեայ՝ որ մինչև ցայսօր կը կոչեն զայն տեղացիք Հայոց ամուսմբն, որպէս նաև մերձաւոր մէկ ուղի կը կոչուի Փողոց Հայոց: Սոյն եկեղեցւոյ մէջ մեր ազգային աստուածապարզև յիշատակն կը պահուի չորեքաստաներորդ դարէն ի վեր. մերոյս Արզարու Յիսուս Փրկչին ըմդունած Ս. Դաստառակն է յատկապէս, որ աւելի քան զինն դար մնաց մեծարեալ յեղեսիա սինչև ի Կ. Պօլիս փոխադրութիւնն. վասն զի Կայսրն Կոստանդին Պորփիրոսէն յամի Փրկչին 944 զնեց զՍ. Դաստառակն եղեսիոյ սարակիմոսաց քաղաքապետէն և արժամավայել համդիսութեամբք բերեալ զետեղեց իւր արքունական մատուռն ի Պալատամ: Ուր և մնաց չորս դար և աւելի ևս, երբ Լէոնարտոս Մոնթալտօ ժեմուացի զօրավարն ի վարձ ծառայութեանն պարզև ըմդունեցաւ զայն Յովհաննէս Բաղէղուկոս կայսրէն, և տարեալ ի ժեմուա քաղաք պահեց զայն բարեպաշտութեամբ. և ի վախճանելն յամի Փրկչին 1380 յիշատակ թողոց զՍ. Դաստառակն Հայոց, ժեմուայի Հայոց եկեղեցւոյն. ուր միշտ պատուեցաւ մեծապէս և ցուցեալ հրաշալեօքն հաւատացելոց ուխտատեղի եղաւ: Արդ սովորութիւն է յիշեալ Ս. Բարթողիմեայ հայկական եկեղեցւոյն մէջ խրաքանչիւր տարի ութօրեայ համդիսութեամբ տօնախմբութիւն կատարել ի պատիւ Ս. Դաստառակին Քրիստոսի. տօնախմբութիւնն ութօրեայ կը սկսի Պետեկոստէի առջին օրէն. մոյն օրն Ս. Դաստառակն կը զետեղուի յիշեալ եկեղեցւոյն վերմատանն կից մատուռի միոյ մէջ սեղամոյ վրայ, ուր կը դիմէ ամհամար բազմութիւն չորս կողմերէն յուխտ Ս. Դաստառակին. այսպէս արժանի եղանք և մեր տեսպնիւ և յար.

գել մեր անգապին սրբազան աւանդն յ30 Մայիսի 1882 ըստ
մոր տումարի գնացեալ մեր ի ճեմուա քաղաք*։ Եկեղեցւոյն
աւանդատան մէջ գտանք տապանագիր մի հայերէն արձանա-
գրութեամբ, այսպէս.

« Այս է տապան Հայրապետին՝
Որ է որդի Ամանիային .
Սա յերկրէ է Գողթան տանին
Որ ի գեղջէն Նարբերդային .
Վախճանեցաւ Հայոց թուին
Հազար հարիւր երսուն վեցին
Եւ յապրիլի քըտան հընգին .
Ով՛ հանդիպի այս տապանին
Հայր մեր յերկինս մի շնորհին
Վասն սիրոյն Քրիստոսին » :

Վերդիշեալ Ս. Բարթողիմեայ եկեղեցին ունին եօթմևսասնե-
րորդ դարուն կէսէն ի վեր Բառնաբեան կարգի լատիմածէս
կրօնաւորք, որոնք շինեցին ի պէտս իւրեանց եկեղեցւոյն կից
մոր վանատուն մի ի վերջին ժամանակս . վասն զի միւս մեծա-
կատոյց մեծատանն, իտալական միտալետութիւնն գրաւեալ
փոխանակեց զայն ի վարժարան խուլ-համերց։ Այդ մեծակա-
ոյց մեծատաննին հիմնարկուք եղած են Բարսեղեան կարգին
Հայ Եղբարքն . զեւ ցայսօր ի մոտս վանաց կամ մեծատա-
նին կայ կանգնեալ Սրբոյն Բարթողիմեայ Առաքելոյ հսկայա-
ծն մարմարեայ արձանն :

Բարսեղեան կարգին Հայ կրօնաւորաց հիմնադիրք եղած են ,
ըստ վկայութեան խտալացի պատմագրաց, կրկին հայազգի
միանձունք, որոնց մին ունէր անուն Արբայ Մարտիրոս փա-

* Թէ և Գաղղիացիք յարշտելն յիտալիա կողոպտեալ էին Ս.
Բարթողիմեայ եկեղեցիէն և տարեալ էին զՍ. Դաստառակն ի
Գաղղիա, այլ յիտոյ ստիպեալ դարձուցին անդրէն յիտս ի ճե-
մուա Հայոց եկեղեցինն :

խուցեալ պատսպարեալ եղան ի Ճենուա շուրջ յամս 1300, Սեաւ լերին ճգնարանէն, Կիլիկիոյ քանդման ժամանակն:

Յիշատակեալ կրկին միամծունք Կիլիկիոյ Սեաւ լերին հասեալք ի Ճենուա ճգնողարար և առանձնական վարք վարելով օրինակ բարի եղան ամենեցուն, մինչև շարժեալ ի գութ քաղաքին մեծատուն վաճառականներէն մին Օպերթոյ անուն, փութաց անոնց տեղի շնորհել Մոնթալտօ կոչուած լերան վրայ և այլ նպատոներ ևս ըրաւ: Որուն օգնութեամբ, և այլ և այլ մեծամեծաց սատարութեամբ հայ միամծունքն շինեցին զհոյակապ մեմաստանն և յարակից Սրբոյն Բարթողիմեայ Առաքելոյ եկեղեցին, յամի Փրկչին 1308. ժամանակին վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսն ևս նպաստեց անոնց մեծապէս: Որպէս մահ Ս. Քահանայապետն Կղեմէս Ե. հասնեցաւ Ներողութիւն շնորհել, մեր հայազգի միամծանց նպաստաւոր և բարերար եղողնւրուն: Այսպէս հոչակեցաւ անոնց համբան և Ս. Բարթողիմեայ եկեղեցին ուխտատեղի կոչուեցաւ. տեղացի բարեպաշտք մըտեալք ի վասն կրօնաւորեցան և հետզհետէ բազմամաղով միամծանց թիւն սկսան տարածիլ Խոսայիտ զամազան կողմերն, և շինեցին առանձին հոգեւոներ և եկեղեցիներ:

Յուցակ ժամանագրական համօրէն եկեղեցեաց հայոց յիտալիա

Ի Հռովմ 1240. Ս. Աստուածածին, Ս. Լուսաւորիչ Ս. Պօղոս գլխատման:

Փլորենտիա 1250-1491. Ս. Բարսեղ
Րիմինի 1254 Ս. Յովհանն և Ս. Մատթէոս
Անգոնա 1260 Ս. Հոգի. Ս. Անաստասիա.
Սիննա 1270 Ս. Աստուածածին (Ս. Խաչի և Գերեզմանի)
Բերուճիա 1271 Ս. Մատթէոս և Ս. Բառնարաս
Սալեոնոյ 1283 Ս. Կարապետ (Ս. Կողմաս)
Պրիւէրոյ 1288 (Ս. ?)
Վիդերպոյ 1290 Ս. Սիմոն և Ս. Յուդա
Պուլոնիա 1303 Ս. Աստուածածին, Ս. Յովհ. Մկրտիչ. Ս. Հոգի.

Օգանոյ	1496 Ս. Բարսեղ, Ս. Մարիամ Կարմեղայ
Ֆերրարա	1304-1442 Ս. Աննա
Ճենովա	1307 Ս. Բարթողիմէոս Առաքեալ
Պատուա	1308 Ս. Մարիամ Նազարեթայ
Ֆազիոլի	1312 Ս. ?
Կուպպիոյ	1318 Ս. Հրեշտակք, Ս. Աննա
Լուկկա	1319 Ս. Պօղոս
Ֆապրիանոյ	1319 Ս. Հոգի
Բարմա	1319 Ս. Բարսեղ
Բիզա	1320 Ս. Անտոն
Միլան	1320 Ս. Կողմաս և Ս. Դամիանոս
Նափոլի	1328 Ս. Հոգի
Բիսպոյա	1340 Ս. Բարսեղ և Ս. Ոնոփրիոս
Վենետիկ	1348 Ս. Յովհ. Մկրտ. 1434 Ս. Խաչ
Ֆաէնցա	1372 Ս. Թովմաս (Ս. Մարթա).

Եւ ևս ի Չիլիթա Վէբբիա, ի Ֆօրլի, յԻմոլա, ի Բեզարոյ կամ Բեզզարա: (Ի հասնագրութեան Սիսուանայ յերես 372)*:

* Բաց ի վերագոյմ յիշատակելոց կամ եղեր ևս ի հռավեմնայ Ս. Յովհաննէս Հայոց, ի Բալիլա Ս. Յուստիանէ և Ս. Կարոլոս, ի Բոմբէլքօրօմա Ս. Պետրոս Առաքեալ, և ի Կալա Ս. Խաչ ամուսնրք եկեղեցիքն:

Ի Բերուճիա կամ Պերուժ Հայոց հոգեւտանն պարզեւուած է մերոյս Լեւոն թագաւորէն ճաշոց զերքն, որ ունի յետագայ յիշատակարանն. «Լեւոն շնորհօքն Աստուծոյ և օգնականութեամբ մորիմ թագաւոր ամենայն Հայոց, որդի համզուցեալարքայիմ Հեթմոյ, վասն իմողրոյ Յովհաննէսի քահանայի պարզեւեցաք զժամագիրքս զայս իւր եկեղեցոյն Ս. Մատթէոսի Աւետարանչի, որ է ի ֆերուժ քաղաք՝ յիշատակ մեր և մախնեաց մերոց ի թուականութեանս Հայոց էճիւլ:— Յիշեսջիք և զիս զՀեթում մուստ Մարկավ՝ մի սուրբ ըմթերցողք, և զեղբայր իմ զՂուկաս քահանայ, և զԹշիմ Մարկաւագ...»: Այս արքայական ձեռագիրն կը պահուի այժմ ի հիւրատան ազգիմ ի Հռովմ:

Իսկ յԱրքեպիսկոպոսական մատեմադարանի անդ ի Բերուճիա է ցեցակեր զերք թղթոց Ս. Առաքելոյն Պօղոսի: Յիշատակարանն է. «Քառք չօր արարչիմ միւրոյ և Ռրգոյ փրկողիմ մերոյ և

ՖԻՕՐԵՆՑԱ

Ֆիօրենցա զոր Փլորենտիա կոչած եմ մեր Ոսխմիքն, ումի ի բարձրավայրն գեղեցիկ բլրոյ վրայ սքամչելի տաճարն Սրբոյն Միմաուայ, և առըմթեր եկեղեցւոյն մեծաստան ընդարձակ որ այժմ անբնակ թողեալ է և կը ծառայէ միայն վիճակին քա- համալիցն տարեկան հոգևոր ութօրեայ առամծմութեամն: Հստ վկայութեան Րլքա, Մամնի և Վարքի պատմաբանից՝ յիշեալ սրբոյն Միմաուայ կամ Սան Միմիաթոյի մեծաստանն մինչև մետասամերորդ դարուն սկսուածն բնակեր եմ հայազգի Բար- սեղեան կրօնաւորք, և սյունհետև թողեալ զայն լատիմածէս միամծամց՝ քաղաքին մէջ հիմնադրեր եմ այլ մեծաստան և

չոգւոյն Սրբոյ մորոգողին միւրոյ, յամսպառ և յամծերամալի յա- լիտեանս յաւիտեմից. Ամէն:

« Շնորհիւ Տեառն սկսայ և ողորմութեամբ մորին կատարեցի զաստուածախօս վարդապետութիւն Ս . Առաքելոյն Պօղոսի որ յառաջ քան զլինիւմ աշխարհի:

« Ի հայրութեան Տեառն Սուքիասայ, տեփամնոս քահանայ, Յովհաննէս Շամգորեցի և աշակերտ մորին Յովհաննէս քահա- նայ որ օրինակեաց »:

Իսկ խորագիրն է « Հմորինակեցամ գիրքս այս ըստ Նեսարաց- ւոց օրինակացն որ կամ ի յարգեղս գրոց սրբոյն Պամիլիեայ իւր- ովք ձեռագրովք գրեալ »:

Կր յիշատակուի այլ պարզևագիր մի յարքումակամ Դիւանա- տան ի Դօրինօ, լեւոնի երրորդի ձեռուացւոց շնորհիւ յամի 1288, որպէս մակ ի Միսսիմա քաղաք կայ ևս պատճէմ այլ պարզևա- գրի շնորհիւ յամի 1332 ստորագրութեամբ և կմքով արքու- մակամ, ի լեոնէ հիմգերորդէ. կը յիշատակուի մեր գաղթակամ- միւրէն Մամուէլ ամուն ոմն թարգման որդի Յովհաննու Ասպետի հայկազմոյ ծնեալ ի ձեռուս:

սրբոյն Բասիլիոսի եկեղեցին: Որ եթէ հետամուտ լրամբ Բարսեղեանց սկզբնաւորութիւնն քննել ի Ճենուա եղած է այն յամի Փրկչին 1308, հետևաբար վկայիմ ի սկսուած տասներորդ դարու, որով չէ փոշոյ սպասչաց վկայութիւնն:

Իսկ Քիրքա կը վկայէ ևս թէ հայազգի միամծունքն Ֆիօրենցայի կից անտառին մէջ Մուճելլօ կոչուած տեղն ունին եղեր ևս մեծատան (ուր Ֆրանչիսկեանք կը բնակին այժմ): Բարսեղեանք իրենց եկեղեցեացն մէջ ըստ Հայատտանեայց եկեղեցւոյ երկայն արարողութիւնք կատարելով՝ Ֆիօրենցայու ժողովըրդեան հայերէն լեզուն այն ատիման ազդեցութիւն ըրեր է որ իրենց մէջ իբր առակ կը գործածեն եղեր ըսելը «հայկական են քոյին հնչումը», (come la solfa degli Armeni), երբ պատահեր իրերաց խօսքեր չիմանալ: (Storia delle Chiese fiorentine, Padre Richa).

Սրբոյն Մինասայ տաճարն հնաձև կրկնայարկ եկեղեցի մի է, ունի պատուական նկարներ և քանդակներ, ուր թաղեալք կան քաղաքին ազնուականքն, այլ և առընթեր եկեղեցւոյն գերեզմանատուն գեղեցկակերտ. յաջակողմն Սրբոյն Մինասայ տաճարին գեղեցիկ դաշտի մի վրայ կանգնեալ է պղնձեայ հսկայածև արծաճնն Դաւթի՝ Գողիաթայ զլուխն ձեռին ունելով. որ և զբօսավայր է, ուր համատեսփլ կըմծայուի աչաց բովանդակ քաղաքն: Ֆիօրենցայու մատենադարանաց և զանազան դիւանաց մէջ կը պահուին զանազան հայազիր մատեաններ և մագաղաթներ, յորս է և փոքրաղիր կախարդագիրք մի, որուն նրեսքն են վանդակածև կարմիրագծեալք:

Մենք այլ և այլ անգամ ի Լիվոռնոյէ ուղևորեցանք ի Ֆիօրենցա քաղաք՝ հայրենեաց վերաբերեալ յիշատակաց հետազօտութիւնքն ընելու արքունի դիւանատանց մէջ: Ուր Ֆիլցա Սթրօցիանա կոչուած ձեռագրաց ծրարաց մէջ կը յիշատակուի թէ Փրորենտեան հասարակապետութիւնն վճռեր է յամի Փրկչին 1407, ըմծայել յարքունեաց տարուէ տարի վեց մաս մեղրամիմ Հայ եղբարց Սրբոյն Բարսղի եկեղեցւոյն:

Հնգետասաներորդ դարուն վերջերն ի Ֆիօրենցա Բարոն-դեանք սպառեր են հետզհետէ վախճանելով. ուստի եկեր են ի Միլանէ այլ երեք Բարսեղեանք՝ կալուածոց աւեր ըլլալու համար: Որոնց միմ Յակոբ Մարդինեան ամուն պատուաբարուեր է Ս. Հոգոյն ընկերութեան կոչուած քահանայից վանատունն, և փոխարէն բարերարութեամն յամն 1491 կտակաւ խոստացեր է թողուլ Բարսեղեանց ինչքն յիշեալ ընկերութեան. այլ մերձ ի մահ զղջալով՝ Ոոր կտակաւ ամուսներ է ժառանգ Ս. Բարսղի եկեղեցոյն Սիմոն ամուն Գոմինիկեան կրօնատուն, այս է յամն 1495. Այլ սոյն երկրորդ կտակն ոչինչ համարուեր է, Հոգոյն Սրբոյ ընկերութեան քահանայք ժառանգեր են Ս. Բարսղի եկեղեցին. և դէպ ի յամն 1625, իրենց ծախքովն նորոգեր են եկեղեցին: Սոյն եկեղեցին այժմ բոլորքականաց աղօթատեղի վոխեալ է: Արքունի ղլուսնն մինչև ցայսօր կը պահուի Բարոնդեանց կարասեաց ցուցակն որ թողեր է Յակոբ Մարդինեանն*:

Իսկ Լաւրենտեան կոչուած մատենադարանն կայ եղեր ի թիւն 149 ձեռագիր մի, որոյ խորագիրն է «Սահմամբ եղբարց Արամեանց կարգի Սրբոյն Բասիլիոսի, որ յայսկոյս ծովու: Քանզի ի պատուիրանէ կանոնի հրամայեմք», և այլն. ուր մինք երկիցս գնացեալ, փակեալ գտանք դռներն յ12, Մայիսի 1887, քաղաքական հանդիսութեանց աւթի* *:

* Հատարակաց գրատան մէջ տեսեալ եմք յամն 1886 ձեռագիր ընդարձակ Պատարագամատոյց մի ընդօրինակեալ յամին 1684 ի Բոլոնիա ի քաղաքն Ղէօբօլի. ուր կայ ժամամուտ ի պատիւ Սրբոյ Երրորդութեան այսպէս.

«Օրհնեալ ես Սուրբ Երրորդութիւն Հայր և Որդի և Սուրբ Հոգին յիրիս Ամծինս բաժանեալ և մի բնութիւն ոչ զատեալ: Աղաչեմ գթեզ սշմարիտ Աստուած տօնողացս ողորմեա և կեցն»:

* * Դէպ ի յամն 1439 ի ժամանակս տիեզերական ժողովոյն ի Ֆլորենտիա քաղաքի մերոյս կոստանդին վաթողիկոսին կողմանէ գտան մերկայ չորեքին հրեշտակքն Հայոց, որոց ամուսնքն էին

Ս Ի Ե Ն Ա

Ի Սիեմա քաղաք մինչև այսօր թէ և լքեալ և վակեալ, այլ կայ մերոյս Բարսեղեանց Ս. Խաչի և Ս. Գերեզմանի կոչուած փոքրիկ եկեղեցին, մերձաւոր Կամուրեան անուն դրամ քաղաքին յաջակողմն մորա յեւանելն ի քաղաքէն: Մենք շրջելով Արքունի դիւանատան մէջ ի Սիեմա, հետամուտ եղանք աշխատելով յիշատակութիւններ քաղել, և աւելի քան ի Փլորենտինա ի Սիեմա յաջողեցանք գտանել զանոնք. ուր ի դիւանատան են ոչ սակաւ վաւերականք, յորս յիշատակին Բարսեղեան Հայ եղբարքն: Այսպիսի վաւերականներէն մին իննովկենտիոս Ձ. Պապին մէկ կոմիակին օրինակն է, որ ի չորրորդ տարին իւր քահանայապետութեանն ուղղել է յԱլեմիտնէ Գաղղիոյ առ Հայ եղբարս որ յայսկոյս ծովու, սահմանելով որ այնուհետև Հայ եղբարքն հազնին Սրբոյն Օգոստինոսի կարգին տարազն և պահեն նոյն կարգին կանոնքն, կարգեն մէկ Արքահայր ի Քարոզչաց կարգէն Ս. Դոմինիկոսի, իսկ յաջորդ արքահարքն յետոյ ընտրուին ըստ հանոյս ի Հայ եղբարց: Կոմիակին օրինակն որ կը պահուի այժմ՝ գրեալ է ի 25 Օգոստոսի 1377. և օրինակողն Հայ եղբայրններէն Բոլոմիացի եղբայր Փիլիպպոսն:

Բարսեղեանք իրենց կարգին հատատութեան համար դիւանած էին աղերսագրով առ Ս. Քահանայապետն իննովկենտիոս Ձ. աղաչելով որ քարհանի Նորին Սրբութիւնն միւս կրօնաւոր կարգաց նման իրենց ևս զլուս կարգելու Արքահայր մի. ստանան կարուածս և մատակարար ըլլայ իրենց Արքահայրն ընդհանուր՝ համօրէն իրենց մենաստանաց ընչիցն: (Val-

Սարգիս, Մարկոս, Թովմաս և Յովակիմ վարդապետք, զորս մեծարոյս կոչեաց Եւզիմէոս Դ. Ժամանակակից ծայրագոյն քահանայապետն:

lo spoglio de'contratti dell'Archivio di S. Dom. A. C. 101. a 670. nell'Archivio di Stato in Siena).

Սոյն յիշատակեալ կոնդակէն առաջ Բարսեղեանց տարազն էր հայկական և արևելեան. ունէին լրթագոյն պարեգօտ մագեղէն, որոյ վերայ ի ձև փորուրարի մէկ եմփորոն, կնգուղ և սևագոյն փիլոն: Արևելեան տարազին հետ, փոփոխեցին ևս սովորութիւնքն, որպէս մահ լեզուն սահաւ առ սակաւ, լատիւնաբար սկսան կատարել ծէսերն՝ և այլն: Վերջապէս Բարսեղեանց կարգին կրօնատրական ըարեկարգութիւնն մուսազելով, երբ ուսումքն և կամոնապահութիւնն պակասեալ էր, իսկ աղաւաղութիւնք և ամկարգութիւնք զգալապէս յաճախեալք, և թիւ մոցա օր քամ զօր կը մուսազէր. յամի Փրելլին 1650 Ս. Քահանայապետն Իննովկեմտիոս Ժ. առանձին կոնդակով միով ջնջեց Հայ եղբարց կամ Բարսեղեանց կարգն: Իսկ յետ ջնջման կարգին մնացեալ եղբարց թոյլտուութիւն եղաւ որ ըտտ հաճոյս կարող ըլլան այլ կարգերու կրօնատրաց վանքերն երթալ, որպէս մահ ոմանց միմչև իրենց մահն ոտնիկ վճարեցաւ ի Հոովմայ:

Ստորև աւանդեալ յիշատակագրութիւնքն քաղած ենք մեզէն ի վաւերականաց արքունի դիւանին Սիենա քաղաքին: Սոյն քաղաքին զաւառական սահմանագրութեանց տետերքն — սկսեալ յամէն 1263 մինչև 1277 — կը մշանակեն որ քաղաքապետական վարչութիւնն տարուէ տարի Հայ եղբարց Ս. Խաչի շմորհեր է քսաննմիւնգ սիենական ոսկեղբամ ոտնիկ: (Negli statuti del Comune di Siena).

Նպարակավանսում Կովտարելլօ Սիենացի ի վախճանելն իւրում յաւուր 29 Օգոստոսի 1308, շմորհեր է Հայ եղբարց դրամս տասն: (Nella pergamena di S. Agostino di Siena).

Միթա անուն կին մի Լարոյի այրին կտակաւ թողուց յաւուր 16 Հոկտեմբերի 1312, Հայ եղբարց Ս. Խաչի դրամս քառասուն: (Dallo spoglio di S. Dom. A. C. 8 a 31).

Լիրբա ամուն կողակից Նստտո Մարխաթթիի կտակաւ շնորհեց Ս. Խաչի եկեղեցւոյն Հայ եղբարցն դրամս քսան յաւուր 3 Յուլիսի 1348: (Libro Nono Pergamena, Borghe-si L. 218).

Կուլիէլմոս Յովհաննէսեանն ի Հայ եղբարցն յամի Փրկչին 1439, Սիենայի Մայր եկեղեցւոյն ձայնապետ և երգիչ կարգեցաւ. որուն աշխատութեան տարեկան վարձք կամոմիկոսաց ժողովքն կը վճարէր ոսկի Ֆիօրին քառասուն: (Delibera-zioni dell'Opera di Siena E. 5. pag. 50. tergo).

Բարթողիմէոս Կիմոսեան ոմն ի Հայ եղբարց յամին 1434 կարգեցաւ հոգաբարձու Սիենայի շրջակայից մէկ եկեղեցւոյն, որ կը յորջորջուէր եկեղեցի Տիրամօր ի Բեթղեմիմ: (Dall'Aurieri, Notizie Storiche).

Վերոյիշեալ Բարթողիմէոս Կիմոսեանն կը յիշատակուի այլուր իբր վերակացու և մատակարար կալուածոց և ընչից Տէր Կուլիէլմոս Պոլլա ամուն ծախսկոպոսիմ ի Սիենա: (Documen-to dell'Archivio di Riformazioni).

Կրացիանոս Նանոսեանն կը յիշատակուի յամին 1462 իբր մեծաւոր և երիցագոյն Ս. Խաչի և Գերեզմանի եկեղեցւոյն Բարսեղեանց ի Սիենա, որուն իշխանութեան հպատակէին ողջոյն Դոսկանայու մէջ հաստատեալ Հայ եղբարքն: (Diario Se-nese, Parte prima, pagina 144).

Սիենայի իշխանութեան ներքև Սամ-ճեմինիանոյ ամուն միջնադարեան աւանին շրջակայքն է սենապտան սի և իւր անդատաններ, որ մերոյս Բարսեղեանց վերարբեր է ժամանակաւ, այլ յետոյ Ոլիվէղանի կոչեցեալ կրօնատրքն ժառանգեր են զսենատանն և զկալուածսն:

Գնացեալ մեր յայցելութիւն յ18 Ապրիլի 1887 եկեղեցւոյն Ս. Խաչի և Գերեզմանի ի Սիենա որ լքեալ և փակեալ կը մնայ, տեղեկացանք որ միջև յետին ժամանակներ եկեղեցին ունի եղեր առանձին քահանայ լատին որ իւրաքանչիւր ամիս յիշեալ եկեղեցւոյ մէջ կրկին պատարագ մատուցանելու պար-

տատրութեամբ կընդունէր Սիեմայի քաղաքական վարչութեան հիմն արծաթ սկուտ, որ է 60 սկուտ արծաթադրամ տարիմ: Այլ քահանային վախճանելէն յետոյ, քանի մի տարիներ ղաղարեր է պատարագաց մատուցում, մինչև որ պարտատրեր է դատաստանաւ քաղաքական վարչութիւնն մորէն պատարագներն մատուցանել տալ, այլ ոչ որպէս յառաջովսմ վասն զի թողսկն այժմ զեղչեալ, տարիմ քսան սկուտ միայն կը վճարէ, իւրաքանչիւր ամիս մէկ պատարագի պարտաւրութեամբ:

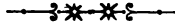
Ս. Խաչի և Գերեզմանի եկեղեցին չէ մնացեալ այլ իմչի չայ Նղբարց Բարսեղեանց՝ բայց եթէ Աւագ խորամին իւղաներկ ճարտարագրիչ պատկերն, որ է Քրիստոսի փրկչն մերոյ Ս. Խաչէն վար առնուիլն*:

* Կը յորդորենք պատմութեանս վերծանողներն ուշի ուշով ըմթեռնով յետագայ յանելուածներն և վաւերակառքն, որոնք պատմութեանս ամբողջացուցիչ և կարևորագոյն մասն են:

ՅԱԻ ԵԼՈՒԱԾՔ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՕՐԻՆԱԿԻ ՊԱՏՃԵՆԻՑ

Պատմէն Ա.	Օրինակ	Արտօմագրոյ ճերտիմամտոսի Առաջնոյ
"	Բ.	" Առաջին Դաշնագրի Հայոց ի Լիվոռնոյ
"	Գ.	" Երկրորդ Դաշնագրի Հայոց ի Լիվոռնոյ
"	Դ.	" Աղերսագրոյ Ազգիմ առ Աւագ Դուքսն
"	Ե.	" Առաջին Կամոմագրութեամ Հայոց
"	Զ.	" Երկրորդ Կամոմագրութեամ Հայոց
"	Է.	" Հրովարտակի Լէոբոլտոսի Առաջնոյ
"	Ը.	" Նամակի Առաքելական Նուիրակիմ Փլորեմ_տիոյ
"	Թ.	" Յայտարարութեամ Ս. Ժողովոյն առ ՈոյՈՍ
"	Ժ.	" Երկրորդ Հրովարտակի Լէոբոլտոսի Առաջ_նոյ
"	ԺԱ.	" Երրորդ Կամոմագրութեամ Հայոց ի Լիվ.
"	ԺԲ.	" Վճռոյ Իտալական Միապետութեամ
"	ԺԳ.	" Պարգևագրի Էսեռնի Կիլիկիացոց Արքայի
"	ԺԴ.	" Պարգևագրի Աւստրիոյ Կայսեր.

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՊԱՏՃԷՆ ԱՌԱՋԻՆ

Օրէն-ի Աւարձ-ագրէն շր Նորէն Պերճ-դաս-ի Բարձր-ութենն Աւագ Դուտն շնորհեաց զանազան ազգաց բնակելոց է Լէվոնայ, յաւոր 10 տնեանն Յանիոյ և յաթի մարդեղութեան Տեառն 1593, հանելու է մարենից շնորհ հասարակաց որ է Գլխանին Բարձրագոյն Արեւիկէ Փլբրէնտի մայրութեան:

Տէր Ֆերտինամտոս Մետիլեանց շնորհօքն Աստուծոյ Երրորդ Աւագ Դուքս Դուկանայու, Չորրորդ Դուքս Փորրենտիոյ և Սինե մայու, Տէր Երկաթեայ Դրան Էլպայու և Չկմավաճառ Աւանին, Ճիլիօ կղզոյն և Աւագ Պաշտօնապետ մուխրակամ Կարգի Սըրբոյն Ստեփաննոսի:

Ասեմեցում ձեզ, որվ վաճառականք իւրաքանչիւր ազգաց, Արևելիայք և Արևմտեայք, Սպանիացիք և Փորթոկալիացիք, Յոյնք, Տևտոնեանք, Իտալացիք, Եբրայեցիք, Թուրք, Հայք, Պարսիկք և այլք, ողջոյն համայնից: Սովին յայտագրովս ծանուցանեմք ձեզ թէ որպէս մեք շարժեալ իցեմք արժանի իմն նպատակաւ, նա մտնաւանդ վաճառքանօք, վասն հասարակաց օգտի ի քաջալերել զօտարականս առ ի գալ և յաճախել գիւրեանց սուտտուրս և զվաճառս ի մէջ անծկալի քաղաքի մերում Բիզայու և ի նաւահանգիստն Լիվոնոյի, դադարելով և բնակելով համդերձ ընտանեօք ձերովք կամ առանձինն. յուսակ է մեզ զի շահաւորագոյն լիցի այն ողջոյն Իտալոյ և իր

արատակաց մերոյ և առաւելապէս աղքատաց դասուն: Ուտի և ըստ վերագոյն ասացելոցս և սակս այլ պատճառաց յորոշ ըիմք տալոյ և շնորհելոյ ձեզ, որպէս իսկ զօրութեամբ մերկայ յայտագրոյս այսմիկ տամք և շնորհեմք զշնորհարարչութիւնս, և զարտօնութիւնս, զառամձնաշնորհմունս, զազատութիւնս և զապահարկութիւնս ըստ մերքոյ գրելոց այսոցիկ:

(Հետևաբար Աւագ Դուրսն Ֆերտիմանտոս Առաջին մի առ մի մշանակելով շնորհած է ի Ղիլոռնոյ եկողաց և բնակողաց կրօնական բացարձակապէս ազատութիւն, ի քաղաքական տրոց ապահարկութիւն, ազատական առուտուր, ապահովութիւն շահեալ գումարաց վճարման, մերումն և թոյլտուութիւն գործեալ յամացանցն, անկախութիւն ըստ իմիք ի դատաւորաց հրաման կազմելոյ առանձին հասարակութիւնս, և յերթեկութեան վաճառականաց ուղևորական նպատենք, և այլմ և այլմ: Որոնք ի քառասուն և աւելի ևս յօդուածոց մէջ պարունակեալ ըլլալով և երկարագոյմ՝ զանց ըրած ենք թարգմանաբար յառաջ բերել զամենայն: Իսկ վերջաբան յայտագրոյն է ըստ այսմ՝ մետտեալ եղանակի):

Վասն որոյ հրամայեմք ամենեցուն ատենապետաց, քաղաքապետաց, գործավարաց, զօրապետաց, ոստիկանաց, ծովապետաց, զնղապետաց և մարապետաց և ամենայն պաշտօնակալաց մերոց թէ ի ցամաքի և թէ ի ծովու տէրութեանս մերում, որպէս զի անլուրածելի իմն եղանակաւ պահեսցեն և պահեսցուցեն զվերոյիշեալ տուչութիւնս, ապահարկութիւնս, շնորհմունս և արտօնութիւնս մեր: Թէպէտև ինչ ինչ օրինաց սահմանադրութեանց, հրովարտակաց և արգելմանց հակառակեսցին, զայնս բնագլեցիկ շարժմամբ մերով, հասուն գլխութեամբ, և լիազօր բացարձակ իշխանութեամբ տնօրինեմք յամենայնի:

Ի ստուգութիւն որոց իրաց հրամայեցաք Ատենադպրի Պաշտօնէի մերոյ՝ զի դրոշմեսցէ զյայտագիրս այս, ստորագրելով զայն ձեռամբ մերով և դրութեամբ սովորական կնքոյ մերոյ:

Տուեալ ի Փլորեմտիա, ի Պալատամ մերում յաւուր 10 ամ սեամմ Յումիսի, յամի Տեառմ 1593. և ի վեցերորդ ամի մերում Աւագ Դքութեամս Դոսկամայու, և այլոց իշխամութեանց մերոց:

(ստորագրեալ)

ՖԵՐՏԻՆԱՆՏՈՍ ՄԵՏԻՉԵԱՆՑ

Աւագ Դռչս Դոսկամայու

(Տեղի Կնքոյ)

Հրամանաւ Պերճապսակ Աւագ Դքսին

ԵԱԳՈՒՐՈՍ ՏԱՐՏԻ

Ատենադպիր

Մարիա Թերեզա Աւստրիոյ Կայսրուհւոյն անցեալ դարու մէջ թրիէստի գաղթական Հայոց շնորհած Արտօնագիրն էր առաւել իմն ճօխ և շահաւորագոյն (տես Հանդէս ամսօրեայ, Երրորդ Տարի, երես 92)*:

Եւս Ռուսիոյ Կատարինէ Կայսրուհւոյն Արտօնագիրն որ շնորհեց ի նպաստ Ազգին Հայոց յամի 1781, Արտօնագիրն այն տպագրեցաւ ի Մատրաս Հնդկաց ի տպարանի Յակօրայ Շամիրեան:

ՊԱՏՃԷՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Օրինակ աստիճանի Գաղտնիքներն Հայոց, բերելու է Լիւթո-
նայ 17 Յունիսի 1683: Բնագիրն պահուելով յիւրաքանչիւր ընթաց-
նախնիին վերադրել է Հայ շրջան եւս, հանելով զայն է Գիտանաբ-
նէ Եկեղեցոյն Բերայ է Լիւթոնայ:

Կանօր Ամենակարող և Ամենատուր Երրորդութեան Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, որ շնորհեսցէ հաստատութիւն զոր-
ծոյս պատրիկ, և եղիցի ի միջի մերում միութիւն բարեխօսու-
թեամբ մերոյս Սրբոյ Նուաւորչին Հայաստանեայց: Ամենակալ Տիառն հանութեամբ ունիցի զօրութիւն առաջիկայ սահմա-
նադրութիւնն կամ հաստատութիւնն զի մեք Հայազգիքս որ կանք զարդիս ի Լիւթոնոյ թէ վասնաւականք և թէ այլք, մե-
ծամեծք և փոքունք, ամենեքեան ունելով զմի և զմոյն զգա-
ծուան և զյօժարութիւն՝ կամելով կամեցաք զի ի քաղաքիս յայսմիկ յապագայ ժամանակի շինեսցի եկեղեցի մի վասն Ազ-
գին մերոյ և յարակից այնորիկ հիւղք իմէ, ուրամօր կարող լի-
ցին բնակիլ քահանայք Ազգին մերոյ, որպէս զի յեկեղեցւոջ այն-
միկ կատարեսցին արարողութիւնքն ի լիզու մեր և ըստ տու-
մարի մերոյ: Այլ և բնակիացին յառաւելեալ հիւղքն յայնոսիկ աղքատք Ազգին մերոյ. (և զի յայսմ՝ աշխարհի տուէպ մեծա-
մեծք սնանկաման և աղքատք մեծաման), վասն պատրիկ եղիցի վասն տնանկաց և արական սեռի սերմղեան մոցա բնակու-
թիւն ի վերոյիշեալ հիւղքն յայնոսիկ: Որովհետև եմ ի քաղա-
քիս յայսմիկ այլ և այլ ազիմք Յոյնք, Գաղղիացիք և Հոլանտա-
ցիք որք խնամեն զտնամկս ազգեմ իւրեանց, սակա որոյ և տը-
մանկք մեր չլինիցին խտրեալք առաջի այլոց ազգաց, այլ եղի-
ցին օժամղակեալք մոքա ի մերայմոց: Նոյնպէս ևս ապագայ սերունդք մոցին ի քաղաքիս այսմիկ, համարեսցին որպէս եղ-
լարս և համազգիս: Եւ թուեալ լիցին մոքա ի միջի հասարա-

կութեամ ուրոյ, և վայելեցեն զամենայն արտօնութիւնս, որ պէս վայելէ Ազգմ մեր յայսմիկ քաղաքի:

Որոյ սակս հաստատեցաք և հաստատեալ կամեցաք զդաշնաւորութիւնս այս, ամուսնելով իրր երեսփոխան մեզ զԽօնա Գէորգ Զէլէպի, զի նա ինքն լիցի այսուհետև վերասեսուչ ի վերայ Ազգիմ մերոյ, և յամենեցումց յազգայիմ մեծատանց որք կամիցիմ առ ի վառս Աստուծոյ և ի պայծառութիւն Ազգիմ մերոյ սալ Ռուէրս ինչ վասն շինութեամ վերոյիշեալ եկեղեցւոյն և հիւղից մորա, Ռուէրմ և հասոյթմ յառանձին մաստնի ուրեք արծանագրեսցիմ. յորմէ ի յայտ գայցին թէ ամուսնք հատուցողացն և թէ հասուցեալ գումար մոցիմ, որպէս զի յաւիտեանս յիշատակեսցի որ մուկրասոււմ եղև, և Խօնա Գէորգմ թեթևաբեւմ ելցէ ի հաշուոյ ընկալեալ դրամոցմ:

Արդ այժմիկ բարեսպատեմ է սուիթմ զի հարքմ Սամուլաւորք (Յրամչիսկեանք) ունիլով զպարտէզ մի, կամիմ վասնուել հաւանութեամբ Աւագ Դրսիմ զպարտէզմ այն: Մեք ստորաւ գրեալքս հասն և հաւան եմք զի Խօնա Գէորգմ գում գործեսցէ առ ի զմեկ զայմ յամոււմ Ազգիմ մերոյ սակս վերոյիշեալ շինուածոց, և թէ զարժողակամ զիմ պարտէզիմ այմորիկ և թէ զայլ ծախս արարեսալս ընկալցի Խօնա Գէորգմ ամ ըստ ամէ ի հաւաքեալ ողորմութեանցն սուանց ինչ շահս պահանջելոյ: Այս պէս Խօնա Գէորգմ եթէ կամեսցի սկսամիկ զշինուած եկեղեցւոյն և հիւղիցն ի մէջ յիշեալ պարտէզիմ, շնորհեալ եմք մմա լիովիմ իշխանութիւն որ առմիցէ ըստ հասոյից յւրոց, զի այմ է հաւանութեանք և մերովս հրամանաւ:

Որ գրեցաւ ի թուակամիմ հայոց ՌՃԼԲ. յաւուր Ժէ Յունիսի-իսկ ի թուակամի ծմնդեան Տեառն մերոյ 1683, ի Լիւրուոյ:

(Ստորագրեալքմ)

Ես Գրիգոր Կիրաք—Միրման հաւան եմ
Ես Սուլթանոււմ Յովհաննիսեանց հաւան եմ
Ես Պետրոս Փամոսեանց հաւանիմ
Ես Յովաննան Սարգիսեանց հաւանիմ

ես Յովակիմ Մարգարեանց հաւամբիմ
ես Պօղոս Աղէքսամուրեանց հաւամբիմ
ես Պապանաս Աւետիքեանց հաւամբիմ
ես Սարգիս Ղետնղեանց հաւամբիմ
ես Մելգոմ Անդրիասեանց հաւամբիմ
ես Յովաննաս Փամոսեանց հաւամբիմ
ես Ալեքսան Վրթամէսեանց հաւամբիմ
ես Յովհաննէս Նազարեանց հաւամբիմ
ես Պետրոս Գալուստեանց հաւամբիմ
ես Մնացական Ահարոնեանց հաւամբիմ
ես Բերսատան Յովհաննէսեանց հաւամբիմ
ես Բարթողիմէոս Մամուէլեանց հաւամբիմ
ես Պետրոս Թօփանեանց հաւամբիմ
ես Թովմաս Ամիրազատէեանց հաւամբիմ
ես Յովաննաս Գէորգեանց հաւամբիմ
ես Պօղոս Ճամալեանց հաւամբիմ
ես Առաքել Փամոսեանց հաւամբիմ
ես Ամտիգոս Մամուէլեանց հաւամբիմ
ես Թովմաս Բարթողիմեանց հաւամբիմ
ես Վարդան Փլիլիպպոսեանց հաւամբիմ
ես Ամտիգոս Պետրոսեանց հաւամբիմ
ես Մամուէլ Մամուէլեանց հաւամբիմ
ես Վրթամէս Գրիգորեանց հաւամբիմ
ես Ալեքսան Մարգարեանց հաւամբիմ
ես Փիլիպպոս Միքայէլեանց հաւամբիմ
ես Դուկաս Անդրէասեանց հաւամբիմ
ես Մամուէլ Յովհաննասեանց հաւամբիմ
ես Նիկողայոս Փամոսեանց հաւամբիմ
ես Յովհաննէս Մամուէլեանց հաւամբիմ
ես Պետրոս Նազարեթեանց հաւամբիմ

ՊԱՏՃԷՆ ԵՐՐՈՐԴ

Օրէնակ երկրորդ Գաշնաբարութեան Հայոց բարեւոյն է Լիւթանայ
Կաթողիկոս 18 Մարտի 1697. Հայ Բնաբնի պատմելով յի-
րաւոյն Ռարգոնանութեան անոր վերադին է հայ շրջան եմ, հա-
նելով շոյն է Գեանէ Եկեղեցոյն Վերայ է Լիւթանայ:

Հանութեամբ Ամենակարողին Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ
մերոյ, որ ուղղեալ յաշողեսցէ զհամողերծեալ զործասնութիւն
մեր, և Սուրբ Հոգին եկեսցէ օգնական լինել տկարութեամս
մերում:

Մեք ստորագրեալ վաճառականքս՝ օգնականութեամբ Ա-
մենակարողին Աստուծոյ համաձայնեալք վասն շինութեան Ե-
կեղեցոյն Հայոց ի Լիւթոնոյ, առ ի վերակացութիւն մորին ըն-
տրեցաք իրր զլուս մեր զԽօնա Մարգար Ճեղատխանն, զի լիցի
յամենայնի վերակացու վասն շինութեան վերոյիշեալ Եկե-
ղեցոյն:

Մեք ստորագրեալ ազգայինքս ներկայքս աստէն յօժարա-
րար տացուք վասն շինութեան եկեղեցոյ, զայնչափ պրամ
որքան մեզ հասնոյ թուեսցի, և տացուք արձանագրել զայնս ի
զիրս յիշատակաց: Իսկ վաճառականքն որ եկեսցեն յետոյ և
զնայցեն, և կտանեսցին տալ ի նպատտ հոգւոց իւրեանց զդրամս
ինչ, և կամ խոտացեալ իցեն այլուր տալ զնոյն վասն շինու-
թեան վերոյիշեալ Եկեղեցոյն՝ կամ իմք զի տուեալ լիցի և յան-
ձնեալ ի ձեռս մորին Խօնա Ճեղատխանի, և դրամն այն արձա-
նագրեալ լիցի ի զիրս յիշատակաց:

Մեք ստորագրեալք վաճառականքս միարանութեամբ և յօ-
ժար կամօք դաշնադրեալ և հաստատեալ եմք թէ՛ վասն մեր և
թէ՛ վասն այնոցիկ որք եկեսցեն զկնի մեր և կամ զնայցեն, թէ՛
արևմտեան Հայք իցեն և թէ՛ արևելեանք, յորում և իցէ աստի-
ճանի ի ճանգամանս և ի կացութեան որք բերիցեն յոր և ի-

ցէ տեղեաց մաւութիւն կամ վարքայիւք զիմչ և իցէ տեսակս, և կամ համեալ ի Ղիվոռնոյէ առաքեսցեմ, թէ՛ ի հասամելմ և թէ՛ ի յղելմ արտաքս զմետաքս, զասուլի, զկտաւ, զկերպաս, ըզմուշկ, զկարմիր որդամ, զրուստ, զսաթ, զամպար, զլեղակ, սակս այսպիսի տեսակ վաճառաց թէ լիմիցիմ ի պատոյտս և թէ յարկեղս, իւրաքամչիւր տեսակմ յայսպիսեաց վճարեսցէ մի Քէցցա (⁸ reali) առ մէմ մի բեռմ: Իսկ սակս մեղրամոմոյ, ասողամոյ այծից, թելագործ և պարզ բամբակաց, կերպասուց այծէից, շաքարեղմաց, և վաճառացմ որք բերք եմ զաւառացս այսոցիկ և Վեմեսկոյ, և սակս մնացեալ ամեմայմ տեսակաց վաճառաց, վասմ իւրաքամչիւր պատոյտի և արկեղ, թէ՛ ի վաճառելմ աստէմ և թէ՛ ի յղելմ արտաքս վճարեսցեն կէս Քէցցա առ մէմ մի բեռմ:

Դարձեալ մեք ի մերկայիս հայազգի ստորագրեսալքս հաստատեալ հաստատեսցաք զվերոյգրեալ բաժատուութիւնմ, առ ի ծառայել վասմ պիտոյից շինուածոյ Եկեղեցւոյմ մերոյ, և հայցելով զՊերճնապետակ Աւագ Դուքսմ պաղատեսցաք որպէս զի բարեհաճեսցի թողուլ և իշխամութիւն տալ մեզ զի հաստատեալ և վաւերացեալ լիցիմ վերոյիշեալ պարտաւորութիւնքմ և առաջարկութիւնքմ մեր: Որպէս զի ո ոք և իցէ ի հայոց՝ թէ՛ ի մերկայից և թէ՛ յայնոցիկ որ զալոց իցեն ասպս այսրէմ մի կարացեն և մի ումիցիմ իշխամութիւն իմչ հակառակելոյ վերագրելոցմ ըստ սամեայմի, և զի սոմեայմմ ամթերի հաստատեալ կայցէ և վաւերացեալ:

Ի թուականիմ հայոց ՌճԽԶ յաւուր ԺԸ Մարտի.

Իսկ յամի վրկութեան մերոյ յաւուր 18 Մարտի 1697, ի Ղիվոռնոյ:

(Ստորագրեալք)

Ես Գէորգ Ապրօ Զէլէսլի

Ես Դաւիթ Զաքարեանց հաստատեմ որպէս ի վեր

Ես Ռութամ Դաւիթեանց հաստատեմ որպէս ի վեր

ես Յակովբ Մամասեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Ստեփան Թասալեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Մովսէս Ամտովնեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Վարդամ Ամիրխան հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Յովակիմ Գրիգորեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Իրակուլի Աւետիքեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Աղապապ Արիտակէսեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Յակորճամ Յովասափեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Յովհաննէս Բարավեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Աղա Մաթոսեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Ծատուր Թասալեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Դաւիթ Մարութեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Մկրտում Փարուանեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Յարութիւն Կարապետեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Պապանամ Աւետիքեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Յովհան Արմիխանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Էմմանուէլ Նդիսյեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Յովսէփ Սիմոնեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Պիմիտու Բերսատամ հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Ծատուր Ֆլիէրթեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Յովհաննէս Ջաքարեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Անդրէաս Բերիմեանց հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Յովհան Սարուխսն հաստատեմ որպէս ի վեր
ես Յովակիմ Թորոսեանց հաստատեմ որպէս ի վեր* :

* Գտանի ի դիւանատան եկեղեցւոյ մերոյ ի լիվոռոյ վկայաւան գիր մի այսու հղանակաւ գրեալ .

«ես Յովհաննէս Աղա ընկալայ զհայագիր Օսխապատճէմ հրկրորդ Դաշնագրին, զոր իտալական օրիժակաւ համդերձ յամծմեցի դատարանի քաղաքիս, յաւուր 7 Յունուարի 1722 .

Ի ստուգութիւն որոյ վկայ է

(ստորագրեալ) Ատեմաղպիր դատարանիմ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՐԿԱՆԻ

ՊԱՏՃԷՆ ՉՈՐՐՈՐԿ

Աղբերակներ Աշխարհացն յարտացեալ առ Առօր Գոտան առ է
Քնել զարարել Յրանչեման կրճարացն է Լիվանայ. Բն-
գիրն ունեալ է, է Գլան արտանական է Փլարենդիա*, որոյ լուր-
ճանալիանն է .

Առ Նորին Պերճապետի Բարձրութիւնն Կոչմա Գ.
Առօր Գոտա Գոտանայու

Քնակեալն է Լիվոնոյ քաղաք Ազգ Հայոց և ի ղիմաց նորին
Գէորգ Ապրօ Զէլէպի որ մին է ի նմին հասարակութեան և ե-
րեսփոխան իսկ նորին, ամենախոնարհ ծառայ և հպատակ
Ձերում Պերճապետի Բարձրութեան, յարգանք առաջի դնէ
թէ որպէս վերայիշեալ Ազգն այն ցամկայ շինել աստանօր նո-
րոգապէս առ ի մեծագոյն փառս Աստուծոյ զեկեղեցի մի բնա-
կարանօր հանդերձ և վերաբերելոյն: Եւ քանզի ոչ գտանեն
վայր ինչ կամ տեղի առաւել պատշաճագոյն քան զպարտէզն
այն որ զատեալ է յեկեղեցոյն Սրբոյն Կոզմայի և Դամիանոսի.

Ուստի աղաչաւորն ծնրապիւր յամում յիշատակելոց հայցէ ի
Ձերմէ Բարձրութեմէ առ ի բարեհաճել և շնորհել զճրաման
զնելոյ զյիշատակեալ վայրն ի պէտս Ազգին Հայոց ըստ ամե-
նայնի սրպէս և է ի զին չորս հազար վեց հարիւր (մի, երկու,
և տասն) Բէցցայից, ըստ արժեցուցման Յովնէփի Լօրենցի Աւա-
զաւորին երրորդական գործակալի, յետ բանակից լինելոյ և
արժեցուցանելոյ ևս ի ձեռն Յովնաննու Դոմինիկոսի Ֆէլի, և
Ամբրոսիոսի Սթէֆանիմի: Մատուցեալ Բարձրութեան Ձերում
քոսն առ հարիւրն առաւել, ի վերայ արժողական զնոյ դա-
տելոյ ի ձեռն նորին իսկ Լօրենցի Աւագաւորին, և ըստ այսմ

* Լիվոնոյ քաղաքի Դատաստանատան Դիւանաց մէջ մեր Եկե-
ղեցոյն վերաբերեալ նախնի և կարևոր գրութեանց զընթէ իւրա-
քանչիւրոց պատճէմն կարելի է գտանել:

պարտաւորել ըմդ ամեմայնիւ ի զիմ հիմզհազար չորս հարիւր ութսում և ինն և վեշտասամ ըէցցայից, և վնարել ի գործ սակարկութեան վանաւմամ և զմմամմ, յառաջիկայութեան աւմ այմորիկ որ ի Պերմապակ Բարձրութեմէ Զերմէ գործակատար կարգեսցի: (Ստորագրութիւնք ազգայնոց)
Յաւուր 10 Փետրուարի 1692.

“Յստորև Աղերսագրոյմ կցեալ է շմորհումն հրամանիմ այսպէս,”

Ըստ աղերսամացմ շմորհեալ է, այսու ամեմայնիւ Նոսարմ Բենեդիկտոս Մօքի ի սակարկութեան և ի հարկաւորութեան ժամու պատրաստ գտամիցի յամում Պերմապակ Բարձրութեան, աւ ի բարուք կատարումն արծամագրսկամ գրութեանցն:

Ի հմզեստասամ Փետրուարի, և ի հազար վեցհարիւր իմնսում և երկու Մարդեղութեան Տեաւմ: (ստորագրեալ)

ՅՐԱՆՁԻՍԿՈՍ ԲԱՆՁԻԱՔԻՔԻ

ՊԱՏՃԷՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Ա—Ղն կանոնադրութեան եկեղեցւոյն Հոյոց է Լիւնոնոյ, որսբեւ է յեան Ֆրոչինէ Աբեղեկոպոսին Բիշոպոս յառաբ 6 Յուլիոսի, 1718: Բնաբերն պահեւ է յԱբեղեկոպոստեան Դիւանին է Բիշոպոսի:

Ֆրամչիսկոս Ֆրոզիմի Կոմս Սրբազամ Հուվմէացոց իմքմակարկեան, շմորհիւմ Աստուծոյ և Աւաքելական Սուրբ Գահիւմ Արքեպիսկոպոս Ռիզայու, և Նախագահ Քորսիքա և Սարսունեա կղզեացն և Դեսպամ, և այլմ և այլմ:

Ըստ պարտաւորութեամս մերոյ զոր ունիւք համապագ աւ ի հսկել ևս քամ զևս յառաւելութիւն մեծագոյմ փառացմ Աստուծոյ, կամելով կամոմս իմչ հաստատել վասմ մորաշէմ Եկեղեցւոյմ ի Լիվոնոյ որ ի պէտս կաթողիկեայ Հայազգեսց,

մուկրեալ յամուճ Սրբոյն Գրիգորի Նահատակին և Հայաստան
մեայց Լուսաւորչիմ, թէ՛ վիճակաւոր իշխանութեամբ մերով, և
թէ կարողութեամբ այնուիկ գոր շնորհեաց մեզ Սուրբ Ժողովմ
Տարածման Հաւատոյ Ուսմակօքն որ յՅ1 Յունուարի և ի 20
Յունիսի 1718, հաստատեմք զհետագայ կարգատրութիւնս, և
հրամայեմք այնու իշխանութեամբք զճշդական և ամբօժելի
պահպանութիւն այնոցիկ:

Նախմարար հրամայեմք զի պահեսցին և ընդ միշտ պար-
տաւորեսցին պահել զթէութիւնսն համօրէնս և մասնաւորս,
որովք ի կողմանէ Սրբոյ Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ
տուաւ հրաման վասն շնութեան Եկեղեցւոյն Հայոց Ազգին:
Եւ ի կատարումն թէութեանց Սուրբ Ժողովմ պարտաւորեաց
զմեզ (զի ըստ աղերսամաց մատուցելոց առ Ոյն Ս. Ժ. որպէս
է տեսանել ի Հրամանագիրն թոյլտուութեան որ յ8 Մարտի
1701, որոյ օրինակն կցեալ է ընդ կարգատրութեանս այսմիկ)
պատուիրել ժամանակաւոր ~~Գեորգ~~ քահանայից, զի ընդ
պատժով պարտաւորութեան որպէս արտայայտեալ են յստո-
լն յիշատակեալ թէութեանցն՝ հսկիցեն առ ի ճիշդ պահպա-
նութիւն մոցին:

Երկրորդաբար հրամայեմք զի ըմտրեսցի այսուհետև ի ձեռն
Հայոց Ազգին այնորիկ, որպէս արդէն հրատիրեալ էին առ ի
գումարել ժողով, և ըմտրել ի մէջ ազգայնոց զաշողակ և
զյարմարագոյն ում վարչապետ * անուամբ առ ի վարչութիւն
գործոց Եկեղեցւոյն այնորիկ, որոյ պաշտօնն տեսցէ ամս եր-
կուս, և ի վախճանել ամացն երկուց յաշորդաբար յամենամ
Յունիսի լինիցին մորոզ ըմտրութիւնքն, որպէս զի սկիզբն առ-
ցէ վարչութիւն մոցս յամենամն Յուլիսի: Իսկ եթէ հարկա-
ւոր դատեսցի առ ի լարուր սպասատրութիւն Եկեղեցւոյն այ-

* Դտաւական ըստն Governatore որ վարիչ կամ վարչապետ
կը մշամակէ՝ մեք յըմթացս պատմութեան հասարակօրէն Ազգա-
պետ կոչած ենք, իբր Հայազգիաց զխաւորն և իշխանն:

նորիկ վերահաստատել զայլ ևս երկուս ամս ի պաշտաման զՎարչապետն, պարտաւորեացի ընտրեալն և կամ վերահաստատեալ անձն առ այն պաշտօն՝ առնուլ զվաւերականութիւնն և զհաւանութիւն մեր և կամ զյաջորդացն մերոց :

Անկ է Վարչապետին ընդունել զվճարս, զհատոյթս ամենայն և զեկամուտս զինչ և իցէ եղանակաւ վերաբերեալս վերոյիշատակեալ եկեղեցւոյն, ընդունել զամենայն տուրս և զտորմութիւնս մերթ ընդ մերթ պարգևեալս, նշանակելով զայնս հաւատարմարար ի մատենի վիտմ, կոչելով զայն Հաշուետումար եկամտական, առ ի հայթհայթել և զմեկ զայն ամենայն որ ինչ ի պէտս ծառայութեան եկեղեցւոյն այնորիկ պիտոյ իցէ ի տարւոյն, որպէս զի վայելուչ իմն պաշտամամբ և վայելչութեամբ պահեալ լիցի եկեղեցին : Նմանապէս նշանակել յայլում իմիր մատենի զճախս, Հաշուետումար եկեղ կոչելով զայն, որպէս զի ի լրանալ երկուց ամաց կարացէ ցուցանել զհաշիւս : Նոյնպէս հրամայեմք զի հաշիւքն այնորիկ յիւրաբանչիւր յերկամեայ ժամանակս քննեալ լիցին յերկուց համարակալաց, յորոց մին կարգեացի ի ձեռն ժամանակաւոր Արքեպիսկոպոսին, իսկ միւսն ի ձեռն Ազգին և որ ինչ ի ձեռն պատրաստ ունիցի և առաւելեալ վերոյիշեալ Վարչապետն ի լրման երկամեայ ժամանակի, պարտաւոր լիցի դնելոյ ի պահետ ի Գրաւտոմն հասարակաց, յօգուտ յիշատակեալ եկեղեցւոյն : Պարտ է Վարչապետին զրել զցուցակ համօրէն սրբազան սպասուցն, կահուց և կարասեաց և այլոց ամենայն ընչից վերաբերելոց եկեղեցւոյն այնմիկ, ունել զխնամս և զպահպանութիւն նոցա, յանձնելով զայնս ընդ ժամանակս ժամանակս՝ երբ պիտոյ իցեն ի ծառայութիւն աստուածային պաշտամանց եկեղեցւոյն, որպէս զի յամենայնի պատշաճարար և շքեղարար կատարեացին սուրբ պաշտամունքն առ ի միսիթարութիւն, շիրմանանդութիւն և ի բարեպաշտութիւն հաւատացեալ ազգայնոցն : Յոյր սակս պարտաւոր է խորհրդակից լինել զայսմ ամենայնէ ընդ ~~վերջն~~ քահանայիցն, որոց միւսն անկ է ունել զհոգեորաւ

կան վարչութիւնն, որ ինչ անկատր իցէ ի կատարումն արարողութեանց ի մատուցումն տէրունական պաշտամանց և յայլում ամենայնի որ ի հոգևորական առաջնորդութիւն իցէ, վասն օգտի և բարոյ հոգեաց և ի պանդանութիւն կաթողիկէ սուրբ կրօնիցն: Եւ ի հարկատրիլն առնել զծախս ինչ քան զտո՛ւրակամն առ առաւել զեղեցկութիւն և զարդարանս եկեղեցւոյն, և սակս այլ ինչ նորանոր առթից, պարտաորեսցի կամիլիկ ծանուցմամբ և հաւանութեամբ ազգայնոց ի գործ դնել զայն ամենայն:

Երրորդ, և զի եղեալ է ի կողմանէ յիշատակեալ Ազգին Հայոց սուրս՝ և այն իշխանութեամբ և հաւանութեամբ Պերճապատկ Աւագ Դրսիմ ի ձեռն հրամանագրացն որ ի 25 նոյեմբերի 1697 և ի 15 հոկտեմբերի 1715, ի հարկատուութիւն և պարտաւորութիւն իւրաքանչիւր բնուանց վասնուաց հասելոց ի ձեռս համօրէն Հայազգեաց ի Վիվոնոյ քաղաքի, յորում և իցէ ժառանակի վասն ծառայական պիտոյից յիշատակեալ եկեղեցւոյն, նոյնպէս վասն հասուցման պարտուց որ ի վերայ կայ առ ժառանգս հանգուցեալ Աղս տէ՛ր Մաթոս Պարոնի ի պատճառս շինութեան եկեղեցւոյն այնորիկ: Ի ըսց հանեալ մախ զայն մասն որ ծառայէ տարեկան պիտոյից եկեղեցւոյն և **Վե՛նե՛ր** քահանայնցն այնոցիկ՝ որք առաջնորդ լինին մերովս յայտարարական զրովք, և ըստ վճուոյ մերոյ որ յ30 Դեկտեմբերի 1713: Այլ որպէս զի ազատեսցի եկեղեցին Հայոյ ի վերոյիշատակեալ պարտուցն, ժառանգք Պարոն Աղայլն ընկալցին զհասուցումն, և համանգամայն թէ՛ արդարութիւնն, և թէ՛ աստուածապաշտութիւնն ի միասին կատարեսցին, հրամայեմք զի Վարչապետն ի տրոցն ամ ըստ ամէ հաւաքելոց՝ զերրորդ մասն պարտաորեսցի վճարել ի հասուցումն վերոյիշեալ պարտուց առ ժառանգան այնտիկ, և զմասն մի պահեսցէ ի ծառայութիւն և ի պէտս յիշատակեալ եկեղեցւոյն, մինչև չիցեն պարտքն այնորիկ լիովն վճարեալք, և կամ ըստ փոփոխութեանց պարագայից չեկեսցէ ի մէնջ այլ ինչ հրաման հակառակ:

Չորրորդ, հրամայեմք մերով վերայիշեալ լիցիանութեամբ թէ թեմակամուսնային և թէ յամձմարարելովն այնուիկ շնորհեցի ի Սուրբ Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ, զի Խօսնա Դակիթ Բուսթամմ պարտաւորեցի ցուցամել զհաշիւս այնր ամեմայնի որ հաւաքեաց և ընկալաւ թէ՛ եկամտիցն ուր և իցէ եղամակաւ վերաբերեալս եկեղեցւոյն, մուրացն և ուրումութեանցն առ մոյմն արարեալս, և թէ տրոցն հաւաքելոց ի հաշիւս եկեղեցւոյն ի ժամանակէ անտի վարչութեանն մինչև ցայսօր: Այսու վախճանաւ կարգեմք իբր համարակալ առ ի քմութիւն հաշուոց վասն օգտի և շահու եկեղեցւոյն զկատարանն Ռիչի Ատեմադուպիւր մեր և զԽօսնա Յովհաննէս Նազար մին ի յիշատակելոյ Ազգէն Հայոց:

Հինգերորդ, առ ի կատարումն վերայիշեալ հրամանաց մերոց ի ձեռն Հայոց գրով ըմտրեալ և ամուսնեալ ի Վարչապետ վասն յետագայ երկուց ամաց Խօսնա Յարութիւնն որքի Գրիգորի Կիրաք Միրման, հաստատեմք զմա մեք և հաւանիմք, որպէս զի վութեացի անյապաղ ի կիր արկանել զայս կամոմագրութիւն մեր առ ի յառաւելութիւն աստուածային պաշտամանցն, և ի պայծառութիւն վարչութեան եկեղեցւոյն այնորիկ:

Տուեալ ի Լիվոռնոյ, յԱրքեպիսկոպոսական Պալատան մերում յաւուր 6 ամսեանն Յուլիի 1718.

(Ստորագրեալ)

ՅՐԱՆՁԻՍԿՈՍ ԱՐԿԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԻՋԱՏՈՒ

(Ստորագրեալ)

ԱՆՏՈՆ ԲՈՍԿԱ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ

ՊԱՏՃԷՆ ՎԵՑԵՐՈՐԳԻ

Երկրորդ Կանոնադրութիւնն եկեղեցւոյն Հոյոյ է Արեւմտոյ -
բարեւոյ է յեւն Կաթողի Արքեպիսկոպոսին Բէդլոյոյ յաւար Ծ Յո-
նիսէ 1764: Բնագիրն պահէ յԱրքեպիսկոպոսական Գլխանարանն է
Բէդլոյ տղտի, որոյ Հայկականն է ըստ այսմ:

Ի մուտս անդ մերկայ դարու աւարտեալ շինուած եկեղե-
ցւոյն հայոց ուղղափառ ծխի՛ ըսցեալ եղև ի պէտս հայկա-
զեան Ազգին, նուիրեալ Աստուծոյ ամենակալի և կոչեցեալ ի
պատիւ Սրբոյն Գրիգորի Լուսատուրչին, ընդ ամմիջական իրա-
ւասութեամբ ժամանակաւոր Արքեպիսկոպոսին Բիզայու, բա-
րեխմամ թոյլտուութեամբ Սրբոյ Ժողովոյն Տարածման հաւա-
տոյ, և մշտափայլ յիշատակաւ Նորին Թագաւորական Բար-
ձրութեան Կողմասայ Գ՛ Աւագ Դրսիմ Դուկանայու . որ արքա-
յավայել խոստմամբ թէ՛ յանուն իւր և թէ՛ յանուն Յաջորդացն
իւրոց խոստացաւ Սրբոյ Ժողովոյն այնմիկ անջնջելի պահել
զայն իրաւասութիւն յԱւագ Դրսութեան անդ թէ՛ ի հոգևորս և
թէ՛ ի ժամանակաւորս: Տունալ եղեն յայնժամ և սպա-
սա ըստ հարկաւորութեան ի Գերապայծառ Արքեպիսկոպո-
սէն պատուէրք ինչ և կանոնք առ ի բարւոր վարչութիւն
յիշատակեալ եկեղեցւոյն այնորիկ, և օգնականութեամբ Աս-
տուծոյ կալուածական ստացուածք նորին ոչ թէ՛ նուազեցան
իւրք, այլ մանաւանդ թէ՛ առաւելան ի շնորհս բարեպաշտա-
կան տրամադրութեան հայկազն Ազգայնոց, արարեալ յօգուտ
եկեղեցւոյն իւրեանց և Անկեղանոցին: Սապէս առ բարւոր
կարգաւորութիւն և վարչութիւն նորս և առ ի ոչ այլայլել ըզ-
համզուցեցրոց սուրբ դիտմունս, ըստ ժամանակացն ընտրեցան ի
ձեռն տեարց երեսփոխանաց նոր պաշտօնեայք ի վերայ Ազգին
հաւանութեամբ Գերապայծառ Արքեպիսկոպոսին . և երբեմն
ևս համաձայնեալ, եղեն ընտրութիւնք տեարց երեսփոխանաց

ի ձեռն վիճակաւորին, որպէս յամենան Յունուարի յամիւն
1760:

Լուեալ այժմիկ զատիպողական հայցուածս առ Մեզ ուղղեալս
ի տեարց անտի Երեսփոխանաց որք պատրաստական գտանին
առ ի ցուցանել զհաշիւս իւրաքանչիւր իւրեանց մատակարար-
ութեանցն, և առ ի փութալ ի կարգումն նորոց պաշտօնս-
տեարց և երեսփոխանաց ի պէտս եկեղեցւոյն, անկեւանոցին,
և կալուածոցն, կարողութեամբ թեմական իշխանութեանս, ևս
և այնու յանձնարարելովմ Մեզ թէ՛ ի Սրբոյ Ժողովոյն և թէ՛
յիշխանէն սեծէ՛, անկ համարինք հովուական պաշտօնանս
Մերում առ ի գալ և որոշել եղանակ իմն որ լիցի ստաշնորդ
Ազգին ի խողարութիւն և ի բարւոք և հաւատարիմ մատա-
կարարութիւն կալուածոց եկեղեցւոյն և անկեւանոցին:

Վասն որոյ յետ հասուն խորհրդածութեանց կարգեմք զորո-
շական թիւ ինչ անդամոց կարևորաց առ ի վարչութիւն եկե-
ղեցւոյն, անկեւանոցին և կալուածոցն, և հրամայեմք զի ի մախ-
ըմիաց սուր Պենտեկոստոսէի յիւրաքանչիւր կրկին ամս ա-
րասցին ըմարութիւնք Երեսփոխանացն և Պաշտօնատեարց ի
ձեռն քուէից առաջի Ժողովրդապետի եկեղեցւոյն և առաջի
ուրումն որ ի Մէնջ կամ ի Յաջորդաց Մերոց կարգեսցի առ
այն:

Այսու եղանակաւ ընտրեալքն յետ ընդունելոյ ի Մէնջ զհաս-
տատութիւնս իւրեանց համարեալ լիցին օրինաւոր գլխաւորք
և երեսփոխանք եկեղեցւոյն, անկեւանոցին և կալուածոցն, կազ-
մելով նոցա առանձին խորհուրդ և ժողով որ սովորաբար և
յարատեալարար ժողովեսցի մի անգամ և եթ յիւրաքանչիւր
ամսնան, իսկ արտաքոյ սովորութեան՝ ստէպ ևս երբ հարկաւոր
դատեսցի այն ի Գլխաւորէն և կամ յԱզգապետէն:

Պաշտօնատեարքն որք ի Մէնջ հարկաւորք դատին առ ի
բարւոք վարչութիւն և ի հաւատարիմ մատակարարութիւն,
հրամայեմք զի ըստ այսմ լիցին. Առաջին Ազգապետ, Երկրորդ
Նախնական խորհրդական, Երրորդ Երկրորդական խորհրդա-

կան, Չորրորդ Մատակարար եկեղեցւոյ, Հիմնգերորդ Հիւանդաւ պետ կամ Տեսուչ հիւանդանոցին, Վեցերորդ Վարձանաւար և ուղղիչ դասից: Վերջնապէս եօթներորդ Արկղապետ, ի ձեռս որոյ հարկ է յամձմեայ լինել ամենայն հասոյթ եկամտական, ըստ կերպի և եղանակին որպէս աւանդեսցի ստորև:

Ազգապետն և ընդ նմին երկուքին խորհրդականքն պարտին վերաբազմիլ և ունել ևս զպաշտօն պահպանութեան Դիւանատանն և ստորագրել զփոխանագիրս * թէ՛ ելլցն և թէ՛ Մըտիցն. առանց փոխանագրացն այնոցիկ Արկղապետն մի կարասցէ ընդունել զեկամուտս և ոչ համել ի ձեռաց զեր՝ թէ՛ և իցէ դոյզն ինչ զումարն: Իսկ ի դիպուածս երբ Ազգապետն կամ ի խորհրդականաց ոք արգելեալ իցէ զբաղմամբ իւր զպալ ի ժողովս ամսայինս, փոխանակեսցէ ի տեղի բացակային՝ առ ի ստորագրութիւն կարեւոր փոխանագրացն այլ ոմն յԱզգայնոցն կարգմամբ ի ձեռն այլոց խորհրդականացն. նոյնպէս ըստ այտ վարեսցի ի պահատութեան այլոց տրաշտօնատեսարցն անդամոց ժողովոյն, որպէս զի կացեալ մնասցէ այն բաղկացեալ միշտ ի հիմն զամրամոց:

Մատակարար եկեղեցւոյն պարտի հսկող լինել առ ի հոգալ զպիտոյս եկեղեցւոյն և աւանդատանն, պարտաւորեալ է մա ինքն Յշղիւ և խնայարար վարել ի ծախս մտեղիւնաց ի պէտս եկեղեցւոյն. ի մէջ աւանդատան եկեղեցւոյն պարտի ունել զտփորական տեսերս, ի մէջ որոց պիտոյ է նշանակել զպարտաւորութիւնս պատարագաց, նոյնպէս զվճարումն մոցս: Նմանապէս Աւանդապահին հարկ է ունել այլ տեսերս տակս փորրիկ ծախուց զորս օր ըստ օրէ անկ իցէ: առնել ի պէտս եկեղեցւոյն և աւանդատանն, և ի վերջ ամսոյն ցուցանել զայն հաշիւ առ

* Իտալական ըստն Mandato պատուիրագիր, ստէպ ի կիր ածեալ ի վարչութիւնս, է քարտէն ստորագրեալ ի Գահերեցէն և յըմթերակայիցն, որով հրամայի ընդունել կամ վճարել զգումար ինչ, զոր շրջեալ ի հայն, առ ի լաւ ևս արտայայտել զեմաստն զործածական ասիմք զայն փոխանագիր:

Պաշտօնատեսարս յառնելն նոցա ի միջի իւրեանց զժողովական խորհուրդ, առաջի որոց հարկ է դնել զվէն մի գործստնութիւնս պատշաճականս, սակս բարեք վարչութեան և հաստարիմ մատակարարութեան և պատրաստութեան իւրաքանչիւր փոխանագրաց ըստ վերագոյն յայտարարելոցն:

Հիւանդապետն կամ Տեօուչն Հիւանդանոցին պարտի խնամ տանել այնմ ամենայնի որ հայի առ նոյնն կանոնաւոր խմն եղանակաւ և ճշրական խնայութեամբ վարելով, որպէս ի շնորհել զսովորական նպատոս ողորմութեանց, նոյնպէս ևս յայլում ամենայնի որ ինչ պատշաճեացի առ ի մարքութիւն և ի վայելուչ տոածումն, պարտաւորութեամբ ունելոյ ի զրի զամենայն թէ՛ զեկամտական հասոյթս և զելս ամենայն, առ ի կարող լինելոյ ասպա ի վերջ վեցամսեայ ժամանակի ստանալ ի ժողովական խորհրդէ զհաշիւ բարեպաշտական մատակարարութեան իւրոյ:

Վարձահաւաքն (հարկապահանջ) պարտի պահանջել զհասոյթս համօրէն Եկեղեցւոյն, Հիւանդանոցին և որ ինչ աստուածային պաշտօնանց պատկանեացին. և զամենայնն ամիս յամսոյ հասուցանել ի ձեռս Արկղապետին կանխագոյն պատրաստեալ փոխանագրով, որոշեալ նմին զվարկոր վարձս, որպէս սովորութիւն է տալ նմանագոյն հարկապահանջից, առ որ հարկ է յանձնել այլ ևս զումար ինչ Բէցցայից, առ ի բարեք գործածութիւն նորս ի պարտաւորելն առնել ի դատաստանական խնդիրս թէ՛ յառս և թէ ի վճարել տուրս Եկեղեցւոյն և Հիւանդանոցին, ծանօթս տալով զայնմ ամենայնէ վերոյիշեալ ժողովական Խորհրդոյն որ ինչ է ի շահ և ի պատիւ Եկեղեցւոյն և Հիւանդանոցին, մատուցանելով յիւրապանչիւր ամսեան զհաշիւ գործառնութեանց իւրոց առ նոյն ժողովական Խորհուրդն: Առ որ պարտի յանդիման առնել զանվարձ մնացեալ կալուածս, զնորոգեալ բնակարանս և կամ զառնելի նորոգութիւնս, ընդունելով զպատշաճ հրամանս առնելոյ զփոխանագիրս առ ի վճարել զվարձս արհեստաւորացն:

Ի վերջամալ երկուց ամացն՝ խրաքանչիւր պաշտօնատէր պարտաւորեալ է տալոյ մշղիւ և հաւատարմարար զմաշիւ զործառնութեանցն առ նոյն ժողովական Խորհուրդն առ ի տաճնալ անտի զհարկատու վաւերականութիւնն: Եւ Արկղապետն յամծնեսցէ ի ձեռս յաջորդին իւրոյ որքան գրամ իցէ յարկեղն, տակայն եթէ առաւելեալ իցէ զուսար Բէցցայիցն պարտի փոխանագրով խկր յետ ստորագրելոյ զայն ի համարն անդամոց ժողովոյն տալ ի պահեստ ի Տուն գրահից կոչեցեալ տեղւոյն, առ ի կիր արկանել զայն յետոյ ըստ պիտոյիցն, և այն միւսն հաւանութեամբ Մերով:

Պարտի յիշեալ ժողովական Խորհուրդն կարգել զՔարտուղար ուն որ իցէ կամ Հայ ազգային և կամ խոտարացի, միւսն թէ հաւանեալ ի Մէնջ, որ իցէ հետոս զպրութեան, որպէս զի զծախս մշանակեալս ի տետեր արծանագրեսցէ ի Հաշուետումարս յաւէտ պատշաճաւոր փոխանագրովքն, զորս պահեսցէ կամոնաւոր իմ եղանակաւ առ ի բարդատութիւն հաշուոց արկեղ, և ի Հաշուետումարի անդ մշանակեսցէ զյատկացեալ փոխանագիրս թէ՛ Եկամտական և թէ՛ զեւլիցն, առ ի կարող լինելոյ և տեսանելոյ ըստ հաճոյս նոյն ժողովական Խորհուրդն՝ զվիճակ և զկացութիւն արկեղ, առանց հարկադրութեան զիւրեւելոյ և քննելոյ զմուտս և զերս առ Արկղապետին: Ժողովական Խորհուրդն պարտի սահմանել Քարտուղարին այնմիկ զամսական ինչ փոխատուութիւն սակս կիրառութեան պաշտանան այնորիկ՝ որչափ ինչ հարկատրեսցի սակս զրուածոյ և յատակութեան նորին, և այն միշտ Մերովս հաւանութեամբ:

Ի վերջամալ երկուց ամացն՝ ի մախրնթաց սուր Պենտկոտտի հարկ է լինել կամխագոյն առարմամբ հրաւիրագրաց առ մէն մի Ազգայինս. հարկ է լինել ստեւք, ընտրութիւնք նորոգ Պաշտօնատեսարց, և կամ վերահաստատութիւն արդէն եղելոցն որպէս զխարդ դատեսցեն օգտակար և յարմար Եկեղեցւոյն, Հիւանդանոցին և Աղքատացն: Յետ աննելոյ զընտրութիւնս նորս, և կամ զվերահաստատութիւն արդէն եղելոցն,

Պաշտօնատէր երեսփոխանքն փութացին ըմտրել և կարգել զպաշտօնեայս և զգործակալս տորքնագոյնս*, կարգելով ի զլուխ իւրաքանչիւր պաշտօնան զարս գործունեայս և աջողակս, սակս բարոք վարելոյ զպաշտօնն զայն որ յանձնեալ և ղնն առկախմամբ ի Ժողովական խորհրոյ: Ի վախճանի ի լինելն երբեմն հարկին՝ յորժամ ի մէջ ըմտրելոցն երկօրին մասն յերկոցն չիցն օրինաւորապէս ըմտրեալք, յայնժամ վերապահեմք Մեզ զըմտրութիւն և զկարգումն Արկուսպիտին վասն բարւոյ և հիմ և սակս հաւատարմարար մատակարարելոյ զոչնցն զումարս դրամոց պատկանելոց Եկեղեցւոյն և Հիւանդանոցին, առ ի պատշաճագոյն իմն եղանակաւ զետեղել ի Մուտս և յելս առ հասարակ զամենայն որ հայիցի առ այնպիսի գործողութիւն: Եւ վասն կարգաւորելոյ ըստ կերպի և եղանակի սահմանելոյ ի վերագոյն ամէր՝ առկախմամբ և պատշաճական հպատակութեամբ առ Ժողովական խորհուրդն:

Յորդորեմք ուրեմն և աղաչեմք վասն սիրոյն Յիսուսի զհամարէմ զագգայիմ Տեարս, առ ի կեալ ընդ միտեանս ամձուկ կապանօք կաշկանդեալք ի սուրբ և յեղբայրական սէր և ի բարին՝ ի կիր արկանելն իւրաքանչիւր զյատուկ պաշտօն իւրեանց ունել զուրբ մախանձաւորութիւն սակս հոգևոր և ժամանակաւոր օգտի Եկեղեցւոյն և Հիւանդանոցին, առ ի ընդունել ի Պարզևատուէն ամենայն բարեաց յԱստուծոյ զարժանաւոր վարձս յայսմ աշխարհի և ի հանդերձելումն:

Տուեալ ի Քիզա ի Պալատան Մերում ի 5 աւուր ամենամն Յունիսի 1764:

(Ստորագրեալ)

ՅՐԱՆՁԻՍԿՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԻԶԱՅՈՒ

(Ստորագրեալ)

ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՊՕՔՔՕԼԻՆԻ

Ընդ - Ատենայոյ. Արքեպիսկոպոսական

(Տուող կանոնագրութեանս սյտրիկ երկրորդի՝ Ֆրանչիսկո կոս Արքեպիսկոպոս էր համանուն ընդ միւսոյն որ քն զկանոնագրութիւնն առաջին, որ կոչէր Մօնոփնեօր Ֆրանչիսկոս Ֆրօզմի· իսկ սա Մօնոփնեօր Ֆրանչիսկոս Կուխի) :

ՊԱՏՃԷՆ ԵՌԹՆԵՐՈՐԴ

Հրահարոյ Պէտրոյ Լէոքարոյ Սաֆնոյ Սաֆ Գոյնի Գոյննայոս, արդէս 1769 Պէկտեֆերէ 1769, արդ Բէնֆիլէն արդէս է Սաբոնի Գոյննայոս է Փարէնայոս Բայրոսոյն :

Կաննըվ մեր յապանովական կացութիւն վերածել զկարչութիւն Եկեղեցոյ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչիմ որ ի մաս համագտեանս մերում ի Լիվոնոյ, զի արդարապէս զմասցէպցն, որպէս վայել է աստուածային պաշտամանն և մերումս իսկ, և զի անշարժ մմասցեն իրաւունք Ազգին Հայոց որ շինեացն զայցն, և առ ի ընդհանուր և մասնաւոր օգուտ մատակարարութեան կարուածոցն մորին, հրամայեմք զի սյտրիստե Բարսապետն մեր ի Լիվոնոյ ունիցի գրացարձակ վերատեսչութիւն մորին, որպէս զի պաշտօնեայքն համայն, ասանց քացառութեան ուրուք, կանոնապէս եղիցին ընտրեալք, և զհետ լիցին մորա առնել զնորգութիւնս հարկաւորս շինուածոյ Եկեղեցոյն և պատկանելոցն առ մոյնն. և զի առատապէս հոգացեալ իցեն պիտոյքն ամենայն Աւանդատանն ի պէտս կիրառութեան կրօնից ըստ հայկական արարողութեան:

Արդ ի կատարումն սոսր ամենայնի՝ իշխանութիւն տամք զի Բաղարսապետն ի միասին ընդ Աւագերիցու Կանոնիկոսացն դատու ամ ըստ ամէ պահանջեացեն ի մատակարարաց Եկեղեցոյն սյտրիկ զհաշիւ մատակարարութեան իւրեանց, ի գործածեալ զինմանս ամենայն և զմայխատեսութիւնս, զորս թէ կարևորս և թէ օգուակարս համարին, առ ի գործածութիւն և

կամօրհցն ի պէտս պաշտօնականց եկեղեցւոյն և ի նպատակն ուրոց տակն տանմանեալ իցեն, և կատարեալ վճարեացիմ օգտակարապէս բարեպաշտական դիտաւորութիւնքն որովք ցոխացեալ է եկեղեցին: Շնորհմամբ Ազգին Հայոց զիրաւունս ընտրելոյ առաւելութեամբ քուէիցն զժողովրդապետն ի պէտս ծխի իւրեանց, որ միշտ վաւերացեալ իցէ յԱրքեպիսկոպոսէն մերմէ Բիզայու առանձին կոնդակաւն իւրով. առ որ հասնիմք զի յաւէտ շնորհեալ լիցի հրտմանագիրս մեր ազատապէս վարելոյ զպաշտօնն առաջնորդութեան:

Քաղաքապետն մեր ի Լիվոնոյ լիցի մշտապէս օրինաւոր դատաւոր մոզս, և խափանիչ ամենայն հակառակութեանց և թէ երբեք յուզեալ լինիցին զինչ և իցէ եղանակս ի մէջ ազգայնոց և կամ սյրոցն. սակայն յամենայնի վարելով այնպէս որպէս շահաւորագոյն իցէ վասն եկեղեցւոյն, կալուածոց մտրա և մատակարարութեանն, կարողութեամբ որոշելոյ նաև անխալութեամբ և կարճառօտի զայնպիսի խնդիրս որք ըստ ինքեան կարիցեն թոյլատութիւն առնել նոնս, և ոչ պահանջեցեն կամոնաւոր իմն դատատանական քննութիւնս և վարմունս:

Բովանդակութեամբ իշխանապետական կարողութեանս և բնական ծանօթութեանս մերոյ՝ բառնամք յօրինաց անտի զամենայն որ ինչ հակառակեացի առաջիկայ որոշողութեան՝ մերոյ ի հարկաւորութեան, թէ և զուցէ կարեորագոյն դիպուածն առ ի խնդրել զմասնաւոր իմն յիշատակութիւն:

Առաջիկայ Հրովարտակս մեր յանձնեալ լիցի առ Քարտուղար Արքեմական Իրաւանց, որպէս զի պահեսցի այն յարձանագիրս Քարտուղարութեան այնորիկ, և անտի առաքեսցի օրինակ վաւերական առ Քաղաքապետն ի Լիվոնոյ, որպէս զի զետեղեսցէ յարձանագրութիւնս որ առ Արքեպիսկոպոս մեր Բիզայու, և առ այլս առ որս պիտոյ իցէ:

Տուեալ ի Բիզա քաղաքի ի 29 աւուր ամսեան Դեկտեմբերի 1769:

ՊԱՏՃԷՆ ՈՒՓԵՐՈՐԴ

Օրէնքի հարկի Առեւտրի Եւրոպայի Փրէնտի, Պրիւսիայի Կաթնագործական Սուրբ Ժողովի Տրամադրանքի 1770. հոկտեմբերի 1-ին Գերմանիայի Եւրոպայի Սուրբ Ժողովին որ է հարկ:

Վսեմագոյն և Գերարդոյ Տէր
Տէր իշխան Ամենապատիւ

Կարի խնձանօթագոյն էին ինձ նորածնութիւնքն մտծեալք ի Ղիսիոնոյ ի սլեսս եկեղեցոյն ազգին հայոց որ է անդ, և արդէն իսկ որոշեալ էի ի մտի ես ինքնին երթալ անդ յառաջ քան զգառնալն իսկ ի Փլորենտիա, առ ի կարող վննելոյ և ստանալոյ տեղեկութիւնս առաւել ինձ նշրագոյնս, և առ ի մատուցանելոյ աղանդական նշգրիտ ծանօթութիւնս զայն մասնէ թէ Ալքրոնեացն և թէ Վսեմութեան Ձերում:

Առ այժմ յառձեռն պատրաստ պատասխանի՛ երկու իրք են զորս կարեմ առաջի դնել Սրբոյ Ժողովոյդ. յորոց մին է արքունի հրովարտակն, զորոյ օրինակն ծրարեմ աստ առ Վսեմութիւն Ձեր: Հրովարտակն այն առաքեալ եղև յանակնկարս ի Ղիսիոնոյ և ի ծածուկ կալեալ իրր բազում հօթմնակս: Իսկ միւսն է մամրամանութիւնքն զայնմասնէ, զորս տխարական խուզարկութեամբս կարացի գտանել:

Սինկղիստոսն Բուշլլայի պաշտօնեայ Իրաւագիտութեանն Աւագ դքսականն, որ հակամիտ է առ ի եղձանկն զամենայն զոր միւսնգամ Կոզմաս Գ (Աւագ Դուքս) բարեպաշտութեամբն իւրով մտծեալ էր, ուստի բարեպատեն համարեցաւ զառիթ երկպառակութեանցն, որք յուզեալ էին ի մէջ հայ ազգայնոցն ի սրտմատս մատակարարութեան եկամտիցն եկեղեցոյն մոցա. ոյր կացութիւն հայթհայթամօքն նոխացեալ է

զարդիս առատագոյն իմն հասիւք քամ ի ժամանակս այնովիկ (առաջինս) յորում օժտեալ եղև: Գեղեցկագոյն անուամբս (այսու) Ազգայնութեանն մախայիշատակեալ Պաշտօնեայն չանաճեալ եղև առ ի համոզել զիշխանն թէ, առ մա ինքն պատշաճեալ է լիս լին իրաւասութիւն եկեղեցւոյն այնորիկ, արդէն ի սկզբանէ անտի յանձնեալն Արքեպիսկոպոսին Բիզայու. ուրոյ ոչ կարացեալ ամենին իսողաղել զամատրքելի արևելեայնս գայնտիկ, և միայն առաւելագոյն իմն քաղցրութեամբ և ճարտարամիտ եղանակօք ընկալաւ ի նոցանէ որ ինչ յօգուտ և շահաւոր էր ի ժամանակս անդ կենդանութեան Յովհաննու Աղա Տէ Մաթոսի՝ որ էր այր բանիբուն և խոհեմ, կրթեալ գորով ի հոռովի՝ ի վարժարանի Տարածման հաւասոյ, որ մեռան արդէն յերկց ամաց հետէ, զործմականապէս Ազգապետ նոցա ընտրեալ ի մմին իսկ Ազգէն ազգարարութեամբ Գերասպածառ Արքեպիսկոպոսին:

Այլ հայն որ յաջորդեացն Աղա Տէ Մաթոսի էր ոմն շքեղասէր և արմկեալ ոգւով, որ թիկունս իւր առեալ զպաշտօնեայն իշխանապետութեան թէ՛ ի Լիվոնոյ և թէ՛ ի Փլորեննտիս, առ ի ունել ի ձեռին զմատակարարութիւն եկեղեցւոյն, յարոյց վէճս և կռիւս ընդդէմ երկուց առաւել իմն մախանձայոյզ եղելոցն. և դիտեալ յԱրքունիս, ձգելով առ ինքն գՔաղաքապետն Լիվոնոյի, որպէս զի տացէ վկայութիւն նպատատոր անձին իւրում:

Այնպէս զի յընթացս երկուց ամաց հակառակութեան ոչինչ իւրիք եղև կարելի Գերասպածառ Արքեպիսկոպոսին առ ի համոզել զՍիմկղիստոսն Բուչեկայի առ ի վերատին դմել զիրս յառաջին վիճակն իւրեանց. չեղև մնա կարելի և ոչ իսկ ցուցանելն ակններն թէ իրաւունքն ի հաստատել զժողովրդապետ Ազգին հայոց ի Լիվոնոյ՝ էր ամենայնիւ սեպհական ինչ Սրբոյ ժողովոյն այլորիկ, որոյ ծախիւք էր խմամեալ:

Ի մամիր և ի զուր ևս բողոք կալաւ, զի ոչ իւրք կարող էին ժամանակաւորք Արքեպիսկոպոս Բիզայու ի ճանաչել զուղղափառութիւն անձին (ժողովրդապետէն) առանց կանխատս

ցութեան Սրբոյ Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ . այսպէս ևս
առ ոչինչ պէտս եղև յաւելում մորա թէ ամհմար էր ծամրա-
բևոմնէ զեկեղեցիմ Ազգիմ Հայոց ի Լիվոնոյ վճարմամբ այն-
քան տոմկի որպէս վայել էր եկեղեցականի միոյ յարմարա-
գունի առ ի բարւոք լնու զգործս պաշտամամն :

Պաշտօնիսցն պատասխանի ես միայն բերամով, ասելով թէ
Փոխամորոն ի Լիվոնոյ ի շմորհելմ ժողովրդապետի զիշխանու-
թիւն և զկարողութիւնն ի հոգևորս՝ լստ հանոյս կարող է բա-
նակից լինել ըմբէ հոտվմայ , և թէ յաջորդքն մորա ազատարար
կարող էիմ առնել ըստ այնմ՝ յապագայ ժամանակի :

Ահաւանիկ որչափ իմչ պատիւ ունիմ առաջի դնել Վսեմա-
գոյն Տէրութեան Ձերոյ ի լրումն յարգելի հրամանացն որք
յամծմնալք եղեն իմծ թղթովմ որ ի 11 մերկայիս . շահաւոր
և օգտաւտ իմծ վարկամիմ զառիթս այս առ ի մորոզել զապա-
ցոյց առաւելագոյն յարգութեան և մեծարամացս իմոց , որով
խոմարհնալ մատչիմ ի համրոյր Ձեռացոյ .

Վսեմագոյն Տէրութեան Ձերում
Ի Քիզա յ19 Փետրուարի 1770 :

(Ստորագրեալ)

Ալեեախոնարճ . . . Ժասայ

Ա. ՄԱՆՁԻՆՏՕՐԹԷ

Ալքեպիսկոպոս Թեաադոնիկոյ

ՊԱՏՃԷՆ ԻՆՆԵՐՈՐԻ

Յայտարարութիւն Սբէր ժողովոյն Տարածման Հասարայ ուղղելու ու Աստուծոյն Կոնքրէն որ յԱբրահմի Դասկանայոս, է 25 Յունիսի 1770. Երէնայն հանեալ է է Դիւանէ նորին էն Ս. ժողովոյն որ է Հասի՛:

Յամանամ Յունուարի յամցելումն ամի 1770, հաւաստեալ ծանեաւ Սուրբ Ժողովն Տարածման հաւասոյ զմոր հրովարտակըն և զկամոնագրութիւնն արարեալ ի նորին Քաղաքորական Բարձրութեմէ Աւագ Դքսին ի պէտս Եկեղեցւոյն հայոց որ բնակեալքն են ի Լիվոնոյ:

Ի հրովարտակի ամոզ սյմմիկ հաստատեալ էր զի յապագայի Ազգն և Եկեղեցին մախայիշատակեալ ի մատակարարութեան եկամտիցն և ի քննութեան հաշուոցն, եղիցի ամմիլ շապէս ստորակարգեալ Իշխամին: Եւ և ընարութիւն ժողովրդապետին և ժամանակաւոր Պաշտօնատեսարց պարտիցի լինել ի ձեռն Ազգայնոց, և վաւերական հաստատութիւնն լինիցի յետոյ ի նորին Քաղաքորական Բարձրութեմէ, և ի վնձակաւորէ տեղոյն՝ որ է Գերապայծառ Արքեպիսկոպոսն Բիզպոս:

Եւ յիրաւի խել, յետ սակաւու միոյ անցելոյ ի վերայ դիպուածոյս պարտիկ, դէպ եղև առ ի մախատեսել-վասն Եկեղեցւոյն մոր զումն ժողովրդապետ, և ըստ եղամակի հրամանազրոյն ընտրեալ եղև յԱզգայնոց ամսի Տէր Պետրոս Մուրատնա քահանայ հայազգի՝ ածեալ և բերեալ զմա ի Կոստանդնուպոստոյ, որ զարդիւս ևս վարէ զմոյն պաշտօն:

Նորածնութիւն ինչ պարտիսի, ոչ սլլ ինչ կարէր առնել եթէ ոչ մեծապէս վշտացուցանել զՍուրբ Ժողովն, վասն զի պժմիկ աւելի քան հարիւր ամբ անցեալք են յորմէ հետէ Ժե-

կամ ժողովրդական Հայոց մայրաքաղաքի միջոցով խնամարկեալ եղև ծախիւք մորիմ և ամասկամ ռոճկաւ եօթն Քէցցայից :

Քանզի ի շնորհմամ հրամանի ի կողմանէ Սրբոյ Ժողովոյ ամտի ի պէտս Հայոց առ ի վարչութիւն Եկեղեցւոյ մոցա , (որ յՅ Մարտի 1689) ի մէջ այլոց պայմանադրութեանց ի կողմանէ մոցա կարևոր իմն եղանակաւ ընկալելոցն , ընկալեալ եղև մոյնպէս և ստանալեալ յիշխանութենէ Աւագ Դքսիմ Կողմասայ ԳԹ - որ ի ժամանակա թագաւորութեան իւրոյ շնորհէր զայդ ապամոլութիւն, թէ՛ ի կողմանէ խրմէ և թէ՛ ի կողմանէ յաջորդացն իւրոց , որպէս յայտնի լինին ի թղթոց՝ որոց օրինակքն հրատարակապէս ծանուցեալք են , (և են յառաջ թերեւոյքն ի յաւելուածի անդ մերում) , յիշատակեալ էին անգամօր յառաջին և յերկրորդում տեղոջ , թէ Եկեղեցիմ Հայոց ի Արևմտոյ , պարտի նանաչել զհեղինակութիւն Սուրբ Ժողովոյն , և թէ քանանայն և կամ քանանայքն , որք մատակարարք լիցին , պարտաւորեցին յաննայն ժամանակի , անուանեալ լինել ի Սրբոյ Ժողովոյն և ի նմանէ իսկ ընդունել զկոմիտակ առաքելութեանն :

Յայտալիսի բարւոք և ի հաստատական պատճառս յեցեալ ի վերջոյ որոշեցաւ յընդհանուր ժողովն որ ի 25 Յունիսի , զի առաջի դիցին Արքունեաց Դոսկանայու իրաւունք Սրբոյ Ժողովոյն , և պահանջել աննայն պարտաւորութեամբ զյետս կոչումն , և կամ չափաւորութեամբ ինչ մեղմել զյիշատակեալ Հրովարտակն , որ մեծապէս և յայտնի իմն եղանակաւ վնասակարն է իրաւանց մորիմ (Սրբոյ Ժողովոյն) : Այլ որովհետև Նորին Թագաւորական Բարձրութիւնն արդէն գնացեալ յարքունիսն ի Վիէննա , սակս այնորիկ յետածգեալ եղև խնդիրն այն մինչ ի դարձ մորիմ , և յետոյ հարկ եղև կրկարել զխնդիրն և ևս , ի պատճառս փոխփութեան ևս ի բաց կոչման Առաքելական Նուիրակիմ Մօմսիմօր Մարթովիմի :

Չարդիս յաջորդելովն Տէրութեան Չերոյ ի տեղի մորիմ ,

ցանկացեալ են Վսեմութիւնք նոցա (Եիրամատրաց ժողով) զի Համահմար լիցի յառաջ տանել զինդիրն զայն և ամենայն եռանդեամբ և ճարտարամտութեամբ այնուկն որպէս վայել է Ձեզ, ներկայացուցիչ զորովն առաջի Նորին Թագաւորական Բարձրութեանն, և Պաշտօնէից նորին, ցուցանելով ոչ միայն զանկրատութիւն զոր ընդունի Սուրբ ժողովն, որովն հետե նմա միայն պատշաճին կրատնք առ ի ընտրել ըզ ժողովրդապետն զօրութեամբ վերոյզրեալ պայմանացն. այլ ևս անպատեհութիւնն որ կայ ընդ մէջ՝ սակս պարտաւորութեանն խնամատար լինելոյ նորա (ժողովրդապետի) ծախիւք իւրովք առանց մասնակից լինելոյ յընտրութեան նորին:

Բաց յայտոցիւ բարիոր իցէ յառաջաստե լինելն և ի խորհրդածութեանն առնուլ, որովհետե կարևորագոյն իմն ի պէտս լաւագոյն սպաստորութեան հաստացելոցն այնոցիկ, և սակս պահպանելոյ զողջամտութիւն կրօնիցն՝ զի մնացէ միջամտութիւն և մասնակցութիւն յընտրութեան ժողովրդապետին, որպէս մինչև ցայժմ հաստացեալ էր Սրբոյ ժողովոյն, լինելով նորա լիովին ծանօթ ուղղափառ Հայ քահանայիցն, կարէ առաւել քան զայլս ի զխառնածի ամուսանել զնոր ժողովրդապետն, և կարգել զայն որ ունիցի հաւատս հաստատունս և զխորձառական աշողակութիւն:

Երբ ազդողաբար Տէրութիւն Ձեր զործակից լիցի յայսմ ասեմացնի՝ որպէս յուսամքն, և ի կիր ածցէ խոհեմաբար զայստիկ խորհուրդս, ի ձեռն վերոյիշեալ վաւերական թղթոց որք այնու վախճանաւ յարակցեալ եղեն ներկայ Յայտարարութեանս, յայնժամ լիովին փտամտութիւն ունիցիմք զի Նորին Թագաւորական Բարձրութիւնն ճանաչելով զարդարութիւն խնդրոցն և վասն թախանձանացն մատուցեալ փութացի տալ զճարկատր և զպատշաճախան հրատմանս, առ ի յետս անդրէն վերադարձուցանել զխնդիրն յառաջին վիճակ իւր, և թողու Սուրբ ժողովոյս առ ի վայելել զհեղինակութիւնն և զազատու-

թիւնն զայն զոր ունէր իրաւամբ և զոր ըստ այսմ տնտեսարար
վայելեալ է յընտրութեան ժողովրդապետին ի Կիւտնոյ:

Տուեալ ի Հոտվմ յաւուր 25 Յունիսի 1770:

(Ստորագրեալ)

Գաներէց Սրբոյ Ժողովոյն

ԾԻՐԱՆԱՌՐՆ ՔԱՍՔԵԼԼԻ

(Խնդիր ընտրութեան ժողովրդապետին Եկեղեցոյն Հայոց ի
Կիւտնոյ կամ վերապահումն անուանման նորա ի ձեռն իշ-
խանապետին Դոսկանական Պետութեան, պատճառս ետ ոչ
սակաւ քանակցութեան և երթեկութեան պաշտօնական
զրութեանց ընդ մէջ Հոտվմայ և Փրորենախոյ, զորոց օրինակս
թէ և ունիմք ի ձեռին, այլ զանց առնեմք զտեմնայնն մի ըստ
միոջէ, ատանօր յառաջ բերել: Ի վերայ այսոյ ամենայնի, առ
ի ծանօթս կացուցանել զայնցանէ զմիտարմինս մեր վոպր ի
շատ քաղեալ զմատունս ինչ կարևորագոյնս ի զրութեանց
անտի դնեմք ատէմ:

Ի տեղոջ ուրեք գրեալ է ի Ծիրանաւոր Գաներիցուէ Սրբոյ
Ժողովոյն այսպէս. « Զգիտելով ուստի եղեալ իցէ ծագումն և
սկիզբն այսպիսի նորածնութեան իրիք, և վասն որոց պատ-
ճառաց բերեալ իցեն Արքունիքն յորոշումն առնելոյ զայն-
վասն որոյ աղաչեմ ներկայիս զՏէրութիւն Ձեր, (Առաքե-
լական Նուիրակին), որպէս զի ի մասնաւորի հասնացի տայ
զայսմանէ տեղեկութիւնս ինչ առ ի առաջնորդութիւն նորին
Սրբոյ Ժողովոյն ... Իսկ ի պատահել առթիւն երբ Տէրութիւն
Ձեր հարկադրեալ լիցի խօսակից լինել ընդ ուրուք, որոյ ի յա-
րարեութեան իցէ ընդ զործոյն այնորիկ, կարող է զեկուցա-
նել նմա յայնժամ խոհեմութեամբ և ճարտարամտութեամբ
Ձերով, թէ ժողովրդապետն Հայոց խնամեալ գոյովն ի Սրբոյ
Ժողովոյն Տ. Հ. կանոնական օրէնք պահանջեն զի ի մնանէ
լիցի կարգեալ և ի նմանէ լիովին առկախեալ » ...

Այլուր գրէ Ծիրանաւորն առ Առաքելական Նուիրակն

այսպէս. «Փարով առ խնդիր ժողովրդապետին Հայոց՝ կարելի է զի վախճան Նորին Քաղաքական Քարծրութեանն չիցէ առ ի զրկել իրականապէս յիրատնց զՍուրբ Ժողովն, զոր ունի ի մասին ընտրութեան նորին, որպէս ասեն թէ Գերապայծառ Աբրեպիսկոպոսն Քիզայու և թէ գործակալն Կուլինընոս Ռիչլի. այլ սակայն ճշմարտութիւնն այն է զի ի Հրովարտակի Աւագ Դրսին հրամայի հակառակն, յորմէ երևի թէ հարկաւոր իցէ զզոյշ և արթուն կալ ի վերահաս մտանգէ, որ թէ և ոչ զարդիս, այլ սակայն յապագայ ժամանակի կարելի է ծնանել. . . » :

Ի թղթի միում՝ զգրեալ ի 27 Յուլիսի 1771 ի Ծիրանստորէն առ Գեր. Տէր Պետրոս վարդապետ Մուրատնա գոյ հետեւեալն այսպէս. «Ձեզն զանց արարեալ երբեք առ ի յամծնարարել Գերապայծառ Նախարակին զգործս ժողովրդապետութեանոց պղտորիկ, և տուեալ եղեն նմին նաև հարկաւոր հրահանգք, որպէս զի կարող լիցի պաշտպանել առաջի Աբրեմեաց Դոսկանայու զիրաւունս Սրբոյ Ժողովոյն, յետ գործառնութեանց արժանաւոր առաջնորդիս Քյստրիկ. յուսամ զի Տէրութիւն Ձեր ևս կարող լիցի յառաջին եղանակն անդրէն ամել. և ըստ այսմ՝ մտադիր լինել հանդարտարար ի կիր արկանել զքնիկ եռանդն Ձեր ի ծառայութիւն հոգւոցն պնոցիկ» :

Ի ձեռն այսպիսի բանակցութեանց Սրբոյ Ժողովոյն և թեւ լաղրութեանց մտրին ի կողմանէ Աբրեմեացն, լուկիայն թոյլ տուութիւն եղև վարելոյ ըստ նախկին եղանակի, որպէս յայտնի տեսանի. զի յետ Մուրատնա Պետրոս վարդապետի՝ յաջորդն մորա Հալանեան՝ որ արդէն առաքեալ էր ի Ս. Ժողովոյն ի Լիվոռնոյ, առանց ինչ միջամտութեան քաղաքական Պետութեան ծանուցեալ եղև իրր օրինաւոր ժողովրդապետ եկեղեցւոյն Հայոց ի Լիվոռնոյ : Իսկ յամին 1785 եկն արտաքս այլ հրովարտակ որ զրկեալ մերկացոյց ի սպառ զՍ. Ժողովն յայսպիսի իրաւանց) :

ՊՍՏՃԷՆ ՏԱՄՆԵՐՈՐԻ

Ներքոք Հրէ-բարձի Պե-բարձի Լե-բարձի Ա-բարձի Ա-բարձի
Գ-բարձի Գ-բարձի, Կ-բարձի Կ-բարձի 25 Կ-բարձի Սե-բարձի
Կ-բարձի 1785, Ի Գ-բարձի Կ-բարձի, Լ Կ-բարձի Կ-բարձի
Կ-բարձի Կ-բարձի Կ-բարձի :

Նորին Պերճապակ Բարձրութիւնն մեծարելի Հրովարտա-
կամ իւրով որ ի քառնեհինգ Սեպտեմբերի ընդ հուպ անցելոյ
հրամայէ զի այսուհետև յեկեղեցոջ Հայոց լինիցին երկու եկե-
ղեցականք, մին ունելով անուն Ժողովրդապետի և մյուսն ան-
ունն Օգնականի իւր անակից մորին :

Ի պարապութեան ժողովրդապետի պարտի Ազգն առաջ-
արկել զանուանս երկից քահանայից կանխագոյն ծանուցմամբ
առ Արքեպիսկոպոսն Բիզայոս՝ զի անուանեալ եղիցի ի Նորին
Պերճապակ Բարձրութեմէ, որ առաւել յարմարագոյն դա-
տեսցի ի մոցանէ :

Կամ է Նորին զի ի միջի երկուց քահանայիցն, և կամ ի մի-
ջի այնոցիկ իւր ծառայեսցեն յեկեղեցոջ Ցումաց, գտանիցի
մշտատև ոմն որ զխիցէ զլիզու արարական, առ ի վարու-
թիւն ի սէտս խոստովանութեանց :

Նորին Պերճապակ Բարձրութիւնն շքէ ըստ այսմ զտվորու-
թիւն անուանման ժողովրդապետի ցարդ ի կիր արկեալ ի կող-
մանէ Ս. Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ Հովանայ, հաճու-
թեամբն զի թոշակ վաթսուն և իմն սկուտիցն հասուցելոց
ցարդ ի մոյն Ժողովոյն առ ժողովրդապետն հասուցի այսու-
հետև յեկեղեցակամ Արկիւն :

Ի հազրդելն զայս իշխանապետական կարգադրութիւն Գե-
րահուչակ Տէրութեանց Չերոց՝ և այլն :

Տուեալ ի Լիվոնոյ ի Պալատան Քաղաքապետի ի 21 աւուր
ամսեան հոկտեմբերի 1785.

(Ստորագրեալ)

Քաղաքապետն Լիվոնոյի
ՏԱ ՄՕՆԻԱՌԻՔՕ

(Առաջի եղեալ օրինակն երկրորդ հրովարտակի է ըստ այնմ
որպէս հաղորդեալ եղև ի Քաղաքապետէն Լիվոնոյ քաղաքի
առ Առաջնորդ Եկեղեցւոյն մերոյ և առ Երեսփոխանս նորա:
Հանեալ է մեր զայն ի Դիւանէ Եկեղեցւոյն մերոյ որ ի Լի-
վոնոյ քաղաքի, և յեղեալ ի Հայ ըստրառ:

Իսկ ի դիւանատան փարչութեան Եկեղեցական կալուածոցն
ի Լիվոնոյ գտանի յիշատակութիւն հրովարտակին այնորիկ՝
գրեալ ի նմին Քաղաքապետէ Լիվոնոյի առ Վարչապետ Ե-
կեղեցական կալուածոցն՝ այսպէս. «Ասլա հարկ է զի ծանկցէ
» Երևելի Տ. Զ.՝ զհրամանն հաղորդեալ ինձ ի Քարտուղարէ
» Արքունի Իրաւանց՝ նամական որ յՅՕ Յուլիսի 1784, որ ի
» քաց կացուցանէ յոր և իցէ փոխոխմանց զերկոսին Եկեղե-
» ցիս զՅումանցն և Հայոց, որք թէ և ունին ընկերական երևոյթ
» Երեսփոխանօք և պաշտօնատերամբք, այլ զործնականապէս
» են պարզ ժողովրդապետութիւնք օտար ազգայնոց պատրու-
» պարեալ իւրաքանչիւրն սեպնական ժողովրդապետօք, զորոց
» անուանումն և զթիւն նախտոնեալ են ի Յօդուածս 33,
» 34, 35 որ ի յարակից հրովարտակին: Ի քաց կացուցանէ
» նաև զայլ ընկերական ժողովս օտարականաց՝ որպէս զՅ-
» լանտացւոցն, և այլն և այլն

Յօդուածքն 33, 34, 35, որ ի հրովարտակին
ի 25 Սեպտեմբերի 1785.

Յօդ. 33. « Յեկեղեցւոյն Յումանց լինիցին երկու Եկեղեցա-
» կանք, մին ժողովրդապետ անուամբ, իսկ մյուս Օզնիլ: Ազգն
» առաջարկեցէ ի պարսպութեան զերկու ոմանս նախընթաց
» տեղեկութեամբ Արքեպիսկոպոսին Քիզայու, և այն որ ա.

» ուսել յարմարագոյմ է՝ ամուսնացի ի Նորին Պերճախասկ
» Բարձրութիւնէ :

Յօդ. 34. « Մի և ողմ եղամակ ի կիր արկցի յեկեղեցւոջն
» Հայոց, եղծմամբ սովորութեամն զոր ունէր ժողովն Տարած
» մամ Հաւատոյ Հոռվմայու առ ի ամուսնել: Եւ Արկղն Եկե
» ղեցական հաստուցէ զվաթսում և իմն սկուստն զորս հատու
» ցամէրն յիշատակեալ ժողովն :

Յօդ. 35. « Ի միջի Քահանայիցն որք պարտաստեալ իցեն
» սպաստորել Եկեղեցեացն այնոցիկ՝ Համահմար լիցի զի գը
» տամիցի համապազ ուն որ տեղեակ իցէ սրաքական լեզուի
» առ ի դիւրութիւն լսելոյ զխոստովանութիւնս » :

ՊԱՏՃԷՆ ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Կանանգրութիւն երբորդ որբեւ է Լիւթանոյ Սաքային երե
» թեանական յոյժն և հասարական վաւերականութիւն աւել
» է Լիւթայասէ երբորդէ Աստ Դասէ Դասեանոյս. հանեալ է
» Դեանարանէ Եկեղեցւոյն Հայոց որ է Լիւթանոյ :

Ձեռնարկայութիւն մատակարարութեամ չէ պարտ կալ
» մուլ ըստ վաճառականացն եղամակի կրկնապատիկ գրու
» թեամբ, այլ միայն ըստ յայտարարութեամ Ութոյն՝ այնպէս
» որպէս ի կիր արկեալ է: Ի վարչութեանէ Եկեղեցական ստա
» ցուածոցն ի Ղիվումոյ և յայլոց իսկ մատակարարութեանց
» առհասարակ, առ ի պէտս ոչ արկամելոյ ի կիր զերկարագոյմ
» ժամանակ, և սուանց կրճոտութեան իրիք կարող լինել ճա
» մաչելոյ զոմսնական վիճակ Եկեղեցւոյն յորում և իցէ աւուր,
» որով առաւել իմն դիւրին լիցի կազմակերպել զտարեկան Հա
» շուկչիւն :

Բ. Տնտեսական տարի Եկեղեցւոյն համգումատիպ սովորա
» կամ տարւոյ սկսանիցի յառաջին աւուր Յունուարի և վերջաս
» ցի ի յետին աւուր Դեկտեմբերի :

Գ. Առ ի հառապակշիռ առնել խոհական յառաջատեսու-
թեամբ զճախս և զհատոյթս, յիւրաքանչիւր տարւոջ յամենամն
Նոյեմբերի, յառաջ քան զընդմիջել նորին՝ սարաի Քար-
տուղար եկեղեցւոյն զրել և պատրաստել զնախատեսական
Հաշուեկշիռն ի սէտս յաջորդ ամին, որպէս սովոր է առնել
առ մնացեալ վարչական և հատարակարան մատակարարու-
թիւնս, մատուցանելով զայն Ազգասպետի եկեղեցւոյն, որպէս
զի և նա ինքն կարգեսցէ վարվարակի զերկուս երեսփոխանս
առ ի վերաքննութիւն այնորիկ :

Դ. Սկսեալ յառաջին օրէ ամտի միմչև ի քսաներորդն ամ-
սեան Դեկտեմբերի՝ Երեսփոխանքն զումարեսցն ի ժողով, և
լուեալ զՅարարերութիւն կրկին վերաքննողացն, արարեալ
անդ զամենայն սրբազրութիւնս և յաեղուածս, զորս ի դէպ
վարկամիմ, որոշեսցեն զընդունելութենէ Նախատեսական Հա-
շուեկշտոյն այնորիկ :

Ե. Նախատեսական Հաշուեկշիռն յիտ վաւերացուման Ե-
րեսփոխանացն յանձնեալ եղիցի յԱզգասպետէն առ Նորին
Վսեմութիւն Քաղաքապետին Լիւիոնոյի ի վերջին մնացեալ ա-
ւուրս և միջոց ամսեանն Դեկտեմբերի :

Զ. Առ ըստ ամէ յառաջին ութ ատուս ամսեանն Մարտի
Քարտուղարն մատուցէ Ազգասպետին զՀաշուեկշիռն կամ ըզ-
նամարաստութիւն մատակարարութեան նախընթաց տար-
ւոյն : Այլ և յայմիկ լիցին կարգեալ յերեսփոխանացն երկուք
առ ի վերաքննութիւն այնր, որպէս զի Հաշուեկշիռն այն ի
մնացեալ ատուրս ամսեան Մարտի առաջի արկեալ լիցի ժո-
ղովոյն, ընդ Յարարերութեան երկուցն այնոցիկ ի սէտս որո-
շողութեան և վաւերացման, ուրանօր պարտի լինել առաջի-
կայ և Քարտուղարն առ ի տալ զմարկատր բացատրութիւնս :
Եւ յետոյ օրինակ մի ի Հաշուեկշտոյն այնորիկ յանձնեալ եղիցի
Նորին Վսեմութեան Քաղաքապետին Լիւիոնոյի ի միջոցի յա-
ռաջին ութեկի ամսեանն Ապրիլի :

Է. Եթէ լիցի ինչ յաւելեալ մասն ի տարեկան Հաշուեկշտոյն

զետեղեսցի կուտեալ գումարն այն ի Խնայական Արկեղ, և կամ կալցի այլ խմն առժամանակեայ եղամտկաւ, ըստ որոշման Երեսփոխանացն ի ժողովն զոր պարտին առնել յընթացս ամսեան Ապրիլի, ուշադիր լինելով զի ազգապայ յաւերմամբ գումարացն և վերահաս նորանոր հասութիւք և կամ փոխանակութեամբ ստացուածոց, այն գումարք կուտեալք կարող ինչեմ կազմել մայրագումար ինչ պատշաճաբան առ ի կիրառութիւն իրիք որոշակի :

Ը. Առ ի բարեք և յապահովական խնամատարութիւն ի վարձելն զկալուածս՝ պարտին յանդիման լինել Երեսփոխանացն թէ ըստ օրիցի և թէ ըստ նիւթոյ, որ ինչ յարարեբական երաշխատորութիւն իցէ ի միջի :

Նախ, Տեղեկագիր Ծարտարուպետին ի վերայ զնոյ կալուածոցն ոչ այնքան յեկտմեիցն սուպացուցանելի է ի հետագոտելն զայն ըստ սովորական եղամակի, և ըստ զգոշութեան խոցի մտաց, որչափ զվիճակէ նոցին խոյ կալուածոցն սուպացուցանելի է, առ ի զիտել թէ վիճակն այն ի բաղլատելն ուճիցի ինչ կորուստ ի հաստարական զնոյն ամսի :

Երկրորդ, Կարծիքն Խորհրդականի Եկեղեցւոյն՝ յորմէ մարթ իցէ յայտնի լինել զբաւական և օրինատոր վիճակի ստացուածոցն մատուցելոց յերաշխատորութիւն կիրառութեան : Կարծիքն այն պարտի լինել ընկերացեալ զէթ սպանամօք Գրասկանութեան :

Թ. Կարծատորութիւնն չլինիցի վտերացեալ երբ ազատ արժէք ստացուածոցն մատուցելոց ի գրաւ՝ չիցէ կրկնապատիկ առելի քան զգրաւն և զմայրագումարն ի վարձու տուելոց և երեքամեայ շահուցն : Ի նկատի ունելով զձախ կարեորս դատատանակամս որ ըստ փոփոխութեան դիպուածոց կարեն ծագիլ և ստիպիմ առ ի բռնադատական վաճառումն և կամ ի մասնական հատուցումն : Արժէք կալուածոցն որ ի քաղաքի զետեղեալ են՝ հարկ է զի առաւելագոյն իցեն քան զմայրագումարն և զշահն, և այն կրկնապատկարար յերիս մատուսն՝ յոր-

ժամ գործառնութիւնն է՝ զգնմանէ ազարակի միոյ և կամ
այլ ինչ վարձատրութեանց, որոյ տևողականութիւնն յերկա-
րեացի աւելի քան զննգամեայ ժամանակ:

Ժ. Վաւերական գրութիւնքն զորոց բանք եղեն ի յօլուածն
Ութերորդ՝ պարտին յիշատակեալ լինել ի վճիռս ժողովոց հաս-
տատելով զվարձատրութիւնսն, և մնացին ի Դիւանատան ե-
կեղեցւոյն: Այլ և զուն գործեացի զի ծախքն որ վասն Տեղեկա-
զրոյն և Յրինաւորական Խորհրդատուն վճարեցին միշտ
յայնմամէ որ ընդունի զգրասնն:

ԺԱ. Ամենայն Հաշուեկշիւքն պարտին բովանդակեալ ունել
զատորագրութիւնս երեսփոխանացն և միացուցեալ և պահեալ
շարուածարար ըստ կարգի թուականացն:

ԺԲ. Եկեղեցին ունիցի զվարձահաւաք կամ հարկապահանջ
ոք, առ որ յանձնեալ լիցի չափաւորական իմն գործակալու-
թիւն առ ի պէտս արհամաճելոյ զեկամուտս և եթ: Ընտրութիւն
նորին որպէս մասն ի բաց հանումն նորա ի պաշտօնէն իցէ
ըստ հաճոյս երեսփոխանացն, չիւնիցի մասնակից Խորհրդեան
նոցին, որով չունիցի բնաւ իրատունս մտանելոյ ի ժողովս:

ԺԳ. Վարձահաւաքն յատաջ քան ընդունելն զպաշտօն խը՝
ապահովս կացուցանել պարտի զեկեղեցին սակա բարեք գոր-
ծակալութեանն՝ դնելով յԱրկեղ եկեղեցւոյն զգումար երեք հա-
զար գոսկանական լիրայից, և կամ տալով զհաստատումն ե-
րաշխատր որ, որ երաշխատրեսցէ զանձնական պարտու-
թիւնն առ ի հատուցանել զայնպիսի գումարն ի ձեռն օրի-
նատրական ինչ գրաւու: Ազատարար վարեցին Երեսփո-
խանքն յընդունելն զմի և կամ զմիս եղանակ երաշխատրու-
թեանն:

ԺԴ. Յետ որոշելոյ զեղանակ հաստատական երաշխատրու-
թեան, կարգատրութիւնն վասն գրաւոյ յանձն լիցի հաւանու-
թեան երեսփոխանացն, ստաջի որոց պարտին բերեալ լինել
վաւերական գրութիւնք, զորմէ բանք եղեն ի յօլուածն Ութե-

ըորդ . և ասմանեացի ըստ արամադրութեան և ըստ մտաց
Իննեերդի վերոյգրեալ Յօդուածոյն :

ԺԵ . Երբ երաշխատրութիւնն տուեալ կայացցի գետեղ-
մամբ երեք հազար դոսկանակամ լիրացիցն յԱրկեղ Եկեղեցւոյն,
Արկրապետն վնարեցէ զշահ նոցին վարձահատարին չորս առ
հարիւր , յետ անցանելոյ իւրաքանչիւր չորից ամսոցն : Յետ
դադարման գործակալութեան վարձահատար՝ն՝ գումարն այն
յետս անդրէն դարձուցցի առ նա ինքն , այլ յետ երկուց ամ-
սոց յետ դադարման :

ԺԶ . Յամեն է խնամոց Երեսփոխանացն , առ ի կիր սրկա-
նել ասպահովապէս զգումարն զայն ի գործ ինչ շահատր ի
հաշիւ Եկեղեցւոյն . զայն գումար զորմէ՝ բանք եղին ի Ֆախըն-
թաց յօդուածին , և կամ ի հատուցումն սլարատց եթէ իցեն :

ԺԷ . Վարձ տանցն՝ որոց զինք բարձրագոյնք են քան զքսան
լիրացս դոսկանակամս յամիսն՝ սլարտին բացայայտ երկիւ յա-
ռանձին դաշնագրութեանցն արարելոց ի վարձահատարէ՝ ան-
տի զօրութեամբ գործակալութեանն , այնպիսի զինք ոչք
պատշաճ դատեալ են ի նմանէ . սակայն պայմանական է՝ այն,
և միշտ եղեալ զհարկ հաւանութեան Երեսփոխանաց , առ որս
առաջարկել և մատուցանել պարտի ի ձեռն Ազգապետի Եկե-
ղեցւոյն զգրուածսն զայնոսիկ . վաւերականութիւն զրուածոցն
արտայայտեացի ստորագրութեամբ Երեսփոխանացն այնոցիկ
եղելոց յատրե զրուածոցն , և դրութեամբ մի և նոյն թուա-
կանի ժողովոյն . ապա թէ ոչ՝ չլինի պարտատր Եկեղեցին :

ԺԸ . Վարձահատարն պարտի ծանուցանել Ազգապետի Եկե-
ղեցւոյն վասն քնակարանացն անվարձ մնացելոց՝ որպէս հետ-
զհետէ կարեն պատահիլ ի կալուածս . զբանալիս այնպիսի
անվարձ մնացեալ կալուածոցն՝ պարտի ի պահետի գնել ի
դիւանատան Եկեղեցւոյ :

ԺԹ . Վարձահատարն ոչ երբեք կարէ առնել զվնարումն ինչ ,
և պարտատր է զամենայն գումար հաւարեալ յամենել ի ձեռս
Արկրապետի Եկեղեցւոյն : Արկրապետն սլարտի առնել զվնար-

մունս վատն որ և իցէ իրաց ի ձեռն փոխանագրաց Քարտու ղարին՝ տորագրելոց յԱզգապետէն, այլ և գէթ ի միոյ ի Դոր ճորդականացն:

Ի. Միշտ վճարեալ լիցին մաս հաշիք նորոգութեանցն ա ըարբերոց յԱրկրապետէն ի ձեռն փոխանագրացն որպէս ի վեր ամուր, ըստ զեղչեալ ծամօթագրոյ Քարտուղարին և կամ ճարտարապետին այնորիկ որ իցէ ի ծառայութեան եկեղեցոյ:

ԻԱ. Պարտի վարձանաւարն հակող լինել ի քարլոք սխալա մութիւն շինուածոց, և ծամօթս կացուցանել զերեսփոխանս զկարեւորացն, որք իրագնի լեալ զվիճակէ այնոցիկ, ըստ պահանջման պարագայից սահմանեացն զոր ինչ պատշաճ վար կանին:

ԻԲ. Ի դիպուածս զանդարման պարտականաց առ ի հատուցանել զեկամուտս պահանջեալս ի վարձանաւարէն, որպէս ի դիպուածս հրաժարման կամ փախտեան վարձատրացն, մա ինքն պարտի մղել ըստ պատշաճողութեան ամբաստանութիւնս դատաստանականս համախոտութեամբ ընդ Ազգապետին թէ՛ պահպանողարար և թէ՛ գործադրարար. այսու ամենայնիւ մղեսցի ամբաստանութիւնն ոչ յանուն վարձանաւարին, այլ յանուն երեսփոխանացն և եթ:

ԻԳ. Ի նկատի ունելով զայժմեան եկամտական Համագումարն որ ի տարւոյ, պարտաւորեալ է վարձանաւարն զետեղել յԱրկեղ Արկղապետին՝ ստամց դանդաղելոյ աւելի քան զերրորդ օր իւրաքանչիւր ամսեան՝ զգումար հազար դոսկանական լիրայից ի հաշիւ հաւարեալ վարձուցն ի նախընթաց ամսեանն, և ոչ երբեք կարացէ զանձն սզատ կացուցանել, պատճառելով թէ չե ևս է հաւարեալ զվարձս այնպիսիս:

ԻԴ. Վարձանաւարն ի կիր արկցէ հաշուետետր մի՛ ուրամոր խնամով նշանակեսցէ զհաշիւ իւրաքանչիւր պարտականաց և զօրրտօրեայ հաւարեալ դրամս: Ի լինել հարկին պարտ է յանդիման առնել զհաշուետետրն զայն ժողովոյ երեսփոխանացն և Ազգապետին, ևս և իւրաքանչիւր Դորճորդականացն և

Արկղապետին, Քարտուղարն սրարտի գէթ մի անգամ ի չորեք-
ամսեայ ժամանակս վերաբնեւել զհաշուետետրն զայն և դնել
զթուական քմնութեամն և զտորագրութիւնն իւր:

Ին. Ձև ի կէսն հասեայ Փետրուար ամսեանմ վարձահաւարքն
պարտի զհամար հաշուոյն ստորագրելով յանձնել Քարտուղա-
րին, զայնպիսի համար հաշուոյն որ ի գործակալութեան իւ-
րում ի մախրմիաց ամին մինչև ի վերջ Դեկտեմբերի արա-
րեալն է, առկախ թողլով զայնուսով մատուս զորս մինչև
ցայնժամ չև է հաւարեալ: Քարտուղարն վերատեսեալ և Երչ-
գրտեալ զհամար հաշուոցն, մատուցէ զայն Երեսփոխանաց
առ ի վաւերացուցումն. յետ որոյ վարձահաւարքն անընդմիջա-
պէս սրարտի վճարել Արկղապետին զմնացուած և զամբողջա-
կան հաշուոյն եթէ գուցէ այն. և եթէ երեսցի ինչ մասն ի շահ
ամօին նորա, հատուցի մնա հաւասարակշռական մասն:

ԻԶ. Ռոճիկ շահեկան վարձահաւարքին հաստատուպէս որո-
շեալ է ի գումար վեց հարիւր դոսկանական լիրայից յամն:

Արարեալ ի Լիվոնոյ յերկրորդ աւուր Դեկտեմբերի 1845.

(Ստորագրեալք)

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԵԱՆ ԱԶԳԱՊԵՏ

ՅՈՎՍԷՓ ԵԷՆԻՏԻՆԻԱ Ա ԽՈՐՀՐԳԱԿԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՅԹԱՆՃԵԱՆ Բ ԽՈՐՀՐԳԱԿԱՆ

ՀԱՅՐ ԱՍՏՈՒԱԵԱՏՈՒՐ ՍԱՐԳԵՏԵՐՈՍԵԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱՆ

ՀԱՅՐ ԹԱԴԵՈՍ ԶԱՆԱՔԵԱՆ ՀԻՒԱՆԴԱՊԵՏ

ԳԵՈՐԳ ԶԱՔԱՐԵԱՆ ԱՐԿՂԱՊԵՏ

ՊՕՆԱՄԻԶԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ

Գուցէ հանդիական ընծայեցի յակն արկանողաց պատմու-
թեանս տեսանել աստանօր զօրինակ Ատենագրութեան ժողո-
վոյ Երեսփոխանացն Հայոց յորում սահմանեցաւ կամոնա-
գրութիւնն ի վերոյ եղեալ. « Յաւուր յՊ2 ամսեանմ Դեկ-
տեմբերի 1845, գումարեալ ի ժողով համոյն Երեսփո Տեսարք
» Երեսփոխանք Արգոյ Եկեղեցւոյն Հայոց ի Լիվոնոյ, որոց ա-
» նուանքն

- » Երևելի Տէր Գրիգոր Աղեքսանդրեան Ազգապետ
- » Երևելի Տէր Յովսէփ Եէմի—տիւնիս Ա Խորհրդական
- » Երևելի Տէր Յովհաննէս Գաֆթանճեան Բ Խորհրդական
- » Գերլարգելի Տէր Աստուածատուր Սարլպետրոսեան
- » Գերլարգելի Տէր Թադէոս Չամաքեան Հիւանդապետ
- » Երևելի Տէր Գէորգ Չաքարեան Արկղապետ
- » Տեսեալ զկրկին խորհրդական վճիռս իւրեանց, որ յառուր
- » 17 Ապրիլի նորոգ անցելոյ, մին ի վերայ Տումարի նորոյ
- » հաշուակալութեան մատակարարութեան, երկրորդն ի վերայ
- » պարտաւորութեանցն եղելոց ի վերայ վարձահաւարին և
- » կամտից Եկեղեցւոյն.
- » Ի խորհրդածութիւն առեալ զի ընդունելն մեծապէս
- » օգտակար է որ ինչ սխանգամ կարգեալ եղև ի նախայիւ
- » շտապեալ խորհրդական վճիռս, կերպաւորել ի մի վայն
- » և ի կատարելագոյն Կանոնագրութիւն հանդիսացուցանելով
- » զայն մշտնջենաւորապէս պարտաւորական, որպէս զի իս
- » վանեսցի վերստին դարձն առ նախկին դիրս և եղանակս, ու
- » լոց խառնակ և շփոթ գոյովն, կարելի է զի ի դիպուածս ինչ
- » պատճառ լիցին անպատեհութեանց, և պէտք են որ և իցէ
- » խնամատար վարչութեան նախատեսել զայնս.
- » Վճռեցին ի Խորհրդեան անդ զի յանձն արասցեն Երևելի
- » Տեսուն Աղեքսանդրեան Գրիգորի Ազգապետին վասն մատու
- » ցանելոյ յարգական աղերսանօք առ Նորին Թագ. և Ինք.
- » Բարձրութիւնն, որպէս զի իւրով շնորհալի Հրամանագրաւն,
- » թէ և իցեն ևս հրաման, սահմանադրութիւն, օրէնք, կիր
- » առութիւն, և սովորութիւն ինչ հակառակք, արժանի համա
- » բնացի վաւերացուցանել և հրամայել զլիովին պահպանու
- » թիւն այսր Կանոնագրութեան:
- » Եւ հարցեալ մի առ մի զկարծիս իւրաքանչիւրոցն, վասն
- » րացեալ եղև որ ինչ ի վեր ամդր. գտանելով ճայնս նպատ
- » տականս վեց, հակառակս՝ ամենեկին, հայցելով առ Երևելի
- » Տէր Ազգապետ Գրիգոր Աղեքսանդրեան առ ի փութաւ

» ցուցանել զվաւերացուցիչ իշխանապետական հաստատու-
թիւնն» :

ՊԱՏՃԷՆ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Օրինակ վճառ իրաւական Մէտոյեպոլիւնի քառեւ է Փլըշէն-
տիա մայրաքաղաքի, յառաք. 19 Փետրուարէ 1869. որ պահէ է
Ղեւանդան Եկեղեցոյն Վերջ է Լիվոնոյ քաղաքի:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ

Բաժին Պաշտօնատարութեան Շնորհաց, Արդարութեան և
Կրօնից: — Վէիս Ինկէ.տասնէյարդ սուրբ փետրուարի 1869.

Տեսնել զծանօթագրութիւն Պաշտօնատարութեանն Շնոր-
հաց, Արդարութեան և Կրօնից, գտնեսալմ ի 14 Փետրուարի
1869, Բաժին 3. Նշանաթիւ 1865. որով խմբի տեղեկու-
թիւն ի Պետական Խորհրդարանէն զԱղերսագրոյ իրից, զոր
ուղղեալ էլն Գործակալք Եկեղեցոյն Հայոց ի Լիվոնոյ սակս
վայելիւր զշնորհս հրատարակմամբ իւրիք, և սակս զերծուցանելոյ
ի պարտատրութեմէ կեղեքիչ օրինաց զութեսիմ մշտնջնա-
ւոր Պատարագս, որոց եօթմ առեալ են զհաստատութիւն ի յի-
շատակեալ Եկեղեցոյն, և մնացեալ ութերորդն ի յԱթուա-
նիստ Եկեղեցոյն Լիվոնոյի: Տեսեալ զմախայիշատակեալ Ա-
ղերսագլրն ընդ համօրէն գրութիւնս վաւերականս յարա-
կցեալս ի միասին: Տեսեալ զՏեղեկագիրս Ընդհանուր Կոմոմ-
տութեան Փլըրնտոյ, մին ի թուին 22 հոկտեմբերի 1867, և
միւսն ի 16 Նոյեմբերի 1868:

Լուեալ զյայտարարական գրութիւն Յարաբերչին: Խորհրդ-
դածեալ զի Եկեղեցին Հայոց ի Լիվոնոյ յետ հրատարակու-
թեան Հրովարտակի Լէորտտսի Առաջնոյ որ յաւուր 21 հոկ-
տեմբերի 1785 բարձեալ համաւ զօրութեամբ մորին Հրովար-

տակի ի հպատակութենէ որ առ ժողովն Տարածման Հաւատոյ ի Հոռվո՛ւ: Որով նկատելի է այն որպէս զեկեղեցի ժողովրդապէ տական թեմին այնորիկ, վասն զի ոչ միայն է ենթակայ իրաւասութեան Վիճակաւորին, այլ և յարքունուտ է կարգումն ժողովրդապետին, որ և վարձաարեալ է ըստ մասին յԱրքունի Գանձատանէ, սակս այնորիկ ոչինչ իւր կարէ համարեալ լինել Ընկերական Գոյութիւն օտարի, բայց միայն Ընկերական Գոյութիւն բնիկ թագաւորութեան, ուստի որպէս զմիւս Գոյութիւնս թագաւորութեանն՝ ենթակայ է օրինացն ամենայն, որք կանն և հրատարակեալք են ի Տէրութենէ:

Որով հետևաբար վասն եօթն մշտնջենաւոր պատարագաց ի նմին եկեղեցւոջ հաստատելոց գործադրելի են կամք և որոշմունք օրինացն որ յ17 Օգոստոսի 1867:

Որոյ վասն համաձայնելով Չորրորդ Թուահամարի Առաջին Յօդուածոյ այն Օրինաց, երկրորդ մշտնջենաւոր Պատարագքն Գրիգորեան Ալեքսանայ և Մարգարի Արևայիսկոպոսին յորջորջեալքն, որք որպէս ի սահմանադրական երկաքանչիւր գրութեանց բացայայտ երեխն, սահմանեալք են՝ մին վասն ժողովրդապետի և միւսն վասն օգնականի նորին ի ժողովրդապետութեանն, զերծ գտանին ի կեղեքմանէ, քանիցս է վասն բարելարութեան, մին ի պէտս ժողովրդապետի որ կարգեալ է զարդիւս առ ի հոգարարձութիւն հոգեոց, իսկ միւսն ի պէտս հաստապարտական պարտաւորութեան Օգնականի ժողովրդապետին ի գործս հոգարարձութեանն:

Ուստի ևս մնացեալ հիմզե՞ որ ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ մատրանապետութիւնք և պարզ թոշակաւոր պաշտօնք առամձմական վարձուք մատակարարեալ և վայելեալ յունողէ զպաշտօնն այնպիսի, կացուցանելով իրք զճշմարիտ Գոյութիւնս Ընկերական յինքն յինքնէ զոյացեալս, ենթայակացեալ են կեղեքման զօրութեամբ որոշմանն որ ի Թուահամար 4 և 6, Առաջին Յօդուածոյն յիշատակեալ օրինացն:

Սապէս զնոյն պարտ է ևս համարել վասն Մատրանապէ-

տութեամբ, որ է հիմնեալ ի Պետրոսեան Բարթողիմեայ յԱթոռամիստ եկեղեցւոյն ի Լիվոռոյ :

Այնու զի բացայայտ իմաստ օրինացն այն շրմուղնի և ի բաց առնէ եթէ երբեք վարկանել կամեսցի թէ սահմանադրութիւնքն պատարագեաց եղեալք ի ձեռն Հայոց առ ի կիրառութիւն և ի յատուկ ծառայութիւն կրօնակցացն իւրեանց: և բացասէ եթէ յիշատակեալ վարձք մոցին յառաջ գայցեն ի փոխանցմամբ: այլոց իրաւանց. և ընդունելի միայն այն որ որոշեալ և կարգեալ է յօրինաց ամտի :

Այսու խորհրդածութիւնքն ազդ լինի զի մատրանապետութիւնքն սահմանեալք յեկեղեցւոյն Հայոց ի Լիվոռոյ, ի բաց ստեալ ամտի զերկուսին յիշատակեալս Գրիգորեան Ալեքսանդրայ և Արքեպիսկոպոսին Սարգսի, և այն որ հիմնեալ է յաթոռամիստ եկեղեցւոյն ի միմ քաղաքի, ենթակայացեալ են օրինացն որ յ17 Օգոստոսի 1867 :

Դախագահն Բաժնի

(Ստորագրեալ)

ՄԱՄԵԼԻ

Քարտուղար Բաժնի

(Ստորագրեալ)

ՄԱՆՍՈՒԱՆԻ

ՊԱՏՃԷՆ ԵՐԵՒՏԱՍԱՆԵՐՈՐԿ

Օրինակ Պրոֆեսորի Լեոնի Մեծի Կեղևեցաց Աբրայի շնորհելոյ Կերպուհի Մերան Իշխանշնի է 14 սուր Տրե Կոչեցեալ սահանն Հայոց 1179: Չունելով սոյեան պարտաւ շէշաբարբաւ Բընաֆէրն և Բունարտեալ յերաւուանէն զայն է Հայ հեղուհի վերըարին, որ պահեալն է է Լիվոնայ է որան Սոբոֆանտի Կերպ Մերան անսանելոյ. իսկ Բնաֆէրն սոն Լինել է Իխանի Կոնստնկոստանին Լիվոնանի, որ արտեալ իսկ է Իրաւան Բարբանտիլանն:

*Կանօրն Յիսուսի Քրիստոսի Տեսն մերոյ
Լիւնն արքայ Հայոց Ի Կիւղիկիա*

Լեոնն Իշխանապետ Հայաստանի և Տիրապետ Արուանից և Վրաց, թագաւորական կարողութեամբ մերով յայտ առնեմբ ամենայն Ազգաց և զանազան լիզուաց որք հպատակքն են Իշխանապետական հրամանաց Մերոց, զի լիտլին քաջածամօթ է Մեզ քաջութիւն ամնկում Մարտկլն Մերոյ Կիրակոսի սրդոյ Միրամնայ յԱղուանից ազգէն, նմանապէս ծամօթազոյն եղև Մեզ հաւատարմութիւն մորին Իշխանութեանս Մերում: Հայեցեալ ի պէսպէս յաղթամակս զոր ի սպասաւորութեանն տարաւ նա ընդդէմ թշնամեացն Մերոց, և սակս քաջութեանն և հաւատարմութեանն մորին Կիրակոսի, ժողովեցաք զԱտեան Աւագորերոյ, ուրանօր առաջիկայ գտան վերակացուք Քաղաքաց, Իշխանք և Զօրապետք, և Գլխաւորք ի Զինուորականաց դատուէ, որոց յանդիւնան արարեալ հրատարակեցաք զնա Մերովս հաւանութեամբ Սպարապետ ի վերայ համօրէն Զինուորութեանց Մերոց, շնորհելով նմին զՆշան Ամնատուրք Խաչին Յիսուսի Քրիստոսի, ձևացուցեալ կերպարանօք Քերովբէից ըստ սովորութեանս որպէս տուեալ լինի ի Մէնջայնպիսի նշան առ քաջակորով Մարտիկս Հայկազնեայս,

նդար Մեք զխաչմ զայն ի վերայ ծախակողմեամ լամջացն մորին:

Շնորհներ հասնութեամբ Մերով զի ոչամն այն մնասցէ ևս յեսմոց մորա, երբ ըստ մսին օրինակի լինիցին Մեզ հաւատարիմ մարտիկք, զիմամարտելով ընդդէմ թշմամեաց Մերոց և լինելով պաշտպան և պահապան Սուրբ Հաւատոցն Քրիստոսի:

Շնորհներ կարողութեամբ Մերով զԱւագութիւն Գարբնոյ յԱրտաշատ գաւառի, առ ի վերակացու լինիլ և տիրել ամռ, և զօրութեամբ այսր արքունական հրամամիս Մերոյ՝ թոյլ տամք մոցա ոլք հպատակքն ևն Մերոյ իշխամապետութեան, որպէս զի հմուտմու լիցին Կիրակոսի, և մի ոք ի մոցամէ յամբողջնսցի հակառակ համբխամայ մահն: Առաջիկայ սովին հրամամագրով Մերով որոշեալ սահմաններ զի զմասցէ Կիրակոս ի քաղաքն Համնոյ? և վերակացու լիցի ամռ թէ ի վերայ ժողովրդեան, և թէ ի վերայ զօրացն առհասարակ:

Կրեալ եղև հրամանագիրս ի քաղաքն Վարդաշապատ յամի Փրկչին Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՃՀԹ. և ի ԺԴ. ամեանն Տրէի: — Կամօք իշխամապետին մերոյ զրեցի զառաջիկայ հրամանագիրն և դրոշմեցի զկնիք արքունի:

(Ստորագրեալ)

ՂԱԶԱՐՈՍ

Սևակ Արեւմտայի Սարգսնեաց

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Յակոբոս կաթողիկոս Էջմիածնի զրեցի զայս յատուկ իմով ձեռամբ, և հաստատեմ զի առաջիկայ օրինակն վաւերական է, սակա որոյ դրոշմեցի ըզկնիք իմ (Տեղի կմբոյ):

Ես Շաֆրազ որդի Խօճա Նազարայ Քաղաքապետ Զուղայու վկայեմ զի առաջիկայ վկայագրութիւն և ձեռագիրն է Կաթողիկոսին, մոյմպէս կմիքն է մորա, զչմարտապէս վկայեմ: (Ի թիւ կամց կուէ երևի սյլ վկայութիւն մման վերմոյն այսպէս.)

Շնորհօքն Աստուծոյ կոչեցեալ Յովնաննէս Եպիսկոպոս Երևանու և փոխանորդ Կաթողիկոսին Էջմիածնի՝ ձեռամբ իմով օրինակեցի զգրուածս զայս, և վկայեմ զի եղև այն յամի Տեսուն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի 1629, յաւուր 7 Մարտի, յԷջմիածին: (Տեղի կնքոյ)

Անուանք ոմանք հայրենականք յիշատակեալք ի Պարզևազրի Լեւոնի Արքային թէ և երկրացականք թուին մեզ, սակայն չստեղծվ զայլ օրինակս առ ի բարբառութիւն, հաստատրմարար զայնս յառաջ բերեալ եմք, յար և մման որպէս է յօրինակին իտալական, որ համեալ է ձեռամբ մերով ի մագաղաթեայ մատենէն, որ առ Միլիանեան ընտանիս, որպէս եղև յիշատակ ի կարգի պատմութեանս:

ՊՍՏՃԷՆ ԶՈՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՈՐԻ

Օրինակ Պարբերութիւն Լեւոնոսի Կոյսեր Ասորիոյ, շնորհեալն հարբաբեան Գերբարարին Եւրեմեանայ ի վիճակն ի 23 տեանն Յունիոյ 1699: Գտեալ թեր շքեմնին շոյն բարեմ խորհմանէն ի հոյ բարբար ի Լեւոնայ բազմի առ դաստեան Անճելայ Գալիեթիին յառաջ բերեմ ասորեան շնոյնն որպէս և է:

Լէորդոսու Աստուածային Նախախնամական Գթութեամբն ընտրեալ Իմբերութեւ միշտ Օգոստոս Հոտմնացեաց, Թագաւոր Ճերմանիոյ, Հունկարիոյ, Պոննիոյ, Տալմացիոյ, Գրօացիոյ, Սքլավոնիոյ, Բամալի, Սերվիոյ, Կալլիցիոյ, Լօտովերիոյ, Գումարիոյ, և Պուլլարիոյ, և այլն: Արշիդուքս Աւստրիոյ, Դուքս Պուրկունտիոյ, Պրապանցիոյ, Գարինիոյ, Սթիրիոյ, Գարնիօլիոյ, Մարքիոն Մորաւիոյ, Դուքս Լուչանպուրկի, և Վերին և Ներքին Սիլեզիոյ, Վիրթեմպերկի և Թերայի. Իշխան Զվիպիոյ. Կոմս Հապսպուրկի, Դիլօլի, Ֆերբինի, Քիպուրկի, և Կօրիցիոյ. Լանցիրավիոս Ալզացիոյ. Մարքիոն Սքրագանի Հոմէականի

Կայսերութեան ի վերայ Ամաստմ Պուրկովոյ, և երկոցունց
Լուգանոց. Տէր Մարքիոյ, Արաւօնիքայի, Բօրթի, Նայօնի,
և Սալիմացոց, և այլն:

Հաւատարմաց մերոց Մեզ Սիրելեաց Նազարին և Շահիրի-
մանին եղբարց Մուրատեան, և Ստեփանին Գասպարեան
Հօրեղբորդոյ. նաև Մարգարին, Զաքարին և Միքայելին
Հօրեղբարց ձերոց, ամենեցուն որք են ի Շահիրիմանեան Ազ-
գէն, Կոնսաց Տոսիսարալու, քաղաքացոց Զուրայու, Ասպա-
հանայ մայրաքաղաքին թագաւորութեանն Պարսից, և ողջոյն
և անպակաս աճումն կայսերականի և արքայականի շնորհի
Մերոյ ի վերայ ձեր:

Թէպէտ աշխարհավալ թագաւորաց և իշխանաց գերագունի
մեծապատուութեան վեհութիւնն՝ զօրութեամբ, և կարողու-
թեամբ բարձրաբերձ Գահին իրեանց, բաց յայլոց պայծա-
րութեանց, ամենամուշակ ևս և ամենապայծառ տոհմուք,
այլ և տոհմացեղութեամբ զարդարեալ իցէ, և վերադառնալ
ստիճ իցէ, սակայն պատկառ պայծառ զարմնս ըստ կա-
մաց և հանութեան Ամենակարողին Աստուծոյ փոխելով յայսմ
աշխարհէ, կտմ պարով ևս երբեմն յեղանակաւ, պսիւնքն
պատահելով չարաբարութեան, պակասին, և նուազին:
Վասն այսորիկ նոյն տիրողաց վեհութիւնն, որքան առաւել
մարդասիրութեամբ բաշխէ զշնորհս և զպարգևս իւր պատկառ
պայծառատոհմից և հաւատարիմ և արժանաւոր անձանց,
և զնոսա վասն զարմին և զօրութեանց, այլ և վասն վարուց
և արդեանց իւրեանց վերացուցանէ ի բարձրագոյն պատիւս և
մեծութեան աստիճանս, և ի պատուադրութիւնս. նոյնքան ա-
ռաւել վառք, և պայծառութիւն բարձրաբերձ Գահուն իւ-
րեանց առաւելանայ: Եւ այսու ոչ միայն ստորագրելոց, այլ և
այլոց օտարաց հաւատարիմ սիրտքն տեսանելով զտառա-
սրբութիւն իշխանացս այսոցիկ խթանին, և ստիպին և չարթին
առ ի կատարել հաւատարմապէս զամենայն հնազանդու-
թիւնս, և մերգործել զքաջասիրտ արարմունս:

Որոյ արագաւ և Մեր, որք մախտխմամութեամբ և տրաւմադրութեամբ Շայրագունի, և Ամենակարողի Միապետին Աստուծոյ՝ Կայսերական և Արքայական մեծութեամբ եւք ճշխացեալք՝ Հանարով զհաւատարիմ հմազանդելոց Մերոց, այլ և զօտար Ազգաց սիրտս առ Գահ վեհութեան Մերոյ ողբել, և այսու ի մէջ թագաւորութեան և տէրութեան Մերոյ անհոցունել զՊայծառատոհմս, և զմոցին պայծառութիւնն, զօգուտն և զողջութիւնն յառաջացուցանել, և առատարաշխութեամբ Մերով համատարած՝ ընդ տիեզերս ամենայն սվռել, և տարածամել զվեհանձնութիւն Անուան Մերոյ, յորժամ մարդասիրապէս ծանեաք թէ Դուք վերոյ անուանեալ Կոմսք Տուփարարու և Ջուղայու՝ ոչ միայն ցեղեալ էք ի հնագոյն Շահրխմանեան Տոհմէն, այլ և Նախնիքն, և Պապունքն Ձեր, թէ և Դուք ամենամեծ գովութեամբ արարեալ էք զպայծառսոցոյն զամազանս գործս, և զգերագոյն զօրութիւնս, մամաւտանդ ի տարածանել զԿաթողիկէ Հաւատն ի միջի յայտնագոյն վտանգից կենաց, սպառելով զյորով ինչս, և զբարիս, և զարիւն և ս հեղրով, ամեննին արժամի համարեցաք, զի Դուք ոչ միայն զվերոյիշեալ Նախնեաց Ձերոց պայծառագործութեանց համդերձ ամմահական և փառաւոր յիշատակաւ Անուան Ձերոյ առջիք ի Մէնջ զմիշտ մնացական վկայութիւն, այլ և ի համարժամիս պատուոց և մեծութեանց աստիճանս, իբր Դուք ինքնին յանձնեցեալք Ձեր յատուկ զօրութեանց և արդեանց, ի ձեռն Մեր բարձրաշիք, որով ապագայից Ձերոց և այլոց ևս հաւատարիմ հմազանդելոց Մերոց մեծագոյն օրինակ, և ի Մէնջ խթան տացի վասն արժանապէս ստանալոյ, և ընդգրկելոյ զպսակոսի Հանս արժանութեան: Վասն որոյ Մերով իսկ կամաւ, և ի Մերմէ ստոյգ զհատութեմէ, և կատարելախոհ ոգւտով, և մատչելով ողջամիտ խորհրդոյ, և ի լրութեմէ Կայսերականի և Արքայականի Կարողութեանս Մերոյ, զՁեզ Նազարդ, և զՇահրխմանդ, Եղբարս Մուրատեան, և զՄտեփանդ Գասպարեան Ձեր հօրեղբոր որդի: այլ և զՄարգարն, զՋաւ

քարն, և Միքայէլն Հօրեղոսարու Ձեր. դարձնալ զորդիս, զժա-
ռանգս, զսպազայս, և զելողս ի Ձէնջ օրինաւոր հարազատ
դուստր և որդիս, զծննալս և որք ի Ձէնջ մինչև յսոխանան
ծնանելոց են, վերոյասացեալ թագաւորութեան Մերոյ Հունկու
րիոյ, և նմին իսկ առկապեալ մասանցն զճշմարիտ, և զամ-
երկբայ Կոմսս, որք ճերմաներէն Կրաֆն կոչին, բացայայ-
տեմք, և զԶեզ զամննեսեան, և զխրաքանչիւրսդ իբրև ի մախ-
մեաց զարմէ Կոմսից ծնեալ Կոմսս անուանեմք. և պատուա-
ղրութեամբ և պատուով, նաև մեծութեամբ Կոմսից ընդ ա-
նուանակոչութեամբս այսու ամենապայծառից, երեսելոց, և
մեծաշքից, ճերմաներէն Տօխիկալուջն ողանատրեմք. և զԶեզ
ընդհամուրս, և զխրաքանչիւրս, և զԶեր ժառանգս, և զսպա-
զայութիւնս ի թիւ և ի ժողով այլոց ճշմարիտ և աներկբայ
Կոմսից սասցեալ թագաւորութեանս Մերոյ Հունկալրիոյ, և
նմին իսկ առկապեալ մասանցն, եպսք և առգրեցաք, և շնոր-
հաց, և ազատութեանց, Գերազանցութեանց, և Մեծութեանց
որք պատշաճին Կոմսից, ընդունակս և վիճակակիցս և մատ-
նակիցս սրարաք:

Այլ և վճռեցաք և այսու Մերով Պատուիրաւս հաստատու-
ցաք, զի Դուք նազար և Շահրիման Մուրատեան, Ստեփան
Գոսարեան և Մարգար, Զարար և Միքայէլ կարող լինչիք և
պարտ լիցի Ձեզ կրել, և ունել ընդ մշտնջենաւոր սպազայ
ժամանակս զԱնուս, և զՄեծութիւն ճշմարիտ և աներկբայ
Կոմսից, նաև թէ ի զիրս, և թէ յանուանակոչութիւնս, ի յիրս,
և ի զործառնութիւնս հոգևորս և ժամանակաւորս, յեկեղե-
ցականս և յաշխարհականս ի Մէնջ և ի Մերոց Յաջորդաց,
այլ և բնակից և յիրաքանչիւր այլոց, որոյ և իցեն կացու-
թեան, աստիճանի, պատուոյ մեծութեան և զերակայու-
թեան, իբրև ճշմարիտ Կոմսք համարիլ, ունել, ստիլ, անուա-
նիլ և պատուալիլ կարողասչիք: Որպէս և Մեք զԶեզ իբրև
զայսպիսիս համարիմք, ունիմք, անուանեմք, բացայայտեմք
և կոչեմք, կամելով և նովիմ իսկ Կայսերական և Արքայական

իշխանութեամբ Մերով յայտնապէս վճռելով, զի ընդ ստեղծման տեղիս և նրկիրս ի մէջ վերոյիշեալ Քաղաքութեանս Մերոյ չառկարիոյ և նմին իսկ առկախեալ մասանցն թէ ի դատաստանս, և թէ արտաքոյ դատատանաց կարող լինիչիք, և զօրեսչիք վարել, և վայելել, և ստանալ զամենայն, և զմիւրս միոջէ բրիվիլէնս, ինտուլըս, ազատութիւնս, իրաւունս, սովորութիւնս, պատիւս, մեծութիւնս, զերազանցութիւնս, սուրբ հարկութիւնս, շնորհս և զխնամածութիւնս, զորս այլք այսպիլ սի ՚հոմսք սովոր են վարել, վայելել, և ստանալ, որով և իցէ կերպիւ, իրաւամբք, կամ հին սովորութեամբ, և ոչինչ համարեցիմ ամենայն հակառակութիւնք և արգելմունք:

Իսկ ուր և գտանիցի մշտնջենատր յիշատակս այս, որով զՁեզ բարձրացուցաք առ այս մեծութիւն, և մոյն ինքն իսկ լիազոյն բարեբարութեամբ պերճացեալ տեսանիցի ի մարդկան, յայտ լիցի զի վերոյ իշխանութեամբ Մերով գառաջին նշանակս կնքոց Ձերոց, որովք մինչև ցայժմ վարեցաք, ոչ միայն ըմկալաք և հաստատեցաք, այլ և շնորհեմք և առատաբաշխեմք զի կարտոջիք տանիլ և կրել զնոսա ըստ այսմ հետեալ կերպիս. այսինքն զգիմուորական ասպարն չորեքկուսի կանգնեցուցեալ ի վերուստ ի վայր, և յաջմէ յահեակ ընդ մէջ բաժանեալ, որոյ վերին աջ կապոյտ մասն ունի զչորս ոսկեղէն ատտեղս, եղեալս ի չորեսին կողմունս նորս. և ներքին ձախ նոյնպէս կապոյտ մասն ունի ի վերուստ կուսէ զսիրտ մի ընակամ ծիրանի գունով ներկեալ, և ի միջի գերկու ձևոս, որք կարմրագոյն թեզանիս զգեցեալք զիրեարս լնդգրկեն: Իսկ ներքին աջ, և վերին ձախ սպիտակ մասունքն ունին զմի մի երկազլուխ թագիւ պատեալ արծիւս բնական երանգով նկարեալս, որք ի կանգուն կալով, զթևս և գոտս խրեանց տարածեալս ունին: Եւ նորին իսկ Ասպարի վերին ձայրն ունի ըզթագատորական թագ մի մեծագին սկամբք պննեալ, և վայրի ձայրն գերկու կանաչ նիւղս, որք ի վերկոյս ձգտեալք շրջապատեն զնոյն Ասպարն: Ջոր օրինակ այս ստեղծման իւրով յա-

տուկ յատուկ նշանակութեամբն ի սկիզբն այսորիկ Կոնդակիս Մերոյ մկարչիմ համնարեղ ձեռամբն և արուեստիւմ, յատուկ և բնական երամգովմ խրով պայծառապէս նկարեալ, և առաջի աչաց տեսողաց յայտնապէս երևեալ տեսանի:

Վասն որոյ կարող լինիջիք Դուք, Նազար և Շահրիման Մուրատեան, Ստեփան Գառարեան, և Մարգար, Զաքար և Մլիքայէլ տամիլ և կրել մինչև յաւտեան, վարել և վայելել ըզվերոյ գրեալ Ասպարն, կամ զկմկքն ընդ ամենայն տեղիս ի սրատերազմունս, ի կոխս, ի մարտս, ի նիզակախաղս, ի թորնէականս, յերկամարտս և ի մեմամարտս, և յայլ ամենայն և յիրաքանչիւր, և յորպիսի և իցէ կրթութիւնս զմուտրակունս և քաղաքականս, այլ և ի մոհրս, ի վարագրչս, ի վարտայս, ի սրահազարդս, ի մատանիս, յալամն, ի վահանս, ի տունս և ի գերեզմանս, և հատարակապէս յոր և իցէ իրս և ի գործս:

Դարձեալ կարող և արժանի լիջիք ստանալոյ և ընդունելոյ զամենայն շնորհս և զազատութիւնս, զսարսհարկութիւնս, զիրատունս, զֆէվտս, զրիվիլէնս, և զազատ լինել յընծայից և ի ծանրութեանց իւրաքանչիւրոց հարկաց իրականաց, ամձմուտրականաց և իստնից, մահ վայելի զիրաքանչիւր զիրատունս. զորս այլք Կոմսածնեալք ընդունակք և մասնակիցք ֆէվտաց, վերոյիշեալ թագաւորութեան Մերոյ Հումկարիոյ և նմին իսկ առկախեալ մասանց ոչմարիտ Կոմսք, և Տեղացիք վարեն, վայելեն, ունին որպիսի և իցէ ուղորութեամբ, և կամ ըստ իրաւանց. ոչ ոք ևրենք արգելցէ և ոչինչ համարենցին ամենայն սովորութիւնք, սահմանադրութիւնք և րիվիլէնք, այսինքն Նամուք թէ՛ ներկայք և թէ սուրտնիք Թագաւորութեանց, Գաւառաց և Տէրութեանց Մերոց, որք կենպլե իւիր ընդդէմ այսմիկ բարեհաճոյ սովմածութեան, և շնորհելութեան Մերում՝ ընդդիմութիւն ստնել կարասցեն, զոր ամենայն Մերով Կայսերական և Արքայական իշխանութեամբս ի ձեռն Գրոյս այսորիկ խափանեմք, և խափանեալ զոլ կամիրք:

Եւս սուտանել ընդունիմք, բացայայտեմք, ամուսնեմք, Ոչաւ
Ուստրեմք, հաւաքեմք, ընտրեմք, թուեմք, և առգրեմք, և
զսովորական Կոմսից ամուսնագրութիւնն Ամենապայծառից,
Երևելեաց, և Մեծաշքից, Գերմաներէն Տօխկեպուզն սրար-
զեմք և ճոխացուցանեմք: Եւ վասն վիւայութեան, յիշատակի,
և յաւիտենական հաստատութեան պարտիկ իրի՛ զայս Մեր
Նամոսս ստորագրութեամք ձեռնիմ Մերոյ, և Մեր ծածուկ կա-
խեալ կնքովմ ամրացեալ և հատատեալ հրապարակել հրա-
մայեցաք:

Տուաւ ձեռամբ Մեր Հաւատարիմ, և Մեզ Մտերիմ Սիրե-
լոյ Գերապայծառ Հօրն ի Քրիստոս Տեառն Լէորոտի Հռովմէա-
կան Սրբազան Եկեղեցւոյն ամուսմք, Սրբոյն Հերոնիմոսի Իլ-
լիրիկացոց, Երէց Կարտինալ Գօլօմիչին, որ է Արքեպիսկոպոս
Սղրիկոնիոյ Մետրապօլիտ Եկեղեցւոյն, և Տիգրոյն, և Կոմսու-
թեան Ոորին ամուսն վեհագոյն, և մշտնջենատր Կոմս Նա-
խարար Հոմկարիոյ, ձմեալ Լեկաթ, Ծայրագոյն և Խորհրդա-
կան Քանեկլար, այլ և սրտագէտ Խորհրդակից մեր:

Յամի Տեառն ՌՌԹ (1699) յամսեանն Յունիսի ԻԳ, - ի քա-
ղաքիս Մերում Վեննայի Աստրիոյ: Իսկ յամի Թագաւորու-
թեանց Մերոց՝ Հռովմէականին ԽԱ. Հոմկարիոյ և այլ Թա-
գաւորութեանց՝ ԽԴ, և Պոհեմիոյ ԽԳ:

Յորում ժամանակի զեկեղեցիս Աստուծոյ Երջանկութեամբ
նովուէին Գերյարգելիք և Պատուելիք Հարքն ի Քրիստոս վերոյ
Տէր Լէորոտն Հռովմէական Սրբազան Եկեղեցւոյն ամուսմք
Սրբոյն Հերոնիմոսի Իլլիրիկացոց Երէց Կարտինալ Գօլօմիչն
Արքեպիսկոպոսն Սղրիկոնիոյ Մետրապօլիտ Եկեղեցւոյն, և
Ֆրաթ Բավլօ Շէխն Գօլօցիոյ, և Պաչիոյ Եկեղեցեացն Արքեպիս-
կոպոս. Ստեփանն Յեխեթեմիք Ծակրապիոյ. Լատիսլան Մա-
թիաշուչի Նիսրիոյ. Պայծառ Քրիսթիան Ավուշղն Գոլքո
Սաքսոնիոյ Եավրիոյ: Ֆրաթ Ավուշղինն Պենթովիք Վարատի-
նի, և վերոյ Ֆրաթ Բավլօ Շէխն Վերակացու Վարրիսիոյ: Մի-

քայլէն Տփղիզօվիք Վաչիոյ : Ստեփանն Տօլնի ընտրեալ Քուսնատիոյ : Մաթիասն Ռատօնայի ընտրեալ Բվինգվինքեզիոյ : Ֆրանչիսկոսն Եանի Սիրմիոյ : Կօտեֆրիտն Քարայուն ընտրեալ Սամանորիոյ : Անգրէասն Մաթուշէք ընտրեալ Սքօրիոյ : Բաւլօ Պալասայ ընտրեալ Բօզօնիոյ : Ֆերախմամտն Բուսել Դիմնիւնոյ : Ֆրաթ Նիքօլայն Բլումպէօ Պօսնոյ : Յովնաննէան Պապիք ընտրեալ Սքարտօնիոյ , և Մարթինն Պրայքօվիք Սեկնիոյ , և Մօորոսվոյ , եկեղեցեացն Եպիսկոպոսունք :

Դարձեալ յորժամ զԿոմսութիւնս , և զպատիւս Հռնկարիոյ Թագաւորութեանս վայելէին Ասենապայճառք , Երևելիք , և Մեծաշուքք Բավլօ Եսթերաս Կալանթեան , որ է Սքրագան Հռովական Կայսերութեանն Իշխան , և Զինուոր Ավրիվելլերին , և Բալլաթին վերոյ Թագաւորութեանս Մերոյ Հռնկարիոյ Մշտնջենաւոր Կոմսն երկրին Շէրուզիոյ , Ստեփան Չազն , և Դատաւորն Մերոյ Թագաւորական Դիւանին : Մշտնջենաւոր Կոմսն Ատամ Պաթիան ի Նեմէթնոյվար վերոյգրեալ Թագաւորութեանց Մերոց Տարմացիոյ , Գրօացիոյ , և Սքլավօնիոյ Պանն : Կոմսն Ճօրճի Էրտտի ի Մօնեօքերէք Թավերնիքոսաց : Կոմսն Ֆրանչիկոս Քերի Հերն ի Բօլիքեր Ակագօնաց : Կոմսն Քրիսթօֆոր Անտոն Էրտտի ի յասացեալ Մօնեօքերէք Խորակարերաց — Կոմսն Մարկոն Ժօպօր ի Ժօպօր Ալնգվինայ Դոնապանաց — Կոմսն Ֆրանչիսկոս Պաթիան Տակաուպետաց — Կոմսն Նիքօլայ Բալթի ի վերոյ Էրտտի Սենեկապետաց , Կոմսն Միքայէլ Լաթերնագի ի Կալանթայ Դիւանին Արքունեաց Մերոց ի մէջ Հռնկարիոյ Ռաուցիչք և Վարպետք : Եւ ասացեալ Կոմսն Նիքօլայ Բալթի Էրտտեան Կոմս Բողոնիոյ : Եւ այլք յոյժք յորովք վերոյ Թագաւորութեանս Մերոյ Հռնկարիոյ Կոմսք և Մեծամեծք :

(Ստորագրեալ)

ԱՆՔՈՒՏՈՍ ԿԱՅՐ

(Ստորագրեալ)

ԱՆՔՈՒՏՈՍ ԿԱՐՏԻՆՆԱԼ ԳՕԼԼՅԵԻՉ

Այրեպիսկոպոս Սյրիկոնիոյ , և այլն .

(Ստորագրեալ)

ՖԲԱՉԻՍԿՈՍ ՍՕՄԱԼԵԱՆ

Օրինակք այլ վաւերականաց որք պակասին ի կարգի Պատմեմից ի Յաւելուածի աստ, յառաջ բերեալք են ի կարգի պատմութեամբ, որպիսիք են Ութեքին Ռիմական պայմանք եղեալք ի Հասկնայ վասն շինութեամ Եկեղեցւոյն Հայոց ի Լիվոնոյ. Վնիւ դատաստանական Արքեպիսկոպոսին Բիզայու. Սահմանադրութիւն վասն յարաբերութեամ **Մէլիմբըն** Հայոց ընդ լատին Աւագերիցուն ի Լիվոնոյ: Կոմդակ Բեմեղիկսոսի ԺԴ Քահանայապետի, և այլն:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՕՐԻՆԱԿՔ ԹՂԹՈՑ

- Թուղթ Ա. Օրինակ Յանձնարարականի հոգևոր ճեղքում Ա. Գետր. Թ.**
”	Բ.	”	Հրովարտակի Առաջնորդութեան
”	Գ.	”	Կոմդակի թեմական Նպիսկոպոսին
”	Դ.	”	Շնորհազրոյ Զաղաքապետին Ղիվոմոյի
”	Ե.	”	Գրոյ հոգևոր ճեղքում Ստեփ. Գետր. Ժ.
”	Զ.	”	Գրութեան Գետրոս Ասպետի Աղամեան

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԹՈՒՂԹ ԱՌԱՋԻՆ

Օրինակ Յանտարգրականի Ամենապատիւ Անդանի Պետրոսի
Իննեբրորդի Կաթողիկոսի Կիւմիկոյ շնորհելոյ Ռեյ յերթանն Ռեյ յԱ-
ռաբելուսիան և յԱռաջնորդութիան Հայոց է Լիւբուանոյ տալով .
յեղիւն է Հայ է Լարինանն Բնագրին :

Մեր Ամտոմ Պետրոս Թ ,
Պատրիարք Հայոց Կիւմիկոյ , Հաստատեալ յԱռաքելական Գահէն :

Անմեցում որոց յակն արկանն յայս առաջիկայ թուղթ
Մեր ծամուցանմք և վկայեմք զի Յարզոյսապատիւ Տէր Մեսրոպ
Ուղտրեան Քահանայ Հայկական Կաթողիկեայ ծխիւն ի կղերաց
Պատրիարզութեանս աստի Կիւմիկոյ որ երթայ ի Լիւբուանոյ , չէ
ամենեւին ամկեալ ըմդ Եկեղեցական դատակնքաւ , և է ազատ
յորնիցէ Կամոմակամ արգելմանց՝ որչափ ծամօթ իցէ Մեզ .
Նա մամաամուղ սամաչնմք զմա զարդարեալ ըմտիր առաքի-
նութեամբ , ուղղափառ վարդապետութեամբ , և բարուք զմա-
ցիւք . Սակս այմորիկ փութով մեծաւ յամծմ առննմք զմա Ա-
լազագոյն Եկեղեցականացն , առ որս հարկաւորեցի մա իմքն
մերկայ լիմեւ , որպէս զի բարեհաւնեացիմ ըմուռնել զմա ամե-
նայն մարդասիրութեամբ և բարեզութ խմամօք եթէ երբեք
պիտոյասցիմ նմա :

Միմչլեռ Մեր հպցեմք ի Գերագոյն և յԱմենաբարւոյն Աս-
տուծոյ զի հաստուցէ վարծս իւրաքամչիւրոց ըստ արդեանցն և

արժանեացմ իւրհամց: Ի վկայութիւն վերագոյծ ասացելոցս և
այլմ:

Տուեալ ի Կոստանդնուպօլիս ի Պատրիարքարանէ Մերմէ:
Յաւուր Գերորդ Յումուարի
Յամի Տեառն 1879.

(Ստորագրեալ)

ԱՆՏՈՆ ՊԵՏՐՈՍ Թ. ԼԱՍՏՈՒՆ

Պատրիարք որպէս ի վեր

(Տեղի Կնքոյ)

(Ստորագրեալ)

ԲԱՌՆԱԲԱՏ ԱՊԵՏԵՂԻՐԵՆ

Ստանդարտի Պատրիարքական

Ներկայ Մասն Յաւելուածոյս, յորում վեցեքիմ թղթոց օրիւ
ճակք պարունակեալ կամ վերաբերեսպմ Առաջնորդութեամս
մերում որ երբեմն ի Լիվոռնոյ Քաղաքի, ոչ այլ իմչ վախճա
մաւ յառաջ բերեալք եմ, եթէ ոչ վասն վերժամութեամ այ
նոցիկ որք հետաքմնիմք իցեմ առ ի քանաչել զայմս, իբր հա
տակոտորս ի վաւերականացմ, և ոչ սակս այլ երկրորդական
իմչ վախճանաց:

ԹՈՒՂԹ ԵՐԿՐՈՐԴ

Օրէնսի Հրովարտելի Ուղերէնով Առջնայ Իրաւացոց Աբ-
րայի շնորհելոյ յեղ շահն Առաջնորդութեան է վերայ Եկեղեցոցն
Հայոց է Լիւթանոյ. որ պահեալ էոյ յարեւարդարտիան Դիւանի Ե-
ղեկոսարանէ որ է Լիւթանոյ տաղտի :

Ունակերթոս Ա.

Շնորհիւն Աստուծոյ և կառօք Ազգիւն
Արքայ Իտալիոյ

Ըստ առաջարկութեան Պաշտօնեայ Կնքսպետին Մերոյ
Քարստուղարի Պեստութեան ուր վասն գործոյ Շնորհոց, Աբր-
րութեան և Կրօնից .

Վնոնալ եւք և վնոնմք

Զօրութեամբ Արքունի Պաշտպանական իրաւանց Մերոց, ա-
նուանեալ կարգեմք զՏէր Մեսրոպ քահանայ Ուղորդեան ի
վերայ պարսպ մնացեալ ժողովրդապետութեան Հայոց, ուր
յորջորջեալմ է յամուծ Սըրոյն Գրիգորի Լուսաւորչիւն ի Լիւթու-
նոյ :

Վաւերական օրինակ Առաջիկայ Հրովարտակիւն շնորհեալ
լիցի այցմ, որոյ ի պէտս և ի շահ տուաւ առ ի կիրառութիւն
իրաւանց մորիւն :

Վերոյլիշեալ Պաշտօնեայ Կնքսպետ մեր կարգեալ է ի գործա-
պրութիւն այսր Հրովարտակի Մերոյ :

Տուեալ ի հռովմ յՅ Մայիսի 1881 .

(Ստորագրեալ)

ՈՒՄՊԵՐԹՈՍ

(Ստորագրեալ)

ՎԻԼԼԱ

Վասն վաւերականութեան օրինակիւն

Առաջիւն Վարչակալ Բարձրագոյն Բաժնի

(Ստորագրեալ)

ՄԱՐԿԵԹԹԻ

(Տ. Կ.)

Առաջնորդք Եկեղեցւոյն Հայոց ի Լիվոռնոյ կամխագոյնք քան
զժամանակս մեր ամհոնքիմ առՌասարակ սկսեալ յամէն 1785
ընկալում զլոյտում իւրեանց և զհաստատութիւնն յԱւագ Դըք
սէն Դոսկամայու. իսկ մեք իբր աւաջիմ ամգամ ընկալաք
զայն ի Ոոր Իշխամապետէն Դոսկամայու, այս է յԱրքայէն
ընդհանուր Խտակոյ:

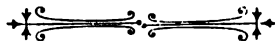
Առաջիկայ Արքունի Հրովարտակն ուղղեալ եղև մեզ ի ԽՅՈՒ
մակալէ Արքայի ու է ի Լիվոռնոյ, քաղաքի այսու հետեւեալ
զրութեամբ.

Առ Յարգոյալեծար Տէր Մեսրոպ Ուղուրեան
Ժողովրդապետ Եկեղեցւոյն Հայոց ի Լիվոռնոյ.

Առ ի վայելում իրաւանց յամծն առնեմ ի ձեռա Տէրու
թեան Ձերոյ զմերփակեալ վաւերական օրինակն Արքունի
Հրովարտակիմ գտունալն յՑ մերկայիս, ի ձեռն որոյ ամուս
մեալ եղէք ի ժողովրդապետութիւն Հայոց Սրբոյն Գրիգորի
Լուսաւորչիմ կոչեցելոյ ի Լիվոռնոյ:

Ի Լիվոռնոյ յ13. Մայիսի 1881.

Խնամակալն Արքայի
(Ստորագրեալ)
ՃԵՆԴԻՆԻ

ԽՈՒՂԹ ԵՐՐՈՐԴ

Օրինակ կանգուն շնորհելու ժողովրդի Մեծնեթի Բեթնիս Բաշնի
Երեւոյտուն Լիւսանայ վան Առաջնորդութեան ժողով Գրքայ է Պրքայ
Հայազգի ժողովրդեան որ է Լիւսանայ տաղաթի անդ:

Մեր Բեմինոս Բաշնի շնորհիւն Աստուծոյ և Առաքելական
Սուրբ Աթոռոյն նպիսկոսութոս Լիւսանայի:

Յարգոյանծար Մեսրոպայ Քահանայի Ուղղութեան ողջոյն
և Տեառնաւանդ օրհնութիւն:

Փառաքելով Մեր խնամ անկ հոգևորական հոգարարծոս
Թեան այնմ մասն Հօսիմ մերոյ որ բաղկացեալն է ի Հայազգ
գեաց Քաղաքիս այսորիկ, որ կերպարամեալ կազմէ զժողո
վորդ ժողովրդապետական եկեղեցոյն Հայոց որ յորջորջեալն
է Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ի ամին Քաղաքիս աստ, մնացեալ
պարապ մահուամբ Յարգոյանծար Տեառն Հօր Աստուծա
տրոյ Սարըսեփորոսեան յաւուր 25 Ապրիլի 1878:

Առ որ Դուք անուամեալ եղէք ի մոր Առաջնորդ Արքունի
Հրովարտական յաւուր 8 Մայիսի 1881: Եւ զի յայտնի լեալ
է Մեզ յարմարութիւն ձեր, առողջամիտ վարդապետութիւն և
բաւականութիւնն առ ի վարումն վերոյիշեալ պաշտօնին: Յն
մեալ ի վերայ բանիցս պսոցիկ իշխանութեամբ Մերով թէ՛
սովորականսն և թէ՛ անսովորականսն, և սլով որով և ի
ցէ լաւագոյն եղանակաւ, հաստատեմք զձեզ ի ժողովրդապետ
վերոյիշեալ եկեղեցոյն Հայոց ի Քաղաքի աստ, տալով և
շնորհելով ձեզ զազատականն կիրառութիւն ժողովրդապետ
կան պաշտամանց ձերոց յամենայնի, որք յարարերիալ գտա
մին առ պաշտօնն որ ի վեր ամդր: Նաև ամենայն հարկաւոր,
և պատեհական կարողութեամբ, միանգամայն ամենայն պա
տուով, առաւելութեամբ, պարտաւորութեամբ և ծամրու
թեամբ որք առ մոյն պաշտօն յարակցեալքն են:

Ի վկայութիւն որոյ հրամայեցաք զի առաջիկայ Կոնդակս Մեր հաստատութեամբ ձեռաց Մերոց և ստորագրութեամբ Աստմաղալի Մերոյ զօրութիւն զգեցցի, Եպիսկոպոսական Կըմքովս Մերով զմտանալ:

Ի Լիվոռնոյ յԱպարանէս Մերոն: յԵպիսկոպոսական Կոնդակս մոցէմ:

Ի սերկեամս առուր եօթմևսամ Յունիսի Հազար ութ հարիւր ութսուն և սի (1881), ի Քազաւորութեան Մեծափառութեան Նորին Ումպերթոսի Առաջնոյ Արքայի:

(Ստորագրեալ)

† Բէմիձիոս Եպիսկոպոս Լիվոռնոյի.
(Տեղի կըքոյ) (Ստորագրեալ)

ՓԱՏՏԱԲԱՆ ՕԼԻԻԹՈՍ ՊՈԲԱՅՅԻ
Մտննադպիր Եպիսկոպոսական

Առաջիկայ Եպիսկոպոսական Կոնդակն յարտացեալ առաջ ընդհանուր Խնամակալէ Արքային որ յԱրեան Բողոքայ է Լուստա Կաթի, շնորհեցաւ պաշտօնապէս հրաման ՚ի սրճարբութեան, որպէս ախ առ նոսա *exequatur*, կարտրեցե. որ և իրեալ էոյ յարտըն Եպիսկոպոսական Կոնդակն այսպէս.

Հոնդիամուր Խնամակալ Արքային որ յԱտեան Բողոքոյ է Լուսքա.

Տեսեալ զվերոյգրեալ Կոնդակ Եպիսկոպոսական Վիճակին Լիվոռնոյի:

Զօրութեամբ Արքունի յամծմարարութեան, ի բաց առեալ զօրէնս, զտվորութիւնս, և զառամծմաշմորհութիւնս Պետութեանմ, մաև զիրաւունս երրորդի, շնորհէ զհանձնութիւնմ Արքունական:

Ի 26 Յունիսի 1881

(Ստորագրեալ)

(Տ. Կ.)

ԹՈՒՂԹ ԶՈՐՐՈՐԿ

**Օրէնալ Ենթահարց Լօճրա առան Աստիտի Քաղաքացիներն
Լիւթանայի Կառնայի Կէլ է Կառնայի Ենթին Մեծագոյններն Ուժ-
դիւրնայի Աւանայ Արտային Իրաւայ. (վասն զի յայց ելանելն Ար-
քայի ի Լիւթումոյ քաղաք ընծայեալ եղև մսին ուղերծ մի ի մէնջ
ի հայրենի քարառ համուրեր խալալամ թարգմանութեամբմ):**

**Քաղաքացիտարան
Լիւթանոյի**

Նորին Մեծափառութիւնն Արքայն՝ առ որ մասուցեալ եղև
Ուղերծն ի կողմամէ Երևելի Տէրութեամ Ձերոյ ընծայեալն նմա
ի մշամ յարգամաց, գովեսաց ըստ արժամոյն զինքնաշարժ
վկայութիւնն տուեալ նմին ի գովեալ Երևելի Տէրութեմ, Ձեր-
մէ, և հաճոյ եղև առաջի մորա ազնուական մասնութիւն Ձեր-
Այսու առթիւ ըմկալեալ զպաշտօն ի կողմամէ նորին Վսե-
մութեամ պաշտօնէի Արքունի Պալատամն, հաճոյական իմն իմն
համարին թարգման լինել Արքայական շնորհակալութեամբ :

Եւ յայտ առնեմ զինս ակամաւոր յարգութիւն

Տուեալ ի Լիւթումոյ ի 26 Մարտի 1883

(Ստորագրեալ)

ՔԱՂԱՔԱՊԵՏՆ ԼՕՎԵՐԱ

Երևելի Տէր

ՄԵՍՐՈՊ ՈՒՂՈՒՐԼԵԱՆ

Ժողովրդայեա Հայկական Եկեղեցոյն Ի Լիւթանոյ .

ԹՈՒՂԹ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Օրինակ լեզու Աշենապոլիս և Գեղերջնիկ Հոգևոր Տեսան
Ստեփանոսի Պետրոսի Ժե Կաթողիկոսի Կեղևիչ, աղջկույ ժեզ
առ է անցանել է ժողովրդագրութեանն Լիւթանոյ, Կաթոսի առ ժո-
ղովրդագրութեանն Մեթի Կաթույ է հայրենիս ժեբ է Կաթանդանա-
պոլիս :

Որպէս արդէն կենդանի ձայնիւ ծանուցեալ էաք Ձեզ, սյ-
սու Պաշտօնական Գրութեամբ Մերով յայս առմանք Ձեզ եթէ
կարգեալ եմք զՁեզ ի ժողովրդապետ և Մեծաւոր Եկեղեցւոյն
Մերում որ ի մեծ Կղզի: Վասն որոյ փութասջիք դարձ առմել
այսր ի մտանել ի Պաշտօնը զոր յամծնեալ եմք Ձեզ: Գեր-
Տէր պետրոս Վ. Տէմիրճեան կարգեալն ի Մէժջ ի ժողովրդա-
պետ Ազգային Եկեղեցւոյս ի Լիւթոնոյ, մեկնեցի աստի յետ
աւուրք իմի, և ի հատանելն այլը յամծնեալիք մմին զամեմայն
զործս և մասնամս և զբութիւնս Եկեղեցւոյն և ժողովրդապե-
տութեանը, և հանձնելիք հաղորդել մմին մաս զամեմայն կա-
րուր ծանօթութիւնս և զտեղեկութիւնս որ յօգուտ Եկեղեցւոյն
և Ազգային իրացը :

Եւ հաւատուօք սիրոյ եմք
Քնրա Կ. Պօլսոյ յՅՈ Ապրիլի 1887
Գերապատիւ Տեսանք աղօրարար

(Ստորագրեալ)
ՍՏԵՓ. ՊԵՏՐՈՍ Ժ.

Առ Գերապատիւ Տէր
ՄԵՍՐՈՊ Վ. ՈՒՂՈՒՐԵԱՆ
Ժողովրդապետ ի Լիւթոնոյ

Կրդ. Պարք. Կիլիկիոյ

ԹՈՒՂԹ ՎԵՑԵՐՈՐԳ

Օրինակ ընդոյ Առդեո Պեոբոս Աբոմեանի Աշգոյեոին Հոյոյ է Լիւթունոյ ուղղելոյ առ Տեղ է յամանակի հրաժարման Տեոյ է յողովրդապետութեան Աշգոյին Եկեղեցոյն Տեոյ ոբ է Լիւթունոյ տաղաթի: Բնագիրն ոտորեւ:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԱԶՊԻ
ԵՎԵՂԵՑԻ ԼԻՎՈՒՆՈՑԻ

Յարգոյանժար Տէր Ժողովրդապետ,

Պատուեալ յամնաբարութեամբն զոր Խորհուրդ Վարչութեան Հայկական Եկեղեցւոյս սյտրիկ ի ժողովի երիկեան աւուր հանցեալ հաւատալ իմն զայն ուրախութեամբ կատարեմ, որպէս զի ունիցիմ զառիթ առ ի ցոյց տալոյ Տէրութեան Ձերում զզգածմունս յարգամաց իմոց ես և զերեսվորխամացն առհասարակ:

Ուստի յամուն ամենեցում որ ի Խորհուրդ Վարչութեան Հայկական Եկեղեցւոյն ի Լիւթունոյ յայտնի առնեմ զխորին դժկամակութիւնն համբռէմ Ամուսնոց Խորհրդոյն ի տեղեկամայն թէ Նորին Վեհութիւնն Ամենապատիւ Պատրիարքն Հայոց Կաթողիկոսայց կամեցաւ կարգել զՁեզ այլուր առ ի հոգարարութիւն հոգւոց:

Այլ սակայն այսպիսի ըմբիամուր դժկամակութիւն մեր սակաւիկ իմն մեղմացեալ եղև ի խորհելն թէ Վեհագոյն Պատրիարքըն մեր ի մկատման առեալ է յայտնի զհամզամանս զայնոսիկ որք զարդարեն զՏէրութիւն Ձեր: Այնպէս զի ոչ կարեմք յեսս կալ ի մատուցանելոյ Ձեզ զամուպառելի շնորհաւորութիւնս մեր վասն արժամացեալ պատուոյ հասելոյ ձեզ կոչմամբ Ձերով առ Պաշտօն որ սուսակ իմն կարևորագոյն է քամ զայն

Պաշտօն զոր այնքան խնամով և սովորաբար թեմայի վարեցիք յեկեղեցւոյ մերում ի Լիվոռնոյ: Որ և յայտնութեամբ անդալարակաւ խնամոց ձերոց յառաջացեալ եղև ի վայելութեան և ի ջերմեանովն աստուածապաշտութեան այնքան, մինչ զև Տէրութիւն Ձեր կացեալ մնացէ մշմարտապէս բարեացապարտ:

Համենչիք ընդունել եղանակաւ այսուիկ զասպացոյց նշմարիտ յարգանաց Խորհրդոյս այսորիկ հայազգեաց, և զնշանակութիւն իմոց բարձրագոյն մեծարանաց.

Ի Լիվոռնոյ ի 20 Մայիսի 1887:

Նուիրեալ ժառայ Ձեր
Վարչապետ Եկեղեցւոյն Հայոց
Ի Լիվոռնոյ
(Ստորագրեալ)
ԳԵՏՐՈՍ Ա. ԱԴԱՄԵԱՆ

Ան Բարգոյանեժար Հայր
ՏԵՐ ՄԵՍՐՈՊ ՈՒՂՈՒՐԵԱՆ
Ժողովրդապետ Հայ

Քարտուղար Դիանապետ
(Ստորագրեալ)
ԳԵՏՐ. ԳՕՂ. ԲՐԱԴԵՁԻ

Ի Լիվոռնոյ
(Տ. Կ.)

RAPPRESENTANZA
DELLA NAZIONE ARMENA
CHIESA DI LIVORNO

Molto Reverendo Sig. Curato,

Onorato dall'incarico che il Consiglio di Amministrazione di questa Chiesa Armena nell'adunanza di ieri si compiacque di affidarmi, lo compio lieto che mi sia data occasione di esternare alla Signoria Vostra i sentimenti della mia stima e di quella della intiera Rappresentanza. A nome dunque di tutto il Consiglio di Amministrazione della Chiesa Armena di Livorno Le significo il profondo rinascimento col quale da tutti i componenti del Consiglio è stata appresa la determinazione colla quale S. E. Rm^a il Patriarca degli Armeni Cattolici volle destinarla ad altra cura di anime. — Tale nostro

generale rincremento però ci è un poco mitigato dal pensiero che sono state dal nostro Eminentissimo Patriarca tenuti in questo conto quei pregi che ornano la Signoria Vostra. Talchè non possiamo a meno di porgerLe le nostre vive felicitazioni per il meritato onore che Le vien fatto nel richiamarla ad ufficio di gran lunga più importante, di quello che con tanto zelo e abnegazione ha disimpegnato nella nostra Chiesa di Livorno, che per le cure da Lei infinitamente spiegate ha guadagnato così in decoro e devozione che la Signoria Vostra ne rimarrà veramente benemerita.

Gradisca per tal modo l'attestato della verace stima di questo Consiglio di Armeni e l'espressione del mio più alto rispetto.

Suo Devotissimo Servitore
Governatore della Chiesa Armena
di Livorno

(firmato)

P. A. ADAMI

Il Segretario Archivista

(firmato)

Molto Reverendo Padre

DON MESROB OUGOURLYAN P. P. PRATESI

Parroco Armeno

Livorno

(L. S.)

ԳԼԽԱԿԱՐԳՈՒԹԻՆՔ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Հապրոմի սկզբնաւորութիւնն, Տիրող իշխանութիւնք, Լոմպարտակամն և Բիզայիանն, Ճննուացւոց ի Լիվոռոյ արշաւելն, պատերազմումք, ամկեալ Բիզայիանի յաջորդէ ֆորեմտիանն, ժամանակ ֆորեմտակամ հասարակապետութեան, Մետիլեանց Աւագ դքսութիւն, Լորենեան Աւագ դքսեր, Լիվոռոյ Գաղղիական յեղափոխութեան ժամանակ, Նտրուրիոյ թագաւորութիւնն, վերահաստատութիւն Աւագ դքսութեան, ռամկապետութիւն ի Լիվոռոյ, Ուլանումն յԱւստրիական բանակէն, ապստամբական յուզումք, ջնջումն Աւագ դքսութեան. Նափուլէոմ Գե բանակն ի Լիվոռոյ յօգնութիւն Վիկտոր Էմանուէլի, Նոր իտալական միապետութեան կազմութիւնն, խափամումն Լիվոռոյի ազատ մաւահանմզստին 9

ԳԼՈՒԽ Բ.

Լիվոռոյի սահմանն և դիրքն. Բիւն և Ոոր մաւահանմզստքն, շահավանառութիւնն, վանառական տեղեկութիւնք, քաղաքական ստորագրութիւնն, տարածութիւնն. շիմուածոց գեղեցկութիւնն, գործարանք, հրապարակք, ուղիք, ջրանցք, պարտէզք, բնակիչք, այլ և այլ գաղթական ազգքն, բարքն. պաշտօնարանք. Ոչամաւոր տեղիքն, վարժարանք, եկեղիցիք, թատրոնք. Թեմական վիճակն, եղբայրութիւնք, բնկերութիւնք, թանգարանք. շրջակայքն, Մեալ լիւրն պատմական անցքն, և հրաշագործ պատկերն 30

ԳԼՈՒԽ Գ.

Ժամանակ հայկական գաղթականութեան, վանառականաց արտօնութիւնք, տարագ. ազգայնոց թուահամարն, տապալմագիրքն. հոգարարձու քահամայր. ազգայնոց դաւանութիւնն, մեծամեծաց ամուանքն, Ապրօ Զէլէպին, առաջարկութիւնք հայոց Նկեղեցւոյն կառուցմանն, Յուլիական տումարին գործածութիւնն, Սահրատ Գասպարին ի հռովմ թողեալ մպաստն ի շնորհս հոգաբարձու քահամայից հայոց ի Լիվոռոյ 44

ԳԼՈՒԽ Դ.

Ազգային տպագրութիւնք, Յովհաննէս Վ. Զուղայեցի, տպագրութիւն սահմասարանիւ, Ոսկամ Վ. Ի Լիվոռոյ, հրեք Զուղայեցի բարերարք, Քաղէոս Նրէց Համազասպեան, Խմղիրմ երեք Զուղայեցեոց հետ, բամտարկութիւն և պարսաւագիրմ Համազասպեանի. Գետրոս Վ. Մուրատեա. այլ և այլ հայկական հրատարակութիւնք Ի Լիվոռոյ, տպագրեալ գրեանց յիշատակարանքմ, տպարանիմ վերջմ 53

ԳԼՈՒԽ Ե.

Հայազգեաց ժողովմ ազգային Ա Դաշնագիրմ. կամգնելի եկեղեցւոյմ տեղւոյ գնումմ, ազգիմ Բ Դաշնագիրմ, Գետութեան մատուցեալ աղերսագիրմ. ազգային բաժիմ հաստատութիւնմ, Գարոմ Աստուածատուրմ, պատգամաւոր երթալմ Ի Հոռվմ, ամոր բանակցութիւնքմ, Աւագ Դքսիմ միջնորդութիւնմ, թէութիւնք եկեղեցւոյմ կամգնմ համար Հայոց աղերսագիրմ առ Ս. Ժողովմ, հրամանիմ շնորհումմ 64

ԳԼՈՒԽ Զ.

Տէր Ազարիա Կաթողիկոսմ Ստոյ Ի Լիվոռոյ, Հայոց եկեղեցւոյմ հիմնարկութեան հանդէսմ և օծումմ, Աւագ Դքսիմ կնքահայրութիւնմ. Տէր Յովհաննէս քահանայ ծախամ, ապացոյցք եկեղեցւոյմ հիմնարկողացմ կաթողիկեայ ըլլալում, Յ. Հովուեանցիմ սխալ եմթադրութիւնմ, Գարոմ Աստուածատրոյ Ազգապետ և զլուխ ըտրուիլմ, եկեղեցւոյմ շինութեան համար վերակեցութիւնմ և վաստակմ, Գօմուչի մատեմագրիմ գովասանական վկայութիւնմ . 74

ԳԼՈՒԽ Է.

Գարոմ Աստուածատուր Աղայի ղժբաղմ մահմ, յուղարկարկութիւն և թաղումմ, ըմտամիքմ և փեսայմ Գարոմ Ասլամ, եկեղեցւոյմ ծախուած գումարքմ, Աղայիմ դստեր Ի Լիվոռոյ ժամանելմ և տառապանքմ, ազգայնոց ամիրաւ վարմումքմ, պարտուց առաւելութիւնմ և փոխատուք, Աղայիմ ըմտամեաց չքաւորութիւնմ, թիմական Արքեպիսկոպոսիմ դատաստանական ատեանմ և տուած վճիռմ, մարմարեայ քանդակք և արծամագրութիւնք Աղայիմ յիշատակիմ համար 84

ԳԼՈՒԽ Ը.

Հայոց եկեղեցւոյն բացումն, օծման համդէսն մերկայութեամբ Աւագանուոյն և մեծամեծաց քաղաքին, Տիրացու Գասպար Յովանման. Ս. Պաշտամունք, եկեղեցւոյն ճարտարապետքն, արտաքին և մերքին մկարագրութիւնն, հրեկի արհեստաւորքն, պատկերք, արծաթն, մարմար քարանց ճոխութիւնն, մատուռն, աւանդատուն, զանգակատուն, զմբէթ, եկեղեցւոյն մէջ մեծամեծաց տապանագիրք. 94

ԳԼՈՒԽ Թ.

Մօմսիմեօր Յրօզիմի. ժամանակին հայազգի քահանայքն, Մըխիթար Աբբահայրն ի Լիվոնոյ, Հայ Եպիսկոպոսունք, երեք հայազգի հղբարք Աղեքսանդրեանք, Աղեքսազիր ազգայնոց առ Աւագ դուքսն, վերահաստատութիւն ազգային բաժին, բաժտուողաց ամուսնքն, հայազգի հիւանդն, հիւանդապահաց յամացաւորութիւնն, ծագած յուզմունք. Հայ Առաջնորդաց իրաւանցն դէմ զրկիչ օրէնք, Տէր Մելքիսեղեկ քահանայ, Խօժա Դաւիթ րուսթամ Ազգապետ 105

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Առաջին կանոնադրութիւն եկեղեցւոյն, իրերաց յաջորդ Ազգապետք, Յարութիւն Միրման, Յովհան Նազարեան, Բարթողիմ Վրթամէսեան, Պետրոս Արեւեան, Աւետիս Աւագեան, ընդհանուր ժողով ազգայնոց. յաջորդ Ազգապետք. Գիլիկիոյ կաթողիկոս Աբրահամ Պետրոս Ա երկիցս ի Լիվոնոյ, խճճի պատճառաբանութիւնք ազգայնոց պարտքն չվճարելու. ջատագովութիւն Աղայեանց, հիմնադիր Աղային որդւոյն Ազգապետ ըմտրուիլն, բարերարութիւնն և մահն 116

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Ստեփան Վ. Խաչատուրեան Բ Առաջնորդ եկեղեցւոյն, Հայր Նիկողայոս Միրօյեան, Հայ քահանայից ի Լիվոնոյ ի Ծմողեան Տեառն երիցս պատարագելն, Բեմհդիկտոսի ժԴ սրգելակամ կոմդակն. Բ կանոնադրութիւն եկեղեցւոյն. յաջորդ Ազգապետք, հրկպաւառակութիւնք Ազգայնոց, քաղաքապետին սպառնալիքն. Հայոց բողոքն, Արքունի չրովարտակ, Պետութեան միջամտու.

թիւ Ը, Սարգիս Արքեպիսկոպոս Սարաֆեան, Գետրոս Վ. Մուրատման Գ Առաջնորդ, Հայաստանի Կաթողիկոսական Կոնգրէսի 126

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Դժուարութիւնք Հայ երանայք մկրտելոյ և դրոշմելոյ. Ս. Գառնի մի յաջողական հրամանով, Ազգապետն Կարապետ Նազարեան և յաջորդք, Հայ Գիրգաստանք ժամանակին, լատինածէս Հայ քահանայք, Շեհրիմանեան Գրիգոր Կոմսին ամուսնութիւնով, Հայաստանին ազգային իրաւանց պաշտպան ըլլալով և մահամծաւորութիւնով, Հայ Առաջնորդին ըմտրութեան մոր եղամակով. Ս. Ժողովոյն տժգոհութիւնով, արգելումն մտնեցելոց թաղման Հայոց եկեղեցին, զերեզմանատունով, Հրաշագործ Ս. Խաչելութիւնով, եկեղեցին փոխադրելու համղէսով 136

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Եկեղեցւոյն տոյժով և սպասուց կողոպտումն յերեսաց Գաղղիացւոց, բողոք Հայոց առ Գոմարարդ, մահ Հայաստանին, Սերովքեանին առաջնորդութեան ժամանակով, Հայոց թիւն, Ազգապետք, Տիրամօր Գատկիքն ի մատրան և տօնով, Էմէքսիզեան Առաջնորդն որոյ յաջորդ Սարգիստրոսեան, ազգային երկպառակութիւնք, Տէլ Գօմթի, Աղեքսանդրեան Ազգապետ, եկեղեցւոյն մորոգութեան ձեռնարկութիւնով, մորոգութեամբ եղած աղաւաղութիւնով, պարտք, կանոնագրութիւն Գ. սրտմտութիւն Ազգիքն երեսփոխանաց դէմ, հաշուոց քննութիւնով 147

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Երեսփոխանաց զժտութիւնով ընդ Ազգապետին, Ազգապետին ամխոհիմ վարմունքով, Գետութեան դիմելով, բոմարարութիւնք, երեսփոխանաց տրտումն, մոր երեսփոխանական ժողովով, ամոր խնայական մատակարարութիւնով պարտքերն վճարելու, հրաւեր տարեկան հաշիւներն մերկայացնելու, երեսփոխանաց ընդդիմութիւն, յայտարարութիւն մոցա առաջարկութիւն կալուածոց գըրումանով, ութ մշտնջենաւոր պատարագք, եկեղեցւոյն միւս պատարագքով 160

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Տագմապ երեսփոխանաց, պաշտպանութիւն Օսմ. Դեսպանին,

պաշտօնակամ գրութիւնք, ազգայնոց ամօգուտ աշխատութիւնք, ամիրաւ վճիռն, դատաստանի դիմելու առաջարկութիւնք, ջատագովութիւն Ֆապպրի փաստաբանի, Հայոց ամժխտելի իրաւունքն, ծախուց առաւելութեամ համար դատաստանիմ ամգործադրելի մնալն, բանակցութիւնք ընդ Պետութեան, հոգաբարձու քահանայք, վերջին ծանօթ խնդրոյ ժամանակն, մահ Առաջնորդին, Մայնղեանի հոգաբարձութիւնն, մոր երեսփոխանակամ թողովոյ կազմութիւնն 172

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Ժամանակ առաջնորդութեան մերոյ, իտալազգի պատանեաց ձայնաւոր պատարագի սպանաւորութիւնն, արարողութիւնքն, արքունի հրովարտակ մեր առաջնորդութեան, երեսփոխանաց յարաբերութիւնք ընդ Գերերջանիկ Հ. Տեառն, խոչընդոտք, խըմղէրք, Պետրոս Աղամեանի Ազգապետութիւն. կալուածք եկեղեցւոյն, եկամուտք. Լուրտի Տիրամայրն և սուրբ Դաստառակն. հարիւրամեայ կամ դարադարձ Ս. Խաչիկութեան. սովորութիւնք, արդի վիճակ Հայոց, այլ և այլ տեղեկութիւնք, հայրապետակամ այցելութիւն, մեր հրաժարումն ի Լիվոռնոյի առաջնորդութեմէ, հայրեմիք վերադարձն 183

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Միրմանեանց գերդաստան, մագաղաթեայ մատեանն. Պարտան, Բրեդորեանց պետ, Կայսրն Լեւոն, սպանութիւնն. եղբօր փախուստն, Միրմանեանց ցրուիլն, դեսպանք ի Վեմետիկ և ի Դուսկանա, իշխանագարմութիւնն, Գրիգոր Միրմանի ճոխութիւնն, մնացորդ մոցա, կմիք, միւղագրութիւն, Շեհրիմանեանք յԱւստրիա և ի Վեմետիկ, Պօղոս կոմս, Գրիգոր կոմս, Շեհրիմանեանց թիւն ի Լիվոռնոյ, Գրիգոր կոմսիմ տապաւնն, Շեհրիմանեանց կմիքն 193

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Հայազգի գաղթականք և վաճառականք ի Վեմետիկ. Ս. Խաչիկ եկեղեցին, հայկական տեղեկութիւն, ծերակուտիմ մարդասիրութիւնն առ Հայս. Մխիթար Աբրահայր, Ս. Ղազարու կղզեակն, մեմաստան, տալարան, և վարժարան. Անքօմա, Ս. Լիպերիոս, Հայոց եկեղեցին, Հայազգի կուսանք, ամոռն փոխադրութիւնն, կալուածոց վաճառումն, Հայ հոգաբարձու քահանայք 212

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Ազգային յիշատակք ի հուփմ, հիմ տապանագիրք, եկեղեցիք
և հոգետումք, Մ. Մարիամու Նգիպտոսիւոյմ բարերարք, Արքե-
պիսկոպոսումք, տեղեկութիւնք. Ս. Վլասայ եկեղեցիմ, Լիւսնեամ
վարժարամ. Հուսկեմնայու հայկական յիշատակք, Արմիհօ ա-
ւամմ. Բիմիհի. Նէապօլիս, Ս. Լուսաւորչիմ մասունք. Նարտոյ
քաղաքմ. Մամղուա, Ս. Սիմոյմ Հայկազմ ճգմաւոր. Բատուա,
Բատուայու վարժարամմ 221

ԳԼՈՒԽ Ի.

Բիզա, Պետրոս Հայկազմ, Պետրոս հիմնադիր Վարթուզեանց մի-
մաստամիմ, Սկարագրութիւմ միմաստամիմ, Պետրոս Հայկազմոյմ
պատկերմ, գերեզմամմ. Լուրքա, Ս. Դաւիթ Հայկազմ, ուխտա-
գնացութիւմմ, հիւանդութիւմմ և մահմ, Աթա տիկիմմ, հրաշա-
գործութիւնք, ամապական մարմիմմ. Ճեմուա, ամծեռնագործ
Դաստառակն. Ս. Բարթողիմեայ եկեղեցիմ, Բարսեղեանք. Յօ-
րենցա, Բարսեղեանց եկեղեցիքմ, ժառանգութիւմմ. Սիէմա, Բար-
սեղեանց զգեստ և կամոմմ, կտակաւ շնորհուած գումարք, Հայոց
Եկեղեցոյմ իւղաներկ պատկերմ. 234

Յաւելուած Առաջիմ 253

Յաւելուած Երկրորդ 309

